84(2=411.2)6
Д318

А. ДЕМЧЕНКО
Н. КУРАНАКОВ

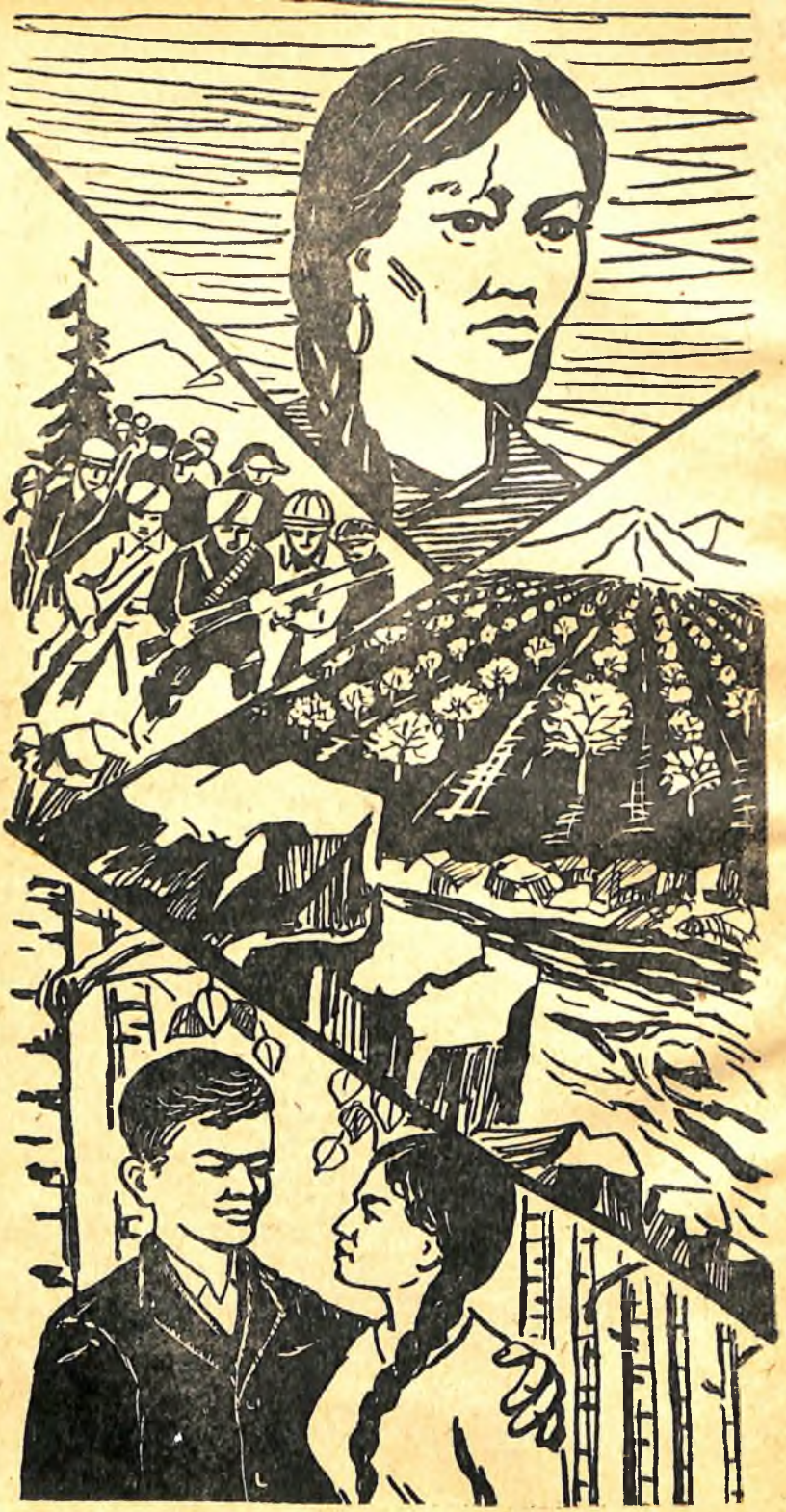
КАЙЫР ЖОЛДОР

4p

«Кӱннің баштапкы чогы элдең ле озо бийик сӱмердің бажына тӱжер. Кижинің ийде-кӱчтӱ болгоны озо ло баштап оның билгиринең көрӱнер».

Алтай албатының укаа сӧзи.

С(Алт)
Д 318

А. ДЕМЧЕНКО
Н. КУРАНАКОВ

Кайыр Юлдор

РОМАН

Кр. 153997
Горно-Алт. областная
БИБЛИОТЕКА.

Алтайдың бичиктер чыгарар издательствозының
Туулу Алтайдагы бөлүги · 1968

84(2=411.2)6

С(алт)2
Д-318

РОМАННЫҢ АВТОРЛОРЫ КЕРЕГИНДЕ СӦС

Александр Михайлович Демченко Алтайский крайда өзӱп чыдаган. Журналистский иш оны Туулу Алтайга экелген. Мында ол бойыныҥ «Шыргайты» деп эҥ ле баштапкы книгазын бичиген. Оны ээчий «Чуйдыҥ таҥдактары» деп романы кепке базылып чакты. Соҥындагы ӧйлӧрдӧ оныҥ «На стремнине», «Повесть о настоящей любви» деп романдары, «Горный цветок» ло «Люди моей мечты» деп куучындарыныҥ јуунтылары кепке базылды. А. М. Демченко 1959 јылдаҥ ала Советский писательдердиҥ Союзыныҥ члени.

Николай Григорьевич Куранаков узак ӧйдиҥ туркунына журналист болуп иштеп келген. Бойыныҥ тӧс ижиле коштой, ол А. М. Горькийдиҥ «Эне» деп романын, И. А. Крыловтыҥ басняларын, А. Л. Коптеловтыҥ «Улу кӧчӱш» деп романын ла ӧскӧ дӧ художественный бичиктерди орустаҥ алтай тилге кӧчӱреринде турушкан. Н. А. Улагашевтиҥ бир канча чӧрчӧктӧрин бичип, литературный јаныҥаҥ јазаган. Оноҥ башка бойы каа-јаада јӱзӱн-базын темалар аайынча куучындар ла очерктер бичип, областной газеттер ле радио ажыра јарлап турат.

ИЗДАТЕЛЬСТВО

5-ДАМКНГЗ

Баштапкы бажалык

Тулаан ай качан ок јаңырып калган. Јастың јууктап клееткени бир де билдирбейт. Чуйдың чӧли эмдеенче карла бүркелип калган. Кайыр таштү капчалдар соок јыбарла тынгылайт. Керек дезе аткакту каргана да јерге јаба кызынып, эртен-эңир кырутып калган турат.

Је јас удабай ла келетенин Сыргачы билер. Јылдың шак ла бу ӧйинде «туйгакту мал турлуга токтобос, тулуңду үй кижи айылга токунабас» деп озогы улустың айдатанын ол база билер.

Јаскы күндерди Сыргачы сүүйтен. Не дезе олор кандый да терең шүүлтелер экелетен. Мынайып ла јаалак јерге кызынып алала, ыраагынча ајыктазаң, бир де неме элес этпес — тымык. Сыргачы карый да берген болзо, билер-билбес таныктарды ончозын јүрегиле сезип јүрет. Ол ло јаткан болчок таш терлеп калгандый јалтырайт. А ол турган тегенектиң будагында дезе јеерен түк илинип калган. База да терлү немедий. Јастың јууктап клееткенининг таныктары ол эмес пе? А кырлар тазаар-

га једе берген тере ошкош. Узай берген күннің чогына јылып, меестер кайылып, анаң-мынаң чоокырайып келген.

— Эй-эй, Сорко! — деп, Сыргачы унчукканын бойы да билбей калат. Оның үни токуналу. Је төрт јашту уулчак түңей ле оны упар эмес. Ол кутус уулчак эмди турада энезиле соотожып отурган болор. Је ээзинің унчукканын Калтар угуп ийбей. Ол каруузына эки-үч такып акшынып ийеле, Сыргачы јаар ууланат. Көс тө јумарга јеткелекте, качан ок сенектиң јанына једе конуп, араайын кынзып, эжикти тырмай берди. Сорко мендей-ундай тере тонын өмүрленип, јааназына јаба једип келди.

— Ајарып көдзөң дө, Сорко, — деп, Сыргачы јалакай үниле айдат. — Өлө аттар мантажып клеет.

Уулчак кырлар јаар көзичектерин сыкыйтат. Элес ле эдер неме јок болордо, «олор түлеп јат па?» — деп, ол сурады.

— Байла, андый... — деп, Сыргачы күлүмзиренип, канзазының когын ташка чыпара соголо, туура түкүрип ийеле, јеңиле чилекейин арчынып, туразы јаар ууланып базат.

— Јаана, — деп, Сорко унчукты.—А өлө аттар кайда?

Сыргачы токтой түжеле, кырлар јаар ус сабарыла уулайт:

— Јазап ајыктазаң... Мен карый да берген болзом, ончозын көрүп јадым.

Уулчак күрентий берген кырларды көстөринең јаш акканча ајыктап, эш-неме көрүнбеген де болзо, бүдүмчилү айдат:

— А-а. Көрүп ийдим. Олор нениң учун арык? Быјыл одор коомой болгон ошкош.

Сыргачы уулчактың тапкырына күлүмзиренип, туйказынаң бажын јайкайт.

Сорко дезе јааназына өткөнип, эки колын белдестей јүктенип алала, ээчий базат. Је анайда базарга эпјок. «Јаанамда не болзын, оның бели корчок, колдоры узун, көрзөң, канайда энчейип алган. Ого анайда базарга јеңил болбой кайтсын» — деп сананала, Сорко белдестенген колдорын јайа салып ийеле, ийтти ээчий јүгүрет. Калтар дезе јерди анаң-мынаң јыткаарып, бойының нөкөрин көкүткен айас, орук јолло чөл јаар мантады. Анайып олор экү кара суучакка једе кондылар. Бийик јаратка Калтар токтой түжүп, јелбер куйругына отурып ала-

ла, чөйө-чөйө ўрўп ийди. Сорко дезе јаратты төмөн јўгўреле, тошко јада тўжўп, тындаалаанат. Килең тоштың алдынаң саң-башка кўзўңичектиң табыжы шыңырайт.

— Эх ле сени! — деп айдала, Сорко соок тоштоң ойто туруп чыкты. — Мындый калың тошты качан ойо јип чыккай не? Ол кырларды да көрзөң, качан ок түлей берген. Сени тош алдына јажырып салар јаңды кем тапты не?...

Суучак јокко эрикчил. Агын бажына чыгып келеле, чөл јаар ајыктайт. «Адам јаар барып келзе кайткай не?».

— Калтар, барып койлорды уткып алалы ба?

— Ав! — деген каруу угулды. — Ав-ав!

— Оңдоп ийдиң бе? Јөп пө? — деп, Сорко унчугала, айылы јаар серемјилў көрөт. Чындап та, энези турадаң чыгып келген турды. Эмди ле «айылыңа јан» деп кыйгырар.

— Сорко-о! — деген ўн чөлдиң ўстўне јаңылана берди.

— Эмди ле-е... келерим!...—деп унчугала, Сорко кўўнкўч јогынаң айылы јаар басты.

«Сен, балам, энеңниң сөзин угуп јўр, — деп адазының айтканы ненің де учун санаазына кирди. — Ол сеге сыйын таап берер Сен кичинек сыйынду болор кўўниң јок по?» «Өскө балдар чылап, сыйынду болоры коомой эмес ле — деп, Сорко, сўўнчилў сананды. — Ол Аначак деп кыс каткымчылу да, јилбўлў де бала эмей. Јаңыс ла ыйлаак, мактанчаак. Бойының јинјилериле канча кире мактанатан эди? Кыс балдар, байла, ончозы тўп-тўңей ошкош. Је андый да болзо, сыйынду болоры коомой эмес. Мен оны јуруктар јурааарга эмезе јайгыда өрклөр тударга ўредип салар эдим».

Энези Сорконы бойына јаба тудуп, эркеледет.

— Јасты көрдиң бе, балам?

— Јок.

— Ол аттарды да көрбөдиң бе?

— Јок, көрбөдим, эне, — деп, Сорко бурулу айдып, эжик јаар көрөт.

Эрке колыла энези оның чўрмежин сыймайт:

— Э-э јайла-а, мен художник деп јўредиң! Ол кырларды лаптап ајыктазаң. Олор өлө аттарга јўзўндеш эмес пе, балам?

— Ба чалдра-а, эне! — деп, Сорко кайкайт. — Чындап та јўзўндеш эмтир ине... Анчадала мынаң, айылдаң, көргөндө... А ол јолдоң көрзөң, эш неме оңдолбос. Көрзөң дө, эне, туку ол турган кыр сыраңай ла Кадыр өрөкөннің төөзине јўзўндеш. Чын ба, эне? Бажын өрө каңкайтып алган төө јадыры Андый ба?

— Эйе, андый-андый — деп айдып, араайын күлүмзиренеле, Јыламаш уулчагын туранын эжиги јаар ийеле, бойы эски айыл јаар одып аларга басты.

Эжиктиң бозогозын ажыра алтагалакта ла, Сорконың тал-табыжы угула берди:

— Јаана, мен өлө аттарды көрүп ийдим. Төө дө көрдим. Тургуза ла олорды јурайтам. — Тонычагын ушта тартала, орынның үсти јаар мергедеп ийди.

— А энеңди кайда артырып салдың? — деп, јааназы сурады. — База ла одын аларга барды ба? Эки-үч јарчаа экелгедий кижи бисте јок болгон бо? — деп чуулду айдала, алакандарыла чабынып, эжик јаар болды.

— Јыламаш!.. Бу сен уур неме көдүрбезең кайдар? — деген табыш тышкары угулат

— Бу канайып тураар, энебис? — деп, Јыламаш актанат. — Кижи ле үркер-коркор неме эм тура јок ло... Одын да кургак, јеңилчек...

— Јок, Јыламаш, — деп, јааңак арбанат. — Сен эмди одын алар деп баспай јўр. Сенле кандый бир јеткер болуп калза, Јаңарга мен не деп айдатам?

— Је, коркыбагар, эне, коркыбагар. Бир де неме болбос — дейле, Јыламаш алып келген одынын печкениң оозына салып, тартынган шалин бажынаң чечип, стенедеги кадуга илет. — Бу бүгүнги күннің ажып браатканын көрүп, мен чек ле кайкадым.

Сыргачы көзнөк өткүре карайт. Сорко до энезинең соңдобойт. Күннің кулактанып, солоңылап браатканы көрүнди. Сорко оны көрзө дө, эш ле неме оңдоп турганы јок. Је јааназына ол јаан учурлу көрүм болды.

— Белимде кандый да сыс табылгалы удай берген эди ле... Агаш кадалган немедий. Салкын-сыс ла болотон туру — деп айдала, ол печке јаар барып, отура түжеле, от одурат. — Шуурган эмди де болор туру — деп, араайын кимиректенет. — Болбос эмес, болор... Концентрат деп неме экелбей, канайып ончозы удай берди. Койлорды эмди азырабас болзо, качан азырайтан?—Сыргачы көңжий

күйе берген печкенің оозын јаап ийеле, полго тайанып, арай-коройдоң ло бут бажына туруп чыкты.

— Байла, келишпей ле турган болбой — деп айдала, Јыламаш эриткен этти курч бычакла кертет. — Кандый да болзо, беженнең ажыра турлулар... Ончозына јетирип берер керек.

— Јарманы төөлөргө коштоп, биске экелер бе? — деп, Сорко эрмекке кере-јара кирижет. Көзнөктиң бозогозына чыгып алала, чаазынга нени де јурап отурган бала јаан улустың эрмегин карандыра тыңдап отурган эмтир.

Сыргачы уулчак јаар серемјилү көрүп ийеле, эжиктиң јаагында турган отургушка барып, каңзазына таңкы асты.

— Төөчини көрзөң — деп, Јыламаш күлүмзиренет. — Койлор төө малды сүүбейтен...

— А нениң учун? — деп, Сорко кайкайт.

Энези ого күлүмзиренип, керткен эдин суузы кайнай берген казанга салып, чуучакла булгайт.

— Олордың буттары узун да болзо, базыды араай — деп, Сыргачы каңзазын көңжүде тартып, айдат. — Шак ла оноң улам койлор олорды сүүбей јат. — Оноң Јыламаш јаар көрүп, айтканына кожот: — Конторага бойы барбаганча, неме ле болбос туру. Олордоң беленди сакыыры калас ла неме...

«Јаанам, байла, адам керегинде айдып отурган болбой кайсын. А койлорды кем кабыратан?» — деп, сананып отурала, Сорко бойының шүүлтезин айда салды:

— Адам баргай ла. Койлорды бис Калтарла экү де күтпей...

Үй улус бой-бойлоры јаар көрүжип ийдилер. Сорко онызын көрүп ийеле, «База ла олор мени шоодотондоры јарт. Мени та ат минип болбос деп бодогылайтан, та кандый» — деп сананды.

— Кайсын — деп, јааназы бир де алаңзу јогынаң айдат. — Јыламаш, ол балага көптөдө эт кайнадып берер керек — дейле, јаанак келди јаар кату көрөт. Онызы бажыла кекип ийеле, та нениң де учун алаңзылу айда салып ийди:

— Уйуктап калар болбой. Күнүң ле түн ортозы јеткенче, көс јумарын чек билбейтен кижи эди...

Сорко энчикпей, көзнөктиң бозогозынаң калыды:

— Слер коркыбагар, эне... Уйуктап калбазым. Бу ме-

ниң пыймам алаар Эмеш кургазын. Мен эмди ле уйуктайын.

— Је ого jӱк аданғды сакып алзаң — деп, jааназы бир де алаңзу jок айтты. Байла төгӱндебей отурган болбой.

— Айса сакып та алгайым — деп, Сорко jӧпсинеле, кенетийин алаңзый берет: «Адам jӧпсинбес болор...» Оноң энези jаар болды. — Слер, эне, ого эм тура айтпагар. Jоӧп пӧ? Ол контора jаар jӱре ле берзе...

— Jакшы — деп, энези jӧпсинет. — Чай керек пе?

— Чайлап ал, балам,—деп, jааназы кирижет. — Тойу кижи кандый да соок болзо, тоңбойтон эди.

— Кайда беригер — деп, чайды jетире сӱӱбейтен де болзо, Сорко jӧпсинет. — Чайлап та алгайым...

Энези шаajың айакка сӱттӱ чайдаң бир чуучак уруп берди Сорко айакты энезиниң колынаң аларга ла турала, jанып клееткен койлорды кӧзнӧктӧң кӧрӱп ийди.

— Адам, адам клеет!.. — деп, кыйгырып ийеле, ол эжик jаар болды. Сенекке качан ок чыга конгон Соркого jааназы jаба jедип, тонын кийдирип берди.

Турлуга койлор jанатаны сыраңай ла jилбӱлӱ ӧй болотон. Сыргачыдаң качан да айрылбас Калтар бойыныҥ нajызы — је-ле деген селбер Тайгылга удура маңтап барала, ыркыранып, кулактарынаң тиштеп, оны jыга тартарга ченежип туратан. Тайгыл jалкуурып, ойноор кӱӱни jок болгондо, Калтар там ла тыңыда ары-бери бӧӧлдӧнип, оны кӧкӱдип аларга албаданып ла турат. Је Тайгыл дезе кӧбизин Сорко jаар тартынып, куйругыла jалганчып, оныҥ jӱзин jалап ийерге кичеенетен.

— Ай-ай, кыш! — деп кыйгырып, Сыргачы койлорды чедендеерге кичеенет.

— Кыш-ш! — деп, Сорко до адазына ла jааназына болужат. Чеденниң өткӱжине кирип турган койлорды кӧрзӧҥ. Табышту да, сӱӱнчилӱ де...

Бӱгӱн дезе Сорконың jааназы чеденге jӧлӧнип алала, өткӱштеҥ кирип брааткан койлорды ajыктайт. Jеерен адыныҥ тискинин силке тартып, jортуп клееткен уулын карандыра кӧрӧт. «Jаңар — бырчыт бӱдӱӱлӱ, таларкак та уул. Кыскарта кезип салган кап-кара азу сагалы оныҥ чырайына кандый сӱрекей келижип jат... Качан оныҥ адазы jирме jашту болордо, шак ла андый болгон. Jаңар ого не аайлу jӱзӱндеш!.. Jаңыс ла адазыныҥ көстӧриниҥ чогы өскӧ болгон ошкош эди. Оныҥ көстӧри

ajaарынчак, кандый да сакылталу болгон. Jанғардыйы дезе—бир аай төп, эр кижиниң бүдүмине келижер. Көп лө сабазында сүүнчилү, терең јаркынду. Оның көстөриниң түбине күннің чогы качан бир туштa кире коноло, ойто чыгар аргазын таппай, јаантайын суркурап јүрген немедий...»

Сыргачы кеп-чырайын катуладып, карандыра уулына карузып турганын кемге де сестирбеске күјүренет.

Та неден де улам бүгүн Jанғар ыраактаң ла колыла јаңып ийеле, адын меңдедет. «Акыр, оның канјаазында нези элбеңдейт не? Сарызымак өңдү тере... Қандый бир койло јеткер болуп калды ба?» — Сыргачы уулын сезиктү ајыктайт.

— Сорко-о! — деп кыйгырып, Jанғар колыла имдейт. — Капшай бейи кел. Мен сеге нени экелгенимди көрзөң дө!..

— Ирбис! — деп чочыйла, Сыргачы сарызымак-чоокыр терени танып, Jыламаш јаар коркыганду көрди. «Ого чочыырга јарабас. Ол барлу ине. Jанғар оны оңдоор эмес. Көрзөң, Сорконы ат үстүнең ала койоло, канјаазындагы казыр аңның терезине катай учкаштырып алган... Ол моңуста не болзын! Сүүнгенине чек ле чыгырып ийди...»

— Эне!.. Көрзөң дө, көрзөң дө! — деп, уулчак кыйгырат.

Сыргачы уулына уткый базып барала, бажын јайкайт:

— Чеберленбес ле кижи эмтириң сен, Jанғар... Ајаай... Билелү болгонығды чек ле ундып салган ошкожың...

— Э-э, коркыбагар, эне, коркыбагар — деп карууна айдала, Jанғар уулын адынаң чебер түжүрип, энези јаар омок көстөриле көрөт. — Мен бу шилемирди узак өйгө истешкем. Оноң башка ол бистиң койлорыска јаан јеткер эдер эди!..

Сыргачы уулының кылыгын јаратпай, бажын јайкайт.

— Билеңе јеткер болор деп бодонбодың ба?

Jанғар каткырат. Ол бойының күчине иженип јат.

— Көрүп тураар ине... Jанғыскан ла јеңдеп салгам...

Оноң коркыганына көстөрин тазырайта көрүп алган эмеени јаар бурылып, эки колын јайат:

— Сен коркыба, Jыламаш. Мен бу көрмөслө бериш-

песке де санангам... Бойы келген. Көрзөм лө, таштардың ортозыла јылгажактап, кой тударга өнөлөйт. Мен дезе тууразында. Јыт албайт... Јаңыс ла катап адып нйзем, јап этти... Неден коркотон?

«Јалтанбас болгоныла Јаңар күлүк ле эмтир... — деп, бу ла өйдө Сыргачы да сананат. — Је не де болзо... Јеткер болордоң айабас».

Сыргачының санаазына оның өбөгөни Кылыш бойдоң туштa ирбис аңдаганы эбеле берди: «Ол эки конокко улай тозуулдап, ирбисти шыйдамла өлтүре согуп алган. Је ол туштa Кылыш нени јылыйтар эди? Бойдоң болгон. Өлтүрген аңның терезин ого, Сыргачыга, сыйлап берген јок по?.. Је Кылыш бөкө дө, айабас та болгон болзо, Белдес байга дезе чыдап болбогон, качан оны албанчылар тудуп алала, камчыла чыбыктаарда, бооду айу чылап, јүк ле угулар-угулбас онтоп јаткан. А нениң учун соккон деер? Ирбистиң терезин байга бербей, кандый да куранғы кызычакка сыйлап бергени учун... Онызы мен... Је ол учурал озогы тишта болгон. А эмди? Эмди Јаңардың јеткерге удура чурап баратан учуры да јок. Јүрүм де өскөлөнгөн. Ол билелү».

Сыргачы ирбистиң терезин колына алып, сыймап көрөт.

— Јаражынай! Мынаң канча јака чыккай не?..

Јаңар ого сүүнип айдат:

— Көрдөөр бө, эне! Слерге де, сеге де, Јыламаш, — ончобыска једер. Бычкактары дезе Соркого бөрүк болор.

— Је андый да болзо, Јаңар, сениң јүрүминг јакалардаң ла бычкак бөрүктең баалу болбой — деп, Сыргачы улу тынып айдат. — Не ле јеткер болордоң айабас. Казыр аң ине ол. Күчүк эмес. Је бойы билзин. Барып, боос койлорды көрөли. А сен дезе, Јыламаш, турага кир...

Сорко Калтарды тудуп алды.

— Јат... Уктың ба? Јат... Бат мынайда. — Оноң бойы ырада туруп алала, чананың тайагын мылтык эдип, ийтке өнөлөйт. Саат өйгө шыкап, көстөрин сыкыйтат. — «Бух-бих» — деп, тарый-тарый кыйгырат.

Уулчак јаар Калтар чурап барала, оны айландыра мантап, јалканчыйт. Оноң эки-үч такып акшып ийеле, көнкөрө јаткан Сорконың бөркүн ушта согуп, тиштеп, колдорыла ноолоп, туттуртпаска ары-бери бөөлдөнөт. Сорко тура јүгүрип, ийдин сүрүжет.

— Сени өлтүрип ийбей кайттым, Калтар! Күр-көксиңди ок өткөнин сеспей калдың ба?..

Ажанып отура, Сыргачы уулын чуулду көмөлөйт:

— Сен бала ба, Јаңар? Ирбистер сүрүжип јүрзең де, боос койлорың көскө лө күчин салып турганын ајаарбай јадың... Эрте төрөөр мал эди. Эртен-соңзун ла кураандар төгүле берер, а концентрат деп немени дезе күчине бир калбактаң ла берип јадыс... Керек коомой до болордоң маат јок. Сананар керек, Јаңар?

— Конторага барып келер керек болгон ло... Качан барарын чек ле кайкап отурым — деп, Јаңар актанат.

— Јут-јулакай башталгалак, эртен ле бойыңның мотоциклиңди минип алала, бар...

— А койлор?... Тана келер болор деп сакыгам... Зоотехник пе ол, айла не? Бүткүл неделеның туркунына бу турлуга көзин де көргүспейт. Акыр ла... Мен оның арбажын берерим. Сыйыным деп бир де килебезим.

— Је атыйланба — деп, Сыргачы јымжагынаң айдат. Кызының јаңыс ла ады адалганда, карган өрөкөннің тиш јүрепи эрий беретен. — Танада беженнең ажыра тоолу турлу. А сен дезе эртен ле атан. — Оноң унчукпай отурала: — Койлорды мен де кабыргайым — деди.

— Слер канайып отураар, эне? Јыламаш та барза, кем јок эмес пе? — деп айдала, Јаңар үйи јаар көрөт.

— Барзам да кем јок ло. Барып та келбей а... Менле не боло берер — деп, Јыламаш омок үнденди.

Сыргачы уулы јаар кадай көрөт:

— Сен ачап-сыйап бай болгон болзоң, Јаңар, мен сениң јаңы ла айткан сөстөриңе кайкабас эдим...

— Чып-чын, эне. Меге эмеш те күч эмес. — деп, келди јалтамчылу унчугат.

Үйине койлоп барарга јарабазын Јаңар да оңдоп ийди. Ого күч болор. Оның чеберленбес учуры јок...

— Је ком јок, эне. Мен түрген барып келерим.

— Меңдебе. Ончозын јазап аайлап сал. Энирге јетире концентратты бого јетирзиндер — деп јакарып, Сыргачы нөзнөк јаар көрөт. Бүрүңкий койылып браяткан. Сорко дезе јааназының тизезине чаганактанып алала, јаан улустың эрмегин тыңдап, шымыранат: «Слер мени ойгозып ийеер, јөп пө?» Сыргачы јымжак алаканыла уулчактың бажын сыймайт:

— Барып уйукта, экем. Ойгозып ийерим.

Сыргачы ада-энезиле кожо јаткан. Олордың айылы Кара-Туйукта болгон. Суу кечире дезе—Кылыштың ла оның энезинің айылы,Кылышла экў олор Кара-Туйуктың суучагы төмөн јүгүрип, Кадынга јетире барып келетендер. Јолой балтырганның бокчыйлары айдары јок көп болгон. Кызылгатты — кайкаарың... Мөш, кайың, аспак агаштарла бүркелген кырлар. Олордың јаражынай! Нениң де учун ол күндерде олор јокту-јойузын да, базынчыкту јабыс јүрүмин де сеспей јүргендер.

«Качан сени Кылыш уурдап аларга турарда, сен канча јашту болгон эдиң, Сыргачы? Он алты јажың толголок ошкош эди. Канайып та билдирбезинең Кылыш та јаанап калган. Оноң сен кемзинер боло берген. Бойыңды ајаарынар боло берген... Оноң улам слер экў шоркырак суучактың јарадыла јарыш эдип јүгүрерин токтодып салганаар. Ырап бараргa эмди слерде шылтак јок болгон. Кылыш мынайда ла суучактың јарадына оныла кожо эрмектежип отурганынаң мен эртенгизинде кере түшке бийик күүндү јүретем».

Ырыс... Ол јөөжөдөң камааңду ба? Кылыш—эр кижи ине. Ол бойының айылында јеткилинче аргалу болорго сананатан. Ол — келер өйдө биленің адазы болор учурлу. А Сыргачыга дезе бир де нӧме керек јок болгон. Ол ло күндерде ол кандый да билер-билбес каланғы аайлу јүретен. Не ле болзо, оны сүүндирип ийер. Маралдың чечеги јайылганың көрүп ле ийзе, агаш-ташка согулгадый, элик чилеп, ары-бери шуңуп, кожоң-комысту јүгүрип јүрер. Суу аларга барганда, көөлмөктөң көрүнип турган айды көнөгиле суза согорго кичеенип, та неге де сүүнип, каткыратан...

Акыр, Сыргачы, мындый санаа-шүүлтелер сени бүгүн неден улам курчаар болды не? Кандый да бурудаң актанарга турган ошкожың...

Бир туштa ол энезиниң чочыганду ајыктаганынаң ойгоно берген.

— Эне, слер канайып отураар?

Энези көзининг јажын арланып отурган.

— Не болуп баады? — деп, Сыргачы коркый берген.

— Сен керегинде сананып отура, коркыйдым...

— Нениң учун?

— Сен јараш болуп калган, балам. А онызы дезе јеткерлү. Сүрекей коркушту, балам.

Сыргачы сўўнчилў каткырган:

— Анда нениң јеткери?

— Јўзўн ле јўўр, балам. Јўзўн-јўўр. Сениң јаражыңнаң коркодым.

— Қылыш па?

— Ээ јайла, Қылыш болгон болзо кайдат — дейле, кеп-чырайы јарый берген.

База бир канча конок өткөн. Сыргачы шак бу түндеги куучынды чек ундып салган. Энгирлер сайын Қылыш байлардыңјылкыларын тайгада таштап нйеле, Қара-Туйукка јажытту јолдорло келип турар болгон. Ол күн ол кандый да сезикчил бўдўўлў болгон.

— Не болуп баады, Қылыш?

— Боодой керегинде уккан бединг? Байлардыңалбанчылары оны аай-бажы јок токпоктон салгандар... Јўк ле тынду. Бойыныңайылында јадыры.

— А нениң учун?

— Белдеске барала, ого айдыптыр: «Мен сеге иштегем бе? Иштегем. Карган эјем эмди де сениң эжигингде иштеп јўрў. Арасей јерине мени сен аткарган бединг? Аткарган. Эмди мениң кенегимди көрөдиң бе? Арга јоктың кенеги. Канайып курсагымды азыранатам? Меге бир ат бер. Айдайтам. Јирме јылдың туркунына белим тўзетпей иштеп, сенең ого јўк кандый бир кодыр јылкыны канайып иштеп албагам?»

Белдес оны столының јанына отургузып, кўндўлей берген. «Ажан, ажан, Боодой... Сен, чындап та кенеп калган. Бистиң ак кааныбыс учун кенединг. Онызы мактулу да, кўндўлў де. Чайла... Эй-эй, Тымыт, — деп, ол бойыныңјаан эмегенине кыйгырган. — Боодойды јазап кўндўле. Сен ажан, ажан, көөркий. Мен барып јакарып нйейин. Ат табылбай, а... Кайда барзын ол. Табарыс». Оноң барала, ойто Јытышты ээчиткенче келген.

— Бот, көрўп туруг ба мыны? — дегең. — Јыду сарасты көр, бойыныңјемидин челдеп отурган ошкош... Мендий бай кижиле канайда эрмектежетенин билип јўргедий эдип, јакшы ла ижин бер. Ол бойынча...

— А Боодой канайтты? — деп, тыныжына тумчаланып, Сыргачы Қылыштың колынаң ала койгон.

— А ол канайтсын, кенек кижи, — деп, Қылыш бастыра бойы тыныскып, эки јудругын тўўнип, унчугат. — Бойыныңтайагыла Јытышты туда берип нйген дежет. Је ол шилемир дезе өчин алып, канча ла бар кўчин сал-

Горно-Алт. областная БИБЛИОТЕКА.

Кр. 153997

ган дежет. Көөркий бастыра ла бойы кан. Энем кандый да өлөң берген. Кан токтодорго јакшы деген...

— Мен билерим андый өлөңди... Канду өлөң база јакшы болотон эди — деп, Сыргачы шымыранган.

— Бу сен не?.. Бастыра бойыңг неге калтырап јадыңг? — дейле, Кылыш Сыргачыны бойы јаар тартты.

— Боодойго болужар керек.

— Элик атсам, эдин ого апарып берерим. Сөзимди бергем, чертенгем.

— Мен ого барып келегем. Болужатам.

Кылыш кара кабактарын јемире көрүп, јөлсинбеди:

— Барба, Сыргачы.

— Ненинг учун?

— Јок, тегин ле. Кайдаар да барба, јӱ бе?

Сыргачы оныңг серемјилӱ. чочыдулу сөстөрин кайкап укkан.

— Је ол кижи ине!.. Јок, мен кыйалта јоктоңг ло барып келерим. Курут-талкан апарып берерим.

— Сениңг јӱрӱминг керегинде, Сыргачы, та неденг де улам коркодым...

— Сен база андый ба? — деп, Сыргачы күлӱмзиренет. Сабарларыла оныңг чачын тарап, эркелеген айасту сыймайт. — Сен база андый ба?..

— А база кем?

— Энем.

— Ол акту. Оныңг да коркоры јолду.

— Је менле не болот эмеш деп?

— Бу сен кандый кижи?.. Алды-кийнин сананбас. Боодойдыңг айылы байдыңг айылынаңг ыраак эмес ине... Јӱк ле суу кечире. Барба, көөркий...

— Је не де болзо, мен барарым. Кылыш... Оору кижиге барып келбеске эпјок.

Кылыш унчукпай турала, оноң бararга меңдеп, Сыргачыла јакшылашты.

— Көр, Сыргачы... Чеберлен, јөп пө?

— Кем јок, Кылыш, чеберленерим. Сен дезе ого эликти кыйалта јоктоң ло экелип бер...

— Бир де кижи бис экӱниң эрмегис керегинде билбес учурлу.

— Чын, Кылыш. Мен кемге де айтпазым.

Энгирде Сыргачы энезинең айрылбас болгон. Јажуурып, јарамзып ла турар болгон.

— Слер эмеш отурзагар, эне. Мен ончозын бойым

эдип саларым. Бойым. Слер кере тӱшке арып-чылап калганаар ине.

Энези кызының кылыгын јарадат. Ол ончозын билер Байа Қылыш Қара-Туйуктың суучагын таң атту кечип клееткенин ол көргӧн. «Айылга кирбес кандый моңус эди — деп ол сананган. — Кирер ӧйи јеткен ле...»

— Бу Қылыш бистиң айылга келер јолды ундып салган болотон бо, балам? — деп энези учкаары сураган.

Сыргачы туйказынаң каткырынып, туура баштанган. «Эх, балам, балам... Қылыш болзо, кандый јакшы болбос эди!.. Қылыш. Сен керегинде јӱрегим сыстайт. Чек ле оорын јат. Кандый да јеткер болорын ол база сезет ошкош...»

— Ол, эне, чек ле алгас болуп калган — деп, Сыргачы унчуккан.

— Мен слерди ајыктап ла јӱредим, балам, — деп энези ӱшкӱрген.

«Энем ончозын оңдоп туратан. Ончозын көргӧн. Сӱӱнип те, коркып та јӱретен.

А сен дезе јеткер кайдаң келетенин билбей јӱрген. Қӧк лӧ тенек тужың болгон, Сыргачы, кӧк лӧ тенек. Боодой айылына барып јӱрген энгир сениң јӱрӱминге јеткерлӱ салкын болуп киретенин кем сананган? Чын ла, ол энгир јеткердиң ӧйи болгон. Ажындыра билген эмезе сескен болзоң кайдат!.. Ол сени карап, ӧңӧлӧп јӱрген. А сен дезе ого удура бойың барган. Кем билген оны?..»

Сыргачы оттогы турундарды ичкери јылдырып ийди. Буркурап чыккан чедиргендер эски чадырдың тӱнӱги јаар учуп чыкты. Сакылта јок эбелген сагыжынаң јайымданарга ченежет. Тышкары чыгып, турлузын айлана базат. Јок, эске кирген санаалардаң айрылып болбозын ол оңдоп ийет. Олордоң айрылатаны јеңил неме эмес. Ол јылдар учун каруузына ол бойы турар.

«...Ол туштa адам јанып келген. Ол, Қылыш чылап ок, байдың јылкыларын кабырган. Јаңыс ла эки башка айгырлу мал болгон. Қойлорын кабыруга чыгарып, энезин јакыган /эди:

— Менле кожо бӱгӱн барба, балам. Јаңыскан да кабыргайым. Адаңның тонын јамап бер. Јӱ бе, балам.

Сыргачы сӱӱнчилӱ јӧпсинген. «Тонды јамап ла ийеле, Боодой айылына барып келерим» — деп сананган. Сыргачы адазын сӱрекей сӱӱйтен. Нениң учун дезе ол ӧско адалардый эмес болгон. Алтай улустың. билезинде кыс

бала уур jўктўк кирелў бодолотон. Анчадала адазы кызына эрке болзо, уйат аайлу болгон. Уул болзо, оноң артыгы jок. Оны «керектў бала» дежетен. Сыргачыныҥ адазы дезе андый эмес. Ол кызычагыла jаантайын ойноорын сўўйтен. Кызычагына тыттыҥ чобразынаҥ кемечектер jонуп берер, эмезе чийнениҥ ўреннеҥ jинjи тизерге ўредип отурар, ол эмезе ээрге өгөрип алала, бойыла кожо малдадып jўрер... А качан каа-jаада jанып келгенде, кыйалта joктоҥ ло кандый бир сый экелип берер: тос тўўске мөт, эмезе jинлек... Je ол до туштагызын алзагар. Энгир кирерде ле, jанып келген. Сыргачы адазын уткый jўгўрген. Адын алып, анчы арчымагын тўжўрийшкен. Адазы чала табыланып, арчымагыныҥ оозын чечеле, оноҥ кызыл тўлкўниҥ белеи уужап салган терезин уштa тарткан. Сыргачыныҥ көстөрине чек ле от чагылгандый болгон.

— Кандый, балам? Jака эдерге jараар ба?

— Мынаҥ артык jака ак-jарыкта болотон эмеш пе?— деп, айтканын билбей де калала, Сыргачы адазыныҥ сыйын алып, мойынына орой согуп нйеле, ары-бери бурылып, сўўнчилў ajыктанган.

Адазы бойыныҥ кайкаганын jажырып болбогон.

— Бу сен кандый кайкамчылу болуп калаҥ, балам?.. Удабай ла кудалар келер болды ба?

— Тфук, андый уйатту сёсти угар да кўўним jок, ада...

— Ээ, балам-балам! . Андый jанду болзо, бистиҥ угы-тёзибис ге ўзўлип калар эди. Куда-куудаҥ качып болбозыҥ. Качан да болзо, jаҥжыккан аайынча, jеде конор. Байлардыҥ ачап-сыйап көстёри ошкош неме ине ол.

— Айса, олордоҥ удабас jажынары да керек jок болор эмес пе? — деп айдала, Сыргачы адазы jаар сезиктў көрўп нйген. Адазы чочый берген ўнпле кызынаҥ сурады:

— Онызы... не дегениҥ?.. Аай-бажы jок көп алтынмёҥўн таптыҥ эмеш пе, балам?

— Jок, ада, андый эмес. Ичкери jердеҥ jанган Боодойдыҥ куучыныч укпаганаар ба?

— Оны мен кайдаҥ угатам?.. Jанган деп айдышкан ла... Кенек деп уккам... Эмди ол нени эдет не?

— Jадыры ла...

— Неге jабыланар болды не? Байып калган эмеш пе?

— Байыган — деп, Сыргачы унчугала, кунукчылду көрӱп, Кылыштаҥ укканын ӱзе адазына куучындап берген. Адазы узак унчукпай отурды. Оноҥ бойыныҥ шӱӱлтезине каруу эткендий, эрмектенди.

— Ангдандыру деп немеҥ ол, балам...

— Ада, мен оныҥ айылына барып келерге турум.. Неле-неле болушса кайдар?.. Калактап отурган болор.

— Эрик јокто калактабай — деп, адазы ӱшкӱрген. — Је барып кел. Кижиге килемји эдери — кинчек эмес. Ол айылдажыбыс. Э-э јайла, јӱрӱм-јӱрӱм!.. А чындап ла орустар анда тӱймеп чыкса, не болгой не? — Оноҥ ойто ло бажын јайкап, — Кайда-аҥ, кӱч једер эмес!... — деген.

... «Э-э, ада-ада! Бӱгӱнги кӱндерге јетире эзен јӱрген болзоҥ кайдат. Мениҥ билемди, öскö дö алтай улустыҥ билелерин көргöн болзоҥ!..»

... Бажы-көзи тижик Боодой өлөҥ төжөнип алган јаткан эди.

— Сен .. кем? — деп сурайла, тайагына тайанып, кебин өҥзирегендӱ јуурып, өҥдöйип келген.

— Мен Сыргачы.. Јолдонныҥ кызы.

— А-а, — деп унчугала, Боодой бажын ойто јастыгына салган. Качар сööктöри кырлайган, каткак чырайы куп-куу. Јаҥы ла өзöрин баштаган кату суйук сагалы атырайып калган... Соок ло öткӱн көстöри Сыргачыны кайкадат.

— Келгениҥ учун быйан болзын! Јолдон öрökön кандый јӱрӱ? Бойы не келбеген? Байдыҥ малын ээчий јортуп, эрик алынбады ба?

— Мен бойым... јеткер болгонын угала келдим. Энем эм өлөҥ ийген... Оны изӱ сууга јибиделе, салза јакшы деген. Мен белетеп берейин бе?

— Мен карган эмезим, бойым да эмденбей — деп ол јöпсинбей кату айтты. — Кördиҥ бе, байдыҥ килемјизи кандый эмеш?.. Кем јо-ок — деп, калју кӱлӱмзиренеле, тиштери öткӱре эрмегин улалтты: — Кулга ол керек. Терези калыгжыыр. Јер алдында узак чирибес. Байдыҥ терези эркечил ле јукачак. Ол ёлзö лö, беш-алты ла коноктыҥ бажында оноҥ тере де, тестек карын да артпас. Онызыла да байлардаҥ оҥду болгоныс јакшы...

Тышкары кем де аттаҥ тӱшкени угулып, эжик ачылды. Сыкыйта көрӱлген көстöр Сыргачыга једип, кадала берген. Буттарынаҥ ала töбöзине јетире оны јоктоп ийдилер. Сыргачыныҥ бастыра эди-канына соок јайыла

берген. Шөлбүйе түшкен јаакту балбак јүзин Белдес Боодой јаар бурыды.

— Сен, Боодой, мениң адымды мында не адап јадырың? — деп, ол токуналу үнүле сурады.

— А сени кижи канайып эске алынбайтан? Бойыңның «килемјиңди» көрбөс, сокор болуп калдың ба?.. Өрө өт лө, бай да болзоң, айылчы болорың...

— Кем јо-ок. Бого до эмеш тургайым ла. А не, мени јакшы сананып эске алындың ба?

— А кандый деп? Андый ла! Сендий шилемирди курттар тирүге челдейтен болзо, кудайдың быйаны деер эдим...

Сыргачы кут јок коркып, эжик јаар тескерлеген.

— А-а, јарт-јарт — деп үнин бир де эмеш көдүрбей, бай бажын кекиди. — Челдеп көргилегей ле. Мен ол курттарды сениң үстиге кактап ийер болдым ба, Боодой...

— Мениң терем, ол сениң кийип алган булгайры ӧдүгиңдий калың эмей.

— Э-э, Боодой, ӧйинең ӧтпӧ лӧ, најым. — Оноң Сыргачы јаар бурылды. — А сен не кижи? Кемниң балазы?

— Сыргачы... Јолдонның кызы эдим.

— А сен не, неге калбаңдап јүрүң, Сыргачы? Эдер ижиң јок по? Койлорды кемге таштадың? Энеңге бе?

— Эйе.

— А-а, слерлер јайым јаткан улус турбайаар. Эдер неме јок болгонынаң улам айылдап јүргенеер бу ба?

— Сен балага тийбе, Белдес, — деп, Боодой кекедүлү айткан. — Бистиң де каныбыс јеткедий ле... Энези эмӧлӧң ийе берген. Көрбӧй туруң ба?..

— А-а, онызы јакшы — деп кенете јапсу көрӧлӧ, Белдес Сыргачыга айтты: — Экелип берген болзоң, эм ди не, јанар керек...

Сыргачы эжиктең чыга конгонын бойы да билбей калган. Бай оны ээчий ајыктаганын да билбеди.

— Сен чек ле бӧрүниң бойы эмтириң, Белдес,—деген сӧстӧр Сыргачының кулагына угулып калды. Ол айылы јаар кӧндүре барган орук јолго кире конуп, капшайлап јүгүрген. Је байдың јапшынчак, өткүн көстӧри оның кийининең истежип келеткендий билдирген. Коркушту түбек керегинде шүүлте оның јүрегин ӧдӧ конуп, түнде де, соңындагы да күндерде оноң айрылар салымы јок болгон. Ол јаантайын кунугып, коркып јүретен.

— Бу сен канайып калган? — деп, бир кӱн энези сезиктӱ сураган.

— Боодой айылына jӱреримде, бай тушташкан...

Энези чочып, эки колы мылтырай берген. Jаантайын ла коркып-ӱркӱп jӱрген jеткер jаба jедип келгени бу туру...

— Ол... канайтты, балам? — деп, энези jӱк ле угулар-угулбас ӱниле шымыранган.

— Кандый да коркушту, jаман көргӧн... — дейле, Сыргачы ачу-коронду ыйлай берген. Энезин ол кучактай ала койордо, оныҥ да көстӧриниҥ jажы тӧгӱле берген.

— Кем jок балам. Ӧдӧ берер болор бо?.. Jеткер бистеҥ, айса болзо, кыйыжып калар...

Анайда ла энелӱ-кысту экӱ бойы-бойлорына jаба кызыныжып алала, jӱк ле суркурап кӱйӱп jаткан оттыҥ айагына таҥ атканча отурып калгандар...

Экинчи бажалык

...Эске кирген jӱрӱми Сыргачыныҥ jӱрегин шак ла мынайып, шыркалап турар. «Сениҥ jӱрӱмиҥде, Сыргачы, ончозы чып-чын болгон бо, айла jок по?» — деп, ол ӧткӧн кӱндерди ойто шиҥжӱлеп турган немедий.

Эжик чыкырт этти. Чадырга Jаҥар кирди.

— Сен не, балам?

— А кайтаар, эне?.. Тӱн ортозы jедип клеет, а слер дезе уйуктабай отурыгар?..

Сыргачы кӱлӱмзиренет.

— Карган кижиде кандый уйку болотон эди, балам. Казан кайнаганча ла карамтыгып алзам — уйку дегеним ол...

— Мен слерди бедреп келдим... Барып турага тыштанзагар...

— Килеп jӱргениҥ ол бо?.. Je jакшы. Баргайым ла...

Кӱнчыгыш jанында сары таҥдак jаҥы ла чийе согуларда, Jаҥар бойыныҥ темир адын кӱркӱредип ийген. Айландыра ajыктанды. Оноҥ сооксынганына jарындарын кызынат.

— Ат ээртеп алза, артык болбос по? — деп, ӧбӧгӧниниҥ сумалына азык эдип, оок эт салып тура, Jыламаш килемjилӱ айтты.

Агылтырым куу теҥерини база катап ajыктап көрӧлӧ, Jаҥар мотоциклин кӱркӱредип, jолго чыгып алды.

— Сорконы көрүп тур, јеткер болуп калбазын — деп, үйине кыйгырып ийеле, көгөлтирим өйдү сай таштарла көмүлген јолды төмөн маңтада берди...

Сыргачы өрөкөн кийинип алала, койлорды чеденинең чыгарат. Јыламаш оны үйдежип чыккан

— Бүгүн кандый күн эди? — деп, Сыргачы келдинең табылу сурайт.

— Суббот ошкош эди...

— Суббот по? Тана келер болор. Ол келзе, мылчага от салып ийзин. Бойың суула, одынла берижер деп умзанба. Сен эмди чеберленип јүр. Ол бир сагыскан кердемарда келбей калза, Јаңарды сакып ал. Болушсын...

Соок эмискегин оозына сугуп ийеле, Сыргачы адына минди. Оноң Калтар деп ийдин кыйгырып алала, койлорын Чаган-Бургузының тоңгулдарын кууй айдай берди.

Оны ээчий узак ајыктап турала, Јыламаш сананды: «Бүгүн мынаар, күнбадыжы јаар, койлоор керек болгон. Керде-марда шуурган түшсе, койлорды турлуга јазымы јок айдап экелерге јеңил болор эди». Анайып сананза да, кайын энезине шүүлтезин айдып ийерге јүрек алынып болбоды. «Оның ордына бойы барган болзо кайдат. Јөпсинер эмес ол. Јастың баптапкы чечегидий кыс сакыгылап, олор мени чеберлегилеп јат». Бу ла јуукта Јаңардың јайнулу сөстөрин эске алынала, Јыламаш күлүмзиренип ийди. «Сен меге кызычак таап бер, Јыламаш. Кыс балалу болор күүнім бар... Је, оның соңында кандый да бала табылза, керек беди» — деген. «Је мен бойым да болушчылу болорго күзейдим. Онызы јаңыс менең камаалажар эмес». «А сен кызычак, кызычак ла деп шымыранып јүрзең... Ол кыйала јоктоң ло табылып келбей» — деген. Каткымчылу ла кижи.

Бу ла өйдө Сорко сенекке чамчачаң чыга конды. Куру чеден јаар көрүп ийеле, багырып ийет. Јыламаш уулчагына каткырды:

— Је, неге бука чылап бустайдыг?

— Мени не ойгосподыгар?

— Бойың ла уйуктап калала, эмди кемди бурулайдың?

— А-а, уйку кулагымнаң «чыт» ла этире тудуп алган да... Мен канайып ойгоното-ом!

— Је, бот. Уйкуны чуулдадарга јараар ба? Айса, ол сеге ойто качан да келбес.

— А керек беди... Меге ол бир де керек јок.

Энези јаңыс ла Тана керегинде куучындана берерде, Сорко токунаган.

— Тана эјең удабай ла једип келер. А сенің дезе сырууң да јок. Ол ачына берер. База качан да келбес.

Сорко ыйлаарга турала, тымый берген. Танала экӱ олор најылар болгон. Соркого ол јараштыра кожоңдоп, баатырлардың јилбӱлӱ јоруктары керегинде куучындап беретен. Тана эјези келзе, кандый макалу болбос эди. Бу бойынча ла ол чек токунай берген. Је кенетийин Сорко ойто ло алаңзый берди: «база ла меке болбой кайтсын»... Сорко туразына кире конуп, календарьды ајыктайт. «Јок. Мекелебейтир. Бӱгӱн кызыл числоның алдында калганчы кӱн. Бу ла кӱнде Тана улам ла сайын келип јӱретен эди. Јилбӱлӱ сыйлар да экелердең маат јок. Капшай ла эңир киретен болзо. Ол јаантайын ла јеерен адын мингенче, эңиргери келетен. Тискинди ээрдиң кажына чалмай илип ийеле, ары болуп басканда, ады оны ээчип јӱрер. «Бого ло тур. Ээчибе» — деп айткanda, онызы тура тӱжер. Ээзин сакыыр». Оноң кенете ле јаңы шӱӱлте Сорконың сагызына элес эдип кирди, «Эне», — деген кыйгыла Јыламаш јаар болды:

— Аттар кижиниң тилин оңдоор бо?

— Оңдоор, балам,.. Јаңыс ла ончозын эмес.

— А нениң учун ончозын эмес?

— Сӧс билетен болзо, олор улус боло бербей...

— А Тананың јеерен ады чы?

— Ол до өскӧ аттарга тӱгей болбой...

— Јок, јо-ок. Өскӧ аттардый эмес. Ол ончозын оңдоп јат — деп, Сорко јӧпсинбес кӱӱндӱ болды. — Тана онызла эрмектешкенин мен укkам.

— Ол ого не деди?

— Ол «Меним јакшынак јараш адым! Меңдебе. Бого ло эмеш турзаң» — деп айткан. А јеерен ат дезе кӧстӧрин јумуп алала, тыңдап турган. Тананың айтканына јӧпсинген. Мен ончозын көрӱп турдым ине.

Јыламаш уулының чӱрмежин сыймап ийеле, тӧжӧгине јада берди.

— Слер оорый бердеер бе, эне? — деп, Сорко сезиктӱ сурады.

— Удабай ла ӧдӧ берер, балам... Белим. Байла, кӱннің аайы кубуларга турган ошкош.

— Јок, эне, тышкары кӱндӱ — деп айдып, Сорко көзнӧктӧң карайт. — Мен эмеш ойноп алайын ба?

— Је ойноп ал. Көр, турлуданг јаан ыраба.

— Кем јок. Мен мында ла коштой. Эмеш ракетамды учуртып көрөйин.

— Учурт ла балам. Көр, онына кожо бойынг уча бердинг, калак...

— Јок, јок, эне.

Кургак агаштанг адазынынг јонуп берген ракетазын алала, уулчак эжиктенг чыга конды.

«Балдардынг ойыны да өскөлөнип калган — деп, Јыламаш сананат. — Балдар өзүп јат. Ой өскөлөнип јат. Бис јаш тужуста ракета деп неме билбейтен эдис. Кайдан, ракетадан болгой, кандый бир койчыныг турлузында мотоцикл де турганын көрөтөн бедис? А эмди дезе ол кажы ла јинт малчыда бар».

Ол чаганагына өңдөйип кодүрилеле, кознөк јаар сезиктү көрди: тышкары не ле неме ончозы јарып, күннинг чогына јалтырап турган.

«Јангар түнге јетпей јанатан болзо кайдат. Энгиргери шуурган да түжерденг маат јок. Мотоцикл минип, јут-јулакай күнде јүрерге јараап ба? Байла күч, ок болбой кайтсын».

Оноң ол Тана керегинде санана берди. «Сүрекей јакшы кыс өзүп јат. Јалакай. Керсү. Јагыс ла ижи јаан шакпыртту. Зоотехник. Колхозтыг старший зоотехниги. Алтанга шыдар турлулар. Олордыг кажызына ла јүрер керек. Бойыныг јеерен адына минип алала, чөллө карлагаштый учуп јүрер. Ширанкай. Онызы јакшы. Борисле качан ок таныжып алган. Јакшы уул дешкен. Билгир специалист. «Энебиске ле айтпа» — деп, јайнаган эди. Је керек беди. Эмди тура јажытту да болгой! Изү јайга ла јетсе, ончозы јартала бербей. Ол, Борис, соңында билезине та кандый кижи болор? Тана зоотехник болуп иштеерине ол јөпсинбезе, канайдатан? Андый эрлер болуп ла турбай. Эмегендериниң канаттарын кескилеп салар. Ол Аматты да алзагар. Колхозтыг главный бухгалтери. Торконы алган ла бойынча јинттердиң ойынына туружатанын токтодып салган. Ол келин дезе культпросветүредү божоткон јок по? Кожоңдоорго до јакшы... Сегизинчи класста үренип турарда, јакшы кожончы болгоны сагыжыма кирет. Ол өйдө меге де: — «Сен, Јыламаш, сценага ойноор болуп туулган кижи» — деп, айдыжатан. Городко барып, үредүүмди де оноң ары улалтар

керек болгон. Адамла јаман јеткер болбогон болзо кайдат. Јошкын айу уужап салган. Энемди јаңгыскандыра турлуга канайып таштаар? Анайда ла салымымла јӧпсинип калгам. Оныҥ соңында бистиҥ айылга Јаҥар киргеи. Черӱдеҥ энези јаар јанып брааткан. «Службам божогон. Ойто барбазым» — деген. Је кайайдар, ого комудаарга да јарабас. Шыраңкай, кичееңкей кижи, озочылдардыҥ тоозында јӱрет. Јакшы ада да болды. Кайын энем эмеш кату да кижи болзо, чындык кижи. Јинт туштa сӱрекей уур јӱрӱм јӱрген дежет. Байдыҥ кулы болорго, ого, байла, јеңил эмес болгон... Совет јаҥ јок болгон болзо, сеи де, Јыламаш, балаҥды больницада табар бединҥ?..»

Тӧжӧгине јада, Јыламаш кӧзнӧк јаар улам ла карайт. Сагыжында токунаа јок. «Шуурган болот эмеш пе? Тышкары јарык та, тымык та». Мынайда сананып јадала, Јыламаш ӱргӱлей берген. Оноҥ не де токулдаганына ойгоно берди. Эжикте кандый да солун кижи турды. Оныҥ кыскачак тоны ла тӱлкӱ бычкак бӧрӱги кар.

— Эзен бе! — деп айдала, ол кижи бӧрӱгиниҥ карын эжиктиҥ јаагына кактайт. — Сакылта јок кире кондым ошкош. — Оныҥ кап-кара чачы ӱрпейип, каргааныҥ канады чылап, јалтырайт.

— А-а, бу сен туруҥ ине, Урмат, — деп, Јыламаш колхозтыҥ председателиниҥ уулын танып ийген. — Кем јок. Мен... мен эмеш оорып калтырым. Ӧрӧ отур. Чай изидип ийейин... Энгир кире берген бе? Бир ле кезек ӧйгӧ ӱргӱледим деп бодозом. Тышкары шуурган ба?

— Јок. Чӧлдӧ тымык. Шуурганды мен туку Ирбистӱде ӧдӧ конбой... Анда болгон. Мында дезе бӱркӱ болгонынаҥ карачкы болбой. Энгирге јетире эмди де ыраак...

— Ӧрӧ базып отурзаҥ, Урмат. Ажанып ал — деп, Јыламаш токунадынып алала, айтты.

— Байа ла эрте таңда атанып чыккан кижи эдим.

— Бойыгныҥ озочыл ченемелиигди ле таркадып јӱрген болорыҥ? — дейле, Јыламаш туйказынаҥ кӱлӱмзиренет. Машинала койлор кыркыйтан ус болгонына Урмат эмеш маказырап јӱретенин ол билетен.

— Албадап турганда — деп, Урмат кыскарта айтты. Оноҥ столдыҥ кийинине барып отурып алала, табакта чого јаткан эттеҥ алып, ажана берди. — Райкомныҥ качызы келип јӱрген. «Сен не, Урмат, ус кижи бололо, тыгзына бердиҥ бе? Колхозтор сайын бар. Ончозын ай-

дып бер. Ӱрет. Көргӱзип бер» — деп айткан. Ол ло бойынча Ирбистӱдең баштаганым бу...

«Урмат јакшы уул. Качан да кунукпас. Иштеңкей. Је јаңыс ла оның көстӧринде кандый ла сезиктер табылганы кайкамчылу. Бойының билгирин бийик эзенетени бе, айла кандый? Айса, билер-билбес мактаныш бар ба? Ат-нере деп неме јакшынак уулды ӱреп салар болды ба, калак!» — деп, Јыламаш, айылчызын ајыктап саначат. Је ол бого тегиндӱ келбеген. Бу ла јуукта ол база кирип јӱрген эди. Анчадала Сыргачыга сӱрекей кӱндӱзегин көргӱскен јок по? Оны Јыламаш бир де энделтпей, көрӱп салган. Болгоонбос јанынаң Тана керегинде эрмектенген ошкош. Акыр, не деп айткан эди? «О-о, слердиң Танагар кӱчтӱ кыс эмей, энебис. Ого көрӧ, мен не? Бор-ботко инем. А Тана дезе — специалист. Ӱредӱлӱ зоотехник. Чындап, мени кандый да курска ийерге умзанып тургандар. Кыйалта јоктоң ло барарым. Бистиң ӧйдӧ јӱрӱмнең соңдоорго јарабас...»

— Је, анда, Ирбистӱде, керектер кандый? — деп, Јыламаш унчукты.

— Је кандый деп айдар оны? Озогы ла эп-сӱмеле койлорын кыркыгылап јат. Оренбургта койлорды канайда кайчылап турган эп-сӱмеге олорды јаска јетире ӱредип саларым деп, сӧзим бердим. Ол алтайга барып келгенимди укkан бедеер?..

— Угуп отурбай а — деп айдала, Јыламаш база ла кӱлӱмзиренижин јажырат. (Ол јоругы керегинде Урмат канча ла катап айткан эди).

— О-о, калапту ус уулдар Оренбургта ине! Је, мен олорды быјыл ла акалап саларым деп, сӧзим бергем. Олордың эң артыгыла экӱ мӧрӧйлӧжӧрис. Акыр, оның ады кем боло берди?.. — деп, бир кезекке сананып отурала, оноң эрмегин улалтты: — Чындап, Григорий ошкош эди... Кӱнине 150 койдоң кыркып јат. Мен ого кыйалта јоктоң ло једижерим, керек дезе акалап та саларым. Андый задача тургузып алгам.

Јыламаш ого арчуул берерде, колдорын ла эриндерин арчып, тойгонына кегирип ийди.

Эжиктең Сорко кире конды.

— Эне-эне, кандый макалу шуурган! Салкын да, кар да болзо, јылу-у... Јылу. Мен карычактарла база эмеш ойноп алайын ба?

Бу ла туштa Јыламаш барып, кӧзнӧккӧ јапшына бер-

ген. Оныҥ jўрегине кандый да чочыду томулган. Болгонбой ло кыйгырып ийди.

— Шуурган ба? — деп, Урмат та кебин jуурына берди.

— Бистиҥ... бистиҥ энебис... Энебис койдо. Анда, чöлдö, — деп, Jыламаш аргазын таппай, айыл ичине баскындай берген.

— Мен оны эски чадырында отуры дезем — деп кимиректенеле, Урмат тураныҥ ичин ажыктайт. — Jаҥар кожо койлоп барбаган беди?

— Кош-Талга барган... Конторага — деп шымыранала, Jыламаш орынына отура тўшти. Оныҥ качарлары кугара берген. Jўзиниҥ сарызымак меҥдери ле качар сööктöри иле билдирет. Jыламаш jаар Урмат кичеемелдў көрöт. Оноҥ маҥзара берген Сорконы ажыктап ийеле, бöрўгин кептей тартынып сурады:

— Лаптап ла айдып бер, Jыламаш, койлор кайда?

— Мынаар... Чаган-Бургузы öрö апарган...

— Jарт — деп, Урмат бажыла кекиди. — Бисти сакыгар... Коркыбагар.

Ол тышкары чыга коноло, адына минип, кўн чыгыжы jаар маҥтада берген.

— Эне, слер коркыбагар... Тышкары jылу-у — деп, Сорко энезине эркеленип айдат. — Jылузы коркуш...

Jыламаш улу тынат.

— Сениҥ тенегиҥди, балам... Jылу болгоны карын да коркушту. Кар шўлў ине...

— Керек беди... А не?

— Энгирге jетире койлор ылгый ла тош болуп калардаҥ маат jок. Олорло кожо jаанаҥ да... Ого кўч болор.

— Коркыбагар. Jаанам бöкö-ö...

— Кўлўгимди ле сени... Чечин. Айылга ла отур — дейле, Jыламаш тураныҥ ичиле токуназы jок базат. Jе кайдаар ла көргöндö, оныҥ көстöринде карла туй шыбалып калган көзиöктöр болгон. Барыҥкый кенете кире берди. Сакылта jоктоҥ ло оныҥ санаазына та не де эбеле берген. Уулчагына jууктап алала, оныҥ бажын сыймап, көстöри jаар ажыкчыл көрöт.

— Сорко, сен jаҥыскан артып калзаҥ, коркыбазыҥ ба?

— Мен бе? О-о, мен jаҥы тонымды киинип ле алзам, недеҥ де коркыбазым, эне! — деп, уулчагы омок айдат. Энези оны эки тизезине jаба тартып, эркеледи:

— Балам јакшы. Јаңы тонду кижи неден де јалтанбас эмей!

— А слер?

— Јалатовторго барып келейин... Ыраак эмес, мында ла, балам. Кара суучакты кечеле, кырланды ажала конзом, олордың турлузы анда.

— А олорго не керектӱ барарааp?

— Ол айылда кем-кем бар болзо, јаанаңа болушсын деп айбылаарым.

Сорко качан ок тонын кийе согуп нйеле, эки јеңнин сыймап, јаан керек эдип нйген чилеп айдат:

— Је бат... Эмди мен неден де јалтанбазым. Бараар, эне, барыгар... Јаңыс ла слер меңдебегер. Адам слерге тӱрген баспазын деп јакыган јок по?..

— Јакшы, балам. Јакшы. Мен араайынаң ла...

Јыламаш уулчагын окшоп, кийинип алды. Уурлай берген ичин бӧс курла јаба курчанып алала, эжиктең чыга конды. Өткӱн салкын ак чӧлди јалмай согуп турган.

* * *

Тоңулдардың кӱнет јаны анчадала талтӱште кайыларын тыңыдып турган. Сыргачы чылбырдың бастыра узунына отоп јӱргедий эдип, адын карганага буулап салала, ташка отурып, кончындагы узун соргулду каңзазын чыгара тартала, таңкы азат. Эмеш чыкту таңкызын ӱзеӱзе тарткылап, алаканына уужап, койлорын ајыктап отурган. Кой баштаачы карган теке содон таштың бажына чыгып алала, айландыра јерди ајыктап турган. Койлор дезе токуналу јайылып, куужантый кургап калган кууданды ла јырааны кезе чайнап, отогылап јӱрген.

«Јакшы јер эмтир — деп, Сыргачы сананат. — Јаңыс ла ол Кара-Чаттың төбӧзиндеги ак шаңкы тӱдӱскек меге чала јарабай туру. Элбеңдеп ле јадар, бу кайткан! Бойына јаба булуттар тартып алар болды ба?..»

Каңзазын камызып алды. Оның бажын айландыра јеңилзимек чаңкыр ыш оролыбат. Айландыра шып-шың.

— Је, Калтар, тилиңди не уштып алдың? — деп, Сыргачы тӱкӱрип, ийдиле эрмектежет. — Арыдың ба? Карган кижиле кожо тениири кӱӱнинге тийе берди бе?

Калтар кулактарын кызынып, көстӧрин сыкыйта көрӱп алала, Сыргачының буттарына јаба јадып алды.

— Карып, јудап ла калган эмтириң — деп килемјилӱ

айдып, Сыргачы ийдин эркелейт. — А не? Канча јашту болуп калган эдиҥ? Акыр, акыр... Кылышты фронтко ӱйдежеристе сен бар бедиҥ, айла јок по?.. Эйе, кӱчӱгеш болгоҥ. Јаҥар сени Јалатовтордоҥ экелген јок по. Шулмус та, чыйрак та јабык кулакту неме болгон ошкош эдиҥ. Акыр, ол ӧйдӧҥ ала канча јыл ӧтти не? — деп айдала, бир кезек сананып, бажын кайкаганду јайкайт. — Он бежинчи јыл браатканы чын эмеш пе? Э-э, Калтарак... Чек ле аймап калган турбайыҥ, је андый да болзо, кем јок турбайыҥ — седеҥ. Тиштериҥ де бӱдӱн. Јаҥыс ла эмеш мокоро берген болор. Сӧӧкти саҥыттарыҥа эптештире салып болбой турганыҥды кӧрӱп ле турадым. Је кунугар кӱӱнибис јок ло. Чын ба? Кунукпа ла, карындаш. Бу ла бойынча чырмайалы, јӱ бе?..

Сыргачы ӱшкӱрет. Каҥзазыныҥ ыжын буркурада тартып ийеле, база ла койлорын ајыктады. Койлор баштаачы эчкилердиҥ кылыгын јаратпады.

— Кӧрзӧҥ, Калтар, олордыҥ умзаныжы кандый эмеш. Тоҥулдыҥ сыраҥай ла тӧбӧзине чыгып калгандар... Койлор олорды ээчигилеп јат. Калтар, тургуза ла барып, олорды јандырып кел. Кӧрӱп туруҥ ба? — деп, Сыргачы айдала, бут бажына туруп, ус сабарыла кӧргӱзет. — Је јӱр ле!

Калтар эки-ӱч такып акшып ийеле, ичкери болды. Сыргачы оны ээчий кӧрӱп турды...

— Је бат, јакшы... Јандырып келди — деп учында најызын мактайла Сыргачы адына барып, арчымагыныҥ быжырган эт кодорып алды. Ийди ойто келерде, Сыргачы байагы ла јеринде отурды. Јалмаш сӧӧктиҥ эдин колыла ӱзе тартып, оозына салат.

Ажанып отурган ээзине Калтар чаптык этпеске турган чылап туура барала, эки колыныҥ ӱстӱне бажын салып, кӧстӧрин типилдеде јумуп јатты.

— Кӧрдим, најы, кӧрдим — деп, Сыргачы кӱлӱмзиренет. — Аштап калганыҥды кӧрӧдим. Ме, тут! — дейле, ийдине јетире челдегелек сӧӧгин чачып берди. Калтар оны тудуп алала, эки колыныҥ ортозына кыстап, меҥдеш јогынаҥ кемире берди.

— Эпчил ле моҥус эмтириҥ — деп, Сыргачы бажын јайкайт. — Сӧӧкти кӧбизин тӱп тиштеринле кемирип јадыҥ. Алдындагылары чек ле мокорып калган айаанду — деп араайынаҥ катқырала, Сыргачы эрмегин оноҥ ары улалтат: — Аймаш деп неме бис экӱге килебей јат, карындаш. Оноҥ кайдаар да јажыныҥ болбозыҥ. Бис

экўге көбизинле јалаңга јўрер керек. Мында — јайым. Улус та јок. Јиит ле бойыбыс деп, бодонып јўрзеес, сагыжыбыска јеңил. Э-э, Калтар, Калтар! Је ма, база бирўзин кемирип ал...

Колындагы калганчы ла кабырга сөөкти ийдине таштап береле, Сыргачы кагзазын азат. Сагыжы бу туштa кайдаар да ырай берген. Тегин де телкем чөл там ла элбеп турды. Оның учы-бажы јок толкулары ла чого-чого јаткан корумдары кайдаар да јылыйа берген...

Балыктың кайзырыгы чылап, Кадын мызылдайт. Јодроның јажыл бўрлери оны бектеп ийди. Јыраның сыраңай ла койу јеринне адын буулап салала, Кылыш ого јууктай базып келди.

— Эзен, Сыргачы, сакыбадың ба?

— Сакыгам.

— Бу сениң көстөригде не бар?

— Билбезим.

— Кандый да коркыш јажынып калган. Боодой айылына барып јўрдиң бе?..

Бойы јаш өлөңгө отура тўшкен. Оног Сыргачыны јанына отургузып алган.

— Боодой болосто старшинага барып јўрген. Мен ого тўнде ат экелип бергем.

— Кылыш! — деп, Сыргачы чочый берген.

— Коркыба. Байдың ийттери де сеспеген. Боодой кече јанып келген. Јолой атты меге ойто табыштырып берген. Оны кем де билбес.

— Волостько ол не керектў јўрген?

— Байдың кылыгына комудал эткен.

— Оног не болды?

— Старшина оны шоодып каткырган: «Слерди, јыпшык көстўлерди, билерим. Слерлерди бош салып ла ийер болзобыс, бистиң бажыбыска да чыгып аларыгар» — деген.

— Айдарда теп ле тегин јоболто болгон турбай.

— Старшина ла ол экўниң куучыны коомой болгон. Сўрекей јаман. Боодой ачынала, јанар алдында старшинага: — «Белдес ле сениң мойынаарга таш буулайла, Кадынның терең ле деген иримине мергедеп ийер керек!» — деген. «Ол ийт атыйланып, коркушту кекенген» — деп Боодой айдат.

— Ээ, Боодой, Боодой — деп, Сыргачы килемјилў эрмектенген. — Байдың айылына старшина келзе ле, сениң бажыңа база ла јаңыдаң тўбек тўжетен туру!.. Бел-

дес ого кой сойып бererинe кысканар эмес. Сени базып саларга болуп, ол бийлерге он до кой сойып берзе кӱӱни.

— Тайгалап чыгарга шӱӱнип алган. «Чакпыла да болзо, ангдаарым» деген. Онула көпти табарың ба? «Jаңыс ла ангдашла качан да байыбазың» деп, јаан улустың айдатаны чын эмес пе?.. А сенің шӱӱлтең кандый?

Сыргачы бажын Кылыштың ийнинe јӧлӧп алала, шымыранды:

— Мен коркунчак болуп калдым, Кылыш. Мени ол бир шилемир көргӧн.

Кылыш чочый берди. Оның бажын туура тартып, көстӧрине карайт.

— Је, оноң ары не болгон, айтсаң?..

— Өткӱре көрӱп ийгендий, а мен дезе эмдеенче ле кут јок јӱредим...

Кылыш кенете ле карыкчал боло берди. Кулузын ӧлӧнгди јула тартып, сый-сый тудала, кезе тиштеп, ойто чыгара тӱкӱрип отурды.

— Ол сени ундытпас, Сыргачы. Јӱрегим сезет...

— Айса болзо, кыйыжып калар болор бо?

— Јок. Јакшы јемиттең ӧдӧ конгодый ийт бар беди? Бейи уксаң: менле кожо јурт тӧзӧӧрине сен јӧп пӧ?

— Кылыш! — деп, Сыргачы унчугала, оның колынаң ала койот.

— Јӱре берели... Бӱгӱн ле... Тургуза ла тайгага чыга берели... Мен сени агаш ортозына јажырып саларым. Кӧрмӧс тӧ таап болбос. Сеге јер тура казып берерим. Тӱни-тӱжиле каруулдаарым... Угуп јадың ба, Сыргачы?

Сыргачы кӱлӱмзиренет.

— Је эм тура кандый да јеткер јок ине. Мени не јажыратаң?

Кылыш унчукпай барды.

— Коркыба, Кылыш... Коркыба. Колын сунза ла, мен оның бажы-көзин јара тырмап саларым. Мен оноң јалтанбазым.

Кылыш ойто сӱӱне берди. Сакылта јоктоң Сыргачыны бойына јаба тартала, окшоп ийген...»

— Јӱрӱм ол туштa чек башка айалгалу болордоң маат јок болгон— деп шымыранала, Сыргачы эске келген санаа-шӱӱлтелерин тарадып, ајыктанды...

Акыр, бу не?.. Айландыра кандый да ак торко учуктар учкулайт. Олор јер-теңерини бириктирип салган. Кырларды ончозын ак ноокыдый көжӧгӧ бектеп браат... Калтар да агарып калган, кызыл јеерен ады да — бас-

тыра бойы ак көбүк немедий. Чылбырын улам ла чиректеп, јеерен ат кара јыраадаҥ айрыларга күјүренет.

— Кар!

Сыргачы өрө туруп чыкты. Је бу ла туштa кулагына јүс кижиниҥ сыгырыжыдый табыш угулган. Капчал ичи күүлей берди. Кырлаҥды ажыра соккон экпиндү салкын койу карды ууштайла, оныҥ јүзине јаба сокты. Сыргачы онтоп ийгенин бойы да билбей калган. Колдорыла јүзин јаба тудунат.

— Калтар! — деп үнденет.

Чындык ийди эки-үч такып акшып ийеле, Сыргачыныҥ колдорын јалап ийди.

— Калтар, койлорыс кайда? Бар, тап, экел, Калтар!

Калтар кыр өрө суна берген. Сыргачы каргана јаар јылгажактап барала, адыныҥ чылбырын чечерге күјүренген. Је күрмеген түүнти чиймелип, чыт этире тоҥуп калганынаҥ улам, кыймык та эдер кирези јок болгон. «Эмди не болгой не?.. Карган согум, канайып ајаарынбай калдыҥ?.. Калак ла сени!.. Ай-бай-аай» — деп, ол бойын арбайт.

Чиймелген түүнчекти тиштериле чечерге күјүренет. Је кайдаҥ, тиштери озогыдый курч эмес, ого кайдаҥ тыгынзын. Ол каргананы эки колдоп ала койот, је оны канайып сындыратан эди. Оныҥ јаҥыс терези де аккайыш ошкош, канайып та тартса — үзүлбес...

Шуурган дезе там ла атыйланып турган. Каскактардыҥ кара тобрагын јалмай согот. Керек дезе оок таштарды да өзөк ичи јаар тоолодот. Кыдырмак карды ууштап, карган койчыныҥ јүзин туй шыбалайт. Ол калганчы ла күчин алынып, тоҥ чылбырды чиректеп турала, кенете онызын ычкынып, эжилип јаткан карга барып түшти. Кандый да изү тыныш јүзине јаба согулды.

— Калтар, — деп, Сыргачы шымыранат. — Койлор кайда, Калта-ар?

Оноҥ јүк арайдаҥ ла туруп алала, каскакты төмөн уулана базат. Койлоры чек көрүнбес. Качашкан шуурган куйундалып, оны курч аткактарлу соок салкыныла өткүре согот. Јаактарына дезе кем де јибиткен тереле мачылдада согуп турган немедий.

«Койлор... Кандый јаман керек эттиҥ сен, карган шилемир? Эмди улустыҥ көзине канайып көрүнип јүретеҥ? Јаҥарга не деп айдатаҥ?» — деп сананып, ичкери јүгүрерге күјүренет. Је оныҥ буттары, кедер ат чылап, јаҥыс ла јерге тепсенип турган немедий.

—Калтар, Калта-ар! — деп, тарый-тарый кыйгырып та турза, Сыргачыныӈ ӱни бойына да угулбас болды. Ониӈ уйан ӱни тонынаӈ жаказынаӈ да ырабай тургандый. Качашкан тон. Мынча кире уур болотонын ол качан да билбеген. Жарындарын, төжин чек ле сыга базып жат. Шӱлӱ карга көпкөнинеӈ жиктери сайын сөгӱлип калгандый. Колдоры тоӈот. Жӱзи дезе тош куйактый көжий берген. «Акыр, мынызы не? Таштар ба? Олор неден улам кыймыктанар болды? Койлор!.. Олор ончозы апагаш, өскө немелердеӈ ылгаштырып көрзөӈ. Бойы-бойлорыныӈ карындарыныӈ алдына баштарын сугужып та турза, шуурган олорды кайдаар да айдайт. Оноӈ улам олор, кочкөлөнгөн кар чылап, ичкери жылып ла, жылып ла жат. Каскак та тӱгенди ошкош, а салкын дезе олорды ичкери ийдип ле жат. Олорды канайып токтодып алар? Как чөлгө жетсе ле, шуурган олорды тоскурын салар. Ончозы кырылатан эмтир...»

Улам сайын бӱдӱрилип те, жыгылып та турза, Сыргачы койлордоӈ озолоп аларга кӱжӱренет. Је ониӈ ал-кӱчи там ла астап браткан. Буттары дезе сыстап, ӱйелери кажы ла алтам сайын бӱктелбей чек ле уйадап браткан.

— Ээ, калак ла сени!.. — деп, Сыргачы кимиректенет. Тӱрген базытка тыныжы буулып, кӱртке тизезине жетире бадалала, көӈкөрө жыгыла берет...

Ол ло бойынча бир кезек өйгө Сыргачы кӱч алынып болбой жатты. Бӧрӱги жанында да болзо, Сыргачы оны кийип аларга кӱчи жетпейт. Ачу-корон ыйды, ак кардыӈ ӱстӱне төгӱлип турган көстиӈ жажын кем де көрбөгөн. Кыскылтым-сары бӧстиӈ өөндӧрин жаба өрӱп салган шыйбык тулуӈдарын салкын элбеӈдеде согуп турды.

Је Сыргачы соокты сеспейт. Ониӈ бажы ла жӱзи изийт. Жаӈыс ла су-кадык шӱӱлтелер ониӈ көксине эбелип, сары адару чылап, тӱрген согулып жаткан жӱрегине ачу-ачу чагып турган, «карган согум, уулыӈныӈ бажына сууны не урдыӈ?.. Тӱбекке сугуп салдыӈ... Биленге экелген ырызыӈ бу ба?.. Сен өлӱп каларыӈ. Сениӈ тоӈуп калган сөөгиӈди эртен мынаӈ таап аларлар. Ол кемге де керек жок. А уулыӈды дезе тӱрмелеп салар. Бир ӱӱр кой ине. Беш жӱс тын... Ээ калак ла сени, кайракан!..»

Ониӈ колдорын кем де кенетийин жылыдып ийген. Изӱ суу уруп ийген немедий. Сыргачы бажын кӧдӱрет. Калтар жалап турган эмтир... «Кураӈы кӱчӱкти ле сени!» — Сыргачы албаданып өӈдӧйӧлӧ, отура берди. Жанында жаткан бӧрӱгиниӈ карын кактайла, кийип алды.

— Калтар! — деп кимиректенет. Онызы јууктада чурап, ээзининг јаагын јалап ийеле, тыңг-тыңг ӱре берди. — Койлор кайда? Бис экӱ кандый јаман јеткер эдип салганыс, а? Је, бейи кел. Ӧрӧ туруп аларга болуш. — Оноң ийдининг белине тайанып, таралјый-таралјый бут бажына туруп алды. — Је баралы, Калтар...

Калтар ичкери болды. Тургузала ол ак сӱттий шуурганга көрӱнбей калды. Удаган јокто ло оныг ӱнгӱр акшыганы угулды, оны ээчий бойы да көрӱнди. Оноң койу кар ӧткӱре кандый да таң атту кижиниг сомы көрӱне берди.

— Көрӱм бе бу? — деп шымыранып ийеле, Сыргачы кут јок коркып, ол ло јерине тура тӱшти. Је таң атту кижи буттарыла кӱчӱлдеде тапчыланып, ого јаба јортуп келеле, адынаң тӱжет.

— Урмат? Бу сен бе, айса сен болуп, көрмӧс кубулып алган ба?..

Јиит уул каткырып ийеле, јууктай базып келди.

— Ай-а-ай, ӧрӧкӧн, шуурган слердиң ижигерди алган турбай! Чарчаарга једе берген ошкожоор не? Акыраар, мен эмди ле... Тутканча ла... — дейле, ады јаар јӱгӱрди. Јуңма терезинең эткен јеңилчек, јылу јакызын канјааларынаң чечип алды. — О јайла, ӧрӧкӧн! Ай-а-ай, — деп, тилин чыкылдадат. — Мыны катанып алыгар... Кийип алыгар... Кайда мен болужайын слерге...

Јуңма јакызын Сыргачыга кийдирип, таспа бууларын быжулап буулап берди.

— Сен јакшы уул эмтириң, Урмат,.. Јаан быйан болзын... Је меге мынча кире килемји не керек? Колхозтыг ал-камык койлорын ӧлтӱрип салдым ошкош. Мени шок эткен ийтке бодоп, мынаар ол как чӧлгӧ таштап ийер керек.

— Ой, слер анайтпагар — деп, Урмат кӱлӱмзиренет. — Слер бойыгар керегинде ненинг учун јаман сананадаар?.. Койлор мынаар, ол ыжык коктыйга, тӱшкӱлеп калган, байла ончозы эзен-амыр болбой. Шуурган да сенип браат ошкош. Мен слердиң адыгарды экелип береле, койлордыг аай-тӧӧйин көрӧйин. Бого ло сакып алаар...

«Кандый јакшы уулдар ӧзӱп јат... Уулым да бойыныг мотоциклиле коркушту кыйналган болор. Онызла кандый бир јеткер болуп калган болды ба?»

— Эне! Эне-е!.. — деген кыйгы Сыргачыныг кулагына угулды. Каскакты тӧмӧн кандый да ат учуртып клееткени көрӱнди. Ол колдорыла јаңып, та неге де кый-

гырат. Салкын тымып калганын Сыргачы эмди јаңгы ла сести. Кар чек ле токтоп калган.

— Балам, — деп, Сыргачы шымыранарда, оның тамагына кандый да изў болчок неме токтоп калды. — Менің экем!.. Мындый шуурганда јорторго сен канайып јўрек алындың не?..

Одоштой кырдаң дезе оның јеерен адын јединип алган Урмат клеетти. Ол Танадаң озо Сыргачыга јаба једип келеле, адын да токтотпой, кыйгырып ийди:

— Адыгардың эди-канын эмеш изидип ийейин! Танаңы уткыгар! Јакшы ба, Тана? — деп, јаңгы ла једип келген кысла эзендежет.

— Јакшы, јакшы ба, Урмат? Быйан болзын сеге! — деп, каруузына Тана кыйгырып ийеле, бойының кула адын меңдедип, оны өткўре маңтада берген. База бир кезек өйдиң бажында ол энезин кучактай алып, јанында једип келген турды.

— Не болды, эне? Урмат ненің учун мында? Јаңгар кайда? О-о калак! Слердиң јўзигер ле колдорыгар ужып калган эмтир не! Калак-кокый, эне... карла, карла...

— Бу сен сыраңгай ла јоткон ошкош эмтириң, балам. Булут чылап, санабас ла јерденг чыгып келдиң... Кайдаң чыга кондың?

— Турлуларда болгом. Јанып брааткам... Чаган-Бургузы ажыра... Мынайда јуук ине.

Тана энезинің колы-јўзин карла јыжып, эди-канын изидерге кичеенет. Ол ортодо Сыргачы Јаңгар керегинде айдып, шуурганга канайда табартканы керегинде, Урмат кайдаң келгени керегинде айдып берди.

— Урмат јакшы уул эмтир, балам... Јолой турлубыска тўжўп, мен керегинде угала, сыраңгай ла шуурганның бойы туштa бого једе конгон. Јакшы кижи эмтир ол. Айдарда, сен Јаңгарды көрбөгөн турбайың. Чөлгө буудакталып калбазын, калак.

— Коркыбагар, эне: чөл каранты. Кўрт деп неме чек јок. Шуурган јаңгыс ла бистиң өзөкти табарган. Тайгалап өткөн...

* * *

Јаңгар дезе бу өйдө турлуузына јууктап клееткен. Кош-Талда кар јок болгон. Турлузынаң ыраак јокто ло шуурган табарган. Оны өдө конгон. Јалатовтың турлузының одожына эмеш буксовайтап турала, база да өдө

берген. Јалатовтордың туразынаң ол тушта бир эр кижи ле бир келин чыга конгонын ол ајаарбай салган. Айдарда, эр кижи меңдеп, адын ээртеген, а келин дезе јолго чыгып, Јаңарды ээчий кыйгырган, колдорыла јаңыган... Је Јаңар оны кайдаң уксын. Мотордың табыжы кулактарын тундурып ийген...

Туразына кирзе — ээн. Ајыктанды. Орында, некей тонго оронып алган Сорко уйуктап јатты. Јаңар уулын ойгозып алды.

— Энеңг кайда, балам?

— Јалатовторго ло барган эди. Ол удабас.

— Једип келдим, балам. Ма, бу сеге пряниктер, конпет. Сен бого база ла эмеш отур јӱ бе, балам! Мен тургуза ла энеңди уткып алала, јаанаңа барып келеним. Коркыбазың ба?

— Мен јап-јаңы тонду инем, ада, — деп Сорко кайкаган кептӱ айдала, адазының экелген сыйын алат.

— Э-э, чындап та... Мен дезе ајаарбагам. Мен тӱргеп ле келерим, экем. Мында ла коштой ине... Мындый југ-јулакайда ол не керектӱ барды не?

— Кем? Энем бе?

— Ајса!

— Јаанама болушсын деп айбылаарга... А бисте дезе Урмат болгон. Ол база јаанам јаар барган.

— А-а, андый турбай. Јакшы, молодец, балам...

... Јыламашты ол јол ортозына уткып алды. Јирме минуттың бажында дезе ол бойының адын ээртеп алала, Чаган-Бургузы ӧрӧ бедрӱӱлге мантада берди.

Чӧлдӧ бозом кирип брааткан. Кӱннің айалгазы шуургання кийининде шып-шың болгон. Малчылардың ыраактагы турлуларының отторы чылап, тоозы јок јылдыстар мызылдажары там ла койылат.

* * *

Сыргачы тӧжӧгине јада карачкы кӧзнӧк јаар ајыктайт. Тенгеринің кӱнбадыш јанында јаңы ла јаңырган ай, јайгы куран чылап, мӱӱстериле Кара-Чаттың бажындагы јырааларды јара сӱзӱп, бойының јолыла базып брааткандый. Эбире тымык та, энчӱ де болды. Кандый да шакпырт болбогон немедий .

«Чындап та, кандый бир ајыкту ла неме болбогон ошкош ло — деп, Сыргачы сананды. — Карган эмегенди ле шуурган эмеш уужап салды... Кем јок, ол чыдажар.

Андый јеткер болбогон эмес. Јаҥыс ла бажым эмеш коомойтыйт... Сыраҥай ла камныҥ түҥүри чылап, күүлеп ле, күүлеп ле јат...»

Энези јаткан кыпка Тана, табыш этпеске күјүренип, кирип келди.

— Сөөгимди тудуп саларга тураар ба, балам? — деп, Сыргачы тунгак үниле сурайт. Тана колыла јаҥып, шымыранат:

— Тым јатсагар, эне... Эрмектенбегер. Эди-каныгар изип јат. Колы-јүзигер де ужып калган. Јыламашла экү кастыҥ јуузын таап алдыбыс. Јакшы дешкен. Кайда колы-јүзигерди сүрткүштеп берейин... Ай-ай, эне, слер чек ле кызып јаткан турбайаар! Больницага баратан керек болды ба? Анда јакшы, эне. Анда јакшы болор...

Тана эҥчейип, энезиниҥ ужып калган колдорына ла јүзине кастыҥ үзин сүртет. Барыҥкый да болзо, онык јүзиниҥ сомы иле көрүнип турды. Јаан маҥдайы, солоҥыдый чийилген кабактары, кап-кара, тозырак көстөри, түп-түс, учы чала өрө качкайып калган тумчугы.

«Кылыш... Оныҥ чырайы — деп, Сыргачыныҥ сагыжына эбелет. — Јаанаган сайын балам там ла ого јүзүндеш болуп браат... Э-э јайла, эрке уулагым...»

— Кайдаар? Сен мени кайдаар аткарып ийерге туруҥ?

— Больницага, эне... Бого јадары јеткерлү.

— Онызы јарт ла, балам. Је теп ле тегин шакпырт этпегер. Чын ла оору улус эмденетен јерге мен не јадатам?

— Јок, јок, эне. Эр улустар ончозы јуулза ла, јөптөжип көрөли.

— Койлор кайда? Көрүнет пе?

— Эм тура јок.

Сыргачы үшкүрип ийди.

— Улуска шакпыртты тапкан эмтирим.

— Андый эмес, эне. Слер — герой!

— Калас ла сөс айтпа... — Оноҥ эмеш унчукпай јадала, бажын јайкайт. — Јок. Мен больницага барбазым.

— Эне! — деп, Тана араай үнденди. — Анда кем барын билереер бе?

— Кем анда?

— Борис — деп айдып ийеле, кызы бойыныҥ сөзине бойы уйала берди. — Ол меге таныш. Јап-јакшы кижи...

— А-а, билерим — деп, Сыргачы эске алынат. — Јыламаш слер экүни аймакта кожо јүргенин көргөн беди? Кинодо коштой отурганаар ба?..

— Эйе. А не, ол Јыламашка јарабаган ба?

— Чек ле таныш эмес кижи огс канайып јарабайтан? Кеберкек кижи деген. Культурный деп чолологон...

— Врач — деп, Тана чӧйӧ айдат.

— Врач па? Айдарда ол мениҥ карган эди-сӧӧгимди ајыктап, јоктоп кӧрзин деп кӱӱнзейдиҥ бе?

— Шиҥдеп кӧрӧр. Эм берер. Оноҥ незин кемзинедеер? Ол врач ине...

— Алтай ба?

— Эйе.

— Кемниҥ уулы? Ада-энези не улус?

— Бу јердиҥ эмес... Ада-энези Оҥдойдо.

— Сӧӧги не?

— Билбезим, эне. Мундус ошкош эди. А анда не учур бар?

Сыргачы бажын јайкайт. «Бу јашӧскӱрим эш ле неме билбес болуп брааткан. Озогы јаҥды чек ле керекке албас болуп калган. Је олор ончозы андый ла аамай болды эмеш пе?» Оноҥ Танага кезе кӧрӧлӧ, улу тынып эрмектенди:

— Сен эмеш ајыктанып јӱр, балам. Јакшы јазап шиҥдеп кӧр. Јаражы јараш ла, јаҥы кандый болбогой — деп, Сыргачы эрке ӱнденет. — Сок јаҥыс карлагажым иneҥ. Сени ырысту болзын деп турбай...

— Слер кӧп эрмектенбегер, эне. Токуналу јадаар.

— Кайда, суу берзеҥ? — деп, Сыргачы сурады. Кызы энези јаар јалтамчылу кӧрӧт. Бойыныҥ кичинек алаканын онын маҥдайына јаба салат.

— Изӱгер сенбей јат. Мен слерге база ла аспирин берейин бе, эне?..

Удаган јокто ло эжиктеги кыптаҥ база ла Тананыҥ ӱни угулды:

— О-о, Сорко, сен сыраҥай ла койон ошкош апагаш эмтириҥ! Энеҥ сени кандый коркушту јунган? Јаанаҥ дезе оорып калган. Эмдейли бе оны?..

«Эрке балам... Сениҥ салымыҥды.билетен болзом, — деген шӱӱлте Сыргачыдаҥ айрылбай турды. — Билетен болзом... Ол Борис дегени та кандый кижи? Айла ненин учун Борис? Алтай ады јок болотон бо? А ол Урматты алзаҥ... Кандый јакшы уул! Биске эмес, Танага ла болуп, улам ла сайын бого табарып јӱрет ошкош. Јакшы да, бӧкӧ дӧ уул. Је сеге, балам, илезинче. Сен бичикчи».

Тана кандый да ак таблетка ла бир стакан суу экелди. Оны ээчий кичинек кӧлӧткӧ элес эткен. Стенеде оныҥ

сомы иле көрүнет. «Сорко, — деп јааназыныҥ көксине санаа эбелет. — Эр улус эмдиге ле јангалак ошкош. Койлорло кандый бир јеткер болуп калды эмеш пе?..»

— Койлор... Кайтты не?

— Слер укпай јадаар ба? Айдагылап келген. Ончозы амыр-энчү...

— Кайда, таблеткаҥды бейи бер. Эмди мени ол корулазын. Је, кем јок, балам. Сен чын айдадыҥ ба?

— Чып-чын, эне... Эди-каныгар сүрекей изү. Больницага апарарга келижер...

— Изү бе? Мынызы канайдеерди? Колы-будымныҥ үйелери сыстайт. Белим оорыйт... Бастыра бойым, бажым күйүп браат. Изү дегениҥ ол бо, балам?—деп, эрмектенип, Сыргачы күлүмзиренет. Кызыныҥ јайнаганын кыйыштырып, оныҥ коркыжын сендирерге сананала, неден де улам тили уур боло берерде, чаҥкыр түдүскек чылап, кайдаар да јеҥил-јеҥил учуп чыккандый эзенди. Бийиктеҥ көрзө, Тана да ыраак-ыраак... Оныҥ јүк ле эриндери кыймыктанып, нени де айдып турган ошкош. А Сыргачы дезе эш ле неме угуп турганы јок, ого јеҥил де, каткымчылу да. Кызы неге шакпырайт не? А бу толукта кандый кара болчок неме туру?.. Э-э јайла, бу Сорко туру не! Көстөри суркурап, ајыктанат. Сен не, Сорко? Нени де айдарга туруҥ ба?.. А ол бир түдүскек тумчугымды не кычыкайлайт?.. Сен оны таркадып ийзеҥ, балам. Канайып көрбөс болдыҥ? Таркада согуп ийзеҥ...

Үчинчи бажалык

Урмат меҥдеп, јаҥыс ла айак чай ичкен. Бир болчок эт јийле, јолго шыйдыҥды. Оныҥ мындыйын Тана баштап ла тарый көрүп турган. Сөстөри ас. Бойын тудунып, неге де санааркап калган. Је айылдажы Јалатовтыҥ эрмеги көп болды. Оны Јаҥар эмеш күндүлеген. Ичкен аракызына јүзи кызарып, јаҥы ла куучындаган эрмегин катап-катап айдып отурды.

— Үч јыл мынаҥ озо мен «Таҥ Чолмон» колхозтыҥ озочылдарыла кожо областька канайда јүрүп келген эдим? Билериҥ бе, Јаҥар? Билбес болзоҥ, бейи ук. Уксаҥ да, Горно-Алтайскка једип ле барзабыс — деп көкүдүлү эрмектенип, јеҥиле үстү эриндерин арчынып, Јаҥар јаар кадай көрөт. — «Чаҥкыр Алтай» деген гостиницага көндүре ле јеткен эмтирис... Мында от деп неменин јарыгы тен кайкамчылу, кандый да саҥ башка өҥдү

лампалар... Радио куучындайт. Мен, дегежин, ол туштa нени де санангалак болгом, билдиҥ бе? Оноҥ кенетийин: «Jакшы jеттеер бе, Санат Иваныч? Өзөк-буурыгарга jетире тоҥуп калган болорыгар?»—деген сөстөр угулды. Бу кем болотон деп санандым. Ајыктанып көрзөм, аймакисполкомныҥ председатели нөкөр Тысов бойы эмтир... «Кем jок, jакшы» — деп айдала, катанып алган jакымды чечтим. — «Кайда, jакыгарды бейи эдеер, мен оны бойым апарайын — дийт... Эҥ артык койчыныҥ тонын председатель де алып jүрерге бир де уйат эмес»—дийт... «Оноҥ ары нени эдетенис, нөкөр Тысов?» — деп сурадым. — «Канайып билбей тураар? Ресторанга барарыс. Бүгүн слердиҥ jыргалыгар... Jайым, jөптү..» — деди. «Ээ, онызы jакшы» — деп санандым. — «Бистиҥ байрамыс... А онызы кандый аайлу, бистиҥ чодыбыска ба?» — деп айда салдым. А ол дезе каткырат. — «Бай болзогор, слердиҥ де чотко ичпей. Је кажы ла кижи бойыныҥ карманын кодорзо, jакшы болор эди...» Оноҥ Jалатов judругына jöткүрип, күлүмзиренген көстöриле Jаҥар jаар макатылу көрөт:

— Бот, оҥдоп отурыҥ ба, кезик аразында керектер кандый болотонын?

Тана Урматка jууктап, оноҥ сурады:

— Тургуза ла барарыҥ ба?

Урмат көстöриле төрдöги кып jаар көргүзет:

— Керектиҥ аайы коомой бо?

— Коомой, Урмат...

— Је, кем jок — дейле, ол туруп чыкты. — Мен машиналу келерим, сакыгар...

— Шоферды түнде кайдаҥ табатаҥ? Анда конуп та калбас па? Эртен де келзе... Адыҥ да jобоп калган. Конторага jетире бararга бежен километрге jуук болгонын бойыҥ билериҥ — деп, Jаҥар кере-jара кирижет. Оноҥ сыйны jаар көрөлö, чала бүдүнбей, эрмегин улалтат: — Энебистиҥ ооруузы эмеш jеҥиле берер болор бо? Jаан jеткер jок по?..

Тана сананып отурала, агазы jаар көрүп айтты:

— Атла апарары — jеткерлү. Машина болгон болзо...

— Адамнаҥ сурап аларым. Jеҥил jорукту «ГАЗ-69»— деп, Урмат бүдүмjилү айтты.

Качан Урмат адына минип аларда, Тана ого колын сунды:

— Jаан быйан болзын, Урмат...

Ол чала кемзинип, карууна айтты:

— Мен айттым не... Сакып алзагар. Атту апарар деп сананбагар да!

— Јакшы, Урмат, сакыырыс — деп Тана айдала, оны койлордың кажаанының толугына јетире көстөриле үйдежип салды.

Қилейе кадып калган јол јалтырап јатты. Эмеш тыштанып алган аттың туйгактарының алдынаң болчок-болчок тоштор туш башка чачылат. Урмат ат үстүне бурылып, кайра көрөлө, Танага камчызыла јаңгып ийди. Ол до каруузына колын көдүрип јаңгыды.

Барыңкый түнде таң атту кижиниң сомы бир кезек элестелип турала, эмештең кайылып, чек јоголып калган. «Шуурган сыраңай ла башталар алдында турлуга Урматтың келгени кандый јакшы — деп, Тана сананды. — Чаган-Бургузының тайгаларын табара мениң де келгенимниң шылтагы јарты јок. А мен јаңыскан болуп калган болзом?.. Чинеези чыгып калган, оору энем... Койлор... Сен јакшы уул инең, Урмат... Меге чуулдаба. Сен ончозын билериң ине, Урмат...» — кыс неге де күлүмзиренип, онон үшкүрип ийеле, тура јаар басты. «Соогынай — деп јарындарын кызынала, — энем кандый не?» — деп сананды. Ол чочыдулу ајыктанала, турага кире конды. Сыргачы уйуктап јаткан. Орынынаң түжүп брааткан јуурканын кымып береле, Тана кыскачак тонын кийип, база ла тышкары чыкты. Ол јаңыскан ла болор күүндү. Туранын эжиктеги кыбында калай берген айылдажының каңзазының ыжы ак тумандый болгонынаң улам, јиит кыс сенекке чыгып, ару кейле макатылу тына берди. Карангуй базып салган чөл јаар ајыкту көрөт. «Машина өдүп келгей не? — деген шүүлте оның көксине кенете эбелет. Је Тана ол ло тарый токунадынат: — Јаңар байа ла мотоциклду өдө конгон јок по? Урматтый уул кожо болгондо, машина тайганы да ажа берер — деп сананала, күлүмзиренип ийди. — Урмат, сен мендезең... Мендезең... Бористи де кожо алып келер болдың ба? Больницага барып, оны айбылап ал деп айдарга мен канайып ундыдым не? Јастырганымды-ы, калак! Қандый јакшы болбос эди... Сагыжыма канайып кирбеди не?.. Бүгүн Ак-Белтирде «Председатель» деп јакшынак картина көргүскилеп јаткан ошкош. Оны мактагылап турган эди. Мындый карачкы түнде чөлгө чыгарга шофер Саша јөпсингей не?..

Мынаң озо айылдаштар болгоныс. Бистиң турлубыс Кара-Јүректе болгон, а слердийи дезе, Урмат, Боро-Тал-

да болгон јок по? Јуп-јуук. Сагыжына кирет пе? Сыранай ла коштой. Койлорыс арай ла кожулбай отойтон, а энгиргери дезе эки капчалга эки јара баскылай беретен. Слердинг одоорды мен көрөтөм, а сен дезе — бистийин. Ол туштa сен менинг кожогдорымды угуп турум деп айдатанг. Төгүн болбой. Мен араайын кожогдойтом. Сен эмеш калырарга эмезе терең шүүлтелер айдарга сүүйтен јогынг ба, Урмат?.. Бир күн энгирде биске өлө адыгла мантадып келгенинг сагыжына кирет пе? Колында мылтык болгон. Тааданганг алган ошкош эдинг. «Тайгада бандиттер јүрү... дезертирлер. Фронтко барар күүни јок улус. Мен слердинг де, бистинг де койлорды тан ажыра карулдаарым» — дегенг. Ол туштa сени энем уйалткан: «Барып тыштан, кезер, сенизи јокко до бандиттерле аайлажып саларым» — деген. Јангар база каткырган эди. Је кандый да дезертирлер јок болгоны јарт. Оны сен каласла тапканг. Оног түнде мылтык аткаг. Бастыра улусты чочытканг. А эртенгизинде дезе «Койлор өнгөлөп турган бандиттерди көргөм» — деп, ончо улусты бүдүмјилеерге ченешкенг. Ой, сенинг ле таппазынг јок! Бот үлгерлер бичийтенинг — чып-чын. Оо, сенинг үлгерлеринг јакшы болгон, Урмат... Качан бис экү Ак-Белтирдинг школында јетинчи класста үренип турарыста, сен бойынгнынг үлгеринги вечерде кычырып туратанынгды ундыбадынг ба, Урмат?.. Акыр-акыр...

Сенинг боро көстөринге
Чангкыр тенгери чагылат.
Көлдий терең түбинде
Чөл лө кырлар көрүнет...
Ол көстөрдинг түбинең
Арай ла сени көрбөйдим.
Нениң де учун мен сенинг
Көстөрине илинбейдим.
Сенинг боро көстөринге
Чангкыр тенгери чагылат.
Көлдий терең түбинде
Түдүскектер јылыжат.

Ол туштa бу үлгеринги, Урмат, ончо кыстар эске кычырып туратандар. Јакшынак үлгер. Мен де эмдиге јетире ундыбаганымды көрзөнг... Јанғыс ла ол боро көстү кем болды не? Алтай кыстар ончозы кара көстү ошкош эди. Орус па? Бу јуугында бир де орус кыс јок болгон эди.

А-а, онызы сенің бойыңның творческий тапкырың болгон ине. Чын ба, Урмат?..»

Турадаң эки кижи чыкты. Јаңар айылдажын ӱйдежет.

— Шак ла анайда айткан, оңдодың ба? Аймакисполкомның председателининг сӧстӧри ол. — Бӱгӱн слердиң кӱнеер. Ол, дегежин, јарадылу, јӧптӱ» — дейле, Јалатов терең ыксып ийди. Јаңар дезе оны колтуктап алала, сенектиң тепкиштеринең тӱжерге болужат.

Тана бу ла туштa турага кире конгон.

— Кандый? — деп, Јыламаштаң сурайла, кӧстӧриле тӧрдӧги кып јаар көргӱсти.

— Уйуктап јадыры ошкош...

Тана энези јаар кирди. Ол дезе јуурканын јерге тӱжӱре тееп салган, калың уйкуда јатты. Буурайып калган чачы ӱрпейип калган. Тыныжы сӱрекей уур.

— Қылыш, — деп араайынаң шымыранып ийгени Тананың кулагына јӱк ле угула берди. — Қылыш... Чыныӊ, чынын ла... айтсаң... Ээ, јайла... Кӧстӧриң јажырадың ба?..

«Адамды адап јат, коркуштузын» — деп сананып, Тана туура көрӧт. Оның колдоры чек ле салактай берди ошкош. Ол болгонбой толук јаар көрӧт. Оноң Сорконың тозырак кӧстӧри Тана эјезин ајыктаганы билдирди.

— Бейи кел, экем, — деп, Тана сабарыла имдеп, кычырат. — Кел, коркыба...

Уулчак оның тизезине чыгып алды.

— Сен нениң учун тонду? Соок по?

— Јок.. Кандый тон кийип алганымды көрбӧй јадың ба?

— А-а, көрдим. Јап-јаңы. Андый тонду кижи недең де јалтанбас. Чын ба?

— Чын.

— Айдарда сен недең коркып јадың? Ончо улус ӱйде не...

— Тымуудаң. «Јаңы тонго кандый да тымуу јукпас» — деп, јаанам айткан. Мен јаанамнаң кандый ла ооруларды ончозын ырадып саларга турум.

— Э-э, кӱлӱгимди ле сени.

— А сен бӱтпей јадың ба?

— Бӱдӱп јадым, Сорко, бӱдедим... Је јаңыс ла, экем, тонго ижензең де, врачтар керегинде ундыбай јӱр.

— А врач дегениң не? Оны база, тон чылап ок, кӧктӧп алар ба?

— Тсс...

Сыргачы бажын кӧдӱрип, кайдаар да толук јаар кӧрӱп алала, јап-јарт айдат:

— Кӧрӱп јадым, Кылыш... Менле, кенек кижиле, јуртаарга кандый ырыс деп айдар?.. Мен бурулу. Мен.. Айтпа... Сен билбединг бе?.. А мен дезе јажына ла сананадым... Шыралайдым...

Тана тизезинең Сорконы мең дештӱ тӱжӱрип ийеле, *эжиктеги* кыпка чыга конды.

— Компресс... Јыламаш, арчуул берзең. Температура... Температуразы сӱрекей бийик...

«Бу энем нени айдат? Ол неге кыйналат не? Адамла ол нениг учун мынайып эрмектежер болды? Ол бойын буруланар шылтагы неде? Кандый кенегин айдат? Оң көзиниг ӱстӱнең ала кабагын кечире кырлайын јӱретен кызыл сорбузын айдат эмеш пе? Је онызында ол бурулу эмес болбой?»

Бу ла туштa Тана бойын бойы бурулаар күүндӱ болды. «Мынчага јетире мен энемнең сорбузы керегинде канайып сурап укпай јӱргем? Айса кандый бир казыр аң јара тартып салган ба?.. Иште не ле болуп турбай. Мыныг керегинде меге энем качан да айтпаган. Оныг шылтагын адабыс билер болбой кайтсын». Је Тана оны ос-пос билер. Ол јуу-согушта алган көп тоолу шыркаларынаң шыралап, бежен эки јаштуда јада калган. Тана ол туштa јӱк ле беш јашту... Бежен экинчи јыл... Ол өйдө олор Кара-Кемде јуртагандар. Коркушту јараш јер болгон. Ичи телкем өзөк, айландыра кырларыныг арка-меестери агаштарла, јырааларла көмӱлип калган. Кызыл марал чечектеп келгенде, јаражы не дейзиң! Кайа-таштардыпг јиктерине тазылдарыла атпактанып алган байбак мӧштӧр лӧ тыттар салкынга шуулап, кайлап турарлар. Кызык капчалдарында дезе тӧстӱ јодролор ло боро талдар јайканатан, учар суулар кӱркӱреп, солоңылап, јалтырап, көбӱктелип јадар. Тӱште учарлардыг бӱдӱми мангтап брааткан ак-чалдар аттыг јалына јӱзӱндеш, тӱнде дезе, кайылткан корголјындый, уур билдирип јадар. Тана оны кезикте тизӱлӱ јинјилер урулып тӱшкенине тӱңдеп көрӧтӧн.

— Сен мында не кайкап калган туруг, балам? — деп бир туштa адазы кӱлӱмзиренижин јажырып айткан. — Анда эмди ле коркушту көп јинјилер төгӱлип калган, оң до тизӱ эдерге једер...

Тана соңында ол капчалга барып јӱрген. Је кандый

да јиңјилер таппаган. Адазы араайынаң күлүмзиренип, бажын јайкаган:

— Кижи анайып јүгүретен беди? Сен торбокты да акалап болбозың. Ол ло кайа-таштың бажында учар түжүп турган јерге күн чалыгалакта ла озолоп једер керек. Шак ла ол өйдө оноң јиңјилерди быжу көрөриң. Э-э јайла, Тана, сен чек ле мөри јок бала эмтириң, ырызың јок...

Адазының айдатаны чын болгодый деп бодоп јүрөтен. Не дезе ол таштаң ташка калып, сууны кечеле, кайа-таштың тектирине јетире кармактанып, учардың түжүп турган јерине јеткенче, күн кан-алтайды јарыдып салатан, а учардың өңги дезе тегин ле сууга јүзүндеш болуп калатан. Ого үзеери, бир катап Тана болгобос јанынаң сары тегенекти ала койоло, бастыра алаканын кададып алган. Көскө дө иле көрүнбес оогош аткактарды ончозын ушта тартарга не аайлу өй керек болгон.

Ол ло бойынча, ол бир де јиңји таап болбогон. Кара-Кем эң ле јараш чечек болуп, Тананың сагыжында артып калган.

Оның соңында бүркүк, соок күн болгоны сагыжына кирет. Турлуга кандый да карыкчал бүдүмдү карганак келген. Койлорды одорго чыгарып тура, Јаңар энезине јаан чуулду арбанганын Тана јарт уккан:

— Бистиң өйдө белгечи алдыратаны неге де јарабас, эне. Айла ол канайып эзен артып калган болотон?

Оноң шүлбүйип калган карганак јаар шоодылганду көрүп ийеле, Јаңар түкүрип ийген.

— Койлорыңды ла чыгар, Јаңар, — деп, энези чуулду айткан. — Айла сен солун кижиниң көзинче энеңди уйатка түжүрерге турың ба?

— Андый сагыш менде јок. Је улус не деп айдыжар? «Комсомолдың члени Јаңар айылына белгечи алдыртканы» дежер.

— Сен эмес, мен — деп, энези кере-јара киришкен.— Адаңды врачтарың эмдеп салганы кайда? Унчукпай ла ары бар, Јаңар. Јалмаштары ойылганча адаң больницада јатса да, оноң туза болгон беди?

— Јаан үредүлү врачтарга бүтпей турган болзогор, бу ал-каранғуй апшыйак адамның ооруын эмдеп салар деп пе?

— Је кажы ла болуп турбай — деп, энези үшкүрген. — Сениң адаңды су-кадык ла күчтү јүргенин көрөр күүним бар, Јаңар. Сен меге чаптык этпе, балам.

Јаҥар адына мине соголо, койлорын айдай берген. Оныҥ соҥында кандый да коркушту, јажытту ла јарты јок көрӱмдер башталган. Оттоҥ ырада, кааза айлдыҥ карааҥуй иргезине кирип алала, Тана эски тонло бажын бӱркей јабынып алган. Тыныш та сестирбей јатты. Јаканыҥ алдынаҥ јӱк ле көстӧри јалтырайт.

Карганак койдыҥ јарын сӧӧгин сурады. Сыргачы бор-ботко салып туратан эски айылга барып, оноҥ койдыҥ куу јардын экелди. Јарын сӧӧкти алып, белгечи шыпшанып туруп, кургак ӧлӧҥгӧ оройло, отко ӧртӧй берди. Сӧӧк шыркырап, јалбырай кӱйе бererде, оны јалбыжы ӧчкӧнчӧ кызу костордыҥ ӱстӱне салып койды. Качан јарын сӧӧк кажайып, чийиктеле јарыла бererде, оны оттоҥ чыгарала, соодып салды. Анча-мынча ӧй ӧткӧндӧ, белгечи јарын сӧӧкти алып, корчок сабарларыла јарыктарын јоктоп, саат ӧйгӧ унчукпай отурган.

Оноҥ оттыҥ айагына отура, колындагы сӧӧгин ычкынбай, айткан сӧстӧрине карылып, кандый да саҥ-башка алкыштарды кыйгыра берген. Коркыганынаҥ калтырап, Тана оныҥ јулма оозынаҥ көстӧрин алып болбой јаткан.

Кургак четтиҥ будактары тызырап, јалбыштала кӱйӱп јатты. Ӱркӱген чымылдар чылап, буркураган чедиргендер ышталып калган чадырдыҥ тӱндӱгиине јетпей ӧчкилеп турган. Адыстагы куруттар чаҥкызымак тӱдӱнле кожо элбеҥдеп јаткан немедий. А карганактыҥ јамакайы көбӱктелип, кайдаҥ да тереҥ көксинеҥ јинји чилеп тизилген сӧстӧр ээчий-деечий кӱӱлеп чыгат. Белгечи, байла, кееркедӱлӱ сӧстӧриле агаш-таштy Алтайдаҥ Тананыҥ тӱбекке алдырткан адазына быйан сурап аларга турган ошкош. Оноҥ ол эки колыла јалмажына чабынып ийеле, тереҥ сананган кижи болуп отурды. Оныҥ каткак јӱзиниҥ качар сӧӧктӧри, эки јудрук чылап, соксойыжат. Тана дезе бу ӧйдӧ тын-тырс јокко бойыныҥ јажынган јеринеҥ көрӱп јаткан. Кезикте ле энези јаар ол эмезе адазы јаар кылчас эдип көрӱп салат. Энезиниҥ кеп-чырайы соок.

Оноҥ көрзӧ, оору адазы көстӧрин ачып ийди. Кандый да кадалгак көстӧриле белгечини аjыктайт. Айса болзо, онызы Танага јӱк ле билдирген болор бо? Је ол кут та јок коркот. Карганак нени де отко чачып ийди. Оныҥ кубалдый куу, тотко кезилип калган эриндери нени де шымыранган. Энези ӧрӧ туруп, очоктогы казанын аjыктап, турундарды ичкери јылдырат. Оноҥ барып оок-

тогон эт экелеле, казанга толтыра салып ийген. Кызычактың кулагына карганактың кандый да сан башка, кыргыштың кыдыраган табыжы ошкош, сöстöри угулды:

—Оору-јобол Кылыштаң ырагадый ок эмтир. Је ого јаш кулунның каны керек. Көк-боро өңдү болзо, јакшы болгодый.

Бу ла туштa Тана калактап ийеле, эжиктең чыга конуп, айылдың төриндеги кырлаң өрö јүгүрген.

— Тана!.. Тана-а-а! — деген адазының үни оның кулагына јетти. — Бейи кел. Коркыба, балам. Кел...

Чадырдың эжигине јöлöнип алган адазының үни алчагы чыкканынаң угулар-угулбас јаңыланып калды.

Адазы ол ло бойынча оның бастыра јүрүмине эбелип, артып калган. Ол туштa оң колыла бойы јаар јаңып, күркүреек үниле сöстöрди үзүктелте айткан эди:

— Кел, балам... Кулунды сойорго бербезим. Јöпсинбезим...

Оноң кандый да öскö кижиниң каткызыла кенетийин каткырган. Буттары тизелеринең эңилип, эжиктиң јаагы төмöн арказы јыжылып, эрик јокто отура түшкен.

— Ада, ада! — деп кыйгырып, Тана оның јанына јүгүрип келерде, ол кызычагының бажы-јүзин сыймап, эркелей берген:

— Коркыба, балам. Боро кулунга кол до тийдирерге бербезим. Энең... Ол јакшы кижи ине. Јаан улустың сöзине болуп, меге килеп турбай. А сен дезе јаанап алзаң, карган-тижең улус канайда јуртаганын эске алынарың — дейле, ол белгечи јаар ус сабарыла уулап көргүскен. Каткак јүстү карганак дезе јүзүн-јүүр кекенип, арбанып, турлудаң түрген јүре берген.

Экинчи күн, эрте таңда, Тананы ла Јаңарды энезиниң калак-сыгыды ойгоскон: адазы јада калган дештилер. Айла ол јада калган деп айдатаны не болгон? Тана чек ле оңдобогон. Көргöндö, адазы терең уйкуда ла ошкош, бүдүжи ол ло бойы. Качан Кара-Кемнең көп улус келеле, кебистерле бүркеп салган јаан чанакка оның адазын салып, сöök тудар јерге алып барарда, Тана капчалдагы учар суу јаар јүгүре берген. Турлуга ойто јанарга коркушту болгон. Јүк ле орой эңирде оны Јаңар таап алала, айылы јаар апарган.

Ол туштаң ала саат öй öткöнинең улам, эмди Тананың сагыжына озогы улустың јүрүми јүк ле јаман, күүнге келишпес түш көргöниндый эбелет.

«Бу ончозы бүгүн мениң санаама не оролыжат не? —

деп, Тана сезиктӱ сананат. Энезиниҥ бажына салган компрессти тудуп көрӧлӧ, јаҥы шӱӱлтеге чочый берди.— Калак ла кокый!.. Энемле јеткер... јок, јок, эне... Јок, бис слерди корулап аларыс. Слер эзен јӱрер учурлу. Көрӧрӧӧр дӧ... Ӱлӱш арчуул кандый бачым кургап јат?.. Мен эмди ле, эне...»

Ол база бир чыкту, јылу арчуулды ала койып, эжиктеги кыпка чыга конды.

— Сен не, ыйлап туруҥ ба? — деп, тышкартынаҥ кирип келген Јаҥар сыйпынаҥ сурап, көстӧрин тозырайта көрӧт. — Энебис... коомойтып јат па, Тана?

Тана көстӧриниҥ јажын арлай согуп ийеле, кенете агазы јаар кату көрӧт:

— Бис оны корулап алар учурлу, ага.

Јаҥар сыйыны јаар бӱдӱнбестӱ көрӱп, оныҥ мынча кире керсӱ болуп, јаанап калганына кайкайт. Тананыҥ андыйын ол эҥ ле баштап көргӧн. Бӱгӱнги кӱнге јетире оны эш-неме билбес кызычакка бодоп јӱретен. А Тана дезе эмди «Таҥ Чолмон» колхозтыҥ старший зоотехниги. Зооветеринарный техникумды божодоло, качан ок јурт-хозинститутта ӱренип јат. Кижи мынайып ла билдирбезинеҥ ӧзӱп калатан эмтир. Ол ӧйдӧҥ бери удаган беди? Јаҥар јаан кижи болуп, сыйынын эш-керекке бодобой, керек туштa чачынаҥ да силкип салатан. Нениҥ учун дезе ол адазы јада-калган соҥында биледе эр улустаҥ сок јаҥыс кижи болгон.

Бала туштаҥ ала Јаҥар тудуш ла узанып јӱретен. Бир кӱн ол оору адазына саҥ башка баспак экелип берген.

— Мыны сен бойыҥ эттиҥ бе, уул? — деп, адазы чала бӱтпес кӱӱндӱ сураган. Јаҥар унчукпай, бажын кекиирде, јилбӱлӱ ајыктай берген.

— Той балкаштаҥ? Хм. Шак ла бу баспагына ӧркӧ кире конор деп, неденҥ улам бодоп јадыҥ? — деп, баспакты ары-бери аҥдандыра тудуп, сураган.

— Ол, ичеген ошкош, көҥдӧй не... Ӧркӧ бажын оныҥ ичине сукса ла, бу тилге табарып ийер — деп, уулы јартаарга кӱјӱренген.

Адазы баспакты катап ла ары-бери аҥдандыра тудуп көрӧлӧ, уулын бойына јаба тартып, кап-кара чӱрмежин тескери сыймап, сураган:

— Сен машиналарды көрдиҥ бе, балам?

— Олорды авто деп айдатан беди, ада? — деп Јаҥар адазы јаар јилбӱлӱ көрди.

— Авто до, оноң до өскөлөрин — деп, адазы күлүмзиренди. — Улус јүзүн-башка көп машиналарды сананып тапкан...

— Автоны көрүп јүргем ле.

— Автомобиль — деп, адазы уулыныҥ јастыра айтканын түзедет. — А оныла јоруктадыҥ ба?

— Мениҥ коркужым келген. Ол бир автомобиль деп немеле бистиҥ турлубыска келип јүргендер ле. Је мен кача бергем. Коркыгам...

Адазы унчукпай отурала, та нени де сананып, араайынаҥ куучындана берди:

— Мынаҥ ары та не болотонын билбейдим. Шилемирлер мында ла, көксимде. Өкпөмдө кадалгылап калган деп айдыжат. Чойдыҥ оодыктарын оноҥ чыгара тартып алары сүрекей күч ошкош.

Адазыныҥ санааркап отурганы иле болды. Сөстөрин үзүктелтип, эрмегин оноҥ ары улалткан:

— Механизатор болуп үренип алган болзоҥ, балам, сүрекей јакшы болор эди. Јаҥыс ла мен сеге болуш эдер аргам јок. Соҥында бойыҥ да үренип алар болорыҥ ба? Сениҥ колдорыҥ јакшынак ус болгодый, Јаҥар. Бажыҥ да мееlү ошкош. Ол авто деп немени үйгендеп алгадый күчиҥ бар деп бодойдым...

Бу сөстөр уулчактыҥ көксине тереҥ томулып калган. Је соҥында, качан Јаҥар интернатта јадып, үренер тушта, школдыҥ завхозы Сапыр өбөгөнгө болуш эдип нени ле иштенип ийгенде, ол өрөкөн ончо улуска јарлап јүретен:

— Јаҥар инженер болор. Көрөрөөр дө. Радиоприемникти чүрче ле билип, кемжигин јазап салган. Эмди слер шып-шыҥ ээн алтайда эмес. Слерле эмди бастыра ороон эрмектежип јат. Оныҥ быйанын Јаҥарга айдыгар...

«Андый эрмек болгоны чын. Чып-чын. Јаҥыс ла менеҥ инженер болбой калган, Сапыр өрөкөн. Чабан болуп калдым. Автомобиль эмди мөге солун неме эмес. Оныҥ јазалдарында бир де чүмдү неме јок. Ончозын билип аларга белен ле неме».

Кыскачак тере тонын чечип, колјунгуштыҥ јанында стенеде кадап салган кадуга илип, полдыҥ досколорын чыкыратпаска чеберленип, Сорко јаар ууланып басты. Уулчак дезе төрдөги кыптаҥ чыга коноло, көзнөктиҥ јанында турган отургушка келип отурды. Јаҥар оны колго алып, отургушка бойы отура берди. Тизезинде отурган уулчагыныҥ кулагына араайынаҥ шымыранат:

— Сен керсӱ уул инең, балам. Јаанабыс оору. Табыш этпе јӱ, балам. Уктың ба? Бӱгӱн нени-нени јурадың ба?

— Јурагам.

— Кайда көргӱс.

Көзнөктиң бозогозында јаткан тетрадин адазына алып берди.

— Акыр-акыр, балам... Бу натазы?

— Таныбай тураар ба, ада? Көрзӧгӧр...

— Э-э, кырлар јурап салган ошкош не?

— Кырлар эме-ес. Аттар не. Көргӧндӧ лӧ кырлар, чынынча болзо, маңтап браткан аттар ине. Олор тӱлеп јат. Оноң до улам ончозы ӧлӧ.

— Јарт. Айдарда, јас келген эмтир — деп, уулыла эрмектешкен айас, Јаңар тӧрдӧги кыптаң чыгып келген Тана јаар суракту көрди.

Сыйыны унчукпазынаң бажыла кекиген. Оның кепчырайынаң азыйгы чочыду билдирбес болордо, Јаңардың да јӱреги токунай берди.

— Кандый деп бодойдың? — Тана араайынаң агазынаң сурайт, — Урмат удап јӱргей не?

Јаңар каруузына ижемјилӱ унчукты:

— Оның ады ылгым ла эди. Машина јуртта јок болуп калардаң башка. Качан мен Ак-Белтирде болорымда, председатель Кош-Тал јаар атанган эди. Райкомдо кандый да јуун болотон дешкен. Энебистиң аайы кандый?

— Кем јок ошкош.

Тананың кара чийик кабактарының учтары бириге берет. Маңдайында томыра сок јаңыс чийик чырыш билдирет. Көстӧри кату. Је кандый да ижемји бар эмтир.

Јаңар сананала, көзнӧк өткӱре эрикчилдӱ көрӱп: «Бачымдайтан ла болзо кайдат» — деди.

— Кылыш... Кылыш, — деген сӧстӧр тӧрдӧги кыптаң угулды. — Јакшы ба?

Тана чочып, кугара береле, капшай ла энези јаар барды.

— Ол тудуш ла адабыстың адын адап јат — деп шымыранып, Јыламаш эжиктиң карачкы ӱйди јаар јалтамчылу көрӧт.

Јаңар уулчагын бойына јаба тудат. «Адабысла эрмектежип турганы, байла, коомой ырым болбой» — деп сананганынаң оның эди-канына соок јайыла берди. Шофер болбогонына кородоп, Јаңар эң ле баштап карыкчалду сананган. Кӱч јетпес беди? Кандый да болзо, ол он класс божоткон. «Өскӧ улус тӧрт классты да божотсо,

машиналу маңтаткылап ла јӱрет. Неме беди ол. Анчадала эмди, энем јеткерге тӱшкен туштa, машиналу болгон болзом, кандый макалу болбос эди?»

Ол керегинде адазы да айтканы эске кирет. Је ол туштa энези, согононың бажындый сок јаңыскандыра артып. каларда, турлудаң ол канайып ырайтан эди? Сыйнычагы да көк-тенек тужы болгон.

Ӧй деп неме айдары јок кӱч болгон. Койчылар, малчылар, јылкычылар болор улус једишпейтен. Јуу-согуш деп неме ал-камык эр улустарды колхозтордоң айрып, јалмай согуп апарган.

Ол туштa Јаңар јаңыс ла бойы керегинде сананар аргазы јок болгон. Канча тӱмен койлорды кем кабыратан эди? Јаңар керегинде школдың директоры да јакшы сӧстӧр айдатаны сагыжына кирет. «Јаңар — эпчил кижи» — деп, «Таң Чолмон» колхозтың председатели болуп калган Бабырганов до айткан јок по?

— Механиктер биске удабастаң көп лӧ керек болор — деп, Бабырганов јӧпсинетен. — Бу Чуй бажының ээнзӱ чӧлин ойгозор ӧй келген эмес пе? Айса, озогы адаӧбӧкӧлӧрибис чылап, ол ло бойынча артыратаныс па? Белетенип ле отургай. Акыр, ол кандый Тодошев болотон? Кылыш ла Сыргачының уулы ба? Јакшы-јакшы...

Комсомолдордың јуунында дезе турлуларга барары керегинде кычыру болгон: «Сен колхозыңның патриоды болзоң, бойыңның тӧрӧл јериңнең айрылып барар алдында, мында артып калатан чабандар керегинде санап!» — дешкендер.

Јаңар комсомолдың члени болгон...

Көп уулдар ла кыстар областьта национальный школго, оның соңында институттарга барып, тӧрӧл јери-јурттарына ойто јанбагандар. Кезиктери дезе јаңыс бойлорының ырызын, јайым, сайрал-јӱрӱмин ле арбылу акчажӧӧжӧ бедреп, јошкылай бергендер.

Јаңар дезе комсомолдың члени...

Он класс божотсо, — коомой керек болбос. Је бу ла чыккан-ӧскӧн јеринең, бу ла јажына тактаган јолдордоң ло кајулардаң, эр кижи болгонын эң ле баштап эзеген јеринең ол ырап барар кӱӱни јок болгон. Уур-кӱч јылдарды ӧдӱп, оның соңында, ойто ӧрӧ ӧңжий берген элјонын таштап барары ого јеңил керек эмес болгон.

Бир ӱӱр койды кабырарга алала, Јаңар орто ӱредӱлӱ школго заочно ӱренерге кирип алган. Мынызы да јеңил неме эмес. Кезик аразында уур суракгарды јартап алар-

— Сен керсӱ уул инең, балам. Јаанабыс оору. Табыш этпе јӱ, балам. Уктың ба? Бӱгӱн нени-нени јурадың ба?

— Јурагам.

— Кайда көргӱс.

Көзнөктиң бозогозында јаткан тетрадин адазына алып берди.

— Акыр-акыр, балам... Бу натазы?

— Таныбай тураар ба, ада? Көрзӧгӧр...

— Э-э, кырлар јурап салган ошкош не?

— Кырлар эме-ес. Аттар не. Көргӧндӧ лӧ кырлар, чынынча болзо, маңтап браткан аттар ине. Олор тӱлеп јат. Оноң до улам ончозы ӧлӧ.

— Јарт. Айдарда, јас келген эмтир — деп, уулыла эрмектешкен айас, Јаңар төрдӧги кыптаң чыгып келген Тана јаар суракту көрди.

Сыйыны унчукпазынаң бажыла кекиген. Оның кепчырайынаң азыйгы чочыду билдирбес болордо, Јаңардың да јӱреги токунай берди.

— Кандый деп бодойдың? — Тана араайынаң агазынаң сурайт, — Урмат удап јӱргей не?

Јаңар каруузына ижемјилӱ унчукты:

— Оның ады ылгым ла эди. Машина јуртта јок болуп калардаң башка. Качан мен Ак-Белтирде болорымда, председатель Кош-Тал јаар атанган эди. Райкомдо кандый да јуун болотон дешкен. Энебистиң аайы кандый?

— Кем јок ошкош.

Тананың кара чийик кабактарының учтары бириге берет. Маңдайында томыра сок јаңыс чийик чырыш билдирет. Көстӧри кату. Је кандый да ижемји бар эмтир.

Јаңар сананала, көзнөк өткӱре эрикчилдӱ көрӱп: «Бачымдайтан ла болзо кайдат» — деди.

— Кылыш... Кылыш, — деген сӧстӧр төрдӧги кыптаң угулды. — Јакшы ба?

Тана чочып, кугара береле, капшай ла энези јаар барды.

— Ол тудущ ла адабыстың адын адап јат — деп шымыранып, Јыламаш эжиктиң карачкы ӱйди јаар јалтамчылу көрӧт.

Јаңар уулчагын бойына јаба тудат. «Адабысла эрмектежип турганы, байла, коомой ырым болбой» — деп сананганынаң оның эди-канына соок јайыла берди. Шофер болбогонына кородоп, Јаңар эң ле баштап карыкчалду сананган. Кӱч јетпес беди? Кандый да болзо, ол он класс божоткон. «Өскӧ улус төрт классты да божотсо,

машиналу маңтаткылап ла јӱрег. Неме беди ол. Анчадала эмди, энем јеткерге тӱшкен туштa, машиналу болгон болзом, кандый макалу болбос эди?»

Ол керегинде адазы да айтканы эске кирет. Је ол туштa энези, согононың бажындый сок јаңыскандыра артып. каларда, турлудаң ол канайып ырайтан эди? Сыйнычагы да көк-тенек тужы болгон.

Ӧй деп неме айдары јок кӱч болгон. Қойчылар, малчылар, јылкычылар болор улус једишпейтен. Јуу-согуш деп неме ал-камык эр улустарды колхозтордоң айрып, јалмай согуп апарган.

Ол туштa Јаңар јаңыс ла бойы керегинде сананар аргазы јок болгон. Канча тӱмен койлорды кем кабыратан эди? Јаңар керегинде школдың директоры да јакшы сӧстӧр айдатаны сагыжына кирет. «Јаңар — эпчил кижи» — деп, «Таң Чолмон» колхозтың председатели болуп калган Бабырганович до айткан јок по?

— Механиктер биске удабастаң көп лӧ керек болор — деп, Бабырганов јӧпсинетен. — Бу Чуй бажының ээнзӱ чӧлин ойгозор ӧй келген эмес пе? Айса, озогы адаӧбӧкӧлӧрибис чылап, ол ло бойынча артыратаныс па? Белетенип ле отургай. Акыр, ол кандый Тодошев болотон? Кылыш ла Сыргачының уулы ба? Јакшы-јакшы...

Комсомолдордың јуунында дезе турлуларга барары керегинде кычыру болгон: «Сен колхозыңның патриоды болзоң, бойыңның төрӧл јериңнең айрылып барар алдында, мында артып калатан чабандар керегинде санаң!» — дешкендер.

Јаңар комсомолдың члени болгон...

Көп уулдар ла кыстар областьта национальный школго, оның соңында институттарга барып, төрӧл јери-јурттарына ойто јанбагандар. Кезиктери дезе јаңыс бойлорының ырызын, јайым, сайрал-јӱрӱмин ле арбылу акчајӧӧжӧ бедреп, јошкылай бергендер.

Јаңар дезе комсомолдың члени...

Он класс божотсо, — коомой керек болбос. Је бу ла чыккан-ӧскӧн јеринең, бу ла јажына тактаган јолдордоң ло кајулардаң, эр кижи болгонын эң ле баштап эзеген јеринең ол ырап барар кӱӱни јок болгон. Уур-кӱч јылдарды ӧдӱп, оның соңында, ойто ӧрӧ ӧңжий берген элјонын таштап барары ого јеңил керек эмес болгон.

Бир ӱӱр койды кабырарга алала, Јаңар орто ӱредӱлӱ школго заочно ӱренерге кирип алган. Мынызы да јеңил неме эмес. Кезик аразында уур суракtарды јартап алар-

га сүрекей күч болотон. Ак-Белтирдиң школына улам ла сайын јүрүп, билбезин үредүчилерден сурап угуп аларга, ондо чөлөө өй бар эмес. Је Јаҥар, араайынаҥ да болзо, көстөп алган амадузы јаар ичкерлеп турган. Сакылта јоктоҥ саат өйгө «каникулдар» да болуп калатан. Шак андый учурал бежен бежинчи јылда болгон. Чүй бажыныҥ чөлин төртөн градус соок, шуургандү салкындар јалап турган. Койлорды коротпоско тартыжар керек болгон.

Бу өйдө Јаҥар партияныҥ членининҥ кандидадына кирген. Оноҥ улам ол јаҥыс ла бойы керегинде сананар учуры јок боло берген.

Ол јыл Јаҥар Јыламашла туштажкан. Эмди турлуда јаҥы биле өзүп јат. Ол сыйнычагы Танага үренер арга берген. Быјыл Чүйдиҥ чөлине јер өрүмдеер машиналар келер дежет. Эмди, Тананыҥ айдыжыла болзо, «Јер алдынаҥ суу чыгарарыс, кааҥ чөлибис чечектей берер». «Чындап та, кандый макалу болор эди — деп, Јаҥар сананат. — Сай кумагы үргүлјиге эжилип јадатан чөл эмди ле тынданар болор бо?..»

Төртинчи бажалык

Јол јүк ле билер-билбес темдектерден көрүнет. Бу ла төҥичекте машинаныҥ јолы. Колесоныҥ карга бадалган чоокыр изи ол ло бойынча тоҥуп калган. Оноҥ ары база ла күрт ак јылкыныҥ јалы ошкош күрдейип калган. Оноҥ база ла барыҥкыйда чанактыҥ јолы, јаҥы ла кезилген корголјын чылап, айга јалтырайт... Айландыра ак карда јылдызактар јүзүн-базын өҥдү чедиргендер ошкош көрүнет. Сыраҥай ла чөрчөктөги немедий: Урматты минген ады учуртып браткан эмес, оны ады-сула катай көдүрип, ак чөл бойы јылып браткан ошкош. Кайда да ырааkта быјыраш булуттарла чүмделген сүмерлер таҥдактала көрүнет. Туку анда дезе — Чүйдиҥ мөҥкүлери. Кайда да, олордыҥ бери јанында, Ак-Белтир. «Таҥ Чолмон» колхозтыҥ төс јурты. Эмди тура оныҥ оттору көрүнбейт. Ыраак.

Түрген јорукка терлей берген адыныҥ тискинин Урмат кайра тартат. Бир-эки километр кирези јерге чөйи-сайак базытка көчөлө, ичкери ајыктайт. Јол керегинде санануара кыйбас. Өскө кандый бир јеткер болорынаҥ Урмат база коркыбайт. Нениҥ учун дезе бойын јаҥыскан эмес

деп бодойт. Бу ла мында коштой оныҥ јарды ажыра Тана колыла јаҥып турган ошкош. Оныла та не бӧлуп турганын ол бойы билерден башка! Тодошевтердиҥ турлузындагы јеткер керегинде сананар керек ине, ол дезе кап-карачкы чӧллӧ учуртып, неден де јалтанбай, карын сӱӱнип брааткан ошкош.

«Мени алдамыш деп адамныҥ айтканы чын ошкош» — деп сананала, Урмат кӱлӱмзиренип ийген. Кайдаҥ да, капчал ӧзӧктиҥ ичинеҥ чыккан јыбар чылап, јӱзӱн-базын учуралдар санаазына эбелип, јиит уулды эмезе каткыртып, эмезе карыктырып турган. Је саат ла ӧйгӧ эмес. Оныҥ кӱӱн-табыныҥ бӱткен бӱдӱми андый: јӱрӱмниҥ бары-јогын эзенбей јӱрер.

«Акыр, анайда кем айткан эди? — деп, Урмат сананат. — Областьта национальный школдо айдышкан ошкош эди. Је ол кем, неден улам онойып айтканы оныҥ сагызына кирбейт. Урмат коомой эмес, сыраҥай да коомой эмес ӱлгерлер бичип јӱретен. «Байла, сен литературный институтка, Москвага, барар болорыҥ» — деп, ӱредӱчи айдып туратан. А Урмат дезе бир катап бир куучын бичиген... Ол куучынды «Алтайдыҥ Чолмоны» газеттиҥ редакциязына апарып берерде, андагы ишчилер оны «Јиит ӱндер» — деген текши бажалык алдына јарлап ийгендер. Куучынында ол бойыныҥ колхозыныҥ улустарыныҥ чын ла аттарын адап, чын ла болгон учурал керегинде бичип салган. Байла, оноҥ улам оныҥ келер ӧйдӧ литератор болотон јолы ӱзӱлип калган болор.

«Кӧп јылдардыҥ туркунына ак-чек иштегени учун аҥнерелӱ тӧӧчи Амыр ӧрӧкӧнди колхозтыҥ правлениези алтын часла кайралдаган» — деп, јиит автор куучынында кӧндӱре бичип салган.

Эмди дезе ол ӧскӧ турлуларга јӱргенде, койчылар бойлорыныҥ частары јаар кӧргилеп, «Слердиҥ алтын чазыгарла болзо, Амыр ӧрӧкӧн, ӧй канчага јетти не? — деп сурагылап турар болды. — Тегин час эмес, оныҥ тӧгӱндейтен учуры јок!»

Амыр ӧрӧкӧн дезе бир де бачымдаш јогынаҥ сол колыныҥ јеҥин тӱре тартып, чындап та айга-кӱнге јалтыраган чазын кӧрӱп турган чылап: «Эки бе, айла ӱч пе ошкош... Бойыҥ кӧрзӧҥ лӧ. Очка јок кӧрӱп болбой јадым» — деп айдып јӱрер болды.

Куучынды колхозто онча улус кычырган. Карган тӧӧчиниҥ уулыныҥ кызычагы дезе Ак-Белтирге газет келген ле кӱн энирде адын ээртеп алала, таадазыныҥ

турлузы јаар учурта берген. Куучын карган өрөкөнди сүрекей чуулдаткан.

— Акыр, бу не болуп јат, нөкөр Бабырганов? — деп, ол экинчи күнде колхозтың председателинең сураган. — Алтын часты мен алгалагым, а сениң уулың дезе не ле јүзүн неме таап, бичип јат: канайда мен турлулар сайын јоруктап, алган сыймла канайда мактанып јүргенимди тоолойт... Мен ого не јаман эткем?..

— Кандый сый? Кандый час? — деп, Сарыш Матвеевич алаң кайкаган. — Кандый да јастыралар бар болбой мында. Сагыжаарга кирет пе, Амыр Тазымаевич, бис слерди костюмла сыйлаган јокпоос?.. А слердиң Карым деп уулыгарга велосипед бергенис.

Карган төөчи, эчки сагалын сыймай тудуп, койнынаң јараштыра бүктей тудуп салган газет чыгара тартып алды.

— Бот, бу... Мында ончозы бичилип калган. Керек дезе төгүни де бар.

— Је, Амыр Тазымаевич, мениң буруумды таштайтан тураар. Иш-керектерге ле оролыжып јүре, газет те кычырар өйим јок болгон эди. Је мен слерге чып ла чын айдадым. Берилген сыйлар керегинде правлениениң јөби де бар. Газетте булгак болуп калган болбой...

— Билбезим, Сарыш Матвеевич. Је слердиң уулыгар бичийт не... А час деп неме дегежин, анчадала алтын болзо, меге сүрекей јарадылу неме болотонын бойыгар да оңдоп јадыгар. — Карган төөчи калганчы сөстөрин чала серемјилү айтты. «Слер, правлениениң члендери, мында отурып алала, мениң алтын чазымды јажырып салдаар эмеш пе?» — деген сезиктү шүүлте оноң билдирген.

Председатель уулының куучынын тургуза ла кычыра берди. Оның јүзи бирде кызарып, бирде ойто кугарып турды. Кычырып божойло, газедин туура салып, алгастала берген көстөриле карган төөчи јаар көрди. Оноң эмеш аайланып алала, күркүрек үниле карган өрөкөнди чугулдабазын деп сурады.

— Мениң алдамыш уулым Урматтың кылыгы эмтир, өрөкөн, — деп, ол јүк арайдаң ла эрмегин баштады. — А анда газеттиң улузы дезе ого бүткен ошкош. Оноң көк-төгүн немени кепке базып салгандар...

Карган төөчи чуулдап, јакшылашпай да, эжиктең чыгала, турлузы јаар јорто берген.

Ол ло күн энгирде Сарыш Матвеевич уулын телефонго

алдырган. Адазыныҥ арбыжын угуп, Урмат саат ӧйгӧ оныҥ чуулдаган шылтагын оҥдоп болбой турган. «Кандый Амыр? Анда не буру бар болотон?.. А-а, куучын!» Бу ла туштa ончозы јартала берген.

— Ада, адам! Ол куучын ине, ада. Куучын деп оҥдозоор!

— Керек беди! — деп, адазы атыйланат. — Бисти ончобысты, — правленнени, карган кижини — неге шоодылганга саладыҥ?..

— Је куучын ине — творческий табынтылу шӱӱлте ине — деп, Урмат актанза да, неме болбой гурды.

— Төгӱн бичип јарлаарга сананба! Угадыҥ ба? Умзанба да!.. Тургуза ла газеттиҥ редакциязына барып, актаныш угузу бичи. Бойыҥ бичи. Оҥдодыҥ ба? Бӱгӱн ле, тургуза ла бар...

— Је јакшы. Мен редакцияга киреримм. Ончозыныҥ аайына чыгарым. Слер калас ла тегин чуулдап јадыгар.

— Бот-бот. Андый.

... Газеттеҥ алган гонорар акча Урматтыҥ колын ӧртӧп тургандый болгон. Литературный жанрлар керегинде јартамал бичик редакциядаҥ колхозко ийилгени удай да берген болзо, адазы азыйгы ла бойынча газет ажыра актанышту угузу јарлаарын уулынаҥ некеп турган. Карган төӧчиниҥ де чуулы токунаар кирези јок болгон.

Кышкы каникулда айылына Урмат бир канча писательдерле кожо јанган. Олор Амыр ӧрӧкӧнниҥ турлузына да барып јӱргендер. Ӧӧн-бӧкӧндӧр бир эмештеҥ сенип, Урматтыҥ адазыныҥ јӱреги токунап, актаныш угузу јарлаары керегинде оноҥ некеери токтой берген аайлу болды. А Урмат дезе ӱлгерлер де, куучындар да бичиирин токтодып салган. Оноҥ ол кенете јураи баштаган. Школдыҥ стенгазедин Урмат чыгарып турар туштa оныҥ нӧкӧрлӧри бойлорыныҥ портреттерин «Сатира ла юмор» бӧлӱктеҥ таап туратан.

Июнь айда Урмат ӱредӱзин божодып, јанып келген. Оны мында сакыгылаган эмтир. Партбюронып качызы Касымканов оны эки колын јайа тудуп уткыган.

— Литератор болгонывды колхозто оҥдоп болбогондоры керегинде сен чугулданба, Урмат. Айса болзо, бойыҥ да эмеш-умаш бурулу болгоҥ... А бичиирин токтодып салганыга кородобо. Јуруктар јураарына ӱренип алган дежет. Андый болзо, парторганизацияга болуш эдер турыҥ.

Урмат кайкаганду көрӧт.

турлузы јаар учурта берген. Куучын карган өрөкөнди сүрекей чуулдаткан.

— Акыр, бу не болуп јат, нөкөр Бабырганов? — деп, ол экинчи күнде колхозтыҥ председателиниҥ сураган. — Алтын часты мен алгалагым, а сениҥ уулыҥ дезе не ле јүзүн неме таап, бичип јат: канайда мен турлулар сайын јоруктап, алган сыймла канайда мактанып јүргенимди тоолойт... Мен ого не јаман эткем?..

— Кандый сый? Кандый час? — деп, Сарыш Матвеевич алаҥ кайкаган. — Кандый да јастыралар бар болбой мында. Сагыжаарга кирет пе, Амыр Тазымаевич, бис слерди костюмла сыйлаган јокпоос?.. А слердиҥ Карым деп уулыгарга велосипед бергенис.

Карган төөчи, эчки сагалын сыймай тудуп, койнынаҥ јараштыра бүктей тудуп салган газет чыгара тартып алды.

— Бот, бу... Мында ончозы бичилип калган. Керек дезе төгүни де бар.

— Је, Амыр Тазымаевич, мениҥ буруумды таштайтан тураар. Иш-керектерге ле оролыжып јүре, газет те кычырар өйим јок болгон эди. Је мен слерге чып ла чын айдадым. Берилген сыйлар керегинде правлениениҥ јөби де бар. Газетте булгак болуп калган болбой...

— Билбезим, Сарыш Матвеевич. Је слердиҥ уулыгар бичийт не... А час деп неме дегежин, анчадала алтын болзо, меге сүрекей јарадылу неме болотонын бойыгар да оҥдоп јадыгар. — Карган төөчи калганчы сөстөрин чала серемјилү айтты. «Слер, правлениениҥ члендери, мында отурып алала, мениҥ алтын чазымды јажырып салдаар эмеш пе?» — деген сезиктү шүүлте оноҥ билдирген.

Председатель уулыныҥ куучынын тургуза ла кычыра берди. Ониҥ јүзи бирде кызарып, бирде ойто кугарып турды. Кычырып божойло, газедин туура салып, алгастала берген көстөриле карган төөчи јаар көрди. Оноҥ эмеш аайланып алала, күркүрек үниле карган өрөкөнди чугулдабазын деп сурады.

— Мениҥ алдамыш уулым Урматтыҥ кылыгы эмтир, өрөкөн, — деп, ол јүк арайдаҥ ла эрмегин баштады. — А анда газеттиҥ улузы дезе ого бүткен ошкош. Оноҥ кök-төгүн немени кепке базып салгандар...

Карган төөчи чуулдап, јакшылашпай да, эжиктеҥ чыгала, турлузы јаар јорто берген.

Ол ло күн эгирде Сарыш Матвеевич уулын телефонго

алдырган. Адазыныҥ арбыжын угуп, Урмат саат өйгө оныҥ чуулдаган шылтагын оҥдоп болбой турган. «Кандый Амыр? Анда не буру бар болотон?.. А-а, куучын!» Бу ла туштa ончозы јартала берген.

— Ада, адам! Ол куучын ине, ада. Куучын деп оҥдозоор!

— Керек беди! — деп, адазы атыйланат. — Бисти ончобысты, — правлениени, карган кижини — неге шоодылганга саладыҥ?..

— Је куучын ине — творческий табынтылу шүүлте ине — деп, Урмат актанза да, неме болбой гурды.

— Төгүн бичип јарлаарга сананба! Угадыҥ ба? Умзанба да!.. Тургуза ла газеттиҥ редакциязына барып, актаныш угузу бичи. Бойыҥ бичи. Оҥдодыҥ ба? Бүгүн ле, тургуза ла бар...

— Је јакшы. Мен редакцияга киреримм. Ончозыныҥ аайына чыгарым. Слер калас ла тегнн чуулдап јадыгар.

— Бот-бот. Андый.

... Газеттеҥ алган гонорар акча Урматтыҥ колын өртөп тургандый болгон. Литературный жанрлар керегинде јартамал бичик редакциядаҥ колхозко ийилгени удай да берген болзо, адазы азыйгы ла бойынча газет ажыра актанышту угузу јарлаарын уулынаҥ некеп турган. Карган төөчиниҥ де чуулы токунаар кирези јок болгон.

Кышкы каникулда айылына Урмат бир канча писательдерле кожо јанган. Олор Амыр өрөкөннииҥ турлузына да барып јүргендер. Өөн-бөкөндөр бир эмештеҥ сенип, Урматтыҥ адазыныҥ јүреги токунап, актаныш угузу јарлаары керегинде оноҥ некеери токтой берген аайлу болды. А Урмат дезе ӱлгерлер де, куучындар да бичиирин токтодып салган. Оноҥ ол кенете јурап баштаган. Школдыҥ стенгазедин Урмат чыгарып турар туштa оныҥ нөкөрлөри бойлорыныҥ портреттерин «Сатира ла юмор» бөлүктеҥ таап туратан.

Июнь айда Урмат ӱредүзин божодып, јанып келген. Оны мында сакыгылаган эмтир. Партбюроныҥ качызы Касымканов оны эки колын јайа тудуп уткыган.

— Литератор болгонынгды колхозто оҥдоп болбогондоры керегинде сен чугулданба, Урмат. Айса болзо, бойыҥ да эмеш-умаш бурулу болгоҥ... А бичиирин токтодып салганыга кородобо. Јуруктар јураарына ӱренип алган дежет. Андый болзо, парторганизацияга болуш эдер турыҥ.

Урмат кайкаганду көрөт.

турлузы јаар учурта берген. Куучын карган өрөкөнди сүрекей чуулдаткан.

— Акыр, бу не болуп јат, нөкөр Бабырганов? — деп, ол экинчи күнде колхозтың председателинең сураган. — Алтын часты мен алгалагым, а сениң уулың дезе не ле јүзүн неме таап, бичип јат: канайда мен турлулар сайын јоруктап, алган сыйымла канайда мактанып јүргенимди тоолойт... Мен ого не јаман эткем?..

— Кандый сый? Кандый час? — деп, Сарыш Матвеевич алаң кайкаган. — Кандый да јастыралар бар болбой мында. Сагыжаарга кирет пе, Амыр Тазымаевич, бис слерди костюмла сыйлаган јокпоос?.. А слердиң Карым деп уулыгарга велосипед бергенис.

Карган төөчи, эчки сагалын сыймай тудуп, койнынаң јараштыра бүктей тудуп салган газет чыгара тартып алды.

— Бот, бу... Мында ончозы бичилип калган. Керек дезе төгүни де бар.

— Је, Амыр Тазымаевич, мениң буруумды таштайтан тураар. Иш-керектерге ле оролыжып јүре, газет те кычырар өйим јок болгон эди. Је мен слерге чып ла чын айдадым. Берилген сыйлар керегинде правлениениң јөби де бар. Газетте булгак болуп калган болбой...

— Билбезим, Сарыш Матвеевич. Је слердиң уулыгар бичийт не... А час деп неме дегежин, анчадала алтын болзо, меге сүрекей јарадылу неме болотонын бойыгар да оңдоп јадыгар. — Карган төөчи калгаичы сөстөрин чала серемјилү айтты. «Слер, правлениениң члендери, мында отурып алала, мениң алтын чазымды јажырып салдаар эмеш пе?» — деген сезиктү шүүлте оноң билдирген.

Председатель уулының куучынын тургуза ла кычыра берди. Оның јүзи бирде кызарып, бирде ойто кугарып турды. Кычырып божойло, газедин туура салып, алгастала берген көстөриле карган төөчи јаар көрди. Оноң эмеш аайланып алала, күркүрек үниле карган өрөкөнди чугулдабазын деп сурады.

— Мениң алдамыш уулым Урматтың кылыгы эмтир, өрөкөн, — деп, ол јүк арайдаң ла эрмегин баштады. — А анда газеттиң улузы дезе ого бүткен ошкош. Оноң көк-төгүн немени кепке базып салгандар...

Карган төөчи чуулдап, јакшылашпай да, эжиктең чыгала, турлузы јаар јорто берген.

Ол ло күн эгирде Сарыш Матвеевич уулын телефонго

алдырган. Адазыныҥ арбыжын угуп, Урмат саат өйгө оныҥ чуулдаган шылтагын оҥдоп болбой турган. «Кандый Амыр? Анда не буру бар болотон?.. А-а, куучын!» Бу ла туштa ончозы jартала берген.

— Ада, адам! Ол куучын ине, ада. Куучын деп оҥдозоор!

— Керек беди! — деп, адазы атыйланат. — Бисти ончобысты, — правлениени, карган кижини — неге шоодылганга саладыҥ?..

— Je куучын ине — творческий табынтылу шүүлте ине — деп, Урмат актанза да, неме болбой гурды.

— Төгүн бичип jарлаарга сананба! Угадыҥ ба? Умзанба да!.. Тургуза ла газеттиҥ редакциязына барып, актаныш угузу бичи. Бойыҥ бичи. Оҥдодыҥ ба? Бүгүн ле, тургуза ла бар...

— Je jакшы. Мен редакцияга киреpим. Ончозыныҥ аайына чыгарым. Слер калас ла тегин чуулдап jадыгар.

— Бот-бот. Андый.

... Газеттеҥ алган гонорар акча Урматтыҥ колын өртөп тургандый болгон. Литературный жанрлар керегинде jартамал бичик редакциядаҥ колхозко ийилгени удай да берген болзо, адазы азыйгы ла бойынча газет ажыра актанышту угузу jарлаарын уулынаҥ некеп турган. Карган төөчиниҥ де чуулы токунаар кирези jок болгон.

Кышкы каникулда айылына Урмат бир канча писательдерле кожо jанган. Олор Амыр өрөкөнниҥ турлузына да барып jүргендер. Өөн-бөкөндөр бир эмештеҥ сенип, Урматтыҥ адазыныҥ jүреги токунап, актаныш угузу jарлаары керегинде оноҥ некеери токтой берген аайлу болды. А Урмат дезе ӱлгерлер де, куучындар да бичинирин токтодып салган. Оноҥ ол кенете jурап баштаган. Школдыҥ стенгазедин Урмат чыгарып турар туштa оныҥ нөкөрлөри бойлорыныҥ портреттерин «Сатира ла юмор» бөлүктеҥ таап туратан.

Июнь айда Урмат ӱредүзин божодып, jанып келген. Оны мында сакыгылаган эмтир. Партбюроныҥ качызы Касымканов оны эки колын jайа тудуп уткыган.

— Литератор болгонывды колхозто оҥдоп болбогондоры керегинде сен чугулданба, Урмат. Айса болзо, бойыҥ да эмеш-умаш бурулу болгоҥ... А бичиирин токтодып салганыга кородобо. Jуруктар jураарына ӱренип алган дежет. Андый болзо, парторганизацияга болуш эдер турыҥ.

Урмат кайкаганду көрөт.

—Колхозто портретный галерея төзөп алар керек... Сен алаңзыба: бис төлөп берерис. Культурный керектер эдерине көстөлгөн акча «Таң Чолмон» колхозто ас деп бодобо. — Касымкановтың куучыныла болзо, бу керек аайынча јөп кажы јерде бүдүп калган, кандый да мойнош болор учуры јок айаанду.

— Је портретный галерея дегени — бойының нөкөрлөрин шоодылган аайлу јурайтаны эмес ине — деп, Урмат мойноорго ченешкен. — Јүзүн-базын карикатураларды јураары неме беди, а ол бир галерея дегенеер аңылу карулу керек эмей...

Сарыш Матвеевичле кожо семис койдың эдин јип отурган Касымканов үске јалтырай берген эриндерин арчуулла арлай согуп ийеле, столдоң ырада јылып, «Казбек» папиросын кодорып, таңкылайт.

— Хм — деп унчугып, Урматтың адазы бүдүмчи јогынаң бажын кекип ийеле, серемјилү көстөриле уулы јаар көрди. — База ла күч јетпеј калар болды ба?

— Ченеп көрөлдөр. Төлөсөв Санаттың турлузына барып келзин. Бир-эки конок кирези анда јадып, онын портредин јуразын. Экелзе, шүүжип көргөйик.

— Андый болзо, кайтсын... — деп, адазы јөпсинген.

* * *

... Урмат турлуда. Кийис айылдың сыраңай ла эжик алдыла, карара чөйилип түшкен капчалдың түбиле, сайкумакты шалырадып, Чаган суу агат. Оның јаражын не деер? Шуңуп браатканы — ирбистиң маңыдый. Оның өңги де казыр... Түни-түжиле шуулап, карган сыгын чылап, бустап јадар. Јолой учурашкан отук таштарга согулып, јаратка јуук өскөн карганаларга, јырааларга ла талдарга агунадый көбүктерди анда-мында илип браадат.

Теңериниң түбине чийилген сүмерлердиң бажында, мүркүттиң уйазы чылап, јаан эмес ак булуттар калбаңдажып тургулайт. Олордың алдында дезе, ак кураанның түги чилеп, чырышталган мөңкү тоштор ло калың карлар күнге мызылдажат. «Бойының Алтайын, алкыјөөжөзин карап турган баатырлар ошкош — деп, Урмат ол туштa сананган. — Олор көскүр каруулда. Олорды јардыңла ийдип көрзөң лө... О-о! Сылт та этпес — деп, Урмат кимиректенеле, бойына бойы каткырды. — Андый моңгус төмөн јыгылап түшсин деп, бир болчок таш таш-

тап ийзе кайткай не?.. Ол удабай ла бүткүл көчкө боло берер. Капчалдар јаңыланар, кайыр сүмерлер каткырыжар. Калапту көчкө дезе ал-камыкты јалмай согор, ачукорон тыныжыла ак карды коскоргонынаң ак туман көдүрилип чыгар. Көзиңди тундурар, көксиңди сыстадар. Ајарыңбазаң, атыйланган ак јууркан сени јуңмактай тудала, бойыныңг алдына сугуп алар. Ар-бүткенле кокурлажарга ченешпе!»

Санат айылчызына јалакай. Семис койдыңг эдиле азырап, амтанду кымысла күндүлеер болды.

— Күүнинге тийгенче ле ичип ал —деп, ол кучакка батпас аркыды јаар сабарыла уулап, күлүмзиренет. — Баатырлардыңг суузыны деп айдыжадылар. Ийде-күчтү болойын дезеңг — ич ле...

Јакшы ачыган кымыс башка чыгып туратан. Санат бойы да јакшы, јалакай кижи. Чөлөө барда, оныңг айылында Урмат эмеш тыштанып алар. Оноң јылкычыныңг сүрин јурап баштаар. А не меңдеер?..

Бир канча конокко Урмат тыштанып, Чаганныңг јаказыла өрө-төмөн јайым базып јүрген. Оноң јураарын баштады. Санаттыңг чырайы, бастыра чырыштары јинт јурукчыныңг көс алдында иле элестелет. Анчадала көстөри билер-билбес јажытту, кыскылтым чедирген эмди де чачылып чыккадый. Саң башка!

Јурамалды ол эмеш јайым шүүлтелү эдер деп сананып алды. Урмат је ле деген така јурады. Оныңг тегерейе бүктелген учтарыныңг ортозында күлүмзиренип отурган Санаттыңг чырайы. Јылкычы! Ол бүдүү ле бойы андый болор учурлу: баатырдый кеберкек, тотко күрентип калган чырайлу.

Бойыныңг портредин көрөлө, Санат танып, јаш бала чылап, аай-бажы јок каткырала, «Оны меге артырып салзаң, уул, — деп, Урматтаң сураган. — Мындый такалу јурук галереяга јараар ба? Шоодып, каткырыжар эмес пе?» — деп, учкаары алаңзыган эди.

— Шарж деп неме јогынаң болбозым деп, мен олорго айткан јогым ба! Бүтпес те, калак. Шүүжип көргилегей ле...

Санаттыңг айылынаң Урмат төөчи Байанкиннің турлузына барган. Јаңы јурук анда да бүткен: төөниң эки өркөжи, олордыңг кажызында ла, самолеттыңг кабиназына кирип алгадый, эки кижиниң сүри, олордыңг бүдүштери түп-түңгей. Байанкин бойы јурукты көрүп, көстөриниң јажы акканча ла каткырган.

— Онығды меге сыйлап берзең, нәҗым? — деп, төөчи база әйнаган. — Керек болзо, бир ирик тудуп берейин, а?

— Слер канайып тураар, өрөкөн? Ирикти мен кайдатам? Галереяга әратпаза, тегин де алгайаар...

— Албас, бот көрөриң де, албас — деп, Байанкин бүдүмчилеп турган. — Әе кандый да болзо, сен оны таштаба. Мен кыйалта әоктоң ло барарым. Әуунадып ла сал, әў бе, балам...

«Әе неден улам күндүлү доского озочылдар кудайлардың сүрлери ошкош әуралар учурлу болгон? — деп, Урмат Ак-Белтир әаар барып әадала, әолой сананган. — Олордың портреттерин әектеп салар деп әылкычы да, төөчи де нениң учун айдыжат?»

Ол эңирди Урмат, байла, качан да ундыбас болор. Әурап алган портреттерин клубтың заведующийниң кабинединиң төриндеги стенеге илип салган. Эңирде оның бүдүрген ижин көрөргө партбюроның качызы Касымканов ла Урматтың адазы келдилер. Эмеш соңдоп калган әиит әурукчыны олор унчукпазынаң уткыдылар. Әуруктарды көргилеп, экилези азып алган таңкыларын тартып, какшаганына әиктери ыража берген пол әаар көрүп турдылар.

— М-да-а — деп, та неге де унчугала, Касымканов кунукчылду көстөриле Сарыш Матвеевич әаар көрүп ийди.

— Искусство — деп, тиштери өткүре председатель айдала, уулы әаар кадай көрди.

— Мен бодозом — деп, Урмат эрмегин баштаарда ла, адазы кире-әара кирижип ийген:

— Сен нени бодоп турганың — меге керек беди. Әе меге эмди әарт: эмдик атты минейин дезең, эки әамакайын кызыткадый суулык сук...

— Онызы әарт ла — деп, Урмат чала удура чечеркежерге умзанды ошкош. — Әе искусствого суулык керек әок. Менің оңдоп алганым андый.

Олордың алдына тургуза ла актанарга Урматка эпәок болгон. Нениң учун дезе бу керекти бойының күүн-табыла көрүп, канайда оны оңдоп турганында ол бурулу эмес. Ого үзеери клубтың әанына Тана маңтадып келбезин бе. Адын чакыга буулап салала, ол клубка кирип келерде, Касымканов әымжагынаң эрмектенип, Урматтың калганчы сөстөрине каруу берип турган.

— Сен мени бурулаба, Урмат, — деп айдала, ол ба-

жын кекип, эжиктең кирип келген Танала эзендештп.

— Искусство деп неме меге — карачкы түн. Је эң ле јарт болгоны: сен јурук јураарын билип јадың. Бу озочылдарды бис аданла экү тургуза ла танып ийдис. Јаңыс ла сен олорды мынча кире каткымчылу эдип јураганың не керектү болотон?

Тана көстөрин сыкыйтып, портреттер јаар көрөлө, сүүнчилү каткырып ийди.

— Сүрекей сүрлү эмтир! Олорды мынайып сен јурадың ба? — деп, ол Урматтаң сураган. Ол дезе чуулду көстөрин Танадаң туура көргөн.

— Сениң шүүлтең шак ла бу ба? — деп, председатель Танадаң јилбүлү сурады.

— Је, мен бодозом, «Крокодилге» ле салза келижер. Јаңыс ла бу улус мынча кире шоодылганга түжерге јаман керек этпеген ошкош эди.

Тананың калганчы сөстөриле кожо адазы уулы јаар бурылды.

— Уктың ба?.. Айса, сениң искусствоңды канайып оңдойтон? Тана бу керекти эмеш оңдоп јат ине. Кандый да болзо, институтта үренип јат.

Урмат боро кепказын кептей кийип ийеле, јиит кыс јаар бажыла кекип, јарбынган үниле айда салды:

— Керек беди, айса ол бойы јурагай...

— Политический јанынаң сен бышкалак, тазыккалак кижи эмтириң, Урмат... Тазыккалак — деп айдала, адазы јетире тартылгалак папиросын столдың үстүнде турган шили пепельницага өчүре тударга кичеенет. Тана кара көстөриле от чагылгадый көрүп, киленгкей үниле айда салган:

— Ой, слер оны тоң анайда айтпазагар, Сарыш Матвеевич.

— Бот андый — дейле председатель партбюроның качызы јаар кадай көрөт. — Художник бедре, нөкөр Касымканов. — Оноң Тана јаар көрөлө: «Слердиң ижигерде не солун бар?» — деп сурады.

— Койлор кыркыыр улус једишпейт. Түк там ла короп јат, Сарыш Матвеевич. Улус, улус керек — деп, Тана јүгүрүк тилиле айтты.

— Улус керек дейдиң бе? — Председатель Урмат јаар кылчас эдип көрди. — Бот койлор кыркыйтан бир кижи бу туру... Оны бойынгла кожо алып бар.

— Урматты ба? Бу слер канайып тураар?

— Кем јок, алдырбас. Иш ого тузалу болор...

Эх, кандый да бир кара көстӱ кызычактың башкартузына бараргa Урматка канча кире кӱч болгон деер? Је канайдар.

— Кем јок, ада... Мен барарым. Јаңыс ла атанардаң озо Амыр өбөгөннің айылына барып келейин бе?

— Је, барып кел — деп эмеш сананып турала, адазы айтты. — Буруугды таштазын деп сура. — Оноң унчукпай барала, эрмегин улалтты: — Карган өрөкөн керегинде не ле јӱзӱнди таап бичигенигди бодон. — Оноң Касымканов јаар көрӱп, — јаан класстардың балдарын ийзин деп, школдоң сурааргa келижер, ого јӱк бир ӱч ле кӱнге... Кандый деп шӱӱйдиң?

— Барып келерим — деп, парткомның качызы јӧпсинет. — Өскө јердең болуш сакыыр арга бар эмес... А Урмат керегинде бачымдабазабыс кандый не?

— А не? — деп унчугала, Сарыш Матвеевич туйук кара кабактарын јемире көрӱп, Касымканов јаар кылчас этти. Ол бойының јаңы ла берген јакылтазын токтодорын качан да сӱӱбейтен.

— Уулчактың эпчили де, тапкыры да бар ошкош. Бичиир де, јураар да кӱӱндӱ. Клубла беришсе, кайткай не?

— Онызы соңында. Эмди тӱк керек — деп адазы катy айдала, — је, баралдар! — деп, эжик јаар ууланган. Тышкары чыккан соңында уулының јеңинең тартып, јакарган: — Мениң адымды ээртеп ал. Амыр өбөгөнгө эзен айт... Билгенинче ле буруугнаң актанып ал.

— Је, кем јок, ада...

* * *

Ак-Белтирдең ол Танала кожо атанып чыккан.

— Кородобо, Урмат, — деп айдала, Тана ачык-јарык көрӧт. — Бисте јакшы. Ончозы ла сӱрлӱ. Турлуның јаныла тоңбос суучак шорлоп агып јадатаны сагыжына кирет пе?.. Айландыра дезе — чокпорлошкон корумдар ла корумдар. Энгирде олордың ортозыла баскындап јӱрерин мен сӱӱп јадым. Јердиң ӱстӱле эмес, а кандый да јебрен ӧйдӧги өскө планетада базып јӱрген аайлу билдирер. Јебрен таштардың ортозыла базып јӱреле, бойынды өскө, анчадала бийик культуралу, телекейдең келген кирелӱ бодонорың. — Тана чырайын соодып, ус сабарыла эки көзин айландыра ачка јурап турган чылап, чийе-чийе тартып ийеле, каткырып ийген. Оноң эки будыла адының колтугына тыныда-тыңыда тапчыланып, ичкери

элес этти. Урматка мынайда ла јаңыскан јортор керек. Нениң учун дезе ого эмеш те сүүнчилү ле каткымчылу эмес. Тананың бир де шылтагы јок калыражы оны ачындырып та турган. Је ол азыйда, бала тужунда, билип јүретен кызычакты эмди сыраңай кайкап, оны кайда да, бойының терең шүүлтелү көзинде темдектеп, көксинде эбелтпестиң аргазы јок болгон. Бу ла алдында мантадып браткан кыс дезе эмди чек өскө кижи. Оноң эмеш кемзинип те турган аайлу. Сыраңай ла келишпес туш орто клубка кире конгонын не деп айдар...

Оның санаазын билип ийген чилеп, Тана адының оозын токтодо тартала, јаба једип келген Урматка коштонып, бир де чүми јогынаң көндүре сурады:

— Сен санааркап јадың ба?

Бу ла туштa Урмат бир эмеш эренистеле берген.

— А не?

— Мен уккам инем.

Урмат, кенерте ого бүде берген чилеп, бойының сагыжынаң чыкпай турган керегин Танага айтпас аргазы јок браатты.

Је база бир кезекке олор унчукпай брааттылар. Тымыкты Тана озо бусты:

— Мен туку ол тоңулдар јаар бура тартарым... Нениң учун унчукпай јадың, Урмат?

Оноң каруу сакыбай, терең үшкүрип ийди:

— Хм... керек беди... Эрмек айтпазаң да, ого јүк бойыңның үлгерлериңди кычырып берзең кайдар. Олордың бирүзи мениң сагыжыма кирет. Акыр, оның башталгазы мындый ошкош эди:

Учы-түби јок теңеридий
Сениң јараш көстөринде
Мөңкү туулар эңчейишкендий
Көлөткөлөр көрүнгенде...

Карыкчыл Урмат эмди Тана јаар көзиниң кырыла көрүп ийди. Кыстың көстөринде күннің чогы суркурай бергени билдирди. Ол чоктор Урматты јылыдып, кайкадып ийди. Урмат көксин кеңидип, Тананың омок күүнине багынып, байагы үлгерди учына јетире эске кычырып берди. Оноң адын камчылап ийди. Кенетийин удура табарган кей шуургандый болгон. Ээрдиң кажына јаба эңчейип алала, ол камчызыла јаңгый согуп, ичкери учуртып браатты.

— Акыр, токто! Токтозоң! — деген кыйгы кийин јаныңаң угуларда, ол кайра көрди. Ыраак артып калган Тана колыла јаңып клееткен. — Кокымай... Кокымайланбазаң, кўрўм!..

Урмат адын токтодып, Тананы сакып алды. Качарларыныңг кызылын! А көстөринде де энгир-таңдак чалыгандый. Јок, ол Тананың мындыйын качан да көрбөгөн...

— Сен... Сен јажырбай ла айдып берзең — деп, Тана тыныжып бадырып болобой сураган. — Јаңы ўлгерлер бичип јадың ба?

— Јаңыны да бичигем ле. Уксаң:

Кара булутка кадалган
Кайа таштың бажында
Кара јыраадаң тартылган
Шоңкордың уйазына чыгала,
Ајыктап көрзөң, кандый не?
Анда јотконду салкындар,
От јыдалу јалкындар.
Је андый да болзо, ол кайада
Јыраадаң тартылган уйада
Баатыр кўчтў шоңкор куштар
Өзўп-тазыгып калгандар.

— Кандый?

Неге де јобожый берген Тана јўк ле бажыла кекиген.

— Чын ла поэттиң бойы болгодый арган бар ошкош, Урмат, — дейле, ол кўлўмзиренип ийген.

— Јок. Мен койлор кайчылаар ус болорым.

Тана аайы-бажы јок каткырган. Оноң чырайын соодып ийеле, кандый да саң башка кебер алынып, укаалу сөстөр айткан:

— Адаңа чугулдаба, Урмат. Кўч өйдө бойыныңг колхозына болуш эдери эмеш те уйатту эмес...

Камчы јаны јаар барган билер-билдирбес орук јолго кирип, Тана јакшылажып, камчызыла јаңып ийген:

— Кыйыш јоктоң ло кел, Урмат! Мен сакыырым... Уктың ба?

* * *

Амыр өбөгөнди Урмат төөлөрдиң ортозында турган эдип јураган. Карган өрөкөн ого сўрекей каткырган. Јиит јурукчыныңг ижин јарадып, ол ло кўн кунан ирикти сой-

оло, «Мыны тӱгезе јибегенчең, сени бу турлудаң божотпозым» деп кокурлаган.

Урмат карган тӧӧчиниң айылына ӱч конгон. Чуул-чуманак токтоп, амыр-энчӱ јӱрӱм де орныккан.

* * *

Койлор кайчылаар пунктта Урмат качан ок алты-јети конок иштеп ийген. Керектери јакшы ӧдӱп турды. Бӱдӱрип турган ижи јиит механизаторды сӱрекей јилбиркедип турганынаң, ол койлор кайчылаар иште јаңыртулардың баштаачызы боло бергенин бойы да билбей калган.

— Бу уулдың колының капшуунын — деп иште јаан ченемелдӱ де улус айдыжа берген. — Кӧрзӧгӧр дӧ, койлор ого кандый уккур. Кыймык та јок јаткылайт. Тармалап салган неме ошкош.

Урмат сӱӱнчилӱ де, јеңил де иштеп јӱрген. Је кой кыркыыр пунктка ол бир јиит врач келерде ле, айалга кубула берген.

Ол Барнаулдагы медицинский институтты бу ла јуукта ӱренип божотконынаң улам, Урмат оныла јакшы танышкалак болгон. Оның ады — Кергилов Борис. Сыны бийик, сырсак, јаан ачкалу, ак халатту. Ол кандый ла керекке кирижип, бойының шӱӱлтелерин чӱмеркегендӱ айдат. Бойының кубакай сабарларын кайчылалган тӱкке сугуп, оны собурып, керек дезе кӱнге јайа тудуп, ајыктап турган. «Шак бу продукция керегинде ол иени билер деп айдар? Је санитарияны кӧргӧй, аш-курсактың чыңдыйын, оны корулап ла белетеп турганын шиңдегей... Бу тӱкте ле ноокыда оның не кереги бар? Экскурсияга келген болзоң, — кӧр... Кереги јок иштерге кирижип турарда, Тана да ого чуулданбайт. Карын оныла кожо баскындап, бир де шылтагы јоктоң каткырат». Бу каткы Урматка канча кире јарабай јат!..

Јиит ле кеберкек врачтың кандый јастыралары јарабай турганын Урмат бойы да оңдоголок. Је неден де улам оның ӧкпӧ-бууры саң башка кӧдӱрилип чыккан. Урматтың кулагына кандый да, киленгкей кеберлӱ бе, айса, мак учурлу ба, теркек сӧстӧр угулган: «Сӱрекей јакшы! Бу сӱрекей кӧкӱдӱлӱ болорын билип тураар ба? Мынаң албаты-јонның ойгоры сезиктӱ билдирет!»

Урмат кыјырангтып, ««Медицинада гаңдактала чыгып клееткен чолмон» эмди ле оның јанына базып келеринең јалтанып турды.

Бу ӧйдӧ кандый да кайкамчылу шӱӱлте-санаалар Ур-

матка эбелди. Тана оны не ўйдежет не? Урматтыг шўўлтезиле болзо, врач бого тегиндў келген эмес. Jўк ле бойыныг теркек ле jамыркак болгонын көргўзерге келген аайлу. Кезик улустыг алдына бийик көрўнерге турган ошкош... «Сен онызын оңдоп jадыг ба, Тана? Айса, ол сеге jарап jат па?.. Эх, Тана, Тана!..»

Кергилов ло Тана Урматтыг jанына келдилер. Урмат саңг башка шўўлтелеринең айрылып болбой турала, олордыг jууктап келгенин көрбөй калган. Олор дезе унчукпазынаг бир канча өйдиг туркунына оныг ижин туураазынаг ajыктап турган болтыр.

— Бат-таа, jакшызынай! — деп, бойы бойына ла айдып турган чылап, Кергилов унчуккан. — Колдорыныг эпчилин көрзөгөр! Класс!..

Урмат бу ла туштa кайра көргөн.

— Чаптык эдип ийдим бе? — деп, Кергилов сўрекей jапсыркакту айдала, колын сунды. — Бу керекте мен чек шолыйт кижи эдим. Jе слер... акту сөзим айдадым. Слер сўрекей jараш ла эпчил иштеп jадыгар! Мен Кергилов. Доктор Кергилов болорым.

— Бабырганов — деп, Урмат унчугала, оныг сунуп берген колын көрбөөчи болуп, ижин улалта берди.

— Урмат, — деп, Тана чала чуулду ўниле меңгдеп айтты. — Ол бистиң эмчибис — Кергилов Борис Кўўгеевич. Бистиң Ак-Белтирде ишгеер.

— Бистшг оорыпгкайларыбыска ла jакшы болотон туру, — деп, Урмат кыркып салган койыныг кўлўзин чечип, столдоң тўжўрип ийеле, кўлўмзиренет. — Айса болзо, доктор Кергилов бистиг jерге jуртап калар, оноң башка келгендери ле кача беретен эди.

Урмат база бир jелбер тўктў койды тудуп, столдыг ўстўне салала, буттарын кўлип ийди.

Оныг jанына база бир кезек тепсенип турала, Кергилов Танага нени де араайынаг шымыранып, кўлўмзиренип, ээрлў ады jаар басты. Оныг мынайып кўлўмзиренгени jиит механизатордыг jўрегин ачыда тырмап ийгендий билдирген. Ол кенетийин кайра көрди. Оозынаг кандый да коронду сөстөр чыга коноры белен де болзо, jе бойын тудунып, унчукпады. «Ол сеге не jаманын jетирген?» Солун кижиге сен нениг учун ала-көнө ачурканып jадыг? — деп, Урмат ичинде сананган. Оныг кеберкек, интеллигентный бўдўми кыйгазына тийди бе? А сенiг анда не керегиг бар? Ол — врач, а сен дезе jўк ле койлор кыркыычы. Бойыгныг ла jеригди бил».

Кергиловты үйдежип салала, Тана Урматка јууктай базып келди.

— Бу сен неден улам бүгүн сүрекей кыйгас болгон?

— А сен дезе ого сүрекей јалакай болдың ба? — деп, Урмат айтты. — Адына колтуктап миндирдиң бе?

Калганчы сөстөрин ол соок айткан. Јинт кыстың көстөри алаатып, тотко күрере күйүп калган качарлары кызара берген.

— Сен мени база чуулдаарга туруң ба, Урмат? Је кем јок. Мен сеге чаптык этпейин — дейле, көскө лө ак көбүк чылап көптөп јаткан чогунты түктиң јанында турган беске јаар Тана база берген.

* * *

Кааң чөллө Урмат түнде учар куштый шуңуп та браатса, бу ла јуук өйлөрдө болгон керектердиң учуры оныг сагыжына ээчий-деечий эбелип турды. Бир күн койлор кайчылаар пунктка Касымканов келген. Танала эку олор кийис айылдың ичине отурып алала, нени де саат өйгө чотогылагандар. Оноң парторг эжиктең чыга конуп, Урмат јаар көндүре баскан.

— А сен неге мынча өйгө унчукпай јүредиң? — деп, ол Урматтың јардына таптап айтты. — Сен кайкамчылу уул эмтириң! Чуй бажының чөлдөринде мынча кире арбынду иштеген кижи эм тура јогын билип туруң ба? Бежен кой күнине! Область ичинде болбогон рекорд. Ого канайып једип алган? Не куучындабай јадың? Адаң да сеге канча кире сүүнер эди. Сени алдамыш деп айдатан јок по? А сениң колдорың дезе алтын турбай!

— Токтозоор, былар. Койдың терезин кижи кезип ийгей — деп, Урмат јайнады.

— Бир эмеш кезилзе де, кайдар ол. Эмди јакшы јар јайыла берерин бодонзоң. Эң артык механизатор бистиң колхозто! Бүгүн ле райкомго телефондоорым. Көрөриң де. Баштапкы премия сенде. Јаңыс ла мындый јөп болзын: койлорды канайда түрген кыркыыр эп-сүмеңди ончо улуска көргүзип береринг.

— Канайып түрген кайчылап турганымды мен бойым да јакшы билбей јадым — деп, Урмат күүн-күч јок кимиректенген.

— Билериң. Сен ончозын билериң — деп, парторг албаданып, Урматтың столына тургузала кызыл вымпел тургузып салзын деп јакылта эткен.

— Је слер ары-бери телефондоп, јар этпезеер — деп, Урмат база катап јайнаган.

— Јакшы керекти неден улам јажыратан? — деп, Касымканов кайкай берген. — Озочыл ченемелди таркадары — бистиң партийный керегибис.

— Ченемел эмди тура јок. Бу кандый да учурал ине.. Касымканов оны сабарыла кезетти:

— Кемзинчек болоры кижини јарандырып јат. Је ченемел — ол ченемел!

— Је кандый да болзо телефондобогор.

— Кем јок. А адапга айдып барарым. Оскö пунктгардагы улуска текши јарлаарым. Канайда арбынду иштеер эп-сүмеңди бастыра механизаторлор билзин.

Касымканов јўре берген. А Урмат дезе кызыл вымпелди ол ло эңирде столынаң алып салган. Ого Тана да кайкай берген.

— Озочылдың магын баалабас сен кандый кижи, Урмат?

— Койлор ўркип јат.

— Сен кедер ле кижи эмтириң, Урмат. Онызы сўрекей јарабас кылык.

Эртен тура ол вымпелди Урмат бойының столының ўстўнде турганын көрўп кўлўмзиренди: «Тананың ижи эмей база».

Касымканов бойының сöзине турбаган. Бир эки кўннің бажында аймактың јаандары једе конгондор. Касымканов олорды Урматла таныштырган.

Кату кеберлў, ак чырайлу, кандый да ајыкчыл кижи Урматка колын сунуп эзендежеле, азыйдаң ала таныш болгон чылап, эрмектенген:

— Уткып турум слерди, Урмат. Слерле кол тудужып эзендежерге де сўўнедим. Слердиң јакшы ижигер керегинде куучын бастыра чöлгö јайыла берген. — Тыныжын бадырып болбой, ол эрмегин ўзўктелтет. — Спасибо. Комсомол кижи андый болбой а!

— Ол кече алтан койды кыркып салган, нököр Иванов — деп, Тана айдала, Урматка кўлўмзиренип ийген. Урматка адазы кандый да кунукчылду ла јалтанчак аайлу көрўнген.

— Јакшынак уулду эмтиреер, Сарыш Матвеевич, — деп, ого райкомның качызы кезе айтты. — Оренбургка барып келген болзо, јакшы болор эди. Анда койлор кайчылаарының јаңы эп-сўмелери табылган. Кандый деп бодоп туругар?

—Слер канайып тураар? Мен бу ла бойынча койлор кыркыычы болорго белетенип турган эмезим. Мен тегин ле. Јай өткөнчө лө — деп, Урмат чочый берген.

— Ол кыйалта јоктоң барып келер, Николай Петрович. Барар! — деп, адазы айдала, уулы јаар кату көргөн: — Сениң керегиң чындап ла мында ошкош, уул. Атту-чапту болуп јүреринең неге мойноор?

— Институтка барар күүним бар, ада.

— Ол до јакшы. Заочный бөлүгине кирип ал. Эрмек айтпазым — деп, адазы токуналу үнденди. — А јаңы ченемел дезе биске кыйалта јоктоң керектү. Оны кем таркадатан эди. Бойың да сананзаң.

Шак ла мынайып, керектиң аайы јаан улустың ол туштагы күүн-табыла болуп калган.

Карањуй чөллө Урмат јортуп ла браадат. Айландыра дезе шып-шыг. Јабыс јерлери тожоңтый берген јалангда калыңжый берген кыру айдыг јаркынына, шилдиң оодыктары чылап, мызылдажат. Тоңдокко тийген аттың туйгактарының тибирти ыраак јаңыланат. Ол тибирт каа-јаада үзүткелип тура бергенин Урмат сезет. Оноң ойто ло тибирт угулып келет. «Јобой бердиң ошкош, Кула ат. Је эмди ыраак эмес. Бу ла төгиректиң ары јанынаң Ак-Белтирдиң отторы көрүне берер». Бу ла өйдө Кула ат төгниң кырына јеңил чыга коноло, кенете туура калып ийген. Ээринең чарчала берген Урматтың көстөрине кайда да ырааkта мызылдашкан оттор илинген. Олор недең де улам саң өрө учуп чыккан. Урматтың бажы кандый да немеге сүзүлерде, оның кулактары тунуп калган. Кандый да түби јок тамыга түжүп брааткандый билдирди.

Бежинчи бажалык

Сарыш Матвеевич Бабырганов Касымкановло кожо орой түнде райкомның пленумынаң јанып брааткандар. Кош-Талдың јабызак саман тураларының отторы кажы јерде өчүп калган. Аймактың төс јуртынаң ала кап-карачкы, соок ло ээн куба чөл башталган. Јорукчыларды уйку базып турды. Куучын аймактың перспективный планы керегинде болгон. Пленумда турушкан улустың айткан блааш-тартышту куучындарынаң Касымкановтың јүреги эмдеенче токунагалак.

— Шак ла бу суракtарды ончозын беш јыл мынаң озо до көдүргедий болгон — деп, Касымканов тымыкты

бузуп, јабыс ўниле айтты. Сарыш Матвеевич шоферло коштой отурган. Ол кайра да көрбөй, јалкуурганду ўниле эрмектенген:

— А өскөртўлер чи? Сен бойыг да ол туштa кол кодўрген јокпоғ.

— Хы. Слер кол кодўрбеген бедеер?

— Мен де кодўргем. Је сен ончозынаг тыг киченгег.

Касымканов тургуза ла атыйлана берген.

— Мен не — сананзагар! Талайда тамчы! «Шўўжин көрөбр. Сананыгар. Бойыгардыг јөбигерди беригер» — деп, биске айдатан беди? Кем де анайып сурабайтан. Јөп-шўўлте некебейтен. Өрөртинеғ келген јакылта андый. Айдарда, оны бўдўрер керек болгон.

— Је «өрөртинеғ» бистиғ аймакта лугомелиоративный станцияны јоголтып салзын деп некелте болбогон. Андый шўўлтени бойыс тапканыс — деп, Сарыш Матвеевич кўўн-кўч јоктоғ каруу берип отурды. — Бистиғ ончо јыртык-тежиктерибис ичкери иле-јарт көрўнип јат деп пе?.. — Оноғ тереңжиде шўўнип, эрмегин улалткан: —Ээн чөлисти кубултарын ол ло станциядаг баштаар керек болгон. Ол өйдөғ ала не аайлу керектер эдип алар эдибис. Эмди андый станция керегинде катап ла куучын.

— Слер коммунист, оноғ райкомныг члени инегер.

Бабырганов улу тынып ийеле, карууна нени де айтпай, уйкузына бастырап отурды. Неденг де улам ЧОНныг отрядыныг политругы Абросимовтыг сөстөри оныг санаазына эбеле берген. Бабырганов ол отрядла кожо ак бандиттерге удурлажа тартышкан эди.

Политрук Абросимов ол туштa кайучыларды башкарып турган. Тайга-таштарла керип, туттурбай турган бандит Төжўлейдиг јерлеп турган штабын кыйалта јоктоғ табар керек болгон.

Кара-Кемдеги турлуга кайучылар орой энгирде јеткендер. Олорды оғ кабагын томыра кырлайган сорбулу койчы уткыган. Јиит кыстыг ады Сыргачы болгон эди. Эйе, ол Тодошева Сыргачы болгон... Өйдиг ёдўп турганыныг тўргени кайкамчылу. Эмди ол качан ок карып калган өрөкөн. «Байла, мен де карый берген ошкожым» — деп сананып, Бабырганов унчукпазынаг бажын јайкады.

«Акыр, ол туштa не болгон эди? Аа, Кылыш...» Ол кўлўк Сыргачыны танып ийген. Качан бирде олор Кадын ичинде јаңыс јерде јуртагандар. Онызын Сарыш

Матвеевич бойы да билер. Мангзаара берген уул политрукка јеткен:

— Нөкөр политрук, — ол кыс меним сыргалјым... Мен оны таппай калгам. Эмди таптым. Төжүлейдиң јүретен јерин билерим деп айдат. Төжүлей Сыргачы јүрген айылдың ээзиле туштажып, кожо аракы ичкилеп туратан эмтир. Сыргачыга да амыр бербей јат дийт. Мен оныг бажын бойым кезе чаап саларга турум. Јөбигер беригер.

Кылыш ол тушта сүрекей ачуурканып турган.

— Мен сеге сүрекей сүүнип турум, Кылыш. Сүүнедим. Је ол кыс биске болуш эдер аргалу — дейле, политрук терең шүүне берген. Оныг чырайын Бабырганов эмди де иле көрүп тургандый. Чичкечек тумчукту, јиит, чоп-чодыр јүстү. Агылтырым кабактары терең эмес чырышла эки јара бөлинип калган. Көстөри ап-ару, чаңкыр. — Је сениң казырланарыг сениң ок ырызына чаптык болор эмес пе, Кылыш? Ол балага тургуза ла болуш эдерге керектүзин билип турум. Ол, байла, сени база сакыган ок болор.

— Сакыган, нөкөр политрук, — деп, Кылыш айткан.

— Көрдиң бе?.. А саат өйгө сакылталу ырыс кенегийин ле табылып келгенде, оны јылыйткадый кылык эдерге бир де меңдеер шылтак јок.

— Мен оны кычырып келейин бе, нөкөр политрук?— деп, Кылыш чала бүдүнбей сураган.

— Је, кем јок — деп, Абросимов јөпсинген.

Јиит кыс чындап та сүрекей јараш чырайлу болгон. Је оныг маңдайындагы сорбузын көрөргю кандый да ачу болгон.

Ол тушта Кылыш кандый да карыкчылду, јүрегинең сысту айткан ошкош эди: «Мен бойымныг бурулу болгонымды качан да болзо ундыбазым. Керектү өйдө ого болушпагам...» Абросимов Сыргачыны бойына коштой отургузып алган. Эйе, ол Төжүлейди бойыныг байыла кожо болгонын көргөн. Јаңыс ла андый туштажулар болгондо, Төжүлей бойын айландыра јажытту каруулчыктар тургузып салатан. Таштардыг ортозына јажынып алган бандиттер Сыргачыны јаңыс катап чочытты деп пе? Бандиттер келгенде ле, ол койлорын ырада, айылдаштарыныг турлуларына јууктада апарып, кабырарга кичеенетен. «Сыргачы Төжүлейге, оныг ок најызынаг деп, эзен айдып барза кандый болор? Анчадала бандиттердиг башкараачызы оныла эмеш сертежер күүндү

болзо, ол сӱрекей јеткерлӱ» — деп Абросимов бойыныҥ шӱӱлтези аайынча кимиректенген.

— А ол «најызы» дегенеер кем? — деп, Сыргачы оҥдобой сураган.

— Керек беди. Айса болзо, мен — дейле, политрук кӱлӱмзиренип ийген.

Сыргачы эмеш сананып отурган. Оноҥ тилмеш јаар көрӧлӧ, алаҥзу јоктоҥ ло айда салган:

— Слерге болуп мен нени де эдерим. Меге кандый јакылта берерге туругар, айдаар.

— Слер мениҥ запискамды ого табыштырып береер. Ол ло. Ол менле туштажар кӱӱндӱ болзо, туштажатан јерге оны баштап апарып салараар.

— Јакшы. Мен јӧптик.

— Сениҥ сыргалјыҥ сӱрекей јакшы кыс эмтир, Кылыш. Андый улуска бис иженип јадыс.

Кылыш тӧмӧн көрӱп, карыкчыл унчукты:

— Оныҥ алдына мен јаан бурулу... А бис экӱге кожо бараргa јараар ба? Кандый да болзо, јеткерлӱ.

— Бу јерде сен солун кижи болорыҥ. Андый эмес пе? Тӧжӱлей де, оныҥ наајызы да сени тургуза ла серемјилӱ көрӧр. Олор ајыктана берерлер.

Политрук бойыныҥ планы керегинде кайучыларга куучындап берген. План чӱми јок то болзо, сӱрекей оӱмелӱ болгон. Сыргачы бичикти Тӧжӱлейге апарып берер. Анда бичилген: «Слер курчуда. Слердиҥ јаҥыс ла аргагар — мылтык-јепселди табыштырып берери. Јӧптӧжӱ эрмек эдерге слерди кедери аржаанда сакыырым. Шӱӱнип-сананарына — бир час. Совет јаҥ јастырғандарды ла буруун бойына алынгандарды бурулабай јат. Шӱӱлте-јӧп эдер туштa онызын ундыбагар. Черӱ бӧлӱгиниҥ командири Абросимов». Ол ло тарый кайучылардыҥ бирӱзи отрядка јетирӱлӱ атанган. Арткан кайучылар јыраага јажынып алала, бир коноктоҥ ажыра сакып отургандар.

Ӱчинчи кӱнде јажытту шиҥжӱдеҥ мындый јетирӱ келген: «Ӱӱрлӱ койлор таскыл тӧбӧ ӧрӧ чыгып јат»...

Онызы Сыргачыныҥ молјулу темдеги. Оныҥ учуры аайынча болзо: байдыҥ турлузына Тӧжӱлей једип келген. Ол батпанак сынду, јелбер адына минип алала, байдыҥ турлузы јаар ууланган. Јалтаныш јоктоҥ ло јортот. Эмеш те коркып, јангаксып турган аайы билдирбейт. Турлуда кандый да шакпырт болуп турганы бинокль ӧткӱре көрӱнген. Одоштой капчалдаҥ таҥ атту ӱч кижи

чыга конгон. Олор јаан эмес айаҥды кече конуп, айылдыҥ иргезинде турган агаштардыҥ ортозына кире берген. Қийис айылдаҥ уткып чыккан кижи ол улустыҥ аттарыныҥ чылбырын алып, таскак алдына једине берди. Бандиттердиҥ экўзи туура барып, јажына берди, ўчинчизи — батпанак сынду, таларкак кижи — айландыра ајыктанала, айылга кирген.

Оноҥ Сыргачы база ла көрўнип келди. Ол јаан эмес болчок турачакка једеле, адынаҥ капшуун тўжўп, јантыйып калган чеденниҥ казыгына буулап салала, тура јаар ууланды.

— Бабырганов, — деп араайынаҥ Абросимов кычырган. — Мынаар ол төҥичектиҥ кырына јылгажактап барала, бинокльле байдыҥ турлузына јуук јерлєрди лаптап ајыкта.

Бабырганов ойык-бычык јердиҥ кажы ла јигин шиҥдеп турала, байагы Төжўлейле кожо келген эки бандиттиҥ отурган јерин таап алды. Өскө кандый да сезиктў неме јок болордо, ойто командирге келип, ончозын јартады.

— Јакшы — деп, политрук бажыла кекиди. — Эски турачакка Сыргачы недеҥ улам кире берген деп бодойдыҥ? — деп сураган.

— Ол јалчылардыҥ турачагы. Сыргачы барган ла тарый байдыҥ айылына кирерге јарабас болгон. Ол бойын сўрекей јакшы тудунат деп бодойдым.

— Сениҥ айтканыҥ чын болгодый. Ойто чыкпады ба?

— Јок.

— Эмеш сакыйлы. Удай берзе, өскө арга табарга келижер.

Јуугында јаткан Қылыш јаба јылып алды:

— Элдеҥ ле озо мен барайын ба?

— Јок, јарабас — деп, Абросимов кату айдала, тижине салып алган кулузынды кезе тиштеп ийген.—Јарабас — деп, ол эмеш токуналу ўниле такып айтты. — Баратан болзо, тогус кижи ончобыс барарыс. Қажы ла кижи алдынаҥ задачалу болор учурлу.

Политрук бинокльды колына алды. Қайучылар тыныштарын базынып, онын командазын сакый бергендер.

— Турачактаҥ чыкты. Барып јат... — деп, бир кезек өйдиҥ бажында Абросимов эрмектенди. — Айыл јаар ууланды. Барып ла јат. Мениҥ командамды угугар кандый бир јеткер боло бергедий болзо, Свиридов баштаган ўч кижи оҥ јанынча капсай алзындар. Јажытту

каруулды олор јоголтып салар учурлу. Бабырганов, Ермоленко, Капитонов... Башкараачызы — Ермоленко. Мынаар ол сол јаны јаар турган мөштү болчоктыҥ үстүне чыгып алала, экинчи бандитти мылтыктыҥ каруулына тудугар. Арткандары мениҥ командамла мениле кожо. Јарт па? Сол јаны јаар баратан группа — јакылтаны бүдүригер.

Кайучылдар тургуза ла ичкери эҥмектедилер.

Кенете айылдыҥ эжиги ача согулды. Оноҥ бир кижи чыга коноло, ээрлү ады јаар јүгүрген. Мылтыктардыҥ табыжы бир уун күзүрей берген. Аттар јаар база кем де јүгүрбеди. Сок јаҥыс таҥ атту кижи ограданыҥ ичинде ийиктелет. Оноҥ адын карайладып, маҥ бажында клееткен Абросимов баштаган группа јаар колмылтыгынаҥ тарый-тарый адып ийеле, кенетийин адын бура тартып, ары јанындагы койу јыраанаҥ ортозына јылыйып калды.

— Политрук шыркаладып ийди! — деп, кайучылардыҥ кемизи де кыйгырып ийерде, ончолоры анаар болды. Абросимов эки колын тарбайтып алган, чалкойто јатты. Кайучылар мегдей-шигдей таҥышкакту пакеттерин јара тарттылар.

— Отряд көрүнбейт пе? — деп, Абросимов кургак эриндерин кыймыктадып, кеп-чырайын өҥзирелү јуурынып унчуккан.

— Көрүнбейт, нөкөр политрук! — деп, Кылыш айдала, туура көрөт. Бир ле көрзө, олордыҥ јанында Сыргачы једип келген турды. Абросимов өчөмик көстөриле јиит кысты ајыктап, сүүнген айасту күлүмзиренеле, агылтырым кабактарын јуурып ийди:

— Тирү бе? Айдарда ол кемди аткан болотон?

— Мен ого бичикти бергем. Ол оны кычырып көрөлө, ол ло тарыйын колмылтыгын ушта тартып, мен јаар уулаган. Бу ла туштa тышкары мылтыктыҥ табыжы угулган. Ол эжиктеҥ чыга конгон — деп, Сыргачы орус ла алтай сөстөрди колыштырып айткан.

— Быйан болзын сеге, Сыргачы... Спасибо! — деп, јүк арайдаҥ Абросимов шымыранган.

Чырайы кугарып калган политрук айландыра јуулыжып келген нөкөрлөрин өчөмик көстөриле ајыктады.

— Спасибо, уулдар. Јакшы јуулаштыгар. Бабырганов, команданы бойына ал. Мен, байла,.. э-э, өрө турбас болорым.—Оноҥ көксине кыркырада кей тартынып алала, эрмегин оноҥ ары улалтты: — Эске алынып јү-

рўгер: јаан чындык учун... Јўрўмди де берип саларга коркушту эмес. Сырањай... сырањай да коркушту эмес. Је... шилемир јўре бергени коронду.

— Ырап болбос, нөкөр политрук. Бис оны тўгей ле табарыс — деп, кайучылар бир ўнле айткандар.

Качан төс отрядла кожо лекпом једип келерде, политрук божоп калган јатты...

«Јаан чындык учун јўрўмди де берип саларга коркушту эмес» — шак ла бу сөстөр эмди Бабырановтың санаазына та неден де улам эбелип келген. А эмдиги өй дөги јаан учурлу чындык оноң јабыс па? Бандиттиң огы јок то болзо, озогы јўрўмниң арткан-калганы бар. Эш-неме керексибези, ајаарынбазы, карууна берген шти кичеебези эм де учурайт. Онызы бистиң јолыбыстагы буудактар эмес пе? Бис коммунисттер. Амадулу керек учун ай-карадаң јалтанбай тартыжар учурлу. Керектиң айалгазы андый, Касымканов... Андый да болзо, бис озо баштап, аймакта лугомеллиоративный станцияны јоголторы учун, бўгўн ойто ол станцияны орыктырары учун ўн берип турганыс кайкамчылу неме. Онызы кемге каршулу? Керекке каршулу. Колхозко каршулу. Јаан чындык учун бис тартыжар учурлу».

Тўн ортозы ödö берген. Тожоңтып калган килең јолло машина барып јадат. Оның ичинде унчукпас јорукчылар арып-чылаган, уйкуга бастырган. Сашкага, быјыраш чўрмештў, јантыйта киңип алган кубанка бөрўктў, јебеченгдей киңген кара-кўреңсўрўк тонду. шулмус бўдўўлў шофер уулга ўргўлеерге јарабас. Коңкок тумчугы кырлайган, эки көзи тозырайган јиит карчагадый ајыкчыл болорго кичеенип браадат. Карачкыны јара соккон јаркынду отторы јолды јарыдып, оның кулагына шымыранып тургандый: «Сал ла. Маңтат ла. Јол тўп-тўс, бир де јеткерлў буудак јок». Оноң улам Сашка чала кайра јадып алала, аксельратордың темирине оң будыла ныкып ла јат. Ол оң колыла сол јанындагы төш карманынаң сигарет кодорып алала, оозына сугат. Оноң рульды ычкынбай турган сол колының сабарларының ортозына серегкениң кабын кыстап алала, сигаредин чеберинең камызып алат. Серегкезин ойто ло карманына сугуп ийеле, маказыраганду тангкылап, ойто ло рулии эки колдоп тудат. Оның сўрекей эптў иштенип отурганын көрөрпö дö сўрлў. «Акыр, база нези карарат. А-а, таныш таш турбай. Мында кадалгак бурулчык бар эди. Сашканың оң колы рульдаң айрылып, машинаның

тўргенин кубултар болчок башту темирге табарат. Озо баштап тӧмӧн, оног ӧрӧ, оныг соңында база эмеш тӧмӧн тартты. Бу ижин бўдўрерде, Сашка колы јаар кылчас та эдип көрбөйт. Оныг колы кажы ла учуралда нени эдетенин бойы билетен ошкош...

Машина кенетийин јоругын араайладып, сол јаны јаар бура соголо, тўс јолго чыгып, база ла учуртып ийди. Сарыш Матвеевич көзинин кырыла шоферды ајыктап, бирде оныг јўрўми керегинде, бирде бойыныг уулын Урмат керегинде сананат. Байла, олор јажыт болгонынаг улам андый болор. «Атту-чуулу механизаторым јанды не?» — деген шўўлте сагыжына эбеле берди. Председатель колындагы часы јаар көрөт. Ӧй тўн ортодоң ӧдӧ берген. «Иште бойын ол кем јок көргўзип јат. Керек дезе бооро кўс ӧйинде обкомдо ого баалу сый да бергендер. Је андый да болзо, уулыныг ийде-кўчи неде болотон? Ол ўлгерлер де бичиир кўўндў, јурап та јат. Је андый да болзо, уулыныг јўрегине ончозынаг ла тыг кандый иш јарадылу болотон? — деп, ол терең шўўнип отурды. — Кажы ла кижи ўлгерчи, јурукчы болор эмес. Јўрўм оны, тўрген суу чылап, чакпындары, ажулары ажыра канайып ла апарып јат. Ары таштайт, бери таштайт. Кайдаар апарып, токтоткой не?»

Токуналу шўўлтелерине кенетийин Касымкановтыг ўни кире-јара кириштн.

— А ол бир јер ӧрўмдеш дешкени керегинде нени айткайаар не, Сарыш Матвеевич?

Ол ло тарый аймакта јуртхозуправлениениг начальнигининг койу ўни Бабыргановтыг кулагына угулып келгендий билдирген. «Чӧлгӧ суу јайар керек. Ондор мынг гектар јерлер ээн јадат. Ненинг учун дезе — јуугында суу јок. Јаңыс ла ол Тархыты ичин де алзагар. Јай ӧйинде ого канча кире көп койлор тургадый! Суу јокко — нени де эдер арга јок. Сананар керек, сананар...»

— Сен Арајановко бўдўп јадыңг ба, Касымканов? — деп бажыла кекип, парторганизацияныг качызы јаар Бабырганов кезе көрди.

— А јер ӧрўмдеери керегинде не деп айдараар? — деп, Касымканов суракка удура сурак берди. — Мен ченеп көрӧри керегинде айдадым. Керек перспективтў болгодый аайы бар.

— Сениг көзинге качан ок митингтер көрўнип јат — деп, Бабырганов күлўмзиренет. — Јуучыл резолюцияны, молјуларды көрӧдиг.

— Шоодылган этпезеер. Јазап шӱӱжер керек.

— Је шӱӱжип көрӧли. Мен колымда чотту шӱӱжерин сӱӱйтем.

— Онызы андый ла — деп, парторг кӧкӱдӱлӱ унчукты. — Чындап та, кайкамчылу керек болор эмес пе?

«Суузы ӧрӧ адылып турар скважина. Тӱби бетонло кадырылган. Чӧрчӧк! Чӧрчӧк — деп бойында сананып, Бабырганов кӱлӱмзиренет. — Шак бу јилбӱлӱ шӱӱлте чӧрчӧк лӧ бойы артып калбазын. Акыр, ол бир Урмат Танага нени айткан эди? Кандый да чӧрчӧк аайлу неме ошкош эди. Э-э, чын, малчылардыҥ јаҥы турлузы керегинде. Малчылардыҥ турлуларыныҥ талортозына культурный стан тудары... — Сарыш Матвеевич чылаазынду ӱшкӱрет. — Ончозы ла фантазировать эдерине ӱренип алгандар...»

Ичкери, барыҥкый тӱнди өткӱре, Ак-Белтирдиҥ отторы чедиргендердий чагыла берди. Кайдаҥ да сол јанынаҥ јолго ээрлӱ ат чыга конгон. Сӱӱретелген чылбыры колы-будына оролып, машинадаҥ озо ичкери јелет.

— Акыр, токтот! Бу натазы? — деп, Бабырганов чочый берди.

— Кемниҥ де ады — деп, шофер унчукты. — А бу слердиҥ кула адыгар турбай, Сарыш Матвеевич!

— Айса, капшай оны озолойло, токтодып ий! — деп, председатель јакарып, машинаныҥ шилине бойы јапшына бергедий болды. Кийин јанында отурган Касымкановтыҥ изӱ тыныжы оныҥ јиткезинде јылу билдирет. Ол јолды база ајыктап турган ешкош.

Ээрлӱ атты тудуп алдылар. Сарыш Матвеевич ӱзӱлип калган тискинди теҥдештире тудуп, ээрди ајыктайт.

— Сен не јаҥыскан јӱрӱҥ? — деп, кула адынаҥ сурап, чӧл јаар кунукчыл көрӧт. — Урматты кайда артырып салгаҥ? — Оноҥ Касымканов јаар көрӱп, чочыдулу сурады: — Ол уул кайтты не?

Касымканов кайкап, карачкы чӧл јаар ајыктайт. Билер-билбес ле көрӱнип јаткан јол јаар оҥ колыла уулап, сурады:

— Анаҥ чыга конды ба?

— Анаартынаҥ — деп, Сашка унчугала, машиназыныҥ коподын тӱзедет. — Чып-чын. Бойым көргӧм.

Кула ат ээзин танып, Бабыргановтыҥ чаганагына тумчугын јыжып турды. Оныҥ тӧжи, чамыштары кырутып калтыр.

— Айса мындый болзын — деп кимиректенип, Са-

рыш Матвеевич ўзўлип калган тискиннинг учтарын ла чылбырды катай тудуп, канjаалап тура, адына айдат: — Айылына jан. Мында ла, ыраак jок. — Оног адын агыдып ийерге турала, кенетийин парторг jаар бурылды: — Айса, сен Ак-Белтирге jетире мине бередиг бе? Тўнилс бисле кожо бу чёлгё, билдирер-билдирбес jолло неге калбагдайтаг, а?

Касымканов кўлўмзиренип ийди.

— Кокурлабагар, Сарыш Матвеевич, кожо барарыбыс. Адыгарды агыдып ийигер.

Бабырганов кула адынын белкенчегине алаканыла тажып ийди. Ат бир эмеш jелип браадала, токуналу базытка кёчти.

— Jобоп калган. Байла, киреlў jол öткён эмес ошкош — деп, Бабырганов кимиректенип айдала, шоферына jакарды:

— Машинагды бура тарт, Саша. Jортолы! Акыр, бу орук jол кайдаар ууланган эди? Ээ, Jалатов ло Тодошевтиг турлулары jаар. Jорт ло, Саша... Ол бир алдамыш уулымла не болуп калды не?

— Слер анайда айтпагар — деп, Касымканов чырайын соодып, председатель jаар төп бўдўмдў көрёт. Оног араайынаг: — Jолдо кандый jеткер болбос деп айдар. Оног слер алдамыш деп айдатанығарды токтодып салыгар. Урмат сўрекей jакшы уул...

Бабырганов эрмек айтпады. Ол та нениг де учун Касымкановтыг сёстёринеig jаантайын ла тёгўн сезип турар болгон.

Алтынчы бажалык

Сагыжы эмеш орныгып келген Урмат озо баштап онына не болгонын онгдобой jатты. Корголjындый уурлап калган кирбиктери öткўре кайда да, ак-айастын тўбўнде, jылдыстар мызылдажат. Олордыг соок jаркындары неденг де улам онын меезин ле кёстёриниг орозын сыстадып тургандый болды. Урмат бажыныг ооруына чыдажып болбой, арга jокто онтойт. Öнгзўре сызын jеңдеерге чырмайып, ол jўк арайдаг ла öнгдöйöлö, отурып алды. Кёстёринде кандый да кара немелер элестелет. Кajудагы таштар чоокырланып, элбеңдежет. Кандый таштар? Олор нениг учун каскакты төмён тоолонбой jат? Jаткан jерлеринеg олорды кем кыймыктаткан?

Урмат бажын сыймайт. Алакаңыла jўзин сыймап

ийди. Кандый да јапшынчак чык. Көстөрин јўк арайдаг ла ачып көрзө алаканы кап-кара. Кан. Ол маҥдайынаҥ төмөн агат. Токтоор до кирези јок. Урмат карды ууштап алала, маҥдайына јаба салат. Оноҥ кенетийин бу ла јуугында көгөлтирим оттор суркураганын көрўп ийди. Ол оттор кыймыктажып, ойто ло суркуражып турат. Ол тынду оттордыҥ тоозы көп лө болды. Кийин јанында јаткан эмеш јаан ташка јөлөнип алала, Урмат бычагын кынынаҥ ушта тартып алды. Коркыганын эзенбейт. Карын да токуналу белетенип алды.

«Бөрўлер... Шилемирлер канчу не? — деп, Урмат өгөлөп клееткен бөрўлерди ајыктайт. Оноҥ алтыга јетире тоолоды. — Ајса, мынаар јаткан кара таштардыҥ ары јанында база бар. Бўткўл ўўр болбозын. Уружып, кўч јетпес болорым. Јара тарткылап саларлар.» Оныҥ јўреги кызыла берди. Ак-Белтир јаар чөлди ајыктайт. Сакылта јоктоҥ кула ады сагыжына кирди. Јўре берди не? Барган ла болзо јакшы. Андагы улус оны көрўп ийзе, шакпыража берер эди. Је оны тўн ортозында кем көрўп ийзин? Конюшнязына барары быжу. Сторож уйуктап та калардаҥ маат јок. Јаҥыс эртен көрөр болор.

Качашкан кан дезе база ла көстөримди тундырат. Неден де улам база ла ончозы айрылана берди. Сагыжымды ла ычкынбайтан болзом. Јок, ычкынбазым. Тудунар керек».

Урмат база ла карды ууштап, маҥдайына јаба салат. Эмеш јеҥиле берди. Бөрўлердиҥ бирўзи сыраҥай ла јаба једип келгенин көстиҥ кырыла көрўп ийди. Јерге јаба кызынып, тўрўлип алган. Эмди ле чурап келер болор. Бычагын сол колына тудунып алала, оҥ колыла јоктоп, бир таш таап алды. Је онызы јерге јаба тоҥуп калган. Будыла тееп, кодорып алала, чурааргa тўрўлип алган бөрў јаар мергедеп ийди. Тиштерин тарсылдадып ийеле, казыр аҥ туура калыды. «Кыйгырар, кышкырар керек» — деп, кем де Урматтыҥ кулагына шымыранып ийгендий билдирерде, ол кыйгыра берди:

— А-а-ай! А-а-ай!

Оныҥ ўни тўрген јабызап, ыраак угулар кирези јок болордо, ол унчукпай барды. Тыныжын токунадынат. Кандый да койу туман база ла тўжўп, оныҥ бажына оролып, бастыра эди-канын темир курчуудый кыза берет. Оноҥ кенетийин Урматтыҥ кулагына ыраактаҥ кандый да кўўлеген табыш угулды. Кайа-таштардаҥ јалкын чагылгандый, јаркынду от каскактыҥ јўзине јаба сокты.

Көстөрине чедирген тийген чилеп билдирди. Оноң кандый да тоозы јок көлөткөлөр тоңылдың бажы јаар табыш јоктоң шуға берген. Кайдаң да, ўчы-тўби билдирбес карачкыдаң, кунукчыл улыжы угулды.

***

Қенетийин бажы өңзўрей бергенинең Урмат оңдоно берди. Кем де соок сабарларыла оның бажын јоктойт. Јамајайлары төмөн јылу суу акканы билдирди. Кезик аразында тынышла кожо ол суу оозына кирет. Не де койтылдап, шаркырап турды. База кандый да өткўн јыт јытанып, коңжоорыныг ичин чымчып тургандый билдирет. Урмат онтоп ийерде, оның кулагына кемниң де сўўнчилў ўни угулды:

— Санаазы кирип келди бе? — Онызы адазының ўни. Азыйгы ла бойынча кату да болзо, је тўңей ле тегиндў эмес, — эр кижиниң кандый да јалакайы билдирет.

— Уулым... балам... Қандый јеткер болды не? — дегени — энезиниң сыгыды. Урматтың бажы-көзине туй таңышкак оролды.

— Оны тўйметпегер, токуназын — деп кандый да солун ўн угулат. «Қемниң ўни болотон?»—деп санаала, Урмат тургуза ла эске алынат: «Јиит врачтың сөстөри». — Қайда, орынга јатырып салалдар. — «Чындап та ол эмтир!»

— Мен бойым — деп, сакылта јоктоң айдала, Урмат өңдөйөргө ченешти. Оны эки колтугынаң јөмөй тутқулап, орынга јетиргилеп ле келерде, ол, неге де чочый берген чилеп, јастыкка чаганагыла тайанган бойынча, кыйгырып ийди:

— Слер менле неге уружадаар! Тодошевтердиң айылында... Анда! Анда Сыргачы өрөкөн өлўп јат.

— Јадыгар, јадыгар, слер јаан шыркалу — деп, врач чала кыјыраңтылу айдат. — Шакпырап санаркаарга јарабас. Слердиң айалгагар уур. Сыргачы керегинде билерис. Ол больницада.

«Айдарда өй удап калган турбай! — деп, Урмат кайкай берди. — Қачан ок баргылап келген туру не!.. Онызы јакшы. — Тана да мында, Ак-Белтирде, болбой.»

Урматтың адазы Кергиловко: «Јаан шакпырт эткенис учун чуулдабагар» — деп айдып, оны ўйдежип салала, уулы јаар ойто келди.

— Сен ундып салдыҥ ба, Урмат?

— Не керегинде?

— Сыргачы керегинде байа машинала клееделе, бойыҥ куучындап бердиҥ ине. Куучындап божойло, тилиҥ ойто ло тартыла берген. Эмди оорууҥ кандый, балам?

— Кем јок, је јаҥыс ла өзөк-буурымды кем де кодоро тартып салган немедий...

— А чалдыра — деп адазы кайкап, бажын јайкайт. — Сыраҥай ла јеткердиҥ бойына једе конгоныс. Ол ло кojогордыҥ бойына эки бөрүни Қасымканов адып салган.

«Бөрүлер... Эйе, болгон ошкош эди — деп, Урмат эске алынды. — Је адымнаҥ мен канайып јыгылдым не? Адазы оны нениҥ учун көмөлөбөй јат? Байла, килеп турган болор. Өскө учурал болгон болзо, бастыра улустыҥ көзинче шоодып, каткырар эди».

Тана керегинде угарга сананала, былтаартып сурады:

— Ада... Сыргачы өрөкөн кандый јадыры?

— Јаанакты эмеш соок алган. Чеберленбеген. Өкпөлөри кандый да крупозный айалгалу дежет. — Оноҥ Урматтыҥ јуурканын кымый тудуп, кату јакыды: — Је болды. Тыштан. Сеге эрмектенерге јарабас. Бу ла јуукта најыларыҥ келип јүргендер.

— Кем келип јүрди, ада? — деп, Урмат чочыган кептү айдала, тыныжын кайра тартынып ийди: эмди ле адазы: «Тана келип барган» — деп айдар.

— Уулдар... Уланкин болгон.

Урмат үшкүрип ийди. «Уланкин Қоля — јакшынак уул. Үредүчи. Олор экү чындап ла најылажып алгандар. Коля үлгерлер бичиирине ченежип јүрет. Јаҥыс ла кемге де кычырбайтан. Је менеҥ јажырбайтан. Ол мени таланты јаан кижиге бодоп јат. —«Бойыҥныҥ творчествоҥо бир де кичеемел этпей јадыҥ» — деп, ол јаантайын ла арбанып јүрет. А мен дезе бойымныҥ чын ла эдертудар керегимди билбей јадым. Јүрүминиҥ јаан ченелтези кайда не? Ол мени кайда тозуп алгай не?»

Канайып та колхозтыҥ бастыра јүрүм-јадынына бириҥип, сакылта јогынаҥ сүрекей керектү ле атту-чуулу кижи боло бергенин Урмат бойы да сеспей калган. Былтыр Урмат институтка кирерге шүүнип аларда, Қасымканов не деп айткан эди? «Төрөл колхозыҥнаҥ айрыларга меҥдейдиҥ бе?» — деген. «Је мен нениҥ учун айрыла-

там? Öскö улус чылап ок, бийик ӱредӱлӱ болор кӱӱн менде јок по?» — дееримде, ол айткан: «А сен меңдебе. Бистиң колхозтың ады-чуун јайган кижи инең, Урмат. Мынаң јӱре берзең, улус не деп айдатаны сеге тӱңгей ле бе?..»

Урмат јуурканын ача тартты. Тӧжӧгине отурып алды.

— Эне!

Казан азар кыптаң буурайа берген чачту ӱй кижи чыга конды.

— Сеге отурарга јарабас, балам. Јарабас. Јатсаң.

— Кем јок, эне. Сыным јеңиле берди. Ол јаткан карандаш ла блокнотты бери алып берзегер.

— Бербезим, балам. Сураба да.

— Эне!

— Јок, јок. Адаң мени арбазын деп кӱӱнзейдиң бе? Сураба да. Јат ла амырынаң...

— Је мен... Мениң бажым чек оорыбай јат ине.

— А чырайың дезе куп-куу. Токто ло токто. Тана да меге...

— Не дедеер, эне? Тана не деди? — деп, Урмат чочый берди.

— Врачтың бастыра јакылталарын бӱдӱрип турзын деп, Тана мени сӱрекей јайнап сураган. А Кергилов дезе сени сӱре ле јатсын деп јакыган.

Урмат тӧжӧгине ойто јада берди.

— Тана эки такып келип јӱрген. Бӱгӱн де, Кош-Тал јаар барар алдында, кирип чыккан.

«Тана ундыбайтыр. Ол эки катап келип јӱрген» — деп бойында сананып, Урмат кӱлӱмзиренет. Јӱрегине кандый да јылу ла јаркынду ийде кожула бергендий болды. Ол ийде јӱрегин ӧдӧ коноло, бастыра эди-канына таркай берди.

— Је андый да болзо, эне, карандашты ла блокнотты алып беригер. Мен јӱк ле эки сӧс бичип ийейин. Јӱк ле эки, эне? Јӧп пӧ? Ундыбаска турбай...

Энези улу тынып, бажын кородошту јайкады.

— Је јакшы. Эки ле сӧс, балам. Оноң көп эмес.

«Топшуур, домбра согочылардың, поэттердиң маргааны» — деп, Урмат бичип салды.

— Болгоны да ол, эне. Бастыразы ла беш сӧс.

— А эки ле деп айткан јогың ба?

— Норманы мен јаантайын ла ажыра бӱдӱрип салатанымды слер билетен јок бедигер, эне, — деп Урмат араайынаң каткырды.

* * *

Кем де колтугының алдынаң кычыкайлап ийгендий билдирерде, Сыргачы чочып, көстөрин ачып ийди. Оның орынының јанында бастыра кийими ак кижи турды. Ол кандый да каңзаның соргулыдый шиличекти ајыктајт.

— Је бот, керектерибис эмеш оңдоло берди ошкош. Температурагар кемине јууктап калган — деп ол ајдала, — Оорыгар кандый, энебис? — деп сурады.

«Мен ого кандый эне болотом? — деп, Сыргачы сагыжында чуулдана берген. — Бичикчи де болзо, алтай јаңды чек билбес кижи турбай».

— Сен кем? — деп, Сыргачы ак кийимдү уулдаң сурады.

Көстөри јыпшык, качарлары јаш баланың јудруктарыдый болчок алтай уул турды. Јаңыс ла чырајы неден де улам куп-куу.

— Ада-энең кемдер?

— Онызы сүрекей учурлу ба, былар? — Оның калың эриндеринең билер-билбес күлүмзиренгени билдиреле, кајдаар да јамајајларының алдына јылыйып калды.

— Сен алтай кижи бе?

— Ада-энем алтайлар. Јаткан јери Оңдојдо.

— Мениң каңзамды экелзин деп айт.

— Палатада таңкылаарга јарабас.

— Мен оны тегин ле соруп јадарым. Тургуза ла экелип берзин деп айт. Каңза јокко бого кадып јадатам ба?..

Ак кийимдү кижи кајра көрөлө, сабарыла имдеп, кандый да келинекти бойы јаар кычырат:

— Экелип беригер.

«Мынча кире јиит уул, качан ок улус эмдеер болуп калган. Карган үй кижини чечиндирерге уйат эмес пе ого? Ај-ај! Мениң де сөөк-тајагымды ајыктаган болбой кајтсын. Јыламаш ла Тана шак ла бу уул керегинде шымыранышкылап турды эмеш пе? Ады Борис ошкош эди», — деп сананала, кенетийин Урматты эске алынды.

— Мени бого кем экелди?

— Колхозтың председатели. Онула кожо Тана болгон.

Сыргачы көзнөк јаар баштана јадып алала, карыкчалду үниле кимиректенди:

— Олорды Урмат ийген болбой кајтсын.

— Андый ла ошкош, — деп, врач јөпсинет. — Јаңыс

ла Урмат бойы аттаң јыгылып, бертинип калган. Бөрүлер арай ла јара тартып салбаган.

Сыргачы кенетийин кайра бурылала, врач јаар кезе көрөт:

— Ол кайда?..

— Айылында.

— Баш ла болзын, калак, сен ого бар. Бого, карган кижиниң јанына, неге оролыжадың? Бар, эны эмде. Ол јап-јаш кижи ине. Мени шуурганнаң корып алган. Барып эмде.

— Оору кижи, слер токунагар: слерге мынайып санаркаарга јарабас.

— Менің адым Сыргачы. А сен дезе, «оору кижи» деп, катап-катап не айдадың? — деп, Сыргачы чала кыйгастанды. — Је ого не барбай отура бердиң?

— Слер кайкамчылу ла кижи эмтиреер — деп, эмчи бажын јайкайт. — Оның айылына мен канайып барбай калатан эдим?

— Айса, барып јүрдиң бе?

— Эйе, барып келгем.

— Је?

— «Је» — дегенеер не? Ончозы ла амыр-энчү — деп, врачтың чала чуулду айтканы иле билдирди. — А, каңгзагар бу. Тыштаныгар...

Няня келининиг колынаң Сыргачы каңгазын алып, оноң сурады:

— Сениң адың кем эди?

— Варвара.

— А, Барбара — деп, Сыргачы бажын кекийт. — Анда Урматтың аайы кандый, Барбара? Бу бир уул төгүндеп турган болор бо?

Орто јаштаң ödö берген, таларкак Варвара врачтың кабинеди јаар јалтамчылу көрүп ийеле, араайын шымыранып, јартады:

— Ол качан да төгүн айтпайтан. Јакшынак кижи. Јиит те болзо, ол врач.

— Айдарда, ол мени көргön бö?

Варвара күлүмзиренди.

— Јок. Бастыра бойыгарды көрбögön. Көксигерди летыңдаган. Өкпögөр крупозный тижиктү деп танып айткан. Слер керегинде бис ончобыс кут јок болгоныс. Слердиң кызычагаар орыннаң айрылбай турган. Сүрекөй јакшы кысту эмтиреер, Сыргачы...

Сыргачының кеп-чырайы јарый түшкен.

— Jакшы.

— Качан слерге уколдор салган соңында, эмеш жеңил боло берерде, кызыгар ыйлап ийеле, jӱре берген — деп, куучынчы няня ӱнин базынып, меңдештӱ эрмектенген. Оноң эжик jаар jалтамчылу ajaарынып, оноң до араай шымыранды: — Борис Кӱӱгеевич слердиң кызыгардаң көстӧрин сыраңай ла албай jат.

— Көрзӧң, уйалбазын... Айдарда, ол мен Тананың энези деп билер туру не?

— Айса. Ол сӱрекей кичееңген.

— Билзе де, мени «оору кижи» деп адап jат, ады-jолым jок чылап. Айса, алтай jаңыла мени көндӱре адаарыңаң кемзинет пе?.. Jе слер меге чуулдабагар — деп, Сыргачы табыланып айтты.

Варвара отурган jеринең кенете туруп чыгала, стенеде илип салган часты ajыктайт.

— Ой, чай ӱлеер ӧй jедип калган эмтир! Мен слерге эмди ле изӱ чай экелип берерим.

Сыргачы эмискегин мачылдада соруп ийеле, каңзазын көзнӧктиң бозогозына салып, айдат:

— Слердиң чайаар бистиң Соркого ло ичерге jараар. Сӱрекей тату. Сен, Барбара, меге тусту чай азып берген болзоң, а?

— Тусту — jарабас — деп, Варвара ӱшкӱрет. — Мен оны кысканбас та эдим. Jаратпаста, канайдайын...

— Айдарда Танага jакыдып ий, көргӧдий болзоң.

— Тӱңей ле jарабас.

— Jе андый болзо, чайың экел — деп, Сыргачы эмеш сананып jадала, jӧпсинди. — Сахарын дезе башка экел. Керек туштa бойым чайга чейип ичерим.

— Андый болзо кем jок. Онызына jӧп — деп, Варвара бажыла кекип ийеле, ак койонның терезиле бӧлjӱлеп салган чарык ӧдӱгиле полды jыжа базып, палатадаң jӱре берди.

Чай койу да эмес болзо, амтанду болтыр. Шаajың табакта эки болчок сахар jадыры. Сыргачы олорды чаазын салфеткага орой тудала, jастыгының алдына сугуп салды. «Сорко сахардаң мойношпос».

Варвара ойто бачым келбеди. Чайлап алала, Сыргачы jастыгына jӧлӧнӧ jадып, карамтыга берди. Кенетийин Кылыштың ӱни угулды. Сыргачы чочып, ойгоно чарчады. Чаганагына ӧңдӧйӧ туруп, палатаның ичин ajыктайт. Кайда да вентилятордың табыжы угулып турды. Ак кардый потолоктоң шаajың плафон ажыра электричество-

ныҥ энчӱ ӵаркыны чалыйт. Палатаныҥ ичинде ол ӵаҥыскан эмтир. Ӵанында турган ӱч койка куру. Сыргачыныҥ ӱреги серемӵилӱ согулат. «Кылыш кычырып ӵат — деп сананды. — Кара-Кем оозынаҥ ол туштa тегине ле көчтим эмеш пе?.. Ӧлӱп калзам, ортобыс ыраак ӵадатан туру. Мынаҥ ары ӵаҥыскандыра ӵатпаска мени кычырып турган болор бо?..

Э-э, Кылыш. Кылыш... Ооруунгды ӵеҥгдеер кӱчиҥ ӵетпегени коронду. Ӵаанап калган кызыҥгды да көрӱп болбодыҥ. Сорконы — чек билбезиҥ... А Танала дезе та не болуп калбагай, Кылыш. Канайдар деп бодойдыҥ? Ол бир врач керегинде Барбара чын айткан болор бо?.. Мен ӵаҥыскандыра оныҥ аай-тӧӧйинне канайып чыгарым? Та ол ӵакшы кижи, та ӵаман, — оны мен кайдаҥ билерим?»

Бу туштa Сыргачы алаҥзый берди: «Тана сенеҥ ӵӧптти сурайт эмеш пе? Бой-бойлорына кӱӱндери ӵедишкен болзо, олордыҥ ырысту ӵолын туй турар арганҥ бар ба?.. Э-э, Сыргачы!.. Бастыра улустыҥ ырысту ӵӱрӱмин көрӧр кӱӱни ӵок болгон озогы ӵадын-ӵӱрӱм оноҥ улам каргыштy болгон эмес пе? Тананыҥ керсӱзинне алаҥзыыры да ӵок. Эмдиги ӵиит улустыҥ ӵӱрӱм-ӵадыны, кылык-ӵаҥы сыранҥай башка. Иш-керектеринде, кылык-ӵаҥында бойына бойлоры ээлер болуп калгандар. Онызы андый ла, ӵе энезиниҥ шӱӱлте-ӵӧби эш-немеге турбас аайлу болуп калган ба? Э-э, балам, балам! Кандыктыҥ чечеги ӵайым ӵайылганы ӵакшы ла, ӵе оныҥ ӱрени та болор, та ӵок...»

Сыргачы тереҥ санааркайт.

«Эмди ӧскӧ ӧйлӧр, ӧскӧ кожоҥдор... Ӵе андый да болзо ӓйыкчыл бол, балам. Та неденҥ де улам бу бир уул ӵӱрегиме сыранҥай ӵукпайт. Буурзагы — чып-чын. Кересӱзи — база да чын. Ӵаҥыс ла оныҥ очказы ажыра мӧлтӱреген көстӧри кандый да соок. А бот Урмат... Не деп айдарыҥ?... Көр лӧ, балам. Сеге ӵӱрӱм ӵӱрер, биле тӧзӧӧр керек. О-о калак! Тургуза ла Кылыш ӵогы кандый карыкчал. Ол эзен болзо кайдат. Кандый ӵакшынак адалу болгонынгды сен билген болзоҥ, Тана... Ырысту болорго олор канча кире ӵеткерлӱ тӱбектер ӧтти деп айдар? А ырыс дезе олордо болгон беди? Эйе, болгон. Ырыс ӵеҥил табылган деп бодойдыҥ ба?»

Ӧткӧн ӧйдиҥ кӧлӧткӧлӧри база ла катап баштыҥ меезин туй алат. Ӵӱрек дезе — каранҥуй тӱндеги чедирген ошкош: бирде ӧчӧ берер, бирде ӵаҥыдаҥ кӱйӱп чыгар. Изӱ каны дезе бастыра тамырларына ӵайылып, бир де буудагы ӵок согулат.

Акыр, ол бир шыйбык тулунду, будында ӧдӱк јок кызычак кем болгон эди? Ол Сыргачы. Эмди ол сыраңай өскӧ, солун кижи болуп көрӱнзе де, оны тууразынаң јакшы јазап, лаптап ајыктаарга јилбӱлӱ.

Бир кӱн оны Белдес байга адазы јединип апарган. Ол бойыныҥ кемзинип турганын балазынаң јажырарга да турза, је јажырып болбойт. Јаш баланыҥ кӧзиниче эр кижиге кунугып, кородоорго эп јок ине. Олорды байдыҥ баштапкы ӱйи Қыймат уткып алган. Ол эмеген соксойо тижип калган јыкпыктары ӧткӱре ӧткӱн көстӧриле Сыргачыныҥ адазы јаар кезе көргӧн.

— Сен не, Јолдон?.. Балага кӱчиҥ јетпейт пе?.. Көрзӧҥ кандый «кӱӱгеш» өскӱрип алганҥ. Онын иштенеө ӧйи јеткен. Көрӱп турум. Белдес јакарды ба?

— Э-э, бай бойы, — деп Јолдон уккур ӱниле айтты.

— А-а, кара төҥӧш, јаш корболор јаар колын сунар кӱӱндӱ турбай! — деп, Қыймат шымыранала, Сыргачыга јууктай базып, онын јардынаҥ чымчып ийди.

Қызычак кыйгырып ийеле, адазы јаар кызынат. Көстӧриниҥ јажы көрӱнип келди. Адазы куужаҥгып калган кату алаканыла онын бажын сыймайт:

— Алдырбас, балам. Ол тегин ле кокурлап јат.

— Је болды, бого эркележерге келдеер бе? — деп, Қыймат калјуурды. — Бар, ол турган бозуларды одорго чыгар. А сен дезе, Јолдон, кызыгды тоҥ ло јашытпа. Балаҥды бай кижи кудалап келерине иженбе!

Адазы ӱшкӱрип ийеле, кызын артырып, айылы јаар басты. Сыргачы учураган ла чыбыкты алып, бозуларды чеденинеҥ чыгарат. Қыйгас ӱй кижиле кожо јаҥыскан артарга коркып, јалаҥ јаар ырап бараргa меҥдеди.

— Эй, куртуйак, сен бозуларды кичееп откорбос болзоҥ, ол јыду кажаанга кондыра бектеп саларым! — деп, Қыйматтыҥ кыйгырганы Сыргачыга угулды.

— Мен јакшы кабырарым. Кичеенерим — деп, Сыргачы арай ла сыктабай унчукты. Көстӧринде боро туман айланыжа берди. «Эне, эне... Эмди ле кызычагыҥды көргӧн болзоҥ кайдат. Јараш јас, чечектер, јиилектер, Қадын, эзен болзын!.. Қылыштыҥ айтканына не јӧпсинбедим не? Қалју кадытты көскӧ дӧ көрбӧс эдим. Онын кекенижин укпас та эдим. Энемниҥ јалтанып турган јеткери бу болбайсын...»

Улам ла кайа көрӱп, Сыргачы бозуларды Қара-Туйуктыҥ капчалы ӧрӧ айдады. «Шак ла бу каргышту јерденҥ канча ла кире ырап алатан болзом кайдат!..»

Бир катап ол Боодойго агаш аразына туштаган. Арып-чылап калган уул арказындагы куру сумалын чечип ийеле, кара суучактың жанына отура түшти. Кадалгак көстөриле кызычакты ажыктап көрөлө, улу тынып ийген. Оноң кородогонду күлүмзиренди:

— Сеге де очерет жеткен бе? — деп, кандый да тунгак үниле кимиректенген.

Сыргачы оны оңдобой ажыктанды.

— Бу бозулар кемдийи?

— Белдес байдың.

— Бот, бот, — деп унчугала, Боодой туура түкүрип ийди. Оноң соок тоңмок суудаң ичип алала, эриндерин жеңиле арлап, бойына бойы айдып турган чылап, кимиректенди:

— Мынайып ла үйедең үйеге, уктаң укка жүктенген жүк эмей. Жокту-жойуның салымы...

Сыргачының кебер-чырайын Боодой чек ле сеспей турган аайлу. Ол сол будын төжөнө отурып алала, кайдаар да туура, ырада көрөт. Оң буды дезе, түп-түс агаш чылап, суучактың жарадына сүзүлип калган жатты.

— Үйедең үйеге — деп, Боодой бойына бойы катап-катап кунукчылду кимиректенерин улалтты. Оноң кенетийин Сыргачы жаар өткүн көстөриле көрүп, — Сен оңдоп жадың ба?... Хм, адың кем? — деп сурады.

—Сыргачы — деп, кызычак жүк ле эриндерин кыймыктадып, кару берерде, ол эрмегин оноң ары улалтты.

— Э-э, Сыргачы. Кандый жүкти жүктенип алганыңды сен оңдоп жадың ба?

Кызычактаң кару сакып, унчукпай отурып чөкөйлө, Боодой өлөңниң ортозы жаар түкүрип ийди:

— Эш-неме оңдобос улус эмтиреер. Тоң ло мал эмес. Сананар керек болгон.

Кенетийин Сыргачы сонуркап сурады:

— Слер болоско барып жүрген жогоор бо?.. Оноң кандый болуш слерге жетти?

Боодойдың кабактары чуулду көдүриле берди.

— Көрдиң бе?.. Айса, сен ончозын оңдоп турган эмтириң ине — деп күлүмзиренеле, каңзазына таңкы азып, кеп-чырайы жарый түшти. — Сананып жүргенің жакшы.

Сыргачы оны оңдобой, жарындарын кызынарда, Боодой оноң ары токуналу үйденди:

— Биске жакшы, жайым жүрүм керек. Андый жүрүмге жедетен ырысту жол та бар, та жок. Оның аай-төөйин мен

эм тура бойым да билбей јадым. Је оны ончозын билип, ондоп турган улус бар. Олор, байла, бистиҥ де јеринбисте бар болгодый.

Отурган јеринеҥ Боодой өрө туруп, сумалын јарды ажыра таштап алала, эрмектенди:

— Бистиҥ эрмек-куучыныс керегинде сен кемге де айпа, Сыргачы... Јаҥыс ла Кылыш билзе билгедий.

— Јакшы — деп, Сыргачы да карыкчылду унчукты.

— Бот андый, — дейле, Боодой тайагын јерге бадай тайанып, капчалды төмөн басты. Оноҥ кенетийин тура түжүп, јакарды:

— Кандый бир јеткер таап, Белдес сени базынгадый болзо, меге айт. Мен онула эрмектежер эп-арганы табарым. А сен дезе коркыба да, јалтанба да... Јалтанбай јүр. Олордыҥ табына салдырзаҥ, јудуп саларлар.

Бу ла өйдө арка јанындагы кырлаҥды төмөн байдыҥ албанчызы Јытыш јортып түшти. Ол Сыргачы јаар көмө ајыктап көрөлө, Боодойдыҥ калганчы сөстөрин угуп ийген аайлу, кыйгырып ийди:

— Эй, тойтык ийт, јолдоҥ туура тур!

Боодой кенете кайра көрди. Оныҥ көстөриҥеҥ от чагыла бергендий билдирерде, албанчы арга јокто адыныҥ тискинин кайра тартып, јалтамчылу эрмектене берди:

— Је, је... Сен канайып туруҥ?

Сыныга берген ўшиниҥ оныҥ корко бергени билдирди.

— Ары јорт ло, јалганчык көдөчи. База бир учуразаҥ, эмеш киреленип күчүрке. Оноҥ башка јес маҥдайыга шыйдам тийгенин билбей каларыҥ.

Албанчы адын меҥгедип, эки-үч армакчы бажына ырап алала, кайа көрүп, Боодойго кекенди:

— Тыныҥ кирип келди бе, јыду ийт?.. Мен сеге јазылар эмди табарым, сакып ла ал.

Боодой түрген эҥчейип, өлөҥниҥ ортозынаҥ таш бедреп турган чылап, јоктонып ийеле, ойто өҥдөйип, јаркырада каткырды. Байдыҥ албанчызы дезе адын эки јандай камчылап, јолдыҥ бурулчыгыныҥ ары јанындагы төҥги ажа берди.

— Јыду сарас! Нени јыткаарып јүрди не? — деп, Боодой ачурканды.

«Боодой, байла, күчтү кижи болор. Јытыштаҥ да коркыбай јат» — деп, Сыргачы сананды.

... Јаан изү ай башталган. Алтай үсти јап-јажыл. Мынаар ол кызылгаттар да кан салып ийтир.

Бу ла јажыл өлөңлө бүркелип калган кырлаңның учынаң кайыгаштардың бүри өткүре Кадын иле көрүнет. Кара-Туйуктың түрген суучагы күннің чогына мөңгүндий суркурап јадат. Оның үстиле томоноктор каймыгыжат, а туку ол кечү јаар көрзөң — болчоктоло кадып калган балкаштың үстүнде јуулган көбөлөктөр ума јок. Төмөн, эки суунын белтириндеги агычактың бойында, Белдестиң јурты. Өтөгин чого-чого јууп салган чедендү кажаган. Анда јылдың ла койлор кыштап јат. Је ле деген эки айыл. Олорды алты толукту эдип, чертип эткен. Төрт кып тура. Сенегин ле текпиштерин чүмдеп кескен јосло кееркедип салган. Јергелей тургускан амбарлар. Бу ончозы Белдес байдың јөөжөзи. А туку ол. Төмөн содойыжа турган чадырлар: бир, эки, үч... Анда байдың јалчыларының билелери јайы-кыжыла јуртагылап јат. Олордың ичинде эмди тынчу, јаантайын ла чирик одынның ыжы ла кычкыл сарзу јыгапар.

Сыргачы бойының јуртын көрүп ийерге өрө туруп чыкты. Је Кара-Туйуктың јаказы шык этире коңу өскөн јодроның бүриле бүркелип калган.

«Мынаң не де көрүнбейт — деп, Сыргачы үшкүрип ийди. — Кылыштың да чадыры көрүнбейт. Ол јырааның сыраңай ла ортозында. Акыр, эмди ле Кылыш нени эдет не? Ол не керегинде сананат не? — јинт кызычак капчал ичин өрө көрөт. Анда таштардың ортозыла орук јол мыйрыңдалган јатты. Оның көстөри оноң өрө көрөт. — Ол ло боочының ары јанында Корумду деп өзөк. Шак ла анда Белдес байдың јылкыларын Кылыш кабырып јат. Бүгүн ол јаңыскан. Түнди канайып өткүргей не? Адамның оң буды кажыгынаң соктыккан. Тижик. Айылында отурып калган. Эки јылкычының ордына јаңыс Кылыш иштеп јат. Онула барып тушташса, кандый болгой не?.. Мынаң Корумду ичине јетире ыраак та эмес дежет. Туку ол Кара-Туйук јаар ичпектей энгиле турган кайа-таштың јанула өрө куун јол чыккан. Ол оноң ары чөйилип, мыйрыңдап барала, бир кертеш арттаң ажа конгон. Ол ло турган кojогордың чип-чике ары јанында ла малын кабырып јат. Кандый бир таштың кийинине ажытталып алала, көстиң кырыла да болзо, оны шыгалап көргөн болзом, кандый јакшы болбос эди».

Сыргачы мынайып ла Кылыш керегинде сананып отургадый. Је кабырып јүрген бозуларын база кичеер керек. «Акыр, олор кайда не? Айландыра ајыктанзаң.

«Мынаар ол јодролордың ортозында кандый да неме агарат ошкош. Сени кем өңөлөп клеет не? Аа, бай бойы турбай. Мылтык јўктенип алган. Нени аңдаарга шыйдынып алды не? Көрўп ийдиң бе? Кач... Кач, кандый бир јерге јажынып ал. Бот мынайда... Калтыраба, тыркырашпа ла. Бу ла јаткан корумла ол одус та кулаш јўгўрип болбос. Тыны чыга берер...»

Сыргачы отурган јалбак таштаң чурап тўшти. Оның самтар кийими качан ок јырааның ортозында элбеңдейт. Удабай ла чек јоголып калды. Белдес Сыргачының отурган тажына чыгып алала, уур тыныжын токунадынат. Терлеп калган балбак јўзин јеңиле арчый тартат. Бойбойына нени де кимиректенип ийди. Оноң калың эриндерине јаба алакандарын бўре тудуп, араайынаң кыйгырып ийди:

— Э-эй, мында бозуларды кем көрўп јат?

Айландыра шып-шың. Јаңыс ла бир кичинек боро кушкаш, өчөжип турган чылап, јыраадаң јыраага кечире учуп, сыйтылдайт. «Бедреп келгенингди таптың ба, чарбак ўкў?» — деп, ол электеп тургандый. Оноң база ла «сыйт, сыйт».

— Эй-ээй! — деп, Белдес база ла кыйгырды. Балбак јўзи та изўдең, та чуулынаң кып-кызыл. Кыйгырза да, кыр өрө калбактанып барар кўчи јок ошкош.

Оның кыйгызының карууна база ла кушкаштың «сыйт, сыйт!» дегени јаңыланат. Белдес јўктенип алган мылтыгын чече соголо, лаптап шылайла, мажызын базып ийген. Капчалдың ичи тургуза ла кўзўрт этти. Јуугындагы агаштардың бўри элбеңдеже берген. Боро кушкаш канаттарын талбаңдадып, тоңмок суунық јарадына келип тўшти.

Сыргачы коркыганынаң эрдин тиштенип, койу јырааның ортозына јажынып, тыныш та тынбай отурды. Оноң ајыктанып отурза, өзөк ичин төмөн кем де клеет ошкош. Тибирт угулат. «Јаңыс кижи эмес. Аттары да јакшы, ылгым. Бу јердиң улузы эмес болгодый. Кемдер болотон?» деп сананала, Сыргачы коркыырын ундып, бойының јажынып алган јеринең өрө өңдөйип, карап көрөт. Орук јолды төмөн таштарды шылырадып, үч кижи тўжўп клеетти. Олордың бирўзи ак-мешке кийимдў. Оның төжинде сарымзак өңдў кайыштар чалышкан. Јарындарында чиңмериле чўмдеген кандый да јалбак бөстөр. «Кара-туйукка јаан бийлер барып јат ошкош». Оноң байды ајыктаза, кеп-чырайы саң ла баш-

ка болуп, кобулып калган эмтир. Ол тургуза ла таралдый арык, көрүктий чыйрак боло берген. Кайыр јараттаң тоголонып түжеле, айылы јаар ууланып, капкыш ошкош буттарыла казалада јүгүре берди. Бу ончозы Сыргачыга каткымчылу көрүнген...

* * *

... Туйгактардың тибирти агаш-ташка торгулып тура берерде, уйлар саап јүрген јалчы үй улустар чочып, кирер јерин таппай бардылар. Байдың јурты јаар ајыктаза, анда кандый да чугаан болуп турганын олор көрүп ийдилер. Белдес бай бойы кайдаң да кажат алдынаң чыга коноло, тестек куук чылап, чакызы јаар тоголонып келген. Кандый да ак кийимдү, јаан бий Белдестиң колына чылбырын чачып береле, адынаң түже калыды. Оноң байдың јанына бир сырсак бүдүмдү кижи ле база кандый да солун эки алтай кижи баскылап келгендер. Олордың бирүзи чоп-чодыр јүстү, талбак кулакту. Айылчыларыла јалакай эзендежип, Белдес олорды туразы јаар кычырып, эки алаканын јайа тудат. Оноң удаган јокто турадаң Јытыш чыга конгон. Ол Оймокты арай ла јыга табарбай салды. Туйказынаң каткырып, байдың јиит эмегенииниң мыкынынаң чымчып ийеле, алмарга кире конды. Бу өйдө байдың баштапкы үйи Кыймат уйлар саап јүрген үй улустың ортозында болгон.

— Је, оосторыгарды неге албайта ачып алган туругар? — деп, ол арбанала, Јытышка јудругын көргүстп.— Јошкын ийт!.. Јиит кадыт ла көрзө, билинбей калар...

Үй саачы келиндер көстөриле бойында барлу Оймокты үйдежип салала, агаш көнөктөрин тудунганча, уйлары јаар браада, бой-бойлоры јаар көрүштилер. «Оймок Јытыштың күчүгин карынданып јүрү» деген эрмек бар болгон. Онызын олор Кыйматтың бойынаң да көп катап угуп јүретендер. Бир катап, та не де керегинде арбанып турала, Кыймат јудругыла Оймоктың ичине түртүрип, көстөрин чуулду сыкыйтып, тиштери өткүре айткан: «Быјар үрен алып јүриң бе, курту?» Оймок дезе уйат јоктоң ло көстөриле ойноп, каткырып ийген: «Кемниң де балазын карынданып јүрзем, сениң бир де керегиң јок!» Кыймат түкүрип ийеле, база кандый да быјар сөстөр айткан эди.

Эмди Оймок ичин өрө тарта тангып алала, айылчылардың алдында күлүмзиренип турды. Олор дезе Ой-

моктың јаражын кайкап, «Оның су-кадыгы кандый, байдың су-кадыгы кандый, бала-барка амыр ба, мал-аш јакшы туру ба» деп, былтаартылу сурактар берип, онула эрмектежерге кичеенедилер.

Јытыш ажындыра сойып салган ирикти бўткўлге јўктенип, байдың туразы јаар басканы көрўнди. Кайдаң да Оймоктың јакарулу ўни угула берди:

— Эй, кадыдактар! Анда кемеер эмеш ару-чек кийимдў эди? Темене, сен бе?.. Бейи бас! Казан азарга болужарың.

Темене сенекке јууктай базып келерде, Оймок оны јарындарынаң ала койоло, бура тартып, агаш айылдың эжиги јаар ийде салып айтты:

— Казанчы болорго јараарың... Јаңыс ла колы-јўзиңди јакшы јунуп ал.

... Тепшидеги изў этти Темене тудунып алала, айылчылар отурган турага апарарынаң јалтанып, сенектиң јанына тура тўшти. Агаш айылдаң ээчий чыгып келген Оймок јудругыла оны белине тўртўрип, кыјыраң шымыранган:

— Кыймыктанзаң, шилемир!..

Ак кийимдў бий терлеген-бурлаган отурды. Амтанду кайнаган этти мактап, јалынган айасту айдат:

— Изўзиней, калак... Ого јўк кöзнöктöрди ачып ийген болзогор, господалар?

Белдес Јаманай јаар көрўп, бажыла кекийт:

— Бар! Чык ары мынаң! — дейле, сабарыла кезедип, тунгаксу ўниле кекенди: — Туранын јуугында јыдың да јок болзын. Оноң башка...

Темене эжиктең чыга ла берерде, туранын ичиндеги табыш кенетийин кирелене берди. Јаш-Турадаң келген бий анда отурган улусты ус сабарыла кезедип, араайынаң эрмектене берди:

— Мен слерге, господалар, јаан јажыт айдайын деп турум... Бийсктеги уездный тўрмедең јаан јеткерлў кижи качкан. Крайнов деп большевик.

Шак бу куучыны сўрекей јажытту болгонын база такып көргўзерге болуп, орус бий эмди ус сабарын оозына јаба тудуп, ўнин там ла јабызадып ийет.

— Мен слерге, господалар, оныг анылу темдектерин айдып берерге турум... Ол бийик сынду. Агылтырым јеерен сагалду. Оң јаагындагы јаан сорбузын јажырарга байбак сагал öскўрип алган. Очкалу... Онызы јокко — ол сокор. Андый кижи јўргенин табала, оны тургуза

ла тудуп алзагар, император кааңга јаан туза јетирип, ол ат-нерелӱ ижигерле бистиң јонды политический сӱрекей јаан јеткерлӱ кижиден јайымдап саларыгар...

— Бистиң де ортобыста јеткерлӱ улус бар ла, господин пристав, — деп Содон энчикпей бийдиң эрмегине кере-јара кириштн.

— Айса, неге унчукпай отураар, господин старшина? Бис слерге бӱдедис. Слер ак-чек улус... Онызы кем не? — деп, пристав јилбӱлӱ сурады.

— Мында... Боодой деп кижи бар эди — деп, Содон бойыныҥ кобын улалтат. — Сӱрекей каршулу кырса. Тыловой иштерден јанып келген. Будын сындырып алган. Байларды ончозын ӧртӧп саларга кекенип јӱрет... Мынаар бу Белдес керегинде меге комудап јӱрген. Ээрлӱ ат некеп јат. Бис волостьто оныҥ комудалына кару бербей саларыста, јӱӱлгек бӧрӱ чилеп, атыйлана берген. «Слерди ончогорды јаҥыс армакчыла колбойло, Кадыныҥ эҥ ле тереҥ иримине мергедеп ийер керек!» — деген.

— О-о! Ол штучка эмтир, господин Белдес... Кандый деп бодоп тураар?

— Эйе уштучка, ваше благородие, уштучка — деп Белдес, бу сӧстиҥ учурын чек оҥдобой, айда салды. Онызын пристав оҥдоп ийген ошкош. Оноҥ улам:

— Мен политический штучка керегинде айдадым — деп јартады.

— Политический, чып-чын, ваше благородие! — деп, Белдес тургуза ла јӧпсинди.

— Россиядаҥ политический шӱӱлтелӱ јанган болор. Ол бир слердиҥ... кемеер эди...

— Боодой! — деп, озодо јайзаҥ болгонын ундып, Содон јалканчыырга меҥдеди.

— Эйе, Боодойыгар... А ол эмди кайда?

— Мында! — деп, эмди јаҥы ла ойгоно берген чылап, Јытыш ӧрӧ туруп чыкты. — Јартын айтса, мен оны бу ла јуукта мында јӱргенин көргӧм. Бистиҥ јалчыбыс Тодошевтиҥ айылы јаар тойтыҥдап брааткан...

— Айса оны бейи экелеер! — деп, пристав јакарды.

— Эмди ле экелерис, ваше благородие! — деп, Јытыш бойыныҥ беленин көргӱзип, кыйгырып ийди. — Баралдар, — деп болушчыларына айтты. Оноҥ тургуза ла эжиктеҥ чыга конуп, чакыдагы аттардаҥ мингилеп алала, караҥуйга көмӱле бергендер.

* * *

Эңгирде Тодошовтордың айылына Боодой келген. Тышкары турган Сыргачы јаар та неден де улам кезе көрүп ийген. Јаңыс кып јантык турачактың јанында турган эски чадырга ол кире берди. Оноң удабай ла Сыргачының адазының буурыл бажы көрүнди.

— Энең үйде јок. Келип казан ас, Сыргачы, — деп ол айдала, јуукта јаңы терепчилеп экелген јадыгынаң јаан-јаан јарчаалар јара чаап берди. Сыргачы олорды јууп, кучактанып алала, чадырга кийдирип, анда карара ышталып калган очоктың алдына от одурды.

— Сен шакпыраба, Јолдон. Бис экү байлар эмезис — деп, Боодойдың айткан сөстөри Сыргачының кулагына јарт угулган. — Јаан јыргал эмди Белдес айылында болбой кайтсын. Бийлер келгенин көрдиң бе?..

— Кемдер болотон? — деп, Сыргачының адазы сурап, тижик будын сыймап отурды.

— Уездтең јаан бийлер, чаңкыр бөрүктер, айылдап келген.

— Не болуп баады не?

— Жандармерия тегиндү јоруктабайтан. Јаан керектү јүргендери јарт.

Эр улус каңзаларын аскылап, тартып отургылайт. Сыргачының аскан чайы кайнагалакта ла тышкары аттардың тибирти ле база кандый да табыш угулды. Оноң чадырдың эжиги кайра ташталып, бир канча улус кире кондылар. Сыргачыны айылдың иргези јаар ийде салып ийеле, барып Боодойды туттылар. Саат эмес уруш болды. Оттоң турундар туш-башка чачылып, чедиргендери буркурап, изү күлге төгүлген суунын буузы ышка колына берди. Болчок бакрас эжик јаар тоолонды. Батпанак сынду, је ле деген башту Јытыш эжикти туй туруп алган, колындагы камчызыла кончына согуп, арсак тиштери ырсайыжып, күлүмзиренип турды. Оноң Боодойдың колдорын кайра күлигилеп ийерде, Јытыш, коркунчак кырса ийдичек чилеп, чурап келеле, оны камчызыла тарый-тарый согуп ийди.

— Бу канайып туруң?! — деп, Боодой тунгак үниле кыйгырып ийеле, калјуурган көстөриле Јытышты көмө көрөт.

— Мынаң да амтандузын јииринг — деп кекенеле, байдың албанчызы айылдың ичин ајыктайт. Маңзаара берген Јолдонго камчызыла талайып, кекенди:

— Сен де сакып аларың, чирик төңгөш. Түймеен — бунт көдүреечилерле канайда биригетенингди билип аларың!

— Сен, байдың кускузы, түймеен, бунт деп немени билериң бе? — деп, Боодой айабай удура айтты.

— Онызын сенең угуп алар турус, аксак ийт! Јаан бийдиң алдына бойың ла ончозын куучындап береринг. Ха-ха-ха — деп каткырала, Јытыш эжик јаар базып, колыла јаңып ийген: — Је, баралдар!

Качан аттардың тибирти ырай берерде, от бажындагы болчокто отурган Јолдон өрө туруп, кызы јаар көрбөй айтты:

— Бакразыңды јуунадып сал, балам, чай азып ичерге керек болор. — Оноң терең үшкүрип ийеле, кызының алдына актанган айасту эрмегин уулалтты: — Мында бистиң бурубыс бар эмес. Ол неге кекенет не?

— Боодойды байдың албанчылары неден улам апаргандар, ада? — деп, Сыргачы шымыранды.

— Билбезим, балам, билбезим — деп, адазы кимиректенип, эжик јаар базып барала, кайра көрди:— Келген айылчыны айылына божотпо деп јакарганы не? Озогы алтай улустың јаңжыккан јаңы качаннаң бейи кубулып калган болотон?

— Ада, «бунт көдүреечи» дегени не? Онызы јаман неме бе? — деп, Сыргачы адазынаң сонуркап сурайт.

— Байла, олор неден де коркып јаткан болор — деп, айдып ийеле. Јолдон кызы јаар чочыдулу көрди.

— Кемдер?

— Је... бай ла оның јууктары эмей база. — Оноң шүүлтезин айдайын ба айла айтпайын ба деп, алаңзып турала, кошты: — Кеңиде Кулјындардың јуртында эр улус кааннаң иштерине барарынаң мойноп ийген деген. Бу бистиң тайга-ташту јериске Јаш-Туранның түрмезинең кандый да балшабык деген атту кижи качып келген дежет.

— Ол не, јеткерлү кижи бе? — деп, Сыргачы чала коркый берген үниле сураган.

— Чагана чылап, неге јапшынадың? Бакразыңды ла ары јунуп сал — деп, Јолдон чуулдана берди.

Сыргачы бакразын алып, эжиктең чыгарга турала, энчигип болбой, адазынаң база ла сурады: — Айдып берзегер, ада: јеткерлү бе?

Эмди адазы катап ла арбана берзе, эжиктең чыга конорго белетенип алган турды. Је Јолдон дезе кызы

јаар чуулду көрүп нйеле, буурыл бажын кайдаар да туура бурып, араай ўнденди:

— Билбезим, балам. Билер де кўўним јок. Балшабык кайда да тайга-таштыг аразында, а Јытыштыг шыйдамы дезе бу ла јуугында...

— Айдарда, ол кижи керегинде сананарга да јарабас па? Оныг учун байлар, байла, коркыгылап турган эмтир, а-а?

— Је болды. Ижиге бар — дейле, адазы колын јагып нйген.

— Ада! — деп, эмди Сыргачы чала комудалду ўнile айтты: — Эш неме билбес болорго мен не, кодурлу кой бо?

— Сениг нени де билер учурыг јок, балам, — деп адазы токуналу айткан. Сыргачы ачынганына тилин тиштенип нйеле, Кара-Туйуктыг суузыныг јаказы јаар јўгўре берди.

Агын суучактыг јарадында Сыргачыга энези тушташкан. Ишке арып-чылаган Темене кызыныг карыкчыл кеп-чырайын ајыктап, кандый да ачу кўлўмзиренип, эрмектенди:

— Сениг де кўниг јеткен туру, балам... Бойыгныг курсагыгды бойыг табар болуп калган. — Оног кунукчыл көстöриниг чыгын колыныг сыртыла јыжа тартып нйеле, јаан ўшкўрип, куучынын улалтты: — Бис, байла, јокту-јойу јўрўмистег качан да айрылып болбос болорыс... Ээ, балам-балам, сениг јўрўмиг бистийинег сыраигай башка болорын көрöтöн болзом кайдат.

— Кандый болзын деп кўўнзейдеер, эне? Айса бай болзын деп пе? Ол Белдес... — дейле, Сыргачы бир тудам ойоготты јула тартала, бакразыныг ичин јыжып, сууга јуна берди.

Оног бакразы ойыла берер болор деп карамдабай, сууныг тўбине калырада сугуп, јайып турды. Көстöри дезе чоокырланып, бозомтык чыкка туна берди.

— Бу сен нени айдадыг, Сыргачы? — деп, Темене чочый берди. — Белдес керегинде мен бир де эмеш сананган болзом, бу ла турган кайа-таш мениг ўстиме јемирилип тўшсин! Ол туштa мениг көстöримди кара кускун ойо чокып салзын, калак!..

— Чуулдабагар, эне, — деп Сыргачы, көстöриниг јажын арчый согуп, энези јаар јууктада басты. — Чын ла ырыс деген неме кайда не?..

Таңгары јуук Јолдонныг айылына сакылта јоктог

Боодой кирип келген. Оттың айағына учаланып, уйуктап болбой јаткан Темене чочыган бойынча туруп чыгала, коктып јаткан турундарды ичкери јылдырып ийди. Кааза айылдың ичи јарый берерде, Јолдон до, Сыргачы да Боодойды көрүп ийеле, төжөктөринең туруп чыктылар.

— А чалдыра, уул! Бу сең кайдаң чыга кондың? — деп, Јолдон чочыдулу кимиректенип, јамынган тонын јарындарына јебечеңдей таштап алала, оттың айағы јаар болды. — Бого келип отур. Колы-будың бүдүн бе. көргүс.

Боодой каткырынып, от бажы јаар јаткан эски туулакка јабылана отурып алды. — Мени сыга базарга олор база албадангылады ла, өрөкөн. Меке-сүме менде де бар эмей — дейле, јаан каткырат.

Боодойдың оноң арыгы куучыны Сыргачыны не аайлу кайкаткан эди. Оны Сыргачы эмдеенче ле ундыгалак.

... Колдоры күлүлү Боодойды эжикке кийдире ийде салдылар. Офицер оны бир кезек өйгө ајыктан отурды. Оноң столдың кийининең чыгып алала, Боодойго килемјилү айтты:

— Слер оны, јаан јеткер эткен кижи чилеп, канайып тураар, а? Анайдарга јарабас, господалар, јарабас... Күлүзин чечигер.

Үлбүреп-салбыраган кийимдү, јелбер чачы үрпейип калган, кеп — чырайы куп-куу Боодой алдында турган.

— Олор аткак тиштү бөрүлер ине, господин офицер, — деп, ол айабазынаң айдат. — Кижиге килеш јоктоң ала койор. Колдорын кайра күлип алала, тезек тыккан кап чылап, сүүретегилеп јадар. А мен олорго не јаман эткем? Бүткүл јылдың туркунына Винница деп јерде траншеялар каскам. Ал-күчимди ада-төрөл учун берерине кысканбагам. Керек дезе кенек болуп калдым. Эмди олор мени не кыйнагылап јат, ваше благородие?

— Чындап та — деп, офицер јөпсинеле, Белдес јаар көрди. — Онызы закон аайынча јарабас, господалар.

Белдес ле Содон эш-неме оңдогылабай, бой-бойлоры јаар көрүштилер.

— Кижини мынайып кыйнаарга, элдең ле озо оның бурузын табар керек. Бойыгар да бодозогор, чуулына кижи не деп айтпас, не деп кекенбес? А ого дезе кандый килемји эткен эдигер?

— Кандый да эмес, ваше благородие, — Боодой ку-

нукчылду айдат. — Минип jүргедий ат та бербегендер. Аркага батпас айгырлу малынаң кандый бир таакылу jабага тудуп береринe бай кысканган. А мен дезе оның ижине алты jылдың туркунына арка-мойнымды бүктегем...

— Слер олорго чугудабагар, э-э... Боодой, — деп, офицер оның jардына алаканыла таптады. — Бу ончозы орнығар, jаранар аргалу... Порядок!..

— Мен отурып алайын ба?.. Будым шыркалу эди — деп, Боодой айдала, столдың jанына отурып алды.

— Отур, отур, Боодой, — деп офицер jөнсинди.

Столдың үстүнде jаан табакка салган семис этти ajыктап көрөлө, Боодой эрмектенди:

— Бистиң алтай улустың jаңы андый, ваше благородие: кижиниң айылына кирзең — столго jаба отур, күндүүге салган курсактаң алып, jи... — деп, эрмектенеле, Боодой эттең талдап, jий берди.

— Сүрекей jакшы, — деп офицер jөпсинет. Оноң байдың, Jытыштың ла Содонның мойындары канайда чөйилип турганына ajаарбай, jымжак, jалакай үниле Боодойло эрмектежерин оноң ары улалтат: — Слер эмди неле уружып jадыгар?

— Баспактарла, ваше благородие.

— Баспактарла дейдиң бе? — деп, jетире оңдобой такып сурады.

— Эйе, баспактарла. Оноң башка неле уружайын? Адамның эски мылтыгы бар ла, je эш-немеге кереги jок болуп татап калган. Ого jаба ок-тары да jок. Оноң улам jүзүн-базын аң-кушка баспактар тургузып jүрбей база.

— Jаңыскан ба?

— А меге база кем болужатан эди? Эмегеним өлүп калган.

— Ай-ай-ай, — деп, офицер киледи. — Оноң кандый? Аңдар тудулат па?

— Коомой, ваше благородие. Кезик күндерде бир де неме түшпейт. Кулjын айылына барар болорым. Бу ла күндерде тушташкан. Кел деген. «Сторож болуп иштеериң» деген.

— Кулjын? Онызы кем болотон? — деп, офицер айыл ээзи jаар көрди.

— Ол Аргымай, ваше благородие, — деп Белдес меңдеп jартады. — Je бу ончозы Боодойдың төгүни болбой. Аргымайга ол керек беди... Ол бойының да түймеечилерин бадырар jер таап болбой jат...

Боодой унчукпай, эттеҥ јип ле отурды. Јытыш дезе чуулына ла кӱйӱҥгенине чыдажып болбой, чилекейин јудунат.

— Тӧгӱнди мен не айдатам? — деп, Боодой каруузына токуналу эрмектенет. — Мениҥ ак-чек болгонымды Аргымай билер, оныҥ учун бойына кычырып турбай. Ого ӱзеери мен акту сӧзим бергем: ол бир куулгак сагыштуларды таап, ого бойыныҥ ӧйинде тил эдип, кандый бир тӱймеечилерди ончозын тазылыла чек јок эдип саларына болужарым дегем.

— Айдарда, сен бойыҥ недеҥ улам ак јаҥды јӱзӱҥјӱӱрлей јамандап, албаты-јон ортозына акшып јӱредиҥ? — деп, Содон көстӧрин сӱмелӱ сыкыйтып сурады.

— Ак јаҥ дегени, айса, сен бе? — деп, Боодой чала шоодылганду кӱлӱмзиренген. — Бот, былар — деп, офицер јаар бажыла кекип, — чып ла чын ак јаҥ. Мен качан да болзо, андый улуска тоомјылу...

— Хм — деп, офицер азу сагалыныҥ учын толгой берди. — А сен бистиҥ баштарыбысты айландырарга турган эмезиҥ бе, Боодой?

— А неге айландыратам? — деп, ол алаҥ кайкаган кижи болуп удура сурады. — Мен орус јаҥду, крестӱ кижи инем. Чертенип те ийерим.

— Айса, неге кекенип, бу улусла не кырыжып јадыҥ? — деп, офицер Содон јаар сабарыла уулап айтты.

— Калјуурганына кижи болгоонбой нени айтпас деер. Курсак меге керек пе, айла јок по? Мен слерге, ваше благородие, јартын айдайын деп санангам: мени медальла кайралдаар дешкендер. Ичкери јӱрерде, атнерелӱ керек эткем...

— А кандый керек эткеҥ?..

— Анда бир моҥус, «ончобыс бир ле уун ижибисти токтодып салалыктар» деп, мени сӱмелеерге келген. «Каан јаҥы слерди, ӧскӧ сӧӧк улусты, кижиге де бодобой јат» деген. «Россия дезе бастыра албатылардыҥ тӱрмези» деген. — Оноҥ Боодой тойу кегирип ийеле, алаканыла оозын арчып, столдоҥ эмеш ырада јылып алды. — «Ол бир јутпаларга удабас тӱбек болор» — дийт. Јартынча, байларга...

— Је-је — деп, офицер эриндерин тиштенип, кепчырайын кубултып Боодойды меҥдетти.

— Ол кандый моҥус болгонын мен ӧткӱре танып ийбей, а! Ол ло тарый эҥирде фельдфебельге ончозын тӧкпӧй-чачпай куучындап бергем. Ол меге строй алды-

на быйан айдып, «медальла кайралдаарына суракту бичик ийерис» деп айткан.

Офицер билер-билдирбес кўлўмзиренип ийди. Оноң сынын тўзединип ийеле, кыйгырды:

— Тур өрө!

Боодой чочыганына өрө кылчас көрөлө, туруп чыкты.

— Бого агитация өткўрерге бе, кызыл шилемир?

— Мен бе? Кандый агитация, ваше благородие?

— Кейленип јадыг ба? Кўнўг ле сайын кайда јажынып турганыгды айт! Кемле туштажып јадыг?..

— Слер мени, чындык кулды, бойыгардаг ары ийде салбагар. Кандый бир серемјиргер бар болзо — јартын айдыгар. Мен ада-каан учун јўрўмимди де берерге белен. Креске чертенгем. Айса, бу отурган немелер слерге баалу ба? — дейле, ол бай јаар ла оныг колтукчылары јаар бажыла кекиди. — Слер сўрекей јастырып јадыгар. Олор орус кааннын јагынаг чыгып, буркан јагына көчўп аларга эптў өй сакыгылап јат... А бис не, тегин ле ишчилер.

— А, не дейдиг? — деп, жандарм чырайы там ла кугарып, тазырак көстöриле айландыра јоктой көрди.

— Тögўндеп јат ол, ваше благородие... Ончозы тögўн! — деп, Белдес чыгырып ийди. Оныг балбак јўзинеиг тер деп неме анаар ла тögўле берди.

— Мында бир де тögўн јок — деп, Боодой токуналу ла кату үниле-удура айтты.

— Мекелеп јат, ваше благородие! — деп, азыйгы јайзаг кыйгырып ийди. — Балкаштаг бойы ару чыгып аларга болуп, öскö улусты уймап јат.

Боодой јалтанбай, Белдес јаар тойтыгдап барала, оноң сурады:

— Былтыр бого кандый јошкын келип јўрген эди?.. Айдып берер болорыг ба, байым?

— Кандый, кандый јошкын? — деп, Белдес кайра болды.

— Билбезиг бе? — Айса, мен билерим! Ол анаартынаг, Моңгол јеринеиг, бого кем келип јўрген эди?..

— Эмди нени айдарыгар, ваше благородие? — деп, Боодой келген бийге удура көрди. — Олордыг чамчаларының јаказын ача тартып көрзögöр. А менде дезе бу!.. — деп, Боодой кыйгырып ийеле, сол колыла төжин ача согуп ийерде, анда куулы крес мызылдай берди. — Бу, көригер! Крестеер туштa мен оны окшогом. Мениг садынчак эмезимди билерге турган болзогор — орус ал-

батыга мениң чындыгым бу! — дейле, Боодой столдо јаткан бычакты ала койоло, төбөзиндеги кежегезин кезе согуп ийди. — Бот, көрүп алаар. Озогы јерлик јаңнаң чек айрылып јадым... Исус Христос кежеге јок јүрген...

Белдес ле оныҥ айылчылары тын-тырс јок турдылар. Боодойдыҥ колындагы шыйбык кежегени олор тазырак көстөриле кайкамчылу көргилейт. Боодой дезе макатып, кезе согуп алган кежегезин ачык көзнөктөҥ чыгара, јескиниген айасту, чачып ийди. Боодойдыҥ бу кылыгынаҥ байлардыҥ баштарына шыйдам тийген кирелү бодолгон.

Бу ла туштa тураныҥ ичинде тал-табыш тыҥый берди. Јудруктарын түүнип алган Белдес Боодойды согорго кекенип, чилекейи буркурап, кыйгырып турды. Јаңгы ла баалулаткан бөрү чилеп, коркойгон Јытыш тиштерин ырсайтып, кындагы бычагын уштa тартып алды.

— Господалар! — деп, кыйгырган бойынча, офицер столды јудруктады. — Бу не чугаан болды? Токтогор!..

Белдес одузы токунаганча, офицер сакып алала, энчү күлүмзиренип, эки алаканын јайа тудат:

— Је бис те өскө сөөктү улустыҥ јаҥжыккан јаҥын тооп јадыбыс. Слердиҥ шүүлтеерле: Боодой алтай јаҥныҥ алдына јаан буру эткен бе? Је улу императорскиҥ величественный закондоры аайынча, оныҥ јаҥы ла кылынган кылыгы кату карузына тургускадый керек эмес. Оноҥ Боодой јаар бажыла кекип ийеле: — А сенле дезе бис база да эрмектежерибис. Эм тура мынаҥ ары бар— деди.

— Уктым, ваше благородие! Спасибо! — деп, Боодой капшуун айдып ийеле, шыркалу будыныҥ оорузы јылыйа берген чилеп, бир де тойтыҥдабай, алаҥ кайкап калган айыл ээлерииниҥ стройын өткүре эжик јаар базып ийди.

Боодой тураныҥ сенегинеҥ түшкелекте, оныҥ кулагына офицердиҥ сөстөри угулды:

— «Көрдөөр бө, ол бир... кем... Болдой бо, айла Балда беди мынаар?

— Боодой, Боодой, — деп, Белдес јартаарына мегдеди.

— Ак кааҥа ол акту күүниле багынып јүргени кандый јакшы, а?..

Ончозы тын-тырс јок унчукпай турдылар. Офицер дезе кандый да тереҥ чуулду, кату үниле бойыныҥ шүүлтезин оноҥ ары јартады:

— Айдарда, шиҥжү өткүрер комиссия төзөйлө, бого ийерге келижетен туру... Ол бир монахтыҥ аай-төөйинe

база чыгар керек... Угуп тураар ба, Белдес? Бир онго јуук улус бого келип, сениҥ айылыҥа одуланып, бир-эки ай кире јадар.

Маҥдайына чарчап келген терин арланып ийеле, эки колын төжине јаба тудунып, орус бийдиҥ алдына бай мүргүп ийди.

Орус бийдиҥ «Эй, Иванцов!» — деген кыйгызы ачык эжик өткүре јаҥыланды.

— Угадым! — деген үн ол ло тарый тышкары угула берди.

— Бистийин... Орус кабакты экел!

— Уктым ла!

Чакыдагы аттарла кожо кижи турган эмтир. Орустардыҥ болушчызы ба, айла көдөчизи бе? Јок, черүчи эмтир. Фуражкалу, үлдүлү.

— Турага кир... Семис эт јиириҥ мойнобос болбойыҥ?..

— Оноҥ кем мойнойтон эди, ваше благородие... Курсакка јарамыкту да, тузалу да неме јок по?..

— Је, кир. Тудунчагыҥ бойында ба?

— Так точно. Эки банка.

Оныҥ соҥында офицер Белдеске арбанган айасту айтты:

— Мыны иш деер бе, Белдес? Эш-кереги јок неме деп айдатан оны. Мен ол бир.. ы-ым, кем эди... ол бир эдүгер...

— Боодой...

— Эйе!.. Ого чын ла бүдүп јадым деп бодоп туруҥ ба? — деп, эмеш калай берген тилиле айдып, ыксып ийеле, эрмегин оноҥ ары улалтат: — Кудайга баш болзын, — бүтпезим! Слерлер де, ого көскүр болыгар деп, сурап турум. — Оноҥ үнин киреледип, — Ого јалакай, кичееҥкей болгоноорды көргүзип, оны бойыгарга јуук тудугар. Јарт па? А слер? Слер дезе трам-тара-рам!.. Бастыра Алтайга күкүрт көдүрип јадыгар. Ол көпти көргөн, көпти уккан моҥус эмей, господалар. Карандыра сезинип јадым. Оныҥ јанында оноҥ до јаан моҥус айланыжардаҥ маат јок — дейле, офицер үнин там ла јабызадат. — Је ле деген... јарт па?

... Боодойдыҥ куучындаганы андый. Сыргачы оныҥ сөстөрин тын-тырс јоктоҥ уккан. Андый да болзо, Боодойдыҥ кылыктарын јиит кыс јетире оҥдоп болбогон: бирде ол байларды ла каандарды каргап турар, бирде ойто ло олорго багынып, мүргүп турганы керегинде

чертенип турар. «Бу, байла, сүрекей серемјилү кижи болгодый» — деп, Сыргачы энчү јок уйкузына бастырып, ол туштa сананып калган эди.

Јетинчи бажалык

Кемниг де соок колы тийгенинең Урмат оңдоно берди. Бажын өрө көдүрип ајыктанды. Кем де јок. Кыптың ичи ээн. Ого бүтпей, ол илмек јаар базып барала, кийим јаап туратан көжөгөни ача тартып ийди. Анда да эш-неме јок болды. Айдарда ол төжөгине ойто јада түжеле, көстөрин јумуп алды. Акыр, ого неден улам мынайып энчү боло берди не? Тана ба? Ол керегинде эбелген саиаа да — кутук суудый эм.

Мениг оору јүрегиме сен
Кутук суудый эм, Тана,—деген сөстөр ого эбелип, сакылта јоктоң үлгер болуп тизилиже берди:

Андый аржаан сууны мен
Ак чөлдөң көрбөдим, Тана.
Куба чөлдиң үсти ээн,
Кубакай таштарла бүркелген.
Ончозын тоолоп, мен керидим,
Олордың мизине кыйдырдым.
Ээн чөлди јоктоп тенидим,
Је сени бедреп таппадым, Тана.
Јүрегимниң аржааны
Јуламның эми, Тана...
Көзимниң оды, төс тамыры,
Көксимниң јылузы, Тана...

Тана... Шак ла оноң улам Урматка бүгүн мынайып јарык ла јеңил боло берген турбай. Урмат алаканыла јүзин сыймай тудуп ийди, је эбелген шүүлтелер чек ырабас та, таркабас та. Ол күлүмзиренет.

Баштапкы кыптың эжигин кем де ача тартып ийди. Ол ло тарый тал-табыш тураның ичине толо берди.

— Оймок! Көрзөң дө бейи, мен кемди экелгем!.. Је лаптап, лаптап ајыктазаң, энебис... Је? — деп, Урматтың адазы токунабай турды. — Э-э јайла, сагыскан сагышту турбайың. Эш-немени эске алынбас кайткаң?.. Күүгей не бу... Кергилов Күүгей.

«Бу кандый Кергиловты айдат? — деп, Урмат кайкап јатты. — Ол бир врач уулдыҥ, Бористиҥ, төрөөни эмеш пе? Оны адам кайдаҥ билет не?»

Учы-учында ла энези солун айылчызын танып ийди ошкош.

— Ба-таа! Бу јылдар деп неме кижини мынайып кубултатан турбай! — деп кайкай берди.

— Эске алынып ийдиҥ бе? — деп, адазы сүүнет. — Ундыбас учурлу деп, мен байадаҥ айтпадым ба? Алкамык јылдардыҥ туркунына кожо јүрген јогыс па?.. Туку-у Кара-Туйуктаҥ бейи...

— Боодой, сагыжыга кирет пе? — деп, койу үниле айдып каткырала, айылчызы јөдүлдеп, какырат.

— Боодой дединг бе?.. Эйе, чып-чын, — деп, адазы кунукчылду унчукты. — Ол туштa менде өскө ат бар эмес. Менин өбөкөмди де чек билбес болгондор...

— Кул кижиде кандый ат-өбөкө бар деп айдар — деп, айылчызы јөпсинет. — Ишке де алдырып барарда, ол ло чоло адыгла јүрген эмес бединг, Сарыш Матвеевич?

— Эйе, Боодой эмей база. Бастыра статьяларда ла бичик-биликтерде: өскө сөөктү Боодой... Нацмен...

— Акыр, онызы не дегени болотон? Боодой дегениҥ — бооду эмес пе? Андый ба?

— Эйе, андый...

Айылчызы каткызын базынып болбой турала, база ла јөдүлине карыла берди. «Кайкамчылу ла неме... Сендий бачымат кижини «бооду» деп чололоп салганы каткымчылу да, коронду да».

— Мен байдыҥ ижине сүрекей ле бачымат болбогом. Шак ла оноҥ улам мени Боодой деп чололоп салгандар... «Сен канайып турыҥ, Боодой?» — дешкенде, мен каруузына: «Та, чек ле билбей јадым. Эки будым мени сыраҥай ла тоор салымы јок ошкош» — деп айдатам. Бай дезе, ого калјуурып, камчызыла талайып: «Мен сениҥ буттарыҥды тургуза ла эмдеп саларым. Боодой деген чолоҥ дезе эр јажына артып калар» — деп кекенетен. Ол ло бойынча Боодой болуп калгам. Өскө дө улус ончозы мени анайда адайтан. Мен де, азыранты ийт чилеп, чоло адыма үренижип калгам.

— Эйе, андый, — деп тереҥ кунукчылду үниле айылчызы унчукты. — Бис ончобыс ол туштa кураҥы ийттер кире бодолотоныс...

— Андый да болзо, соҥында бис те олорго үлүүн

јеткилинче бергенис — деп, Урматтың адазы, бойының јардынаң уур јүкти түжүре чачып ийгендий, үшкүреле. айтты.

— Эйе, чын, бистиң адаларыбыстың өткөн өйи јеңил јүк эмес болгон — деп, Урмат јадып сананат. — Кезик аразында бис оны нениң де учун эзенбей јадыс. Боодой! Мен дезе ол керегинде эш-неме билбегем... А бис дезе бүгүн, шодомык курандар чылап, јүрүмниң јолына болгоонбой чыга конуп алганыс... Маңгыбысты киреленди-рип, кайда токтой түжерин билбей јадыс. Чындап та алза, бистиң адаларыбыс биске јүрүмниң элбек јолын ачып бергендер — деп сананала, Урмат кенетийин ле кунукчыл боло берди. Адазының алдына кандый да бурулу болгонын эзенди. Оның кылыктарын јаратпай, адазы јаантайын арбанып, чуулдап, кездип туратаны Урматка эмди јартала берди ошкош.

«Менең ол, байла, јаан кижи болорын сакып турган болор. Бийик билгирлү специалист болорын... А не, андый јиттер бар. Темдектезе, Борис Кергилов — врач. Культуразы да, билгири де бийик, эл-јонго керектү кижи... А мен дезе эмдеенче ле бойымның орук јолымды иле көрбөй јадым. Эмдеенче ле бир амадудаң экинчизине јайылып, бойымның салымымның чыны да, төгүни де кайда болгонын билбей јадым... Кергилов Борис... Ого не болзын. Артык сөс айтпас. Ол чөллө шуңуп өдөргө эмдик тайга качан да мине сокпос. Канына кайнап чыгар тап бербес. Јарабас. Улус јаман айдар... А сен дезе эмди де, бажыңа кандый бир болор-болбос кей шүүлте кире конзо, ай-карадаң јалтанбай — ичкери чурап ийериң. Бористиң адазы сүүнип те отурар аргазы бар. Уулы оны јаман атка салбас. Јеңил шүүлтелү кылыгыла оның јүзин кызартпас. Эмди де ол уулы керегинде куучындаып отуры ошкош. — Урмат тыңдай берди. Адазы ла Күүгейдиң куучындашканы ого јап-јарт угулат: «Мениң ле мактанарым јок, Күүгей. Мениң уулым кандый да алдамыш кижи ошкош» — деген адазының үни угулды.

Күүгей өрөкөн үнин чала тыңыдып ийтир. Күндү-күрее бажына чыга берген болгодый.

— Сарыш Матвеевич, сен Алтайдың тууларында јарлу кижи инең. Керсү шүүлтени сеге кемнең де өдүштеп аларга керек јок, је эмдиги јашөскүримниң команда берип турары, кандый ла керектерге, јүрүмге кирижетендери — неге јараарын мен оңдоп болбой отурым. Сениң уулыңды да алзаң. Кече меге Борис ончозын куучында-

ган. Бойыныҥ керегинде чын ла јаан ус. Слерде зоотехник болуп јўрген ол бир, кем эди, Қылыштыҥ кызын Таныны да алзаҥ... Олорды кем билбейтен эди? Јарлу улус! Је, «Сен, ада, эмеш унчукпай отур. Эмди бийик ўредўлў, бичикчи улустыҥ ойи» — деп айдары неге јараар неме? Бистиҥ буурайа берген баштарысты, эткен јаан керектеристи ле токкон канысты олор не билбей јат?..

— Қородобо, Кўўгей, — деп, Урматтыҥ адазы айдып каткырат.

— Көрдиҥ бе, ол учканды, кеп сөскө чуулы тийип турганын — деп Кўўгей эмди эмеш токуналу эрмектене берди. Оноҥ эмеш унчукпай отурала, айыл ээзине бўдўп, бойыныҥ тереҥ јажыдын айдат:

— Мен ого бир бала таап салгам... Қеберкек. Јапјараш. Јиит ўредўчи... Оҥдойдо иштеп јат.

— А уулыҥ не деди? — деп, Урматтыҥ адазы јилбиркеп сурады.

— А ол дезе мынайда айтпазын ба: «Слер канайып тураар, ада? Мени чек аргазы јок кижиге бодоп тураар ба? Айылду болойын дезем, алар кижини бойым да табарым ла» — деди. Бот, бийик ўредўлў уулым адазыла канайда эрмектежип турганын уктыҥ ба? — дейле, бойын эмеш токунадынып алган соҥында, наајызынаҥ ойто ло сурап угат: — Оныҥ аларга турган балазы кем болотон? Угулбады ба?

Адазы нени де кимиректенип ийеле, чала бу эрмектеҥ кыйыжар кўўндў унчукпай отура берди.

Урматтыҥ јўреги кызыла берди. «Борис кемди аларга көстөп алды не? Айса, Тананы сөстөп турган болор бо?»

Стенеде кандый да көлөткө элес этти. Урмат турул чыгала, көзнөктиҥ бозогозына тайанып, тышкары карайт. Кўскиде кийер јеҥилчек пальтоныҥ элбек јеҥдери, быјыраш курааннаҥ терезинеҥ көктөгөн тегерик бөрўк элбес эделе, туранын толугына ажыттала берди. «Ол!— деп, јиит врачты танып ийди. — Обход эдип јат. Је керек беди. Өскө пациенттериҥди ле керигейиҥ!» — деп сананала, Урмат, меҥдештў кийинип алала, столдыҥ јанына барып, отурып алды. Бачымдап кыймыктанып ийерде, бажыныҥ шырказы сыстай берди. «Кем јок, кем јок... Өдө берер. Је сениҥ болужыҥды керексибезим. Сыраҥай керек јок...» — деп сананып, учураган ла книганы бойы јаар јылдыра тартып алды. Бодоп ло оны ача сокты. Ўлгерлердиҥ төрт јолдыктары көстөринде чоокыр-

ланат. Ол араайын кычырат. Је кычырып алганын оңдобой отурды. Је Урмат кычырганын оңдоорго кичеенип тетурганы јок.

Баштапкы кыпта эжик чыкырт этти. Тургуза ла энезининг сўўнчилў ўни угула берди:

— Ӧрӧ ӧдӧӧр... Отураар, Борис Кўўгеевич...

— Быйан болзын. Мен керегиме јўрбей. Обход эдип јадым. Мында мениг пациентим бар эди...

— Је слер бу столдыг јанына эмеш отура тўшсегер— деп, адазы кўндўзек ўнинле айдат. — Слердиг пациентеер уйуктап јат. А бис дезе слердиг адагарла экў озогызын ойгозып, эскидеезин эбелтип отурыс... Кандый да болзо, кожо ӧскӧнис. Кожо јуулашканыс, тушташпааныс сўрекей удаган.

— Андый туштажулар, байла, качан да болзо, јилбўлў болбой кайсын, — деп, Борис унчугат. — Оңдой јадым. Је, андый да болзо, меге јаман сананбагар, отурар ӧйим јок. Служба!

«Хы, служба! — деп, Урмат ӧткӧнӧлӧ, эжик јаар кылчас эдип көрӧт. — Кандый кудайга мўргўп јўрўг не, доктор Кергилов?..»

Јукачак эжиктиг эки канады ача согулды. Урматтың кулагына элдең ле озо энезининг кайкаган сӧстӧри угулды:

— Бот, кӧрдӧӧр бӧ пациент уулаарды?.. Бичик кычырып отуры не!

Бористиг кийип алган јўк ле тизеге јетире кыскачак јеңгил пальтозыныг ӧмўрлериниг ортозынаг ак халат көрўнет. Сары, јалкын ошкош галстук, мўркўттиг тумчугы чылап, кырлайган кежир..Оноң эмеш ары јанында дезе— адазыныг кайкаганду көргӧн јакшынак көстӧри ле кемниг де шыйбык сагалы. Бористиг адазы батпанак сынду, сырсак бўдўўлў эмтир...

— Мынайып кылынбас ла керек болгон сеге, Урмат, — деген Бористиг јаантайын ла омок, ўредер, арбаар айалгалу койу ўни угулды.

— Кўўниме јараганча ла кылынып отурым — деп. Урмат чала чуулду айдала, бичигин табышту јаап, врачты көрбӧӧчи болуп, энезине айда салды:

— Мен су-кадык, эне. Барып уулдарла эрмектежер кўўним бар. Барайын ба?

Энези Борис јаар алаң кайкап көрди. Борис пальтозыныг топчыларын токуналу топчыланат. Бу мындый уткуулды ол кайкай бергени иле билдирет. Урматтың

чуулының шылтагын оңдобой турды. Чала ого кыjыраңтып туратанын Урмат азыйда да jажырбайтан, jе оның андый кылыгын Борис бир де ajаарбайтан. Ойто кайра, ол бойы керегинде бийик сананып, Урматты бойынаң jабыс көрүп jүретен. «Күйүнин jат — деп, ол сананатан. — Бис эки башка улус. Сенле, нөкөр механизатор, нajылажып аларга мен күjүренбей jадым». Оноң башка Бористе база бир шүүлте бар болгон: «Урматтың мынайын jаантайын кыjыраңтыыр шылтагы база да бар ошкош... Тана ба? Андыйы болзо до болор. Ол кире jараш кысты Урмат ajаарбас аргазы jок болгон. Ол врач болуп, Ак-Белтирге келердең озо, Урмат, байла, сыраңай ла иле көрүнип jүрген бойдоң болгон. Ай-карадаң jалтанбас, иш-керектерде бачымат, jеткилинче бичикчи, керек дезе бир кезек таланты да бар болгонынаң улам, ол өскө jиттерден иле аңыланып турган. А Тана? Ол до коомой эмес. Олордың ортодо та не де бар».

...Jүк арайдаң ла пальтозын топчыланып алала, Борис эки алаканын jайа тудуп, айдат:

— Мен сеге кирер учурлу болгом. Jе...

— Быйан болзын, доктор, — деп, Урмат кимиректенди. — Мен су-кадык...

Оноң Бористиң маңзаара бергенин көрүп ийеле, Урмат бойының бурулу болгонын эзенди.

— Jе, меге чуулданба... Эригип отурала, тегин ле чуулым тийди ошкош...

Бористиң чырайы jарый берди.

— Оңдоп турум. Сенің айалгаң аайынча болзо, андый болоры jарт.

— Анда Тодошева Сыргачының аайы-төөйи кандый не, билер болзоң, айдып берзең? — деп, Урмат jымжак үниле сурады.

— Тодошева дийдиң бе? — деп, Кергилов кабактарын өрө тартынып, «Акыр, ол кем болотон» деген чилеп, эске алынып турала, — Э-э, чындап... Ол бир карган өрөкөн бө? — деп ойто кайра сурады.

«Опту ла моңгус эмтириң, Борис, — деп, Урмат бойында сананала, ойто ло көксинде ачууркана берди. — Куучын кем керегинде болуп турганын jарт билериң ине!.. Сенің палаталарыңда jүстер тоолу улус jаткан эмес».

— Эрчимдү өрөкөн. Кижи коркор неме jок... Пневмония.

— Ого туштажарга кем јок по?

— А кайдар ол — деп, Борис айдала, көстөрине түжүп келгөн чүрмежин сабарларыла кайра тарайт.

— База ла бир сурак, доктор, — деп, Урмат јүк ле билер-билбес күлүмзиренет. — Мен Тодошевтерден клееделе, јолой мынайда санангам: «Улус неден улам бой-бойлорынаң ыраак јуртагылайт не? Јууктажа јуртаарга јарабас па?»

— Је турлулар ине... деп, Борис кайкамчылу көрөт.

— Эйе, турлулар — деп, Урмат бажыла кекийт. — Је олорды не бириктирип салбас?

— Мен сени чек ле оңдобойдым... Мында медицинаның не кереги бар? Онызын, кандый да болзо, сенің адаң јартап берер учурлу...

— Медицина да эмеш шүүнетен болзо, јакшы болор эди, јирме-одус турлуның ортозында бир медпункт тутса кайдар ол. Оору улуска једерге јүк ле он-он беш километр јол болуп калар. Кезиктери оноң до јуугаш. А ол медпункттың јанына магазин, мылча тудуп салза кайдар...

— Је ого ажындыра кузинца да тудуп салза, јараар ла — деп, Урматтың адазы кере-јара кириштн.

«База ла шоодылган болор» деп, Урмат сананып, адазынаң ойто кайра сурады:

— Онызы не керектү?

— Андый јазалдарга чыгымдайтан акчаны кайдаң таап алатанаар?.. Айса, завод ачатанаар ба?

Текши каткы јиркирей берди. Оноң адазы јиттер отурган кыпка кирип, јаан алаканыла Урматтың јардына таптайт:

— Докторды стол јаар кычыр, уул. Сенің эрмегине улус тойбос...

— Мен ойноп айткан эмезим, ада... Комсомолдың комитединде де бу суракты тургузарым...

— Тургус, тургус, уулым. Комсомолдың качызы болгон адында тургус ла — деп, адазы чуул јоктоң айдат.— Је айылчыңды күндүлеерин ундыба.

— Слер оны тутпагар, былар, — деп, Бористиң адазы эрмекке кириштн. — Иш деп неме ондо ума јок көп.

— Эйе, чып-чын. Керектерим тутап калар болор. Слер чуулданбагар, — деп, Борис те мегдей берди.

Батпанак та болзо, эмди тура чоп-чоң кеберлү, кызыл-күреңг чырайлу Күүгей та чын айдып турган, та өчөп

турган, оңдоорго күч. Оның бу сөстөрин Урмат та чек оңдободы. А Борис дезе адазының сөстөрин кокурга бодобой, чуулдана берген. Айса болзо, ол адазынаң эмди ле каткымчылу куучындар чыгарын, ол куучындарда оның да ады адаларын билип ийген. Көпти көргөн, көпти билген карганактаң не ле эрмек табылар.

Урматка дезе адазының ла оның айылчызының эрмек-куучындары солун болды. Карангуй кыбынаң Урмат эжиктеги кыпта экн карганактың эрмегин оноң јилбиркеп угат.

— Сагыжыңа кирет пе, Күүгей Мармышевич? Сен, колхозтың председатели де болор туштa, уулдарың јокко, кайдаар да јүрбейтен јогың ба? — деп күлүмзиренип, Урматтың адазы чөөчөйгө, байла, аракы болбой, табышту уруп, эрмектенет.

— Оо, онызын канайып ундыйтан эдим — деп, айылчызы бажыла кекип, каткырат.

— Бир катап мен сени райкомның качызының кабинединде отурганыңды көргөм — деп, Сарыш эрмегин улалтат. — Бойың јымжак диванның учына отурып алган, а уулдарың дезе — јанында... төртү беди?

— Эйе, төрт... төртү болгон.

— Уулдарың, солдаттар чылап, јергелей тургандар Райкомның качызы дезе... акыр, ол туштa кем болгон эди? Төлөсев беди? Айса, ол бир патпанак сынду Фотин беди?..

— Фотин, Фотин — деп Күүгей кере-јара кирижет. — Оны колхозтор сайын јүрүп, нек-сак јабаарлап алганы учун, кыпызыга көндүре ле апарып, отургузып салгандар јок по?..

— Эйе, чын. Ол бир Фотин деп кайракан сенең: «А не, Күүгей Мармышевич, слердиң уулдарыгар база коммунисттер бе?» — деп сураган јок по? А сен дезе уулдарыңг јаар кылчас эдип көрөлө, бир де алангзу јоктоң: «Олор, Степан Иванович (ады оның андый ошкош эди), олор коммунисттер болор күүндүлер» дегең.

— Бу ла туштa кабинеттe отурган улустың каткызы јиркирей берген. А Фотин дезе јана болбой ло турды. Уулдарымла кожо келгенимди чек јаратпай, там ла атыйланып чыккан: «Тургуза ла бюроның заседаниезин өткүрерис. Алдыртузы јок келген улус мынаң чыгыгар. Сурак «Сениң партияга јараар-јарабазың керегинде тургузылар»—деди. «Неден улам?»—деп сураарымда,

«Куштар öскүрер ферма учун — деп кизирейт. — Jакшынак баштанкай иш эткен деп, бiс сенiн ферманг керегинде обкомго jетирү ийгенис. А слер дезе анда нени кылынганыгар? Jартап бер. Бюронын члендери уксын.»

— Je канайдар? Керек болзо, каруузына турайын — дедим.

— Эйе, чып-чын, эске алынадым! — деп, Сарыш Матвеевич колын jанын ийеле, каткырат. — Эмдее ле ундыгалак эмтириng.

— Председательде не буру бар мында? — деп, Күүгей öбöгöнгö öткöнгöн айас айдала, Урматтын адазы каткызы öткүре эрмегин улалтат: — Ол бир такааларынын көп jаны айгырлар... Пötүктер болуп калган беди?..

— Je ончозы эмес ле — деп, Күүгей najызын түзедет. — Он пötүктing ортозында, орто тооло алгажын, бир тижи куш бар болгон ло. Сок-jангыс та болзо, бар болгон!.. «Азатпайларды инкубатордон аларда, слердing köстöрööр кайда болгон?» деп, Фотин сурааарда, мен ого не деп айдайын? «Бу jажыма, инкубатордон болгой, ол такаалар деп немегер канайда өзötöнiн көрбöгöм — дедим. — Алтайлар ортодо кушты кем азыраган эди?» Оног эмеш сананып отурала, база ла айда салгам: — «А слер, Степан Иванович, күүктing буттары эки башка бигдү болгонын качан бир ajaарып көрдööр бö?»

— Шак ла бу сöстöриng ол туштa сенi jыга баскан jок по?—деп, Сарыш Матвеевич аракызын уруп, айтты. —Фотин дезе отурган jерине энчикпей сöйкöнiп:—«Алтай улустыг jүрүм-jадынына jангыртулар öткүрер ишти кем үзүп турганы эмди слерге jарт па, нököрлöр?»—деп анда отурган бюронын члендерине айткан эди. Олордын кезиктери jарындарын кызынгандар, кезиктери дезе качыла jöпсинiп, балтарыла кекигендер. «Мен бодозом, Кергилов Күүгейди партиядан чыгарып салар керек — деп, райкомныг качызы бойыныг шүүлтезин айткан. — Ого үзеери, бу кижини колхозтын председатели эдип артырары jарары jарабазы керегинде сурактыг колхозчылардын текши jуунына тургузар керек. Öскö председательдерге де кезедү болор» — деп учкаары Фотин шүүлтеэткен.

Күүгей jаар Урмат ченелтелү көрди. Карганак оныг адазыныг сöстöриле jöптигин көргүзiп, бажыла кекиp отурала, кенете күлүмзиренижин токтодып, кончынаг канза-калтазын ушта тартты.

— Эйе, андый-андый болгон эди — деп, ол угулар-угулбастаң ла шымыранды.

— Оның кийининде канайып алдырышпай артып калганыңды чек ле ундып салдым — деп, адазы учында улу тынды. Кўўгей ӧбӧгӧн каңзазын меңдеш јогынаң азып, камызын алала, оозына јуулган чилекейин эжик јаар түкўрип ийди.—Колхозтың коммунисттери корулап алгандар...

— Јуунды райкомның качызы бойы ӧткўрген беди?

— Бойы. Оо, ол туштa сўрекей јилбўлў јуун болгон эмей. Оны Фотин баштаган. Кайа таштыҥ јалкын согуп турган чылап, ол мени јулдаган. Ончозы ла коомой, кайда ла болзо, мен бурулу немедий... «Партия ла башкарунын алдында оныҥ тӧс бурузы — куштар ӧскўрер ферманы ӧнӧтийин јайратканы болуп јат. Ол фермага ӧнӧтийин ылгый ла пӧтўктер талдап экелген. Олордыҥ ортодо сок ло јаңыс тижи такаа. Оныҥ каршулу кылыгы шак ла мында. Райкомныҥ бюрозыныҥ јӧби мындый...» — дейле, јок јердеги јӧп кычырып берген. Ол ло туштa јуунда отурган коммунисттер ээчий-деечий туруп чыккандар. «А слер нениҥ учун элдеҥ озо баштамы парторганизациядаҥ сурап укпаганаар, нӧкӧр секретарь!?» — деген сурактыҥ кадай тургустылар.

— Законго јарадылу сурак эмтир — деп, Урматтыҥ адазы јӧпсинет.

«Бу керекти озо баштап партийный организацияныҥ текши јуунында кӧрӧр» деп, јӧп чыгардылар...

— А бюроныҥ јӧби чын ла болгон беди? Мен чек ле эндеп отурым — деп, Сарыш Матвеевич айылчызы јаар кадай кӧрӧт.

— Канайып ундып салдыҥ, Сарыш?.. Бюроныҥ кезик члендериниҥ кўўни аайынча, мениҥ керегимди элдеҥ ле озо јербойындагы парторганизацияда кӧрӧр деген јӧп болбой кайтты? А Фотин дезе баш билинип, колхозчылардыҥ текши јуунынаҥ баштаган... Јуунда турушкан коммунисттер каткырышкылап: — «Азатпайлардыҥ кажызы пӧтўк, кажызы тижи такаа болгонын канайып таныырын слер биске айдып берзегер, нӧкӧр Фотин, бис онызын чек билбей јадыбыс» — деп сурагандар... «Кергилов мында не бурулу? Сыгындар ўўрге качан киретен деп сурааҥ, бис сеге айдып береребис, а такаа деп неме качан јымырткалайтаны керегинде, айса болзо, райкомныҥ качызыныҥ аҥылу јакылтазы керектў

болор бо?.. Керектиң чынын алар болзо, слер, нөкөр Фотин, бистиң председателисти теп ле тегин бурулап јадыгар» — дештилер.

— Ол ло бойынча керегиң токтоп калган ба?

— Эйе. Оноң удаган јокто ло Фотинди КПЗ-га отургузып салгандар. Аймактың колхозторынаң чочколор ло беш кире койлор алып јиген дешкен.

Эки најыныг эрмегин Урмат угуп, кайкап јатты. «Райкомныг качызы, беш койды тудуп алала, ол ло тарый канайда јуда салып ийди эмеш! Акыр, соңында оныг аайын адамнаң сурап угар керек» — деп сананды.

— Андый керектер ол туштa сүрекей түрген көрүлетен — деп, адазы кандый да јарты јок айдала, айылчызы јаар көрди. Ол ненниг де учун айдар санаазын јетире айтпай тургандый деп Урматка билдирди. Айса болзо, оныг айдар учуры да јок болгон. Је Күүгей өрөкөн калай бергенинең улам неден де јалтанбайт. Ол колыла јаңып ийеле, көндүре ле айда салды:

— Ол өйлөрдө райкомныг качызына да бойыныг билезин азыраарга күч болгон ине.

— Ол бойынча Фотинле не болды не? — деп, Урмат энчикпей сурады.

— Онызын Күүгей билер. Ол Оңдойдыг кижизи — деп, адазы былтаартты.

— Је не болды деер? — деп, Күүгей јартаарын баштады. — КПЗ-га бир үч ай кире отургузала, оныг соңында түрмеге атандырып ийбей база... Он јыл кире отурар эдип јаргылаган дешкен, укkан бединг, Сарыш?

— Бүдүн јарым ла јылдыг бажында мен ого туштаškам — деп, Урматтыг адазы айтты. — Оны керегинең актап, јайымга чыгарып ийгендер. Бийскте кандый да тресттиг кадрларын башкарып туру дешкен.

— Сени де кыстагандар ла. Јүк арайдаң ла тудуныл калганыг сагыжыма кирет — деп, Күүгей өбөгөн көстөрин сыкыйта көрүп, «Не дегейиг не?» деген чилеп, тыңдай берди.

— Керектер болгон ло — деп, Сарыш чала күүн-күч јок унчукты. Је калай берген Күүгейдең айрылгадый арга јок болды. Ол тургуза ла суpактарын урултат.

— Үлүүңди бергилеген ле болбой?..

— Болгон ло. Узакка ундылбас...

— Куучындап берзең, Сарыш, јартын айтсаң? — деп, Күүгей чек ле айрылбай барды.

— Керек укту эчкилердең башталган — деп, Сарыш күүн-күч јок куучының баштады. — Областьтаң бого кандый да болномочий келген. Је сен де оны билериң. Тал-табыжы ла јаан кижи. ОСО-хим деген иште турган ошкош эди... Оноң озо ол артист те болгон дежет. Јаңыс ла кый эрмектер айдарын сүүйтен.

— Пучков по? — деп, Күүгей чокумдады. — Кем билбейтен эди оны... Мен оноң тудуш ла ырада качып јүретем.

— Шак ла ол. Аймактаң түн ортозы киреде једе коноло, мени ойгосты. А мен дезе Кара-Талдаң јаңы ла јанып келеле, айылыма карамтыгып јаткам. Соокко тоңгоным да коркушту болгон. «Правлениени тургуза ла јуу, Бабырганов!» — деди. «А не болуп баады? Бу не бачымдаш? — деп сурадым. — Таң адарын сакып алалы, нөкөр Пучков! Јорукташка јобоп калган болорың, изү чай ичип ал!» — дедим. Мен јаар көстөриле сыкыйта көрзө дө, бастыра бойы тыркыражып турганын јажырып болбойт... Оноң үнин јабызадып ийеле: «Сениң энеден чыккан күниң качан эди, Бабырганов?» — дийт. «Бу не сурак, — деп кайкай бердим... — Мениң туулган күним ого не керектү болды не?»Оноң «Май айдың учы јаар ошкош эди. Оны мен байрамдабайтам, оноң улам эндейдим» дедим. «Айдарда, мынаң ары сагыжыңа алынып јүр — деди. — Туулган күнингди байрамдап ла алзаң, ол ло тарый азыгыгды белетеп ал, Бабырганов!..» — деп модорлоды. Оноң оң колының алаканыла, столды јара чабарга турган чылап, јаңа согуп, кекене берди: — «Эртен ле эт табыштыратан планыңгды бүткүлинче бүдүрип салбас болзоң, көрүп ал»— деди. «Јарым јылдың планын бис туку март айда бүдүрип салдыс не. Кара јаскыда арык-торык малды этке табыштыратаны тузалу ба?» — деп, мен көндүре ле айда салдым. А ол дезе сөзинең кыйышпайт: «Јылдык планды тургуза ла табыштыр. Ороонго эт керек. Сенде мал јеткил. Табыштыр!»

Јуу-согуш божогон до соңындагы ӧй кандый болгон эди?.. Чындап та алза, сүрекей күч болгон, анчадала городто. Је мен арык малды канайып айдайтам? Күскери табыштырар деп пландалган эки муң центнер эт учун, ас ла салза, алты муңнаң ас эмес тоолу койлор табыштырар керек болгон... Эткомбинатка он үүр кой айдаар керек!.. «Јок, болбозым — дедим. — Анайып

кылынар тапты меге кем де бербеген!.. Закон аайынча бисте эки ӧй бар. Олордың бирӱзи кӱс. Колхозты мен тоноп болбозым!» — дедим. «Сен, Бабырганов, мени ӱретпе. Бойымның ижим учун бойым карууна турарым. Укту эчкилериң кайда? Тургуза ла эчкилеригди айда!» — деп айтпазынба...

«Ол јакшынак укту эчкилерди колхозто азырап, ӧскӱрип аларга улуска он беш јылдың туркунына сӱрекей кичеемелдӱ иштеер керек болгон. Кӧп ноокы берип турган эчкилерди ӧскӱрери менең чик јок озо башталган. Мен дезе тургуза ла улустың ачу терин кара јерге кӧмӧ теп салатам ба? Јок, качан да андый болбос, нӧкӧр болномоченный! Ого меним колым да кӧдӱрилбес», — дедим... «Сенийи кӧдӱрилбес болзо, — меним колым јеңилчек кӧдӱрилер — деп каткырат. — Правлениени тургуза ла јуу!»... — дейле, отурган јеринең омок-седең туруп чыкты. Экӱ конторага бардыс. Тонын чечип, меним столыма отурып алды. Портфелинең чаазын кодорып алала, нени де чотоп, кимиректене берди: «Беш јӱс тын. Орто тоголо 40 килограммнаң алза»... Кенете санаама саң башка шӱӱлтелер эбелди: јаказынаң тудала, эжиктең чыгара мергедеп нийгедийим. Сабарлаарым бойлоры ла јудрукка тӱӱлет. Ол шӱӱлтелерге чек ле терлей бергениме бӱтпес те болорыг. Јӱк арайдаң ла бойымды бойым токунадынып алала, унчукпазынаң оның чоокырлап отурган чаазының ајыктай бердим. А тоолор дезе ӧзӱп ле, кӧптӧп лӧ јат.

— Бу не олут? Улузыгды јуузаң. Ӧй сакыбайт ине. Удабастаң таң да јарый берер эмес пе?

Оноң телефонды ала койды. Уксам, райкомның качызын алдырат. Байла, оны да тӧжӧгинең тургузып алган болбой кайтсын. Тӱрген-тӱкей эрмектене берди: «Иван Ильич пе?.. Мен Пучков. Чаптык эткен буруумды таштагар. Је, эт болор... Канча дийдеер бе? Бир-эки јӱске шыдарлажа берер. Эйе. А? Табылган, табылган, Иван Ильич, резервтең. Хи-хи... Јастыра јок, ончозы законло. Пучков ине, Иван Ильич, хи-хи-хи».

Бу ла туштa мен бойымды тудунып болбой салала, кыйгырып ийдим: «Сен, Пучков, мынаң ары чык, эдӱниң элчизи! Укту эчкилерди алып болбозың. Јаңыс ла колхоз јӱрӱминиң ӧштӱлери мынайып кылынар!» — дедим... База та нени де кыйгырып, атыйланып турала, мен конторaның эжигин јызырада јаап, јана бердим...

— Ба чалдраа — деп, Күүгей бажын јайкады. — Сен оны кандый макалу сойгон!.. Пучков ого канайып, какшак куук чылап, јарыла бербеди не? Билбес эмезин, Пучков ине ол!

— А энгирде дезе мени райкомго алдырдылар. Анда ол нени таппады деер? Бабыргановты тургуза ла адып та салза, маказы канбагадый. Райкомның качызын көрзём, карангуй түн ошкош. «Бистинг болномочнийлеринбисти колхозтың конторазынаң арай ла јиткелебей чыгара сүрер јүрүмге слер канайда јеткенеерди бюроның членderине јартап беригер. Слерге андый тапты кем берген?» — деп меге кизиреп чыкты. «Је, байла, партийный биледимди айрыгылап алатан туру» — деп санандым. Оның адылыжы токтой берерде, мен айттым: «Эмеш болгоонбой калтырым. Јаманымды таштагар... Је мен бойымды јаан буруlу деп бодобой јадым. Эртенги күннинг ижемјизин јоголтып саларга меге де, колхозтың правлениезине де јайым тап берилбеген. Јуу-согушту јылдарда бистинг чабандарыс, тойо јиир курсагыјок то болгон болзо, укту эчкилердинг јаан эмес үүрин өскүргилеп алгандар. Эмди не, алтындый баалу эчкилерди бастыра үүриле этке айдап берерге мен колымды канайып көдүретем? Мен бодозом, бистинг укту эчкилерис—бастыра аймактың эртенги күннинг ижемјизи. Јагыс ла бүгүн јиир курсакка болуп, көп јылдарга јиир азыкты не үреер?» — дедим.

Райкомның качызы Пучков јаар ајыкчыл көрөлө, мен јаар ойто бурылды:

— Бис сенинг укту эчкилеринги алар деп сананбаганыс. Ол кандый да јастыра шүүлте болбой. Бабырганов.

— Областьтаң келген Пучков бу туру. Укту эчкилерди тургуза ла айдазын деп ол албаданып јат — деп, айда салдым.—Канча кире эт болорын чаазынга бичип, чотоп отурган јок по? Оноң слерге телефон соккон јок по?..

Бу ла туштa Пучковко до једишкен. Јанайын деп, эжиктең чыгарга ла јатсам, ол меге: «Јакшы сөзигер учун быйан болзын... Эр-јажыма ундыбазым» — дебезин бе...

— Је сен јеткерденг јакшы айрылганг эмтиринг— деп, Күүгей айтты. — Оноң до коомой болуп калардаң айабас болгон...

— Та билбей ле отурым — деп, Сарыш карыкчыл эрмектенет. — Је ол учырал болгон соңында, мениң jӱрегимде кандый да болномоченный кара меҥ болуп артып калган.

— А ого не болзын, тилле этсе, эттим-туттым дежер ине — деп, Кӱӱгей ӧрӧкӧн эрмектенди. — Андый кӱлӱктер ол туштa та кайдаҥ көйлөп чыгатан болбогой?

— Саҥ ла башка ӧйлӧр болгон эмтир — деп, Урмат болгоонбой шымыранат.

Энези jастыгын кымып, jуурканын jаап та бергенин Урмат сеспей калды. Сагыжын база ла эндеп ийген ошкош.

Сегизинчи бажалык

Айылчызын ӱйдежип салала, Сарыш Матвеевич больницага кирди: Сыргачы керегинде сананган ошкош. Палатага көндӱре ле кире берерге умзанарда, Варвара эки колыла чабынып ийди.

— Ба-таа калак! Бактерия, микроптор деп неме бар jок по? Кудай ла корызын, Сарыш Матвеевич! — деп, Варвара калактады. — Мында контора эмес, больница ине! Доктор билип ийзе, меге не деп айдатан? Кем де болзо, бойыныҥ jеринде. Кажы ла кижи бойыныҥ ижинде каруулу.

«Кажы ла кижи бойыныҥ ижинде каруулу — деп, Бабырганов сананат. — Ол бир доктор уул jакшынак кӱлӱк эмтир: бир де кижиге jай бербей jат»..

...Сыргачы, бойыныҥ көстӧрине бӱтпей турган чылап, Бабыргановты саат ӧйгӧ ажыктады. Оноҥ «бу кем болотон?» — деп, ол кайкай берген аайлу болордо, сагалы атырайганча кӱлӱмзиренип, айтты:

— Эйе, мен... Таныбайдыҥ ба? Је, су-кадыгыҥ кандый? Чырайыҥ чыкканы коркушту эмтир...

— Сӧӧктӧрим бӱдӱн ле. Кара jерге көмӱп саларга как сӧӧктӧҥ өскӧ не керек? — Сыргачы терең, карыкчылду ӱшкӱрип ийди. Оноҥ jаҥы ла башталган эрмекти улалтарын кыйыштырарга болуп, чек ле былтаартын айтты: — Сӱрекей jакшы уулду эмтиреер, Сарыш Матвеевич.

— Уулда не болзын, эмеш ле тыштанып алза, кӱчи ойто ло орнуга бербей.

— Мени мынаҥ чыгара сўрўп ийзин деп, јакарзаар кайдат, былар. Анда Сорко...' Келдим де јеҥилер айыкўни јууктажа берген.

— Эмеш сакыгылагай ла — деп, Бабырганов кокурлайт. — А сени дезе мынаҥ ла курортко атандырар деп сананадым. Эмденип те, тыштанып та аларыҥ. Эмди де јўс јаш јажаарыҥ.

— База нени табадыгар, Сарыш Матвеевич, — деп, Сыргачы кўлўмзиренет. — Мени курортко ийер деп, слерге кандый кижи айдып берди не?

— А ондо ненииҥ јаманы бар?

— Таппасты ла таппагар, калак.

«А не, чындап та айтса? — деп, Бабырганов јаҥы ла больницада көксине эбелип келген шўўлтези керегинде сананат. — Јажына ла ол койлорло урушкан. А јылдар? Канча кире кату јылдар болгон эди! Јок-јок. Бу шўўлтени бўдўрер керек... Јöпкö лö киретен болзо. Мойножып та салардаҥ маат јок. Бастыра јонло оны сöстööр керек. Ого парторгты да кожор керек. Эрмектешсин».

— Је, неге унчукпай бардыгар? — деп, Сыргачы оныҥ шўўлтезин ўсти.

— Курорт керегинде мен чынын айдадым, Сыргачы. Қыйыш јоктоҥ ло бар — деп, Бабырганов, бойыныҥ председатель болгон табын көргўзерге турган чылап, алаҥзу јоктоҥ айтты.

Сыргачы улу тынат:

— Мен дезе öскö неме керегинде сананадым, Сарыш Матвеевич, — дейле, Сыргачы кöзнöк јаар кöрўп, эрмегин улалтат. — Мен эмдеенче ле слердиҥ көстöрööргö удура көрўп болбой јадым. Бойымныҥ тенегимле мен кандый јаман кылык эткен эдим, сагыжаарга кирет пе?

— Бала туштa эткен јастыразы учун кижи эр-јажына ла карууна турар ба?

— Билбезим. Ол кылынган кылык учун бойымды бойым ўргўљиге ле көрöр кўўним јок болгондо, байла, карууна турар учурлу болбойым.

— Је онызы öйиниҥ öткўре — деп, Сарыш Матвеевич бажын јайкайт. — Анчада ла эмди эмеш бодонзоҥ, Сыргачы. Ол керектиҥ кöп сабазында сен бурулу эмес иниҥ...

— Кем? Қылыш па? — деп, Сыргачы айдала, карууна Сарыш нени айдарын сакый берди.

— Бойыҥныҥ јастыра кылынган кылыгыҥ керегин-

де ундып сал, Сыргачы? Оныҥ ордына сен меге јартын айт: курортко барарыҥ ба?

— Слердиҥ курортоордо мен ал-сагышка алдырып, өлүп каларым. Баламныҥ балазын — кызычагын бойымныҥ колыма элдеҥ ле озо албазам, бойымды бойым јажына ла каргап јүрерим.

— А нениҥ учун кызычагын? — деп, Сарыш Матвеевич каткырат. — Айса, уул болуп калар.

— Уул да болордоҥ айабас. Је онызы коомой бо? — деп, Сыргачы эрмегин улалтат. Онон председательдиҥ каруу сөс айдарын сакыбай, Сыргачы төжөк-јастыгын кымый тартып, темир орыныныҥ бажынаҥ тудунып, өрө отурып, кату үниле айтты: — Слер меге айдып береер, Сарыш Матвеевич, ак-јарыкта кижи не керектү јүрүп јат?

— Је онызын билип алары биске не керек?.. Философтор санангылагай — деп, Бабырганов айтты.

— Андый билгир улузыгар кайда? Бис не, бажыбыста мее јок бүткенис пе?

— Бейи уксаҥ да. Бу сурак керегинде улус јаантайын ла сөс блаажып јат. Айса болзо, јүсјылдыктардыҥ туркунына...

— А слер канайда сананадыгар?

— Хм. Мен бодозом, чын ла јүрүм јүрейин деген кижи бойыныҥ иш-керектеринде де, кылык-јаҥында да болзын јаман атка калбас учурлу.

— Онызы чын, Сарыш Матвеевич... Чып-чын — деп. Сыргачы бажыла кекийт. — Је, онызы ас деп бодойдым. Эр-јажына ла кижи кандый бир кобы-јиктеги турлуга колхозтыҥ үүрлү койын ээчий базып ла јүрүп калардаҥ маат јок. Ониҥ соҥында улус айдыжар: «Јакшынак ишчи болгон: ак-чек те, кичеенгкей де. Көскө илинбес те болзо, текши јонго јаан учурлу керек эткен» — дежер... Јакшынак сөстөр. Чын ба?

— Чын — деп, Бабырганов јөпсинет. — База не?

Је, албаты-јонныҥ текши керегине болуп, бойыныҥ күчине килебей јүрген улу керегинде Сыргачы сүрекей көп јозоктор айдарга, чокум улустыҥ адын адап берерге аргазы бар да болзо, унчукпады. Ол бойы да јаан ла кату јол өткөн. Онызы керегинде ол не деп санаиат не?

— Кандый ла кижиге сүүмји керек — деп, Сыргачы бүдүмјилү айдат. — Јаан да эмезе кичинек те болзо, сүүнип јүрер учурлу.

— Онызы чып-чын. Мен сенле йöптик. Је бÿгÿн ле ол кижиниҥ йÿрÿминде кандый бир јеткер болуп калза?

— Јеткер бе? Оноҥ кем де кыйыжып болбос. Ненинг учун дезе ол јеткер јаҥыскандыра јÿрÿп болбос учурлу. Јеткерди ээчий сÿÿмји болор. Јаҥы јÿрÿмди колго албаза, јаан сÿÿмји де болбос!

Бабырганов азу сагалыныҥ учынаҥ чымчый тудуп, јарый берген köстöриле кÿлÿмзиренди.

— Эйе, оҥдоп отурым. Сен качан ок јаан да, кичинек те јеткерлерди ажыра алтап салгаҥ, эмди сеге ырыс келер керек. Андый ырысты сеге удабай ла Јыламаш сыйлап берер. Оныҥ соҥында — Тана. Көрöриҥ де.

— Тана! — деп, Сыргачы шымыранып ийеле, јастыгына кайра јадып, köстöрин јумуп ийди.

«Ээ, Тана керегинде айдылган сöс ого чочыдулу болбой кайсын — деп, Бабырганов сананды. — А ненинҥ учун? Онызы да јарт. Тана кыс бала ине. Оныҥ келер öйи керегинде Сыргачыныҥ санааркаары да јолду».

— Тана — керсÿ бала — деп, председатель чала теренжиде шÿÿнип айтты.—Оныҥ јолы ачык та, тÿп-тÿс те.

— Андый ла тÿп-тÿс јол болотон беди, Сарыш Матвеевич? — деп, Сыргачы улу тынат. — Оны јолдыҥ кандый айрылары сакып јатканын кем де билбес. Ол бойы да билбес. А айрылар дезе болор.

— Сен ол айрыларды тоолобо, Сыргачы. Ол бойы да аспас. Јÿреги айдып берер.

— Је айалгалар јÿзÿн-базын ла болуп турбай — деп, Сыргачы тереҥ сананып айтты. — Јÿзÿн ле јÿÿр!—Оноҥ эмеш öҥдöйип келеле, сакылта јоктоҥ сурады: — Айдарда, слер мени кудалап, курортко ийерге туругар ба?

— Кезек öйгö барып та келзеҥ, коомой эмес болгодый ла. Эмеш тыштанып, эмденип алгай эдиҥ.

Оноҥ бир кезек сананып, унчукпай отурала, Сыргачы чала чуулду айтты:

— Калас ла тегин кичеенбегер, Сарыш Матвеевич!.. А ол бир тенек кылыгым керегинде, аргалу болзогор, ундып салыгар... Кылышты ла аргадап аларга санангам. Јаҥыс ла оны. А уч-тÿбинде, арай ла болзо, слерди экÿлеерди јеткерге сугарга апыйадаҥ калгам...

— Санааркаба, Сыргачы. Мен онызын туку кажы јерде ундып салгам, — дейле, председатель туруп чыкты. Кайда да коридордо эжик калырт этти. Варвараныҥ тунаксу ÿни угулат.

— Је барыгар, барыгар ла. Јаан быйан болзын, слерге. Ундыбай, киргенеер јакшы.

— Бу не эрмек, Сыргачы? Токтозоң — деп, Бабырганов чала чуулду айдала, эжиктеги кыпта эки эр кижиниң чур-чуманак эрмектерин тыгдай берди. «Бирӱзи Кӱӱгейдиң ӱни ошкош. Ол кемле? Уулыла ба?» Оноң ӱндер јууктап келди. Палатага чырайы кугарып калган Варвара кире конды.

— Анда не болуп јат? — деп, Бабырганов Варвара јаар удура базып, чочыганду сурады. Варвара сабарын өрӧ кӧдӱрип, эжик јаар кайра јалтамчылу көрӧт:

— Тс-с... Тымзагар, Сарыш Матвеевич! Анда не болуп јат деер. Коркыганыма арай ла ӧлбӧдим.

— Кем? Не болгон? Јазап айсаң, Барбара! — деп, Бабырганов чала чуулду некеди. — А чалдыра, бу ӱй улусты кижи ле билбес!

Барбара шымырана берди:

— Адазын сӱӱретеп экелген. Чып ла чынын слерге айдадым. Сыранай ла теңбер кижини туткан чылап, јаказынаң тудала, сӱӱретеп келген. «Кабинедиме бектеп саларым! Отур анда! Тумчугынды да көргӱзер деп умзанба!» — деп, аай-бажы јок адылган.

— Борис пе? — деп, Бабырганов кайкады.

— Борис Кӱӱгеевич эмей база!.. Ол. Ол. Оның андый чуулчы болгонын мен качан да көрбӧгӧм.

Бабырганов кӱлӱмзиренип ийеле, эжик јаар басты. Врачтың кабинединиң эжигин токулдатпай ла, ого кире конды. Јиит Кергилов јараш кебистиң ӱстӱле ары-бери баскындап турды.

— Слер? — деп унчугала, кайкаганына туйук кара кабактарын јемире көрди. Бабырганов көстӧриле јоктоп, Кӱӱгейди таап алды. Карганак кара эчкиниң терезинен эткен јаакызын тӧжӧнип алган, толукта ыңыранып, ары-бери аңданып јатты...

— Билереер бе — деп, Борис унчугала, Бабырганов јаар удура басты. — Слердиң айылдаң чыгала, база та кемге де айылдаган ошкош. Оромның ичиле баскындап, аай-бажы јок јаактап јат: «Мениң уулым кем, билереер бе?! О, слер оны эм тура билбезеер!» — деп. Мен коркушту уйала бердим.

— Айдарда, слер оны јиткезинең тудала, кӧдӱртке куча чылап, сӱӱретеп келдеер бе? — деп, Бабырганов там уйалтарга кичеенди.

— Је ол. Ол кедерлеп, чирей тебинип турган да! — деп, Борис кимиректенет. — А айландыра дезе улус.

— Улус көзинче адагарды токунадып саларга уйалдаар ба? — деп, Бабырганов тиштери өткүре чуулду айдала, эжик јаар кайра бурылды. — Чындап та алза, бис слерди јакшы билбейтен эмтирис, Борис Күүгеевич, јакшы болзын!

Эгир соок болгон. Ирбистүнің капчалынаң сысту јыбар согуп, улустың колы-јүзин ийнелериле кадайт. Уктап салган өдүктің таманы алдында чарак тоштор тызырап, тоң кар кыјырап турды. Сарыш Матвеевич өзөк баштай турган тоңылдар јаар көрөт. Кайда да анда кырларды эдектей карарып јаткан капчалдар сайын малчылардың ла койчылардың кыштуулары чачылып калган.

«Одурып алган отторының јанына отурала, чабандар канча кире көп шүүлтелер сананат не? Јакылталар.. Молјулар! Айдары ла јеңгил» — деп, Сарыш Матвеевич сананат.

Түштүк јаар көрүнип турган төңди төмөн кош тарткан төөлөр чубажа түжүп клеетти. Токыналу базып клееткен баштапкы төөнің өркөштөринің ортозында, кабайдагы бала чылап, кандый да кижи јайканат. «Сойоногов эмес болбой. Ол качан да кошту төөгө минбейтен эди. Коштой јойу эмезе таң атту јүретен. А бу кижи дезе төөгө минип алган. Онызы кем болотон?..»

Төөлөр оромның ичине кийдире базып келерде, байагы кижи оң будын өркөш ажыра таштап ийеле, атанар јаны јаар јерге јалтаныш јогынаң калып түшти. Кандый да кыс баланың үнгүр каткызы угулды. «Тана эмтир ине — деп, Бабырганов танып ийди. — Уу, көрмөзөкти сени, — деп санаазында чуулданат. — Мынайып јүре, бут јок калардаң маат јок... Акыр, ол энези керегинде билет не?..»

Конторадаң Касымканов чыгып келди. Ол колыла Тананы бойы јаар кычырала, јаба базып келген Сойоновко нени де айдат.

— Серкебаевтердің турлууна бүткүл айдың туркунына агитаторлордоң кем де болбогон эмтир — деген Тананың сөстөри Бабырганов угула берди.

— Канайып болбогон? Мен ветврачка јакыган јокпом. Ол айса...

— Је, актанба ла, Касымканов, — деп, Бабырганов

кокур айасту айдып, зоотехникле кол тудужып эзендежет. — Төөниҥ арказынаҥ тоҥ јерге секирип түжерге јараар ба, Тана? — деп сурады.

Тана колыла јаҥып ийеле, каткырат:

— Кем јо-ок, алдырбас, Сарыш Матвеєвич. Мени өскө керектер учун арбагар.

— Айт ла, арбаарына мен тургуза ла белен — деп, Бабырганов јымжагынаҥ айдып, серемјилү көрөт.

— Бастыра кошты Серкебаевтердиҥ турлузына түжүрерине Сойоҥовты јөптөп алдым... Олордо одын да, концентрат та јок.

— Анайып баш билинерге јарабас — деп, Касымканов коштойынаҥ кириштн. — Кош тартаачылардыҥ графигин эмди булгап салдыҥ ба?

— Је коркор неме јок ло — деп, Тана јөпсинбей айдат. — Сойоҥовко кошторын Монголовторго түжүрип саларга јеҥил болбой кайсын. Мында јүк ле он беш километрге шыдар јер, а Серкебаевтерге јетире база да анча кире јол ӧдӧр керек. Монголовтордо ончозы јеткил, а олор дезе чек куру. Тургузылган графигеер јастыра, нөкөр Касымканов, — деп, Тана ак-чек айда салды.

— А не, бюроныҥ членлерин тенекке бодоп турыҥ ба? — деп, Касымканов чала чуулду кимиректенди.

— Мен анайып айттым ба? — деп, Тана кызара берди. — Сарыш Матвеевич, јартын айтсагар. Мениҥ бу шүүлтем јастыра ба?

— Је болды, болды — деп, Бабырганов токунадулу унчукты. — Бистиҥ качыбыс бир ле тургузылган графикти кубултарын сүүбейтен — дейле, көстөриниҥ кырыла Касымканов јаар көрүп, ононҥ Танага айтты: Мен јаҥы ла энеҥде болгом.

— Је, энем кандый јадыры? Мен эмди ле оноор барайын деп санаҥгам. Јаш курут экелип бер деп јакыган.

— Энеҥ кем јок. Айылы керегинде ле санааркап отурган.

— Јазылбаганча, мен оны мынаҥ божотпозым — деп, Тана председатель јаар көрүп, јобош ўнденди.

— Је база не солун бар, парторг? — деп, Бабырганов сурады.

— Барып эрмектежелдер — деп, Касымканов бажын эжик јаар кекип, бойы оныҥ тутказынаҥ ала койды. Тана больница јаар ууланып јүреле, ойто кайра бурылды:

— Э-э, Сарыш Матвеевич!

— Угуп јадым.

— Урматтың аайы кандый?

— Бијелеп јат. Јакшы. Бүтпей турган болзоң, бойың барып көрзөң.

Тана каткырат:

— Оо, јакшы турбай! — Тана, колыла јаңып нйеле, јакшы такталгалак орук јолло јүгүре берди.

Бабырганов оны ээчий көрөт: «Көрмөзөкти ле сени. Јакшынак көрмөзөк!.. Азыйда энези кандый болгон эди? Шак ла мындый — тазырак көстөрлү, төп санаалу».

Касымканов электрический оды јаркындалып турган кабинет јаар кире берди...

— Бат, керек мындый, најым, — деп бозогоны ажыра алтаган ла бойынча, кыскачак тере тонын чечип, Бабырганов эрмегин баштады. — Тургуза ла кезик турлуларга сакманщиктер ийер өй јеткен. Беш-алты ла конок-тың бажында кураандар төгүле берер.

— Мында оноң јаан учурлу керек бар. Шүүжели — деп, Касымканов кабинеттиң ичиле ары-бери баскындап, үрпейе өзүп калган калың чачын сабарларыла тарай тартат.

— Јаан учурлу дейзиң бе? Айт ла јартын.

— Айса, бейи угугар. «Бу шуурган-калапту күндерде не ле јеткерлерден кыйыжар аргаларды бойыгар табыгар. Оноң башка кату карууна турарыгар?» — деп, Иванов айткан.

— Је?

— «Је» — дегенеер не? А бисте дезе качан ок ол бир карганакла јеткер болуп калган — деп, Касымканов больница јаар бажыла кекиди.

— А не, јеткер кыйыжып калды не!

— Кыйыжып калганы јакшы ла. Је керек оноң до коомой болордоң айабас болгон. Андый эмес пе?

— Эйе, болзо до болгодый...

— А ондо кем бурулу?

Бабырганов парторг јаар серемјилү көрүп ийди.

— Бот, бурулу кижи — Јаңгар, а райкомның бюрозында дезе бис экү «ийнеге де келбес, ийт те јибес» болуп калар эмезис пе? Мен бодозом, Јаңгардың кылыгын бюрого тургузып, шүүжер керек.

— Је, онызы өйинең өткүре болор. Јаңгар бис экүдең концентраттар керегинде сүре ле эрешкен. Ундып салдың ба?

— Jок, ундыбагам.

Бабырганов турлулардан келген јетирўлерди араайынаң ајыктап отурды. Ол чаазындарынаң айрылып болор киреези јок немедий билдирет.

— Слер мени укпай отураар ба? — деп. Касымканов ачууркана берди. — Хм — деп, Сарыш Матвеевич унчугып, бажын ӧрӧ кӧдўреле, кӧзнӧк јаар кӧрди. Шилдерди ак кыру шык ла этире тундурып салган. Соок деген кулугур сўрекей кайкамчылу кылыктар эдип јат. Бийик ӧзӧктӧрдӧ јуртап јаткан улустың кўўн-табын ӧнӧтийин ле ӧчӧштирип турган немедий. Шилдерге мӧңгўн бўрлў агаштарды соок јараштыра јурап салган. Олордың тӧстӧринде суучактар мыйрыңдажат. Кандый да саң башка ӧлӧңдӧр борчоктоло ӧзўп калган. Бабырганов кӧзнӧктӧң кӧстӧрин айрып, Касымканов јаар бурылды:

— А сен ого бўдўп јадың ба?

— Неге? — деп, Касымканов кайкайт.

— Ол бир ўредў деп немеге чи?

Парторг кайкап, председательдиң сӧзин оңдобой калганы оның бўдўминең иле билдирет.

— Мениң шўўлтемди билип алар кўўниң бар ба? — деп, Бабырганов кадай сурады.

— Је слер, байла, меге јӧмӧжӧр ок болоор деп, бодойдым, Сарыш Матвеевич.

— А мен дезе јӧмӧшпӧзим. Чып ла чын, јӧмӧшпӧзим. Ончозын јаңыс јерге јаба чокпорлобо! Ол бир јакшынак билени чуулдадып, бойыңа удура тургуспа. Јаңардыңг ўйи бу ла кўндерде бала табатанын сен билериң бе?

— Чынын айткажын, билбегем — деп, Касымканов кайра болды.

— Онызы бир—деп, Бабырганов эрмегин уулалтат.— Экинчизинде: Јаңар койлорын кажаандап салала, тўнди тўн дебей, мотоциклин мингенче оору энези јаар мантадат. Таң алдында дезе мынаң ойто јанып, койлорын одорго чыгарып јат. Сениң шўўлтеңгле болзо кандый. бис оны канча ла бар кўчибисле бўгўн туй согуп салзабыс, оноң не болор? Оны кижиге кўўнзек керек эттибис деп айдарга јараар ба?

— Айдарда, слердиң шўўлтегерле болзо, бис Јаңардыңг јастыраларын кӧрббӧчи болуп, отурганыс па?

Бабырганов бажын јайкайт.

— Мындый эрмек айдарга сениң тилиң канайып кыймыктайт, Турсунбек?—деп, Сарыш Матвеевич кӧмӧлӧди.

Қасымканов кенете чуулдана берди. Ол карманынаң папирос чыгара тартып алала, кабинеттиң ичиле ары-бери баскындайт.

— Мен слердиң шўўлте-санаагарды чек оңдобой јадым, Сарыш Матвеевич, — деп ол кандый да соок ўниле айдат. — Өрө јаандардаң келген јакарулар биске, коммунисттерге, закон болор учурлу эмес пе? Закон...

— Је кем јок. Сенийинче де болгой — деп, Бабырганов чырайын соодып унчукты. — Айса, сениң тургузып алган графигиңди де мен бюроныҥ алдына илезине чыгарарым. Көрөриң де.

Қасымканов председатель јаар серемјилў көрөт.

— Эмеш санан—деп, Бабырганов эрмегин уулалтат,— Қыш өйинде кажы ла малчы эмезе койчы јеткерлерденҥ кыйыжар аргалу болор учурлу. — Оноҥ эмеш унчукпай отурала, бойына бойы айткан чылап, кимиректенди: — Бис канайып та чеберленип, кичеенип јўрзебис, малды кўнўҥ ле кышкы одорлорго чыгарар керек. Алтанга јуук турлулар. Қой тоозына берилип турган кемјилў концентрат бистерди кандый ла јеткерденҥ корып болбос. Шуургандар болгодый кўндерде јеткерденҥ коруланар командалар төзөйтөн бө? Андый командалар төзөп, турлулар сайын ийетен улус бисте јок эмес пе, Турсунбек?.. Бат андый, мениҥ кўндўўлў качым!.. — деп учында айдала, Бабырганов туйказынаҥ Қасымканов јаар көрди. Ол дезе председательдиҥ шўўлтезине јөпсинбей, чуулына кыйгырып ийгенин бойы да билбей калды:

— Мыны ончозын демагогия деп айдатан, Сарыш Матвеевич! Чып-чын. Чек куру сөстөр. Слердиҥ шўўлтегерле болзо, бис, ада-өбөкөлөрибис чилеп, база анайда јуртайганыбыс па?.. Андый ба?

— Је, олор чылап јадалык деп, сеге кем айдып туру? — Бабырганов айдала, парторгтоҥ көзин албайт.— Эмдиги койчыларды сен тоҥ ло јамандаба. Олор кандый да болзо, ада-өбөкөлөринеҥ оңду јуртагылап јат. Онызын кажыла кижи көрўп јат.

— Шоодылган этпегер, Сарыш Матвеевич. Баш ла болзын! Мен керектиҥ аай-төөйин сўрекей јакшы билип јадым. Је, не де болзо, слер өөркөбөгөр, райкомноҥ согулган звонок меге — уставтыҥ статьязы.

— А сен шак ла бу суракты экинчи јанынаҥ ајаарып көрзөҥ, Турсунбек,— деп, Бабырганов јартайт. — Јиит коммунист керегинде эрмекти организационный сурак-

таң баштаар эмес, эптӱ-јӧптӱ эрмектежеринең, јакшынак, ачык-јарык куучыннаң баштаар керек. Бого теп-тегин ле, кӱкӱрт чылап, не кӱзӱрейдиң?

— А Сыргачы керегинде Иванов укса, не деп бодойдыгар?

— Јеткер амыр-энчӱ ӧткӧнине ол сӱрекей сӱӱнер — деп, Сарыш Матвеевич карууна айда салды.

— Слерге бу јеткер соот неме ошкош көрӱнип јат — деп, Касымканов кимиректенип, эмеш токунай берген аайлу болды.

— Керектиң айалгазы сыраңай башка, Турсунбек. Мен ӧскӧзи керегинде сананадым. Мындый кылык-јаңды сен кайдаң алгаң?

— Кандый? — деп, парткомныҥ качызы сергелең сурады.

— Је, ол бир директивтер деп неме ле бар дейле, бойыҥ эмеш те сананбай, багынып турганыҥды айдадым. Сен ыраак турлуда ӧскӧҥ. Сени Курдяпов ӧрӧкӧн бойыныҥ билезине канайда јуунадып алганын мен ундыбагам. Ол сени «уулым» деп айдатан. Сен де оны адаңа бодойтоҥ. Улуска јалакай уулчак болуп ӧскӧҥ. Орто ӱредӱлӱ школды эҥ ле баштап ӱренген балдарла кожо божоткоҥ. Черӱге де барып келдиҥ. Оноҥ сени совпартшколго ийгендер... Уч-тӱбинде сен эмди јаан партийный организацияныҥ башкараачызы болуп калгаҥ.

— А не? Мен бойымныҥ ижимде партияныҥ райкомыныҥ јӧбиле башкарыныш турганымда не јаман бар болотон?—деп, Касымканов энчикпей, көстӧрин сыкыйта көрӱп, сурады.

— Онызы керегинде айдып турганым јок. А мени не, коммунист эмес деп бодоп туруҥ ба, Турсунбек? Мен ӧскӧзи керегинде айдадым. Чын, директив ол директивле болбой кайсын, а сен дезе бойыҥ алды-кийининиҥди санап. Сен автомат эмес инеҥ? Бу ла бойынча Јаҥарды токпок топ салган болзоҥ, Иванов кычуунгды кандыра чыбыктап салар эди... Сананар керек.

— Слер мени јаантайын ла ӱредерге умзанып јадаар, Сарыш Матвеевич,—деп чала чуулду ба, айла маҥзаарышту ба ӱниле Касымканов айтты.

— Буурайганныҥ указы, буурзаганныҥ јӧби деп оҥдоор керек, најым, — дейле, Бабырганов буурыл чачын сыймай тартат. — Ӱредип турганым јок, нӧкӧрлик шӱӱлтемди айдадым. Сен меге чуулы јогынаҥ мындый керек-

тиҥ аайы-төөйин айдып бер—деп, Бабырганов саат эмес өйгө унчукпай отурала, Қасымкановтоҥ табылу сурады. Қойчы кижи, јаантайын ла кабырып јүрген ӱӱрлӱ койына јаба буулап салган чылап, ӱргӱлјиге бу бойы јүретен бе? Күнүҥ-күнге, јылдыҥ-јылга јаан да, кичӱ де байрам күндерде чөлөө өйи јок артар деп пе?

Қасымканов председательди јаҥы ла көрүп ийген кижидий, кайкап калган турды.

— Бис олорды героймор деп айдадыс — деп, Сарыш Матвеевич эрмегин уулалтат.—Кезик аразында «Койчыларга сӱӱмји сыйлап берер керек» деп айдыжадылар. А сӱӱмји дезе койчыга јаҥыс ла бинокль, транзистор эмезе јымжак диван садып алар арга јеткилдеп береринде болотон бо? Эмезе неделеде бир катап ого газет кычырып берзе эмезе область ла ороон ичиндеги солундар керегинде куучындап берзе, онызы јеткил болор бо?

— Айса неде? — деп Қасымканов председательдиҥ шӱӱлтезин чала оҥдобой, кайкаганду сурады.

— Сананар керек — деп, Сарыш Матвеевич айдала, каҥзазына таҥкы азат.

— Јок слер, Сарыш Матвеевич, бир ле болгон шӱӱлтегерди учы-бажына јетире айдыгар — деп, Қасымканов некеди. «Мениҥ мынча кире өйгө иштеп келген ижимди Бабырганов чек ле немеге бодобой јат ошкош. Керек дезе јаман атка салар кӱӱни бар болгодый. А мени дезе райкомдо коомой качы деп бодогылабай јат. Қандый бир отчетторды өйлӱ-өйинде бербеген, эмезе райкомныҥ берген јакылтазын качан бирде бӱдӱрбеген деп мени качан да бурулабагандар. Јажы јаанаган сайын Бабыргановло кожо иштеерге там ла кӱч болуп браат» — деп сананып, бойыныҥ сурагына каруу сакып отурды.

— Бу айалганыҥ учы-бажын мен бойым да көрбӧй јадым — деп Сарыш Матвеевич ӱшкӱрди.—А оныҥ учы-бажы болор учурлу. Сен койчы болгон бединг?

— Болгом.

— Је кандый? Қой ижине эмди ле ойто барарыҥ ба?

Эмеш самаатып отурала, Қасымканов айда салды:

— Партия јакылта этсе, барарым.

Сарыш Матвеевич каткырала, колыла јаҥып ийди:

— Мындый бийик сӧстӧрди айдары сеге не керек, Турсунбек?

— Куучын не керегинде болуп турганын оҥдобой јадым, Сарыш Матвеевич, — деп, парторг јартын айтты.

— Малчылардың jўрўм-jадынын тöзöмсöлдў кубултары керегинде. Олор эм тура арбылу иштеп алган jал акчазын да аайлу-башту чыгымдаар аргазы jок. Олорды тўни-тўжиле ле ўўрлў койлоры, чачыгы турлулары тудуп jат. Андый эмес пе?

Касымканов та недең де улам председатель jаар сўўнчилў көрўп ийеле, сакылта joктоң сурады:

— Слердиң айылга бўгўн Кўўгей öбöгöн айылдады ба?

— Айылдаган. Эмеш аракы да ичкенис — деп, Сарыш Матвеевич карууна айдала, столдың кырына тайанып, öрö туруп чыкты. — А койчылар керегинде куучын дезе кокур эмес. Олор керегинде бис сананар учурлу.

— Акту кўўнимнең айладым, Сарыш Матвеевич, jарты ла jок неме болгодый.

Касымканов бўдўмjизи jок köстöриле Бабырганов ты ajыктайт. «Бу ончозы партийный ишчилерге азыйдаң ала айдылбаган чуулың болбой кайсын—деп, ол сананат. — Райкомдо мындый эрмек көп лö болгон эди. Байла, аймактың jаандарына кыjырагтып, jажытту шўўлтезин көксине алып jўргени jарт. А бўгўн дезе эмеш калап алала, ачык-jарыгынаң куучындап ийгени бу туру...»

— Jарты jок дийдиң бе?

— А слер бойыгар оның арга-сўмезин көрўп jадаар ба?

— Кöрбöс, таппас болгоным учун сеге айдып отурбай, Турсунбек, — деп, Бабырганов jартын айдала, шыйбык сагалын сыймай тудат. — Jе оның аргазы дезе бар. Акту кўўнимнең айдадым, — бар!

— Jе, кем jок — деп, Касымканов токунадылу ўнпле jöпсинди. — Барып тыштаныгар. Кыштулардагы айалгалар керегинде сводканы мен де тургузып салгайым.

...«Мени чек ле оңдобогон эмтир — деп, Бабырганов тышкары чыккан соңында сананып, соок кейди бойына терең тартынат. — Чортты да оңдобогон. А чындап та алза, малчылардың jўрўм-jадынын кубултып аларының арга-сўмези кайда не?»

Тогузынчы бажалык

«Акыр ол Касымкановты мен калас ööркöдип салдым *ошкош* — деп, айдың тўнде иле көрўнип jаткан орук jолло меңдештў браадала, Тана сананды. — Айса, ка-

найда этсе, јарагадый болгон? Айса, графикте бичилгени аайынча ла эдер керек болгон. Јастырып ийдим бе? Је, керек беди, чуулдангай ла» — деп, јинт зоотехник токунадынып шымыранат.

Төңгичекке чыгара јүгүрип барала, тыныжын серидип аларга токтой түжүп, Тана јурт јаар кайра көрди. Элбек эмес тектирде толо турган туралардың көзнөктөри јаркынду мызылдажат. «Урмат эмди ле неми эдип отуры не?» — деген шүүлте көксине эбелди. «А Борис?» — деген экинчи санаа кере-јара кириже берди. Бабыргановтордың туразында от јок болды. Доктордың да көзнөктөрин мөңгүндий кыру туй тудуп салган. Клубтың јанында мотор таркырайт. Бүгүн јаңы кино келген болор.

Тана терең үшкүрип ийеле, чаңкыр тошко бастырган суунын јарадында турган јаан эмес эки кып тураны таап алды. Кыптарының экилези јарык отту. «Лиза, байла, эмди тетрадьтарыла уружып отурган болор» — деп сананала, экинчи јыл кожо јаңыс квартирада јуртап јаткан үүре-јелези, јинт үредүчи кыс, керегинде эске алынып, Тана күлүмзиренип ийди. Токунаа күүндү, улус ортозында чек билдирбес, анчадала јашөскүримниң ортозында көрүнбес јаңду Лиза балдардың тетрадьтарын колына алганда ла, јүрүмнең чек ле ырай берген немедий билдиретен. Бир катап Тана ајыктап көрзө: Лиза эки-үч час кирези отурып ла јат, отурып ла јат, а столдың кырында чогуп алган тетрадьтары дезе ол ло јеринде, эмеш те короп турганы јок. Тана курсак азып турган. Бүгүн оның күни. Аскан эт те бышкан. А Лиза дезе — кыймык та этпей отурат. Тана оның јанына јуктап келеле, көрзө: ача тартып салган тетрадьтың страницазында јайылып калган көк чернила. Ол јайылып, темиккелек колло бичиген буквалерга једип, олордың чернилазын чейип, ого алыжып турды. Јинт кыстың качарларында көстиң јажы.

— Бу сен канайып отурың, Лиза? — деп, Тана эки колыла үүре-јелезин кучактай алат. — Тетрадьты үрен салган туруң ине.

Лиза унчукпазынаң көстөриниң јажын алаканыла арчып ийеле, тетрадин јаап, өрө туруп чыкты.

— Оны түңгей ле солыыр керек — дейле, бир канча өйдиң бажында эрмегин уулалтты: — Үчинчи такып селиирим. Таскаду текстти үчинчи катап бичиген. Је түңгей ле јастыралар көп.

— Кем бичиген?

— Касымканов Joгорко.

Лиза колдорын jунуп алала, курсак салган стол jаар басты.

— Турсунбектин уулы ба?

— Эйе, онын.

— Адазына айдар керек.

— Мен ого бир катап айткам ла — дейле, Лиза унчукпай барды.

Ол учуралды Тана да ундыбаган. Ада-энелердин jуунында Лиза коомой үренип турган балдардын тоозында Joгорконын адын адаган. Турсунбек камык улустын көзинче ачурканып, бажын кородошту jайкаган:

— Слер не, ал-камык улустын көзинче партийный комитеттин качызын критикалаарга ба? Ондый кылык учун үч-гүбинде не болотонын билереер бе? — деп, казырланып, кезем сураган.

— Билбезим — деп, маигзаара берген үредүчи кимиректенген.

— Слер билбес болзогор, мен билерим — деп, корко берген Лиза jаар ол кезе көрölö, айткан: — Онөтийин кылынган эмтиринг. Сенин төс таайларын кемдер болгон эди, а?..

— Мен олорды көрбögöм. Билбезим, а не?

— Билбеечен болбо — деп, Касымканов чырайын там ла соодот — Олор ончозы бандиттерле кожо болгон. А онын соңында дезе — НКВД аайынча отургандар...

— Je мен, чындап та алза, олор керегинде укпагам да, билбезим де! — деп, Лиза айдала, көстöрининг jажын төгүп ийген.

— Je бот, билип jүр — деп айдала, Касымканов, столдоң, мөңдештү туруп, төрдöги стенеде илип салган Ленинниг портреди jаар көрүп ийеле, ойто үредүчи jаар бурылып, jакарган: — Мен сени бого база тудар учурым jок. А шак ла бу куучынды дезе ундыбай, эске алыныр jүр деп сурайдым.

Ол бир баштак, jылбыгдууш көстү Joгорко деп уулчак ол öйдöң ала Лизаныг чындап та jаан шыразы болоберген. «Бирлер» ле «экилер» онын тетрадинең азыйгы ла аайынча чек айрылбас болгон. Шак бу, төп санаалу, каткак бүдүүлү кыстын көксинде канча кире jаан ийдекүч jажынып калганын Тана оңдоп туратан. Jинт үредүчи баштак Joгорконы кезедип алар марын бедреген.

Қасымкановло эрмектешкели бир он конгон соңында, аймонодоң инспектор келип jўрген. Куучыны кату, jажы jаанай берген Кайсынова Роза Павловна деп келин Лизадаң: «Je сен, көөркийек, мында кандый jастыралар эттиң? Jажырбай ла, jартын айт!» — деп сураган. Эрелгендў эзэин кайдаң куйулып келгени тургуза ла jартала берген. Бўткўл неделениң туркунына инспектор урокторго келип, нени де терең шўўнип отурган. Учында педсоветтиң jуунында, Лизаның эки jаагына окшоп ийеле, «Молодец. Талант. Шак ла анайда аймактың бастыра jаандарына айдып барарым» — деген. Лиза дезе ыйлап ийеле, айылы jаар jўгўре берген.

— Je, Лиза, кедеригди сыныктыр — деп, Тана шымыранала, калыҥ эмес карга бадала-бадала, больницага капшай jедерге меңдеди.

Лиза тетрадьтар шиҥжўлеер ижин jаҥы ла тўгезеле, столынаҥ туруп чыгарда, ол ло тарый эжик ачылып, чырайы кызыл-марал болуп калган, эки көзинде сўўмjи jалтыраган Тана кире конды.

— Ончозы амыр-jакшы эмтир, карын, — деп, ол бозогоны ажыра алтаган ла тарый айтты. — Энеме Сарыш Матвеевич барып jўрген эмтир. Сорконы ла Урматты көрөр кўўндў jадыры. Je сен мында мен jокко кандый отурыҥ?

Лиза көп эрмек айдар эмес. Қара туйук кабактарын jуурынып, көстөрин билдирер-билдирбес ле сыкыйтып, jукачак эриндериле jўк ле кўлўмзиренеле, туура көрди. Тана да оныҥ кылык-jаҥын билип, оноҥ тўрген кару сөстөр айдарын сакыбайт. Ол сўўнчилў кўлўмзиренеле, та недеҥ де улам кödўриҥги кўўндў боло берди. «Энезине сўўнет пе? Онызы jакшы. Айса öскö шылтак болды эмеш пе?» Тана база нени айдарын сакып, Лиза белен азып салган кочözин айактарга урат. Тана бойыныҥ jажыдын айтпаска энчигер эмес:

— Лиза, Борис мени канайда уткыганын билериҥ бе? У-у!.. Сўрекей сўўнген. Онызын бойы айткан. Мени кöндўре ле энем jаар jединген. Ол, сыраҥай ла jуук төрөöн кижи чилеп, карган энемди кичееген эмтир. Ой, оноҥ ол бойыныҥ кандый да латынь сözиле бисти не аайлу каткырткан! Модор сöстöр айдарга Бористиҥ сўўйтенин сен билериҥ ине.

— Модор эмес, а öскö улустаҥ укканын бойына алынып, билеркеерин дезеҥ — деп, Лиза токуналу айтты.

Эп јоксына береле, Тана күлүмзиренерин токтодып, јабыс үниле эрмектенди:

— Оо, андый эмес эмей. Ол јаантайын ла: «Анайда јебрен филосовтор бойлорының өйинде айткан эди», эмезе: «Күнчыгышта јаткан албатылардың модор сөстөри андый» — деп јарттаарына кичееметен јок по? Чын ба, Лиза? Айдарда, оны сен неден улам, кандый да өскө, көлөткө јанынаң көрүп јадың?

Лиза билер-билдирбес ле күлүмзиренип ийди:

— Качан кыс кижи кандый бир јиит уулдың коомойын бир де ајаарбас боло берген болзо, ол ого сагыжы јеткени ол туру...

Гана кызара береле, столдың кийининеҥ чыга конуп, үүре-јелезин кучактай туткан бойынча, туранып ичине айландырып айтты:

— Мен сеге нен иде айтпазым! Нени де. Сен бүгүн кандый да кыйгас эмтириҥ!.. У-у! Чуулчызынай! Дейле, оны орынның үстүне ийде салып ийди. Лиза оноҥ айрыларга јастыктарла шыбалай берди.

— Акыр, токтозоҥ! — деп, Тана кенете кыйгырып ийеле, печкениҥ оозы јаар бурылып, мынайда эрмектенди:

— А-а! Јажырбай ла айт, сеге кем келип јүрген, а? Јажыдың эмди ле јарталбас аргазы јок — дейле, печкениҥ оозындагы кей тартар үйттеҥ түжүп калган папирос јаар сабарыла уулайт. — Бу не? Сеге кем келип јүрген, а?..

— Је, болгон... Јуукта јаңы ла мынаҥ барган — деп, самтырайып калган чачтарын јуунада сыйманып, Лиза айтты.

— А-а, мен билерим кем болгон — деп, Тана катқырат.

— Кем? Билер болзоҥ, айт.

— Уланкин Коля. Сенле кожо иштеп турган нөкөриҥ.

— Јок, јастырып ийдиҥ — деп, Лиза бажын јайкап ийеле, үүре-јелезиниҥ кödүриҥилү күүнине бир де эмеш биригер күүни јок чылап, айтты.

— Урмат па?

— Аайы-төөйиҥеҥ көргөмдө, ол мегe ле болуп, келбеген ошкош — деп, Лиза унчугала, бойының үреҥчигине көргöни чилеп, Тана јаар кату көрүп ийди. — Эйе, ол уул чын ла төп сагышту кижи ошкош — деди.

Тана маҥзаарып, унчукпай барды. Оноҥ орынның кы

рына отурып алала, бир де шылтак јогынаҥ тырмактарын ајыктајт.

— Мен оны јамандап, бир де сөс айтпадым — дејле, ол ўшкўрип ийди. Оноҥ чырајы эмеш јарый түшти. — Оорузыныҥ кирези кандый? Нени айдат? Ол бистиҥ билебиске сўрекеј јаан килемји эткен!

Лиза бир кезекке унчукпај отурала, кандый да, азыйдаҥ ала јарталбаган суракка каруу берип турган чылап, эрмектене берди: — Ол бастыра ла бойы иле-јарт. Эје, чып ла чын айдадым. Јаҥыс ла јакшынак улус анајып өткўре көрўнер. Акыр, сен јаҥы ла не деп сураган эдиҥ? А-а, чындап. Су-кадыгы орныгып калган ошкош. Ол та нени де сананып алган. Је эмди тура јажыт деп айдат. Кыйалта јоктоҥ ло бойыныҥ јажытту шўўлтезин бастыра јашөскўримниҥ, бастыра улустыҥ көзинче јартаар болгон.

— Јилбўлў эмтир — деп, Тана кенетийин улу тынды. — Ол табар. Ол андый...

— Сени суруулаган. «Анда, тайгаларда, база ла шуургандап јат ошкош» — деп, санааркап турган. Мен бодозом, ол сени сўўп јат ошкош, Тана — дејле, Лиза стол јаар базып барала, тыркырай берген колыла учебниктерди чого салып турды. Оны да Тана јастыра көрбөди. Ол ўўре-јелезине јууктај базала, оныҥ јардынаҥ кучактај алат:

— Мен бир де неме билбезим, Лиза. Чек ле аайтөөйине чыккалагым.

— Аайланып ал. Оҥдонып, эзенип алар керек. Оноҥ башка болбос учурлу — деп, Лиза кандый да соок ло бир эмеш кату эрмектенди.

— Онызы андый ла белен неме эмес, Лиза...

Тананыҥ колын јардынаҥ алып ийеле, Лиза илмек јаар барып пальтозын кийди.

— Сен кайдаар шыйдынып алдыҥ?

Тана јаар көрбөй дө, Лиза эжиктеҥ чыгып бараадала: «Бектенбе: мен эмди ле келерим. Школдо линейкам ундылып калган! — деп кыйгырып ийди.

— Мындый орой өйдө кожо баралы ба?

— Јо-ок, меге једекчи керек јок. Мен јаҥыскан. А сен бойыҥныҥ проблемаҥ керегинде јазап сананып ал. — Анайда айдала, Лиза тышкары чыга конды.

«Айса,... айса, Лиза оны бойы сўўп јат эмеш пе? — деген шўўлте Тананы бойыныҥ соогыла каарып ийди:

Урматтыг көстөри керегинде Лизаныг айткан сөстөри оныг санаазына эбелип келди. — Анайда јаңыс ла сүүп турган кижизи керегинде айдатан. Чын эмеш пе, Лиза?..»

Сакылта јок эбелип келген шүүлтезинге кайкап, Таня отура түшти. «Чын да болордоң маат јок!.. Јаңыс ла ол јартын айдар эмес. Бир де сөс айтпас, кыгыс та эдип унчукпас. Оныг кылык-јаңы андый. Тургуза ла кандый да линейка керегинде шылтак таап, јаңыскандыра барып, бойын токунадынып, ачына бергенин јажырарга умзанганы ол туру. Эх, Лиза, Лиза!.. Эмди мен канайдайын? Урматка мениг бир де күүним јок деп айдып ийейин бе? Чын ла айалга андый эмеш пе?..»

Тышкартынаң угулган кандый да табыш Танаңы уур шүүлтелердең астыктырып ийди. Анда не болуп јатканын лаптап көрүп ийерге, көзнөк јаар базып ла јадарда, эжикти кем де араайынаң токулдадып ийди. Эжик тургуза ла араайынаң чыкырап, кайра ачыла берди. Бийик бозогоны јүк арайдаң ла ажыра алтап, јап-јаңы тонын кийип алган Сорко кирип келди. Оны ээчий Јаңар кире конгон турды. Тана уулчак јаар тап эдип, сүүнгенинге кыйгырып ийгенин бойы да билинбей калды:

— Эзен, Сорко!.. А мен дезе сеге эриккеним не аайлу деер!

Оноң Сорконы кучактай алала, окшой берди. Сорко эјезинең айрыларга колы-буттарыла чакпыланат.

— Токтозоң, эје! Мен не, сеге тоң ло јаш бала ба?

— О-о јайла! Баштаң баш болзын, калак! Буруумды таштаар туруң, Сорко, — деп, Тана чочый берген кижи болуп, көстөрин тазырайта көрөт. — Сен качан ок је ле деген эр кижи болуп калганыгды ундып салган эмтирим!

— Је, эмди тура эр улуска теңдешкелек те болзом, је түңей ле мен јаш бала эмезим — деп, терең ушкүреле. Сорко чала чуулду айтты.

— Је, андый болзо, чечинип ийеликтер! Акы, илмек мында. А сениң тонығды дезе, Сорко, шак ла бу иле јерге илип салалдар. Бат мынайда! Эмди мен слерге чай изидип берейин — дейле, Тана печкези јаар болды, а Сорко дезе бойыныг эјезиниг јаткан айыл-јуртыныг ичин серемјилү ајыктай берди.

— А мынызы не? — деп ол, тургуза ла репродукторды көрүп ийеле, эјезинең сурады.

— Онызы радио.

— Бе, мыны радио деп кижи айдар ба? — деп, уулчак бүдүнбей айдат. — Бот бистийин көрзөӊ — бүткүл таскак ошкош. Једе-ен...

— Је онызы приемник ине! А бу дезе јүк ле радиоточка.

— Точка ок болгодый. Унчукпай јатканда...

— Унчугар өйи өдүп калган — деп, Јаӊар јартайла, колындагы чазы јаар көрөт. — О-о, өй удабас ла бир час боло берер турбай. — Оноӊ сыйынынаӊ сурады: — Энемниӊ аайы кандый?

Тана көргөн-укканын айдып берди.

— Айдарда, кем јок по?

— Эйе, јаӊыс ла Сорко керегинде санааркап јат. Оны кожо алып келгенеер јакшы. А Јыламаш кандый отуры?

— Эзен айтырган эди — дейле, Јаӊар эжиктиӊ јаагына јөлөй тургузып салган арчымагы јаар көрөлө айтты: — Анда энеме ле сеге сый берип ийген эди.

Тана арчымактыӊ бууларын јилбүлү чечип, оноӊ бүткүлге тоӊурып салган эки кол кодорып алды.

— О-о! Текениӊ эди ошкош ине?

— Эйе. Башкы күн Чагат бажынаӊ аткам.

— А мүүстерин дезе мен бойыма артырып салгам — деп, Сорко эрмекке кириштн. — Автомобиль эдерим.

— Чып-чын, Сорко. Текениӊ мүүзинеӊ јакшынак автомобиль болор деп Тана айтты. Оноӊ агазы јаар көрүп, меӊдештү айтты: — Слер эмеш сакып алараар ба? Мен эт кайнадып ийейин.

— Мен тойу. Чай болзо, эмеш ичкей эдим. Ат тыштанып ла алза, ойто атанар керек. А Сорконыӊ уйуктаар өйи јеткен — деп айдала, Јаӊар уулы јаар бурылды. Кандый да книганы ајыктап отурган Сорко, јаан кижи чилеп, кимиректенет:

— Чай ичпезе, уйку да келбес эмес пе?

Тана ла Јаӊар экилези күлүмзиренип ийдилер.

— Сениӊ айылыӊа неделе кире јаткай. Турлуга јүреле, чек ле јерлик аӊ ошкош болуп калган. Киного апарып келериӊ. Балдарла таныштыр — деп, агазы јакыды. Оноӊ Тана чайын урганча, эмеш унчукпай отурала, эрмегин уулалтат: — Математикле туштажып, эмеш јарт эмес суракгарды јартап алар керек болгон эди. Удабастаӊ экзамен болор. Је, канайдар, эмеш соӊында, чөлөө тушта да келгейим.

— Акту күүнимле слерге ажындыра ла уткуул айда-

дым, ага: сүрекей каруулу экзамендер табыштырараар. Онјылдык үредү түгенип јаткан эмес пе?.. А оныҥ соҥында, кайдаар үренип бараараар?

— Акыр, меҥдебе, Тана. Элдеҥ озо экзаменди табыштырып салар керек. Је, ак-чегинеҥ айдар болзо, эмди не ле јүзүн машиналарды үйгендеер керек деп бодойдым.

— Је, канайдар. Үредүгерди учына јетиригер, оныҥ соҥындагызы көрүне бербей — деп айдала, Тана үргүлеп отурган Сорко јаар бажыла кекип ийди. Оноҥ столдоҥ араайынаҥ туруп, уулчак јаар эркелү көрөлө, оны бойыныҥ койказына чеберинеҥ апарып, јатырып салды.

— Узак јорукка эр кижи јобогон эмтир — деп, Јаҥар күлүмзиренип ийеле, байагы ла куучынын уулалтат: — Удабастаҥ ла бистиҥ бийик тайгаларыбыска сүрекей көп јүзүн-базын техника келер дежет. Амадулу санаалар андый ла. Үредүге бараргa керек ле. А билеҥи канайдар?.. Училищени божоткончом, Јыламаш та койлорды кичеегедий ле. Бу турлуларда ясля бар болзо...

— Эм тура энебис те баланы албай. Күчи јеткил. А турлулардагы айалгалар керегинде айтканаар чып-чын.

— Слерлерге, башкараачы нөкөрлөргө, онызы керегинде шүүнип сананар өй јеткен эмес пе, Тана?..

— Је, слер мени башкараачы улустыҥ тоозына кошпозоор, акы, — деп, Тана күлүмзиренип айдат. — Ол керегинде шүүнип, сананып јүрген улус бар ла. Турлудагы айалгалар бу ла бойынча үргүлјиге артар аргазы јок. Онызы јарт.

Лиза да јанып келди. Аскан таҥкызын јетире тартала, Јаҥар јанарга шыйдына берди.

— Энеме тушташпаганым коронду. Чуулдаар болор. А таҥ атканча бого артарга база јарабас: койлор откорор керек.

— Је мен ого айткайым. Чуулдабас болбой — деп, Тана агазын токунатты.

* * *

А Сыргачы дезе Бабыргановло эрмектешкенин эске алынып, шак ла бу өйдө уйуктап болбой јаткан. Акыр, ол ыраак өйлөрдө не болуп калган эди? Ол неден улам јеткерлү кылык эдерине јүрек алынган? Бүткүл неделениҥ туркунына Кылыш тайгадаҥ Кара-Туйукка түшпеген. Оныҥ келетен орук јолын улам ла карааргa Сырга-

чыныг көстөри чек ле ойыларга јеткен. Качашкан байдыг бозулары бар. Бир кӱн энгирде, не де болзо, барар деп сананып алды. Кӱн кырлардыг баштарынаг ажала берерде, Сыргачы кабырып јӱрген бозуларын јуунада берди. Јыраалардыг ортозына тенгилей берген шнлемирлерди јӱк арайдаг ла таап, өзөк ичине айдап тӱшти. Айылдардыг ыжы качан ок чӧйилип јатты. Бозуларды чедендеп салала, кызычак өткӱштең јаңы ла чыга конорго умзанарда, байдыг айылындагы өткӱн кыйгы оны турган јеринне ле токтодып ийген. Бастыра эди-канына соок јайыла берди. Кыйгы эски айылдаг угулган. Оныг эжиги кенете кайра ачылды. Кандый да саг башка самтар кийимдӱ карганак тышкары чыга конгон. Колындагы тӱңӱрин кӱңкӱлдеде согуп ийеле, оргузыла теңери јаар уулап, тескине берди. Алты толукту агаш айылдыг эпши јанында кере тартып салган кыл армакчыдаг калбактанып алган ӱй кижини Сыргачы ачык эжик өткӱре көрӱп ийди.

«Је неге оозыгды ачып алала, карайдыг!? Ӱй кижи бала таап турганын көрбөгөң бӧ?..» — деп сананала. Сыргачы јана болды.

— Белдестиг экинчи эмеени Оймок балазын таап болбой, шыралап јат. А кам дезе көрмөстӧрди ырадарга кӱјӱренип јаткан ошкош деп айдыжат.

— Агаш-таштыг адазы
Айаг башту Адаган...
— деген ӱн камныг кежиринең чӧйилип чыгат.

— Кара јышла бӱркелген
Карыкчалду Чаптыган,
Арга-сӱмеерди айдыгар,
Алкыш-быйан беригер.
Јебелеген јегкерди,
Аралаган коронды
Белдес јургынаг ыраткын,
Аай, аай, аай, ай!
Айы-кӱни јеткенге
Алкыш-быйан эдигер.
Тӧзӧмӧлдӱ бу јурттаг
Кара булут таразын.
Эремелдӱ бу јердең

Эзин-салкын ыразын,
Ээй, ээй, ээй, эй!..
Тоң будакту карагай
Томуртканың јемиди.
Кара агаш баштары
Каргаа-кускун уйазы...
Кара-туйук өзөккө
Кара санап не келер?
Кара башту билеге
Карыкчалду не тийер?
Оой, оой, оой, ой!..
Тос бүркүлү айылга,
Төңгжаан сөөктү билеге
Алкыш-быйан беригер.
Арчамыкту јеткердең,
Баш ла болзын, айрыгар!..
Аай, аай, аай, ай!..

Түңүрдиң күңкүлдеек табыжы ла камның күркүреек үни айландыра агаш-ташка јаңгыланып турат. Кезик аразында алысталып, кайдаар да јылыйып браадала, саскылта јоктоң ойто ло коркушту экпинделе берет. Бу ончозы көгүске өткүн, көрөргө коркушту болордо, јиит кызычак јодроның төзинде там ла бастыра бойы јапшының браатканын билинбейт.

Куды чыккан Сыргачыга эмди өчөмиктелип калган оттың чедиргендери көрүнет. «Акыр, Кылыштың энези бооро не деп куучындаган эди? Ээ, чындап, камның өтпөс јери јок деген. Кам эмди ле алыс јерде Эрлик бийди алдырып келер, оноң Оймокко болуш сураар болор— деп, Сыргачы сананат. — Ак јарыкка чыккалак балазының јулазын көрмөс айрыбазын деп, кам јайнаар».

Јаңы ла ийиктелип, аай-бажы јок алгырып јүрген кам айылга кирип, от бажына барала, јыгыла берди. Кем де, оның түңүрин алат. Манјактары јайылып, узак ла јатты ошкош. Оноң араайынаң өрө өңдөйип келеле, јабыла на отура берди. Бырыксып јаткан турундарды бир үй кижи ичкери јылдырып, үрүп ийерде, от јалбыштала күйе берди. Карган камның чырайы куп-куу, јүзиниң чырыгы тары там ла тереңжип калган ошкош. «Алыс јерге түжүп, ал-кымык буудактар ödүп, Эрлик бийдиң бойына эрмектежери күч ок болбой кайсын» — деп, Сыргачы шүүнип отурды.

Ўргўлеп отурган кам оң колыла кенете јаңып ийди. Белдес ол ло тарый ого аракылу чөөчөйин сунат. Эки-үч тарый эстеп, кам аракыны јуда салып ийеле, табылу эрмектене берди.

— Агаш-ташту алтайыстың ээзи сўрекей ачуурканып отурган эмтир... — деген сөстөри Сыргачыга јап-јарт угулат. — Сен оны сўрекей чуулдаткан ошкожың, Белдес. Је андый да болзо, сениң ады-јолыңды адап, алкыш-быйанын јетирзин деп сурадым. «Кылгааны сынгалак малыңнаң кызыл-јеерен байтал тайзын, кызыл былгайры тажуурга ачу суу јууп, чачылга этсин»—деп јакарды.

Кенете Сыргачының јаныла Белдес байдың ийди ӧдӧ конордо, ол арай ла кыйгырып ийбеди. Чочыган элик чылап тура јўгўрген бойынча ол айылы јаар јўгўрди. Сыргачының буттары јерге тийбей брааткандый болды. Эски чадырдың эжиги базырулу. Јарыктары ӧткўре улам ла мызылдап јадатан от то јок. Адазы малдап барганы јарт. А энези?..

— Чындап та алза, бу энем кайда не? — деп, Сыргачы шымыранып, эжиктиң кайыш тутказынаң ала койды. Кулаш јетпес чичкечек базыру, калырт эдип, тоолоно берди. Сыргачы чочыган бойынча, айылга кире конгонын билбей калды. Куу кубалга көмўлип те калган болзо, оды ӧчкӧлӧк турундарды чого салып, бар-јок кўчиле јалбырада ўрерге кичеенет. «Капчай јалбырайтан болзо, ээнзиреп калган айылдың ичи јарый берер эди. Оноң башка карачкыда... Јок, бого көрмӧс не келетен? Ичинде јиир неме бар эмес»—деп сананат. От јалт этире кўйип, айылдың ичин јарыдып ийерде, Сыргачының да сагыжы јарый берди. Оттың айағында турган куулы чөйгӧнди көрўп ийеле, ол бойының аштаганын јаңы ла эзенет.

«Чайлу болтыр... Энем мени сакыган ок болгодый — деп сананала, чөйгӧнди очоктың азуларына тургузып ийди.—Изизин. Байа теертпек тудуп отурган эди. Артты не?»—деп сананып, айаксалгыш јаар ууланды.

Изў чайдаң ичип, курут-сарыттаң меңдештў јип те отурза, Сыргачының санаазынаң камның алкыштары чыкпас, тўңўрдиң табыжы кулагынаң ырабас болды. Бастыра эди-сӧӧгиле чымалылар јўгўрижип тургандый јимиреп турды.

— Ии татай!.. От ӧчкӧлӧктӧ, капшай јадып уйуктаар керек—деп кимиректенеле, Сыргачы, тон-ӧдўгин чечпей-

ле, энезининг тӧжӧгине чыга берди. Эскизи једе берген некейле јык этире бӱркензе де, уйкузы келбейт. Не лејӱзӱн шӱӱлтелер, јинји чилеп, улай-телей тизилип турар болды.

«Кылыш... Сен эмди ле кайда јӱрӱҥ не? Кӧскӧ кӧрӱнбес, сырууҥ угулбас, кайттыҥ? — деп сананып, Сыргачы улу тынат. — А энем кайда база берген болотон? Ээ, Оймоктыҥ јанында ӱй улус кӧрӱнген эди. Олордыҥ бирӱзи энем болбос по?.. Айса байдыҥ јаан айылында айак-казанла согушканча ба? Адам, адам!.. Ого јӱк слер ӱйде болгон болзогор, кайдат. Тайга-таш слерге кызыгардаҥ эрке болды эмеш пе?.. Јок, адам мени сӱӱп јат. Оноҥ башка, јанган ла сайын меге кандый бир сый экелерп оныҥ сагыжына кирбес те эди».

Шак ла мындый санаа-шӱӱлтелер эбелгенде, Сыргачыныҥ јӱреги токунап, эди-канына јалакай јылу јайылатан. Эмди де, больницаныҥ соок кыбында јадала, оныҥ эди-каны изип, маҥдайына тер чарчала бериптир. Је озогы јӱрӱми, тоозы јок томоноктор чылап, эске кирип, оролыжып ла јат, оролыжып ла јадат.

«Акыр, оноҥ ары не болгон эди? Таҥ адып клеедерде энези јанган. Ол каткак та болзо, јылу алаканыла Сыргачыныҥ маҥдайын сыймай тудуп, эрке ӱниле сураган эди:

— Тон-ӧдӱгиҥди чечпей канайып уктап калгаҥ, балам? Айса, јаҥыскандыра коркып, уйуктабадыҥ ба?

— Јо-ок, эне. Мен уйуктагам — деп, Сыргачы та нениҥ де учун энезин мекелеп ийген.

— А слер мынча кире узак кайда болгоноор?

— Јоо калак... Белдес айылыныҥ айак-казаныла согужарынаҥ башка, менде кандый јыргал бар деп айдар? Белим де ӱзӱлерге јетти ошкош. Оору Оймокко кам экелип, камдатканын укпадыҥ ба?

— Тӱҥӱр типилдеп јатканын уккам ла...

— Ол турган сабаттыҥ тӱбинде бир болчок эттӱ мӱн экелгем. Оны изидип, ажанып ал, балам. Удабас кӱн чыгып келер. Бозуларыҥды откорор керек — деп кимиректенеле, Темене эмеген тӧжӧгине чыкты. — Адаҥ база ла јанбады ба? — деп, сураган бойынча ла, кӧстӧри јумулып, уйуктай берген. Сыргачыныҥ айткан каруузын да укпаган.

Кӱн тал-тӱш кирезине једип калган. Соок сысту кӱски чалын качан ок топсып, кӱрере кургап калган ӧлӧҥ

эзинге билер-билдирбес шуулап турды. Тойо отоп алган бозулар кучакка келбес јоон тыттардыҥ көлөткөзинде јаткылап кепшенгилей берерде, Сыргачы Кара-Туйуктыҥ суузыныҥ јарадына отура түжүп, койынына сугуп алган азыгын кодорды. Соок теертпек, јаш курут. Агын суудаҥ алаканыла суза согуп, Сыргачы азыгына кожуп, ажанып баштады.

Кенетийин кийин јанында не де шылырт эдерде, Сыргачы кайа көрүп, кыйгырып ийгенин бойы да билбей калды:

— Кылыш!.. Бу сен кара јерденҥ чыга кондыҥ ба, айла, ак-айастаҥ түштиҥ бе?

— Неге чочый бердиҥ, Тана? — деп, Кылыш ак толун ай чылап, күлүмзиренет. Тана дезе чурап барала, јиит уулдыҥ эки колынаҥ ала койып, сүүнчилү шымырана берди:

— Кылыш, мен сени уза-ак сакыгам. А сен дезе кенете ле сакыбас јанынаҥ чыга конгоҥ.

— Көөркийим!.. Көзимниҥ оды, көксимниҥ јулазы— деп меҥдештү айдып, Кылыш эки алаканыла Сыргачыныҥ эки јаагын сыймап турды. Онон Сыргачы кенете Кылышты бойынаҥ ырада ийдип ийеле, күлүмзиренижин јажырбай, улай-телей сурай берди:

— Сен тайгадаҥ качан түшкеҥ? Минип јүрген адыҥ кайда? Јойу келдиҥ эмеш пе?

— Адым армакчыда. Бойым мында. Өнөтийин туштажарга сени бедреп келгем. Эмди сеге јарт па?

— Јок, јарт эмес, Кылыш. Сен бого тайгадаҥ тегиндү түшпеген болорыҥ.

— Је, айса бого отурып ал. Мен ончозын јартап берейин — дейле, Кылыш јажыл торкодый јажаҥга отура түшти. Сыргачы да коштой отурып алды.

— Байа түнде бистиҥ одубыска Јытыш једе конгон. Тери-буры кайнаган, минген ады ак-көбүк. Адаҥ ла мени «бийттү туулактар» деп јүзүн-базын айткылайла, малды јуунаттырган. Таҥары јуук, јүк арайдаҥ ла бир байтал чалмадап бердис.

— Кандый байталды? Јытышка ол не керектү болды не? — деп, Сыргачы јилбиркей берди.

— Јытышка эмес, Оймокко. Оору Оймокты алмыс-јилмистерденҥ айрып аларга болуп, тайылга тайарга сананган улус эмтир — деп, Кылыш үшкүрет. — Айла тайатан мал талдамалду болотон турбай.

— Кандый байталды экелдеер? — деп, Сыргачы сонуркайт. Ол адазының кабырып жүрген малын ўзе билетен.

— Тарылгача ла ак төөнөйлў, кызыл-јеерен байталды.

— Ол бир ыйык јалду јеерен бееден чыккан кулунды ба?

— Эйе.

— Оо јайла! Мен оны, эки јўректў мал болор деп бодоп јўретем. Көөркийдиң јаражы да, ылгымы да кайкамчылу болгон эди. Эм ол кайда?

— Кайда деер? Терезин качан ок тескери сойып салганыс — деп, Кылыш колын јаңат. — Айла сойыш та болзо, оны не оңду деп айдазың.

— А оны канайда сойгоноор?

— Онызын сураба, Сыргачы. Айдарга да коркушту— деп, Кылыш тыңыскый берген ўнин јарыдарга, ол табышту какырын ийди. — Төрт санын төрт казыкка кере тартала, көөркийдп тумчалап өлтўргендер.

— Сен анда болдың ба, Кылыш?

— Менең болгой, Белдес бай бойы да анда турушкан — деп, јиит малчы јеткерлў керек эткен чилеп, карыкчалду эрмектенди. — Азырап алган малын кижи анайда шыраладып өлтўрер бе? Тфук, сананарга да јескинчилў!

— Адам база анда болды ба?

— Јок. Ол «тымуулап јадым» дейле келбеген.

— Эмди Сороң кам база ла, ач бөрў чилеп, улуйтан туру.

— А сен кече энирде ол камдаарда, анда болдың ба, Сыргачы?

— Болгом, Кылыш. Эрик јокто ло болгом. Је мени бир де кижи көрбөгөн. Мен јодроның төзине јажынып алала, шыгалап отургам — деп, бурулу ўшкўрип ийет.

— Коркыбадың ба?

— Јок.

—И татай! Тескинип, текпиленип јаткан самтар көрмөсти көргөнчө, көрбөзө торт — деп, Кылыш туура тўкўрет. — Айла, тайылга тайза, база барарың ба, Сыргачы?

— Тфук, ары ла кедери эт. Мен бозуларымла агашташтың ортозы јаар кача берерим.

— Чын, Сыргачы, чып-чын. Мен де качарым — деп,

Кылыш көстөриле сүмелү көрүп айтты. Оноң күн јаар карап көрөлө, Сыргачыныҥ колынаҥ алып сурады:

— Эмди нени эдерге туруҥ?

— А нени эдер? Јанарым. Күн де тал-түштеҥ кыйа берди. Бистиҥ айылга барып, чайлап алалы. Энелерибис база ла Белдес айылыныҥ казан-айактарыла уружып јаткан болор.

— Је айса капшай баралы — дейле, Кылыш Сыргачыны колынаҥ тургуза тартты. Оноҥ экү өзөкти төмөн ойын-каткылу јүгүриже бергендер.

... Тайылга тайар күн Сыргачы бозом эҥир киргенче Кара-Туйук ичинеҥ түшпеген. Учында Кылышла туштажып, эрмектешкени сагыжынаҥ чыкпай јүрген. Јүзүнбазын шүүлтелердеҥ кере ле түжине айрылар аргазы јок болды.

Сыргачы бозуларды чеденге орой эҥирде экелерде, уйлар сааргa јуулган келиндер оны аай-бажы јок айткылап, јүзүн-базын арбагандар:

— Сен куртыйак мынча киреге јетире јалаҥда нени эткеҥ? Бозуларды айдап түжерге чөлөө табылбады ба? Кылчыр көстү Кылыжыҥла ойноп, эдер ижиҥди ундып койдыҥ ба?..

«Тфуук, тилдериниҥ корондузын!» — деп, карыкчалду сананала, Сыргачы олорго удура эрмек айтпай, айылы јаар јүгүре берген. Анда јаҥыс уйын саап, сүдин аайлап салала, чайын азып, эне-адазын сакый берген...

«Өй-јүк ле түн ортозы болгон соҥында энем јанып келген ошкош эди. Акыр ол мени ойгозоло, не деп айткан эди? Ээ чындап, оныҥ сөстөри корголјындый уур болгон: — «Оймок божоп калган. Балазын таап болбогон», — деген».

«Акыр, ол туштa мен энеме не деп айткан эдим?— деп, Сыргачы сананып, темир орынына лаптап отурып алды.— Ээ чындап: Камыгар алкаган. Туулардыҥ ла суулардыҥ ээлери дезе көстөп, мал тайдырган... А тайылганыҥ эдин түгезе јип божоголокто ло, Оймогоор божоп калган турбай... Ол неге јараар, эне?» — деп, јалтаныш јоктоҥ айда салала, ол ло гарый коркужы келерде, айландыра ајыктана берген. Энези де коркыган бойынча, эжик јаар көрүп ийген.

— Тымзаҥ сен! Тили-оозыҥды тартынзаҥ — деп, энези коркушту арбаган эди.

— Бис экү неденҥ де јабыс улус, Сыргачы. Алмыс-

јилмистер алдында камдар да, байлар да — эш ле неме эмес — дейле, Темене отко јууктай отурып, кагзазын аза берген.

«Айса болзо, энемнинг айтканы чын»—деп, Сыргачы ол туштa сананды. Тонын јебечегдей јарындарына јабынып алала, Сыргачы тышкары чыккан.

Јердинг ўстин барыгкый тўн бўркеп салган. Јарым теертпек ошкош ай јалтырайт. Тегеринин тўбинде јўзўн-базын орук јолдор чалыжып калган. Је олордыг бирўзи ончозынаг элбек. Јуукга јагы ла оны кууй ўўрлў койлор ло айгырлу малдар ёдўп, тегеринин тўбин кечире тепсей берген ошкош. Сыргачы Кара-Туйуктыг агын суузынын јарады јаар басгы. Ол тудуш ла омок, сўўнчилў агат. Онын кожо алып јўрген кожогдоры ума јок кёп. «Ол кожогдорды ончозын кижи билип, огдоп алатан болзо, а? Айса болзо, оныг бойыныг кўўн-табы, эрелгендў санаазы, эбелип калар ачу-короны бар болор бо? Јагыс ла оныг тилин кижи огдоп болбой јат. Кижи ёлёгдёрдинг, чечектердинг тилин огдойтон болзо, кандый јакшы болор эди! Шак ла бу, јагы ла ёдё берген адаруны да, туку ол отурган кушкашты да огдойтон болзо... Кижи нени де болзо бўдўрип салар аргазы бар дежет. Јок, онызы тёгўн. Акыр, анайда кем айткан эди? Бир катап адамла эрмектежип отурала, Боодой айткан ошкош эди...»

«Эйе, Боодой... Ол туштa Бабырганов Сарышты анайып чололойтондор. А оныг айтканы чып-чын болгоны јарт эмес пе? Ол ёйлёрдё сен, јап-јаш кызычак, оны ончозын огдобойтон бединг?».

— Боодой — деп, агын суучак јаар карап, Сыргачы ол туштa шымыранган. — Оны кижи сырангай огдоор аргазы јок. Адамла эрмектешкенде — бир деп айдар, а ол бир орус бийге дезе — ёскёртип отурар.

Сыргачыныг санаазына ол бир тўрмеден качкан орус кижи кенетийин эбелип келерде, ол кут јок корко берген.

Шак ла бу ёйдё кайдаг да тёмёртинеч аттардыг бышкырыжы, туйгактарыныг тибирти угула берди. Сыргачы јуугында турган јодроныг тёзи јаар чурап барала, оныг корболорыныг ортозына јажынып алган. Качан ок јаба јууктап келген аттыг тыныжы билдирди. Оног кенетийин шокырып ийеле, шып-шыг боло берди. Кандый да кижи олордыг айылыныг одожына тўже конгон. Ол

адын орук јолго таштап ийеле, коркыраак суучакты ажыра калып, айылдың эжиги јаар уулана базып ийди.

— Қылыш! — деп, Сыргачы јажынып алган јеринең чыкпай, чала кайкаганду унчуккан. — Сең эмдее ле баргалагың ба, Қылыш?

Қылыш чочый береле, кайра болгон.

— Меге көс көрүнди бе, айла чындап ла сең бе, Сыргачы? — деп, ээн јер јаар ајыктап, Қылыш алаң кайкайт. Сыргачы кыймыктабады. Ол эки алаканыла көстөрин бектеп алала, араайынаң каткырып турды.

— Аа, чын ла сең турбайың. Мында нени эдип јадың? — деп, Қылыш корболордың ортозы јаар чураң барала, сыргалјызының эки ийнинең ала койды.

— И татай! Сенең аракы јытанып јат — деп, Сыргачы оны ийде салат.

— Ол бир көрмөзөк күндүлеген — деп Қылыш күлүмзиренип, колыла јодроның будагын сый тартып ийди.

— Агашты үребезең, күрүм, — деп, Сыргачы чуулду айтты. — Байдың күндүзинең мойноп болбодың ба?

— Болбогом. Јеткерлү учурал болгондо, канайдар? Оймок, — деп, Қылыш кимиректенеле, кабактарын јемире көрүп, айтканына кожот: — Боодой чын айткан. Јапјаш байталды тайза да, оноң бир де туза болбогон.

— Оймоктың сөөгине база ла бее сойдырар болды ба — деп, Қылыш унчукты.

— Јаңду беди?

— Үй кижиниң сөөгин тутса, мал сойбозо до, кем јок ошкош эди. Бот бай бойы өлгөн болзо, јаңыс эмес, көп мал сойылар.

— Сен неден улам мынча кире узак көрүнбединг?

— Малды эң ле ыраак одорлорго айдап јүргенис — деп, Қылыш күүн-күч јоктоң айдала, көстөрин јажырат.

«Бу Қылыш кандый саң башка болуп калган — деп, ол туштa Сыргачы там ла ырап брааткан уулды ээчий көрүп, бойында сананган. — Эр јажы једип, күүн-табы да катуланып калган. Та не де керегинде санааркаары көптөй берген. Бир де јеткерлү чугаан болбой, олор јаңыс турлуда јаткан болзо, кандый макалу болбос эди!»

Қылыштың малдап јүрген јерин — Қара-Қырдың эдегин Сыргачы јакшы билер. «Энирде билдирбезинең турлузына једип барала, оның чадырының јанына јажынып, оноң кенетийин: «Эзен бе, Қылыш!.. Мен бу ла турум!»—деп кыйгырып ийген кижи. Қайткай эмеш?..»—

деген шўўлте сакылта јоктоң Сыргачыныңг санаазына эбелген.

Шак ла бу шўўлтезинле Сыргачы төжөгине јаткан бойынча уйуктап калган. А эртеңгизинде дезе оору кижи болуп јоңдонып, јөткүрип јаткан.

— Слер, эне, коркыбагар. Тымуум ödö бербей... Јаңгыс ла, бозуларды эңгирде чедендеп салзын деп, кемди-кемди айбылап ийген болзогор.

Энези бажын јайкаган. Кызын терең санааркашту ајыктап көргön.

— Јок, Белдес арбанар болор.

— Керек беди, арбангай ла. Мен оору кижи, канайдарым? Ооруум чамыга берзе, не болор?

— Чын, балам, чын — деп, энези аргазын таппай, шакпырай берген. — Сен сўт кайнадала, оны ич, балам. Айса, бай унчукпас болор бо.

— Ол билбес те — деп, Сыргачы айтты. — Бўгўн, байла, Оймоктыңг сööгин јуур болор.

— Чындап та, балам, андый эмтир, — деп карганак эске алынды. — Кемди-кемди ийзин деп, Кыйматтаң сураарым.

Энезин ўйдежип салала, Сыргачы оныңг сумалынаң тегерик кўскў чыгарып алала, бойыныңг чырайын саат öйго ајыктап отурды. «Бу кўскўни энеме адам сыйлап берген дешкен. Бу алаканга келбес кўскўчек учун кандый да којойымга адам бўткўл кой берген деп, соңында айдып јўретен јок по?..» Оноң лаптап көрўнип алала, Сыргачы кўскўчекти ордына сугуп салды. От одурып, теертпектер быжырды. «Мыны Кылышка апарып берерим — деп сананып, Сыргачы јаан ўшкўрет. — Је кем јок, соок то болзо, калаш экелгениме сўўнер. Каймагы јок сўттиңг куруды — таш ошкош кату болбой база. Јаңгыс ла адыстыңг ыжы јытанар. А мен дезе... мен сеге јаантайын ла актап салган арбаныңг кулурынаң теертпектер эдип турар эдим!»

... Кыдырмак ташгу орук јолло Сыргачы јўгўрип ле браатты. Колында тос калама. Оныңг ичинде теертпектер ле бир болчок кадырган эт. Туку ол јаткан болчок ташка једеле, эмеш тыныжын серидип, јолын ајыктап алала, ол оноң ары јўгўрер. «Байлардыңг јалчыларынаң кемзи-кемзи көрўп ийбезин, калак. Тургуза ла серене бергилер...» Је јол ээн болды. Арка јанынаң агаш öткўре кўниң чогы сызылат. Эки јанында агаш јинлек, бороңгот

көрүнет, јодроның кызыл-күреҥ јалбыраҥтары элбеҥдейт. Оның козыр јинлектерин јула согуп, оозына таштап, Сыргачы өзөк ичин өрө там ла бийиктеп браатты. «Туку ол турган бажы тоҥкыр мөштиҥ јанында — ажу. Оноҥ ары јол элбек өзөк ичине түжер». Тыныжын база ла эмеш серидип аларга Сыргачы тоҥкыр мөштиҥ тӧзине токтой түшкен. Кайра баштанып, төмөн көрөт. «Бата-а, Кара-Туйук ичиндеги јурттар канча кире ыраак артып калган! Јурт турган јерди чаҥкырзымак түдүн туй алып койгон. Онызы Белдес айылында одурган оттыҥ түдүни болбой кайсын. Эмди ле Оймокты калганчы јолына үйдешкилеп турган болор. А мынаар ол, камчы јанында, Кадын. Оныҥ толкуларының табыжы да угулбай јат. Буркурап јаткан тамчылары, балыктыҥ кайзырыгы чылап, суркурап та турза, табыжы јок, агып та јатканы билдирбейт».

Ыраак-ыраак айландыра курч јыдалардый баштү чибилер ле јойгондор, кара тыттар ла байбак мөштөр кырлаҥдарды өрө чыгып браатканы ошкош. Сакылта јоктоҥ өзөк ичиле эзин сокты. Оноҥ улам агаштар јайканыжып, барбак будактарыла јаҥа бердилер. Кырлаҥдардыҥ арка јанында јажыл толкулар аҥданыжат. Оноҥ кенетийин теҥеринің түбиле јылып браткан ак булуттарла кожо ол, Сыргачы, учуп, кайдаар да ыраак, көс јетпес јерге шуҥуп браткандый билдирди. Оноҥ ойто ло болгоонып, араайынаҥ күлүмзиренип ийди. Бийик карганаҥың ортозында, кара јыраа бүркеген кайа таштардың үстүнде — кайда ла болзо јүрүмниҥ темдектери көрүнет. Туку ол баргаалардың баштарын бириктире тарткан јөргӧмөштиҥ уйазы мызылдайт. Оныҥ чичкечек торко учуктарыла меҥдеш јогынаҥ јөргӧмөш бойы јорголоп браат. Оны ээчий экинчи учук чӧйилип браткан Сыргачы көрүп ийди. «Көрзөҥ, чымындар тудар экинчи шүүн түүп турганын»—деп бойында сананала, Сыргачы күлүмзиренет. Кайда да, бу ла јанында, кичинек кушкаш тиркиреп учат. Бойы кичинек те болзо, үни өткүн, токунаа јок. Сыргачыныҥ бажына арай ла тийбей, бирде өлөҥниҥ ортозы јаар шуҥуп ийер, бирде ойто бийик талбып чыйыктап ла турар, ач-амыр јок... «Байла мында кайда да уйа тарткан болор. Айса, мында балдарын корып туру ба? Је мен олорго тийбезим. Кижи болгонбой, былча базып ийбезин, калак», — деп, Сыргачы сананала, өлөҥниҥ ортозы јаар ајыктайт. Бу

өйдө кайдаң да өрөртиневоныңүстине чобраныңоодыктары төгүлип түшти. Сыргачы өрө, мөштиңбудактарыjаар көрди. Көстөрине тийиңниңбарбак куйругы элбеңкөрүнип калды. «А-а, бу ла отуры, кичинек, кара көстөри де суркурайт ошкош».

— Айт! — деп, Сыргачы алакандарын чабыштырып ийди. — Jажына бердиң бе? Онызы jакшы. Унчукпай ла отур, көөркий. Тумчугыңды да көргүспе.

Чечектерге колынып калган, jажыл торкодый өлөңди көрөргө jаражын. Кызыл, көк, ногоон, алтындый сарым зак өңдү чечектерди бу jалаңа кем де өнөтийин jайа чачып салгандый. Эш ле неме керегинде сананбай, олордыңортозынаjалбагынаңjаткан кижи!

Сыргачы орук jолло ойто ло базарга турарда, кулагына кандый да тибирт угула берди. «Кылыш болотон бо? Je, кем де болзо, түгей ле».

Сыргачы таш ажыттай барала, өлөңниңортозына jажына берди. Туйгактардыңтибиртинеңjаңгыс ат эмес деп билдирди. «Экү бе, айла оноң көп пө? Олор кемдер не? — Сыргачыныңjүреги түрген согулып тура берди.— Ийттерлү болзо, чурап келеле, шаңкылдада үре берер». Тын-тырс jокко ло jада берет. Таң атту улус бу ла jаба jетти ошкош. Аттардыңтыныжы да угулып келди. Оноң кенетийин адазыныңүни угулды. Сыргачы бажын өрө көдүрип, оны кыйгырып ийерге сананала, je неденг де улам токтодынды. «Кожо клееткени кем болотон? Кылышла экү олор jылкыларды jалаңга таштаар учуры jок болгодый. Айдарда, онызакожо өскө кижи келип jат. Аа, Боодой эмтир.»

— Ундыбай jүр, Jолдон: ол тонокчы кижи эмес. Бийлердиңкалыраштары төп-төгүн. Ол jаан, керсү кижи. Ол jокту-jойу улуска ырыс күзеп jат — деп, Боодой эрмектенет.

— Мен билбезим, Боодой. Эш ле неме билбезим — деп, карууна адазы айдат. — Бу керекке мени сен калас сугуп jадың.

— Акыр, меңдебе ле. Бого эмеш куучындажалы.

Мөштиңтөзине келеле, экилези аттарынаңтүшкүледи.

— Сен, Jолдон, эрмегиңди, бир де эмеш сананбай, айттың ошкош, — деп, Боодой чала чуулду айтты. — Бу ончозы бистиңтекши керегис. Кажы ла jокту кижиниң...

— Айса болзо, сен чын сöс айдып јадыҥ, Боодой. Је мен билелӱ кижи инем. Эмди бис јаҥыс та болзо, уйлу, мингедий атту отурык.

— Э-э јайла, Јолдон, — деп, Боодой чöкöгöндӱ айдат. — Бистиҥ кажыбыс ла јаҥыс бойы керегинде сананар болзо, байлар ӱргӱлјиге ле бистиҥ мойыныстаҥ тӱшпес. Арасей јеринде ишмекчи улустар удабастаҥ ла кан сороочы кааннаҥ кыл мойынынаҥ кыза тудар. Бат, көрöриҥ де. Олор бойлорыныҥ ээлерин канайда јоткондоп турганын мен ичкери ишке јӱреле, канча ла катап көргöм, Јолдон. Черӱде де каан јаҥын јаратпай турган шӱӱлтелер көптöп јат. Революция болоры јарт. Бат, соҥында мениҥ сöстöримди эске алынарыҥ. Башкару элдеҥ ле озо революцияныҥ башкараачыларын тумчалап саларга кӱјӱренет. Бу ла качып чыккан Крайнов деп кижи — ол чын ла большевиктердиҥ бирӱзи — деп Боодой ӱнин там ла јабызадат. — Кааннаҥ кайучыларынаҥ јажынып јат.

Эки каҥзаныҥ ыжы Сыргачыныҥ тумчугына јаба согулып турды. Каҥза ээчий каҥза аскылайт. А јиит кыстыҥ эди-канына бу эрмектеҥ кандый да соок јайылат. «Кандый кижи керегинде Боодой айдат не? Белдес айылында болостоҥ келген бийлерге мойынындагы крезин көргӱзеечи Боодой эмес пе бу? Бойыныҥ кылыгы керегинде бойы ла куучындап берген јок по? Эмди база нени некежер болды? Боодой, байла, Кара-Кырдагы турлуга кандый да јеткерлӱ кижини јажырып саларга турган болор. Оныҥ соҥында бастыра буруны Кылыштыҥ ла оныҥ адазыныҥ мойынына јарбып ийерге шӱӱнип алган болор. Бу јеткерлӱ кылыгы учун кайрал алар, а Белдес байдаҥ дезе быйанду сöс угар. Јööжö-јööлтö аларга шӱӱнип алган ошкош. А Кылышты ла оныҥ адазын дезе соҥында канайда кыйнап салатанын сананарга да кӱч. Јок, Сыргачы ого чаптык эдер учурлу. Не де болзо, чаптыгын јетирер учурлу!»

Болчок јӱреги типилдеп, адазыныҥ јандырар сöстöрин ол сакып отурды. Саат öйгö эр улус унчукпай барды. Учында ла адазы тунгак, алаҥзылу ӱниле эрмектенди:

— Је, јакшы. Сен, Боодой, мени бу керекке, кандый да болзо, булгаба. Јолдон бир де неме билбес. Нени де көрбöгöн.

— Сен эр кижи инеҥ, Јолдон. Мен сени јöпсинер болор деп сакып отургам — деп, Боодой айдарда, ӱни-

нең Сыргачыга кандый да шоодылган угулып калды.

— Кылыш керегинде мен карулу эмезим. Ол бойы јаанай берген уул, — деп адазы тереҥ шүүнип, јаҥы ла айткан эрмегин улалткан. — Ол оны сакып јүрген аайы бар...

— Бис онула туку кажы јерде јөптөжип алганыс. Ол керегинде коркорыҥ јок. Јеткер де болзо, ол јастырбас— деп. Боодой бачымду айтты. Оноҥ јүк ле угулар-угулбастаҥ шымыранат: — Бис экү бүүн туштаппаганыс, Јолдон. Сен нени де билбес кижи бол. Јарт па? Јакшы болзын!..

«Ада! Бу слер канайып отураар?.. Кемге бүдүп јадыгар? Ак кийимдү бийлердиҥ, байлардыҥ алдына ол канайда јылбыҥдаганын слер ундып салдыгар ба? О-о, ада! Слер јеткерди бистиҥ айылыстыҥ эжигине бойыгар экелип јадыгар!..» — деген ачу-коронду шүүлте Сыргачыныҥ күр-көксин јара тееп ийгедий болгон.

Сыргачы онтой берди. Палатаныҥ ичи јылу ла энчү болтыр. Потолокто электролампа энчү јарыйт. Кенетийин кайдаҥ да, коридордоҥ, тунгак үндер сныҥ кулагына угула берди. Эки үн. Бирүзи күркүреек — карган кижинийи, экинчизи јап-јарт — јиит кижиниҥ үни.

Карганы: — Сен мениҥ уулым эмезиҥ. Сен эдүниҥ бойы. Бастыра улустыҥ көзинче сениҥ токпогыҥды кандырып салар керек болгон.

Јиинди («Ээ мынызы доктор турбай!»):

— Камчы тудунатан өйлөр кажы јерде өдүп калган эмей!.. Мен слерге јартын айдадым: улус ортозына шоодылган эткенче, бого качан да келбес керек. Мен јаан тоомјылу иште. Мени јаман атка салбагар. Мен аручек. Керек болзо, мен эртен-соҥзун мынаҥ да јаан ишке туруп аларым, — онызын билип јүрүгер. Андый эрмек аймакта болгон. Онызын оҥдоп тураар ба? А слер дезе бойыгардыҥ озогы пережиткагарла...

— Айдарда, адаҥныҥ сөзи сеге пер-ле-житка ба? Алкыш болзын сеге. Эмди менде уул деп неме јок! Јаҥыс ла јамыркак јыдымар бар! Шак ла анайда мен бастыра јонго јарлап саларым! — деп, карганы айтты.

Эжик токулдады. Шып-шыҥ боло берди. Сыргачыныҥ бастыра эди-канына соок јайылат. Ол кыймыктаарга да коркып јатты. «Борис адазыла канайып мынча кире кату эрмектежер болды? Докторго Оҥдойдоҥ јаан айылчы келген — деп, кече Барбара айткан јок по?..»

Кулагына јаҥы ла угулган эрмекке бүтпей, «Бу мене

тўш тўжелген болбой» — деп сананып, Сыргачы колыбудын јоктонот. Оног палатаныг ичин серемјилў ајыктап ийеле, эжик јаар көрди.

— Көрмөсти сени! — деп, Сыргачы бойын арбайт.

Чаганагына тайанып өгдөйөлө, кангазын јоктоды. Коридордо база ла эжик чыкырт этти. Сомок тырсылдады. Кем де тышкары чыга коноло, базылгак ўниле кыйгырат:

— Ада! Бу слер нени сананып алдаар? Ада-а...

Ўн табынча ырай берди. Көзнөк алдында көлөткө элес этти. Онон база ла шып-шыпг боло берди. «Ого јўк Барбара келген болзо кайдат» — деп, Сыргачы сананала, јастыгына ойто ло јада берди. «Јамыркак јыдымар!.. Бу не теген сөстөр? Та. Байла, мынайып эмдиги өйдиг улузы кырыжар јанду болбой...» — деп карамтыгып барадала, Сыргачы бойында сананды.

Онынчы бажалык

«Таг Чолмон» колхозтыг төс јурты—Ак-Белтир де бўгўн кандый да саг башка болуп калганы кайкамчылу! Касымканов сўрекей ачуурканып, саат өйгө Танала да, Бабыргановло до эрмектешкенин эске алынып, оныг партийный ижине табару эткендерине удура тартыжар эп-арганы таап болбой отурды. Бир де аайлу-башту шўўлте көксине эбелбей турганына калјуурып, кирер јерин таппай шыралайт. Та кемле де сагыжында аайы-бажы јок тартыжып, эки алаканын јастанып алала, көстөри чылаганча өрө көрўп, јымжак диванныг ўстўнде јадат. Бу айалга оныг билезине де кўч өй болгон. Эмегени балдарын улам ла кезедип, полдыг чыкырууш досколорына да базып ийеринең јалтанып јўрди.

— Ада, — деп, Касымкановко уулчагыныг ўни кенете угула берди.

— Не болды? — деп, балазы јаар көрбөй дө, ол кату унчукты.

— Колыг сыстап калар болор. Мен јастык экелип берейин бе?

Ол јастыкты уулчагыныг колынаг ушта тартып, оныг јиткезине алаканыла тажып ийди. Онызы бажыла диванга суксыра тўртўлеле, ол ло тарый ойто тўзединип, комодтыг кийини јаар јажына берди. Касымканов уулы јаар ајаарбай да, печкениг оозы јаар тўкўрип ийеле, ойто ло јада берди.

— Керек дезе көстөрин де јунбаган! — деп, ол кимиректенди.

— Бүгүн мен арифметиканыг урогынаг «төрт» алгам — деп чуулын базынып, Јогорко эрмектенди.

«Ээ јайла, уулыгды тазыктырып турганыг бу ба? — деп, бойы керегинде Қасымканов карыкчалду сананат. — Уулчагыгды алакандап ийгең. А не керегинде? Төрт темдек!.. Төгүн болбой?» — деп, күч айалгадаг кыйыжарга уулчагыныг сүмеленетен кылыгын эске алынып, ол алагзылу сананды.

— Кайда, дневнигингди бери эт — деп, уулы јаар кадай көрүп, Қасымканов колын чөйөт. Јогорко эжиктеги кып јаар сурт ла этти. Бир буды мында, экинчизи — анда.

— Бот бу — деп, адазы јаар дневнигин сунып, тыныжын базынган айас, адазыныг колдоры јаар суркурааk көстөриле ајыкту көрөт. Адазы дезе уулыныг үредү биографиязы бичилген тетрадьты ачат. Баштапкы четвертьте бичилген темдектерлү страницаларды ол ача тартып ийерде, Јогорко ажындыра јалтанып, эмеш ырада туруп алды.

— База ла экилер — деп, Қасымканов көстөрин сыкыйтып, кыјыраг үниле эрмектенет. Қажы ла ачылган страница сайын оныг үни јабызап турды. Јогорко адазыныг эмди ле калјуурып чыгарын сезинип, база бир алтам кирези ырап алала, јалтамчылу үниле актанат:

— Ада, онызы баштапкы четвертьте болгон темдектер ине. Бүгүнгизин көрзөгөр.

— А мынызы не? — деп, төрөл тил аайынча тургузылган балбак экиге сабарыла уулайт. — Мыны качан алгаң?

— Түңей ле удап калган, ада. Көрзөгөр: декабрь. Экинчи четверть ине...

Қасымканов кабактарын јемире көрүп алала, уужалып калган страницалу дневникти оң колынаг ычкынбай, онтоп ийген аайлу айтты:

— Бот сен кандый! Адазы дезе түни-түжиле иштенип јүреле, айылына јанза, ого јүк уулы сүүндиретен болзо. А сен дезе јаңыс ла экилерди ле бирлерди алып, эш ле неме керегинде сананбай јадыг. Је, не деп сананып турун? А?.. Сениг бажыгда мее бар ба, бодонбос борсук?

Қасымканов бир кезекке унчукпай отурала, оног арбыжын улалта берди:

— Je, неге унчукпайдың? Каруун айт!

— Мен класстың јуунында — деп, Јогорко ўшкўрип ийеле, — бойыма молју алынгам — деп чыгара тынган тыныжыла кожо айтты.

— Молју дейдиң бе? — деп, Касымканов алаңзый береле, ол ло таарый уулына бўдет. Нениң учун дезе ол бойыныңг бастыра ижин молјуулар ажыра јаантайын төзөп јўретен. — Молју алдың ба?

— Эйе.

— Оны канайда бўдўрер деп сананадың?

— Бўгўн төртти — деп, Јогорко бўдўмчилў ўниле айдарда ла, адазы кере-јара кириштн:

— Бўгўн! А эмди кандый четверть ödўп јат?

— Ўчинчи...

— Бот, көрдиң бе, моңгус, ўчинчи?.. Бўгўн алган төрт темдегиң сени јеткерденг корулап ийер бе, а?

— Мениң молју алатаным ўредўчиниң сагыжына јўк ле бу айда кирген. Мында мен бурулу эмезим.

— Гм — деп, Касымканов уулыныңг актанган сöстöрине кайкайт. «А ол тоң ло тенек эмес болгодый... Тоң ло тенек эмес» — деп, Касымканов бир кезек öйгö токунадынат.

— Айса, мындый болзын — деп, уулы јаар кылчас этире көрўп ийеле, там ла јабызай берген ўниле айтты: — Берген сöзиңе турар туруң. Јарт па? Бистиң, јаан улустың, айдатаныла болзо, молјуны алынган болзоң — оны кыйалта јоктоң ло бўдўрип сал. «Айткан сöс — аткан ок!» Өлзöң дö, сöзиңди бўдўр. Ме, дневниңиң ал.

— Колыгарды, ада. колыгарды салыгар. Неделе божоп калган ине.

— Кайда, ручкаңды бери эт.

Касымканов дневникке колын салып ийеле, эжиктеги кыпта иштенип јўрген эмегенине кыйгырат:

— Эй, бейи ук, Айгуль!.. Мен ўйде јок болгомдо, сен Јогорконың ижин шиңжўлеп тур. Балдарды тазыктырары јанынаң мен де, сен де теп-теңг каруулу — деп, партбюроның качызы айылында да качы бойы артып турганын көргўзет.

* * *

... Таскыл туулардың эдегине сўзўлген чöлпö тымык айас түн јўргери түжет. Чуй бажының мöңкўлери оны, сергелең баатырлар чылап, каруулдагылайт. Олор ўргў-

лебейт. Чӧлдиң ӱстине соок сысту тыныштарын јайгылайт. Онызы, байла, јемирилип тӱшкен тоштордыҥ јайгыны. Кайда да, эҥ јуук канчалда, тунгак табыш чыгат. Онызы Чаган деп суу анданып турганы болгодый. Ого тош куйактыҥ алдына танчы болбой кайсын.

Председательдиҥ уйкузы сергелеҥ. Бӱгӱн бирӱзи једе конор, эртен — экинчизи. Ол ло бойынча онјылдыктарга улалат. А бӱгӱн дезе Сыргачы бойыныҥ куучынызыла оныҥ ал-санаазын ӱзӱп салган. «Кайкамчылу: качан ок карып калган. Акыр, ол кӱндерден ала канча кире ӧй ӧтти не? Кара-туйукта јуртаар туштa ол канча јаштӱ болгон эди?.. Он беш — он алты кире болгон ошкош. А сен, Сарыш канчалу болгон эдиҥ? Јирме беш кире беди?.. Бот, ӧй кандый капшуун учун јат! Кӧс тӧ јумарга јеткелекте, тӧртӧн јыл ӧдӧ конгон. Ол јылдар ончозы сок јаҥыс амадуга ууланган дый билдирген. Је кандый да јарты јок салкындар слордыҥ талортозын туш-башка тоскурып салгандый. Оноҥ база ла бир кезекке кӧсти јумгалакта јылтыр кара чачыгныҥ јӱк ле сомы буурайып арткан. Јӱзиҥде маҥдайыҥды кечире саҥ башка кырлаҥдар ла јуукалар кечире тартылган. Тфук, кӧрӧргӧ дӧ јескинчилӱ! Карыш деп неме, кандый да болзо, карыкчалду ла неме эмтир.»

Сарыш Матвеевич тӧжӧгинеҥ улам сайын туруп, јаан сускула кычкылзымак чеген ичет.

«А ол туштa, чындап га, јаан чууган болуп калган эди.

— Ада!.. Боодой слерди базып саларга шӱӱнип алган ошкош... Мен ончозын уккам, ончозын билерим. Ол Јытышты бого ээчидип экелер. Ол бир кижини туткулап алза, слерди де оныла кожо отургыскылап салар лар...» «А кызымныҥ айтканы чын эмес пе? Сен бойыҥ да Боодойдыҥ сӧзине киреринеҥ мойногон јокпоҥ... Боодойдо не болзын, эмегенииниҥ сӧӧгин јууп салган. Сок јаҥыскан, кармай тутса — кулагы, кайра кӧрзӧ — кӧлӧткӧзи. Отургыскылап та салза, оныҥ кунугар немези јок» деп, Јолдон ӧбӧгӧн ичинде сананды.

Оноҥ Јолдон кату чуулданып, кызына тап эдерде Сыргачы айткан:

— Согыгар. Мен качпазым. Је бистерле база Кылышла не болорын слер бойыгар сананып көрзӧгӧр?..

— Унчукпа! — деп, Јолдон кызын токтоткон. — Јеткерге тӱшкен кижиге болуш эткенинде кандый уйат бар.

— А слер ол кижини билереер бе, ада?

— Јок, билбезим. Је оны өскө улус билер. Ол тоноқчы да, кижи де өлтүреечи эмес.

Сыргачы байа боочыда јетире укпаган куучын керегинде адазына айдарга сананып турала, та неден де улам јүрек алынбады. «Эмди канайдатан? Боодой деп күрүм Қылыштың бажын базар туру, бойы дезе, сугуш чылап, суудаң соңында кургак чыгар. Айса болзо, адама не де болбос, а Қылышка...» — деп карыкчалду сананып, Сыргачы кере түжине ле ыйлаган. Улам ла сайын өзөкти өрө барган орук јолды јалтамчылу ајыктап турды.

Экинчи бе, айла үчинчи бе күнде ол бир күнге јалтырап туратан топчылу, ак кийимдү офицер, өзөкти өрө тоозын-тобракты буркурадып келген. Оныла кожо мылтык јүктенген бир канча солдаттар келген. Олор Белдестиң јурты јаар бура соккондор. Јытыш олорды уткып чыкты. Ол офицердиң чылбырын алып, адын таскак јаар јединген. Белдес дезе туразының сенегинде содойгон турды. Оноң јабыс эңейип, мүргүйле, эки колын јайа тудуп, эжиги јаар јарамзылу уулаган. Онон солдаттар јаар јорголодып барала, олорло не де керегинде эрмектешкен. Мыны ончозын кырдаң ајыктап турган Сыргачының јүреги коркушту согулып турды. «Јеткер болор! Јеткер болор!» — деп тургандый. «Јок, болбос! Болбос! Мен сени корулап аларым, Қылыш!..» — деп, Сыргачы сананды.

«Ээ јайла, кызычак. Ол туштa сен чын ла јеткер эткедий болгоң. Сениң адаң Қылыш ла меге сениң шүүлтеңди ажындыра айтпаган болзо, јеткер болордоң до айабас эди. Сен дезе Қара-Қыр ичинең Јайлагуштың каскактары јаар баратан јолдордың бирүзин де билбеген. А крест дезе ол туштa меге сүрекей јаан болуш эткен ошкош эди...»

... Сыргачы бир күн эңирде бозуларын чедендеп койоло, өнөтийин ле Јытышка јууктада базып барган. Јытыш дезе кокур айасту оның колынаң чымчып ийген. Сыргачы ачынбай, ачык-јарык күүндү кижи болуп, каткырып ийген.

— База ла айылчылар келди бе? — деп, ээрлү аттар јаар бажыла кекип, Сыргачы сураган. Јытыш дезе сабарын эрдине јаба тудала:

— Тсс... Јаан улус келген! — деди.

— Је, јааны канча кирелү эмеш?

— О-о, тенегеш. Сен эш ле неме оңдобой јадың. Јаш-Турадаң келгендер. Јеткерлү кижини истешкилеп јат. Тайгада кандый бир солун кижи јүргенин көрбөдиң бе?

— Jок — деп, Сыргачы бажын јайкаган. — Оны Боодойдоң сурап угар керек...

— А не? — деп, Јытыштың серемјилӱ көстӧри јниг кыска кадала берген. — Сен оноң нени-нени сестиң бе? — деп, эки кулагы да узай бергендий көрӱнди.

— Көстӱ кижи көрбӧс аргазы јок.

Јытыш нени де сагыжына алынып, Сыргачының чырайын ајыктап турды.

— Айдарда, сениң бодогоныпгла болзо...

— Је кем де болзо анайда бодоор — деп, Сыргачы оның эрмегине кирижет. — Азыйда ол кандый бир анды адып, эмезе тузактап алганда, айылына бӱткӱлге экелетен.

— А эмди? — деп, Јытыш јилбиркеген.

— А эмди дезе јӱк ле сыңар колын эмезе учазын... Башкӱн јуңманың терезин тудунып келген. А эдинең дезе јӱк ле сыңар будын. Артканын кайдар эткен? Тайгада таштап ийген деер бе?

Јытыш оозын ачып алала, тазырайган көстӧриле Сыргачы јаар көрӧт. Учы-учында ла көксине кандый да шӱӱлте эбеле берген ошкош.

— Јарт. Сениң шӱӱлтеңгле болзо, ол анда кемди де азырап јат па?

Сыргачы унчукпазынаң туура көрди.

— Мен кайдаң билейин. Та кижи азырап турган, та тайгада кадырып турган...

— Этти айылга кадыратан — деп, Јытыш чуулду унчукты. — Этти агаш аразына кандый тенек артыратан эди?..

— Је мен де анайда санандым — деп айдала, Сыргачы јанарга умзанды.

— Акыр — деп, Јытыш оны колынаң ала койды. — Сен көскир кызычак болтырың. Боодой чертенген де болзо, мен оның бир де сӧзине бӱтпегем. Мени мекелеп болбос эмей! Оны ајыктап јӱр.

— Јаргагымның эдегин бозулар јаантайын ла јалап јӱргенде, мен оны канайда ајыктап јӱретем? Кере ле тӱжине торозы тойбос шилемирлерди ээчий базар керек. Оноң слердиң Боодойыгар меге керек беди.

— Акыр, бейи уксаң! — деп, Јытыш меңдештӱ айтты. — Белдеске баралы. Јаш-Турадаң келгендер де оның айылында. Сениң көрӱп, сезип јӱргениң олорго сӱрекей јаан учурлу.

— Мен кайдаар да барбазым — деп, Сыргачы алаң-

зу јоктоҥ мойношты. — Слер бойыгар да сананзагар. Мыны ончозын олорго бойыгар куучындап берзегер, слерге коомой болор бо? Айса, олорго нени де айтпай салзаар, артык болор бо? Шиҥжўлеп көрөлӧ, олорды экилезин кожо бойыгар тудуп алзагар, јакшы болор эмес пе?..

Сыргачы алаҥзып турган кижи болуп турала, айтканына кошты:

— Кылыш комудап јўрген эди. Је онызы оныҥ бойыныҥ кереги. Мен јанайын — дейле, ол айылы јаар бararга тап этти.

— Акыр, акыр — деп, Јытыш оныҥ јолынаҥ катап ла ала койды. — Кылыш не деген?

— Је болор ло болбос неме.

— Јок, јок. Сен айт ла. Бу ончозы канча кире јаан учурлузын сен билбей јадыҥ.

— Је оныҥ учуры канча кире јаан болды эмеш — деп, Сыргачы алаҥзыган. Бу ла Кара-Кырдыҥ агаш-тажына бўткўл черўни де сугуп салза, көрўнбес деп айткан... — Оноҥ ол эш-неме билбеечеҥ болуп, сурады: — А ол бўткўл черў дегени көп улус па?

— Черў бе? Көп, сўрекей көп. Чындап та айтса, анда шып-шыҥ јерлер. А Кылыш бойы анда кемди-кемди јажырар деп јилбиркебеди бе?

— Кылыш — байдыҥ јылкычызы. Ого малды кичеер керек. Ач-амыр јок болгонынаҥ улам, адамла экўге куучындажарга да чӧлӧӧ јок.

— Эйе, онызы чын — деп, Јытыш бажын кекиди. — Олорго иштенер керек. Акыр, сен, кызычак, неденҥ улам Кылыштыҥ адаанын алаачы боло бергеҥ?.. А?..

— Јытыш! — деген Белдестиҥ кыйгызы угулды. — Бу сен кайдаар тений бергеҥ, көрмӧс?

— Мен мында! Барып јадым! — деп, карууна унчугала, Јытыш Сыргачыга араайынаҥ айтты: — Је, јакшы. Айтканыҥ јакшы. Адаҥ јанып келзе, Боодой Кара-Кыр јаар не катандап јат деп сурап ук. Оноҥ меге ончозын айдарыҥ, јў бе?...

Сыргачы унчукпазынаҥ бажын кекиди.

— База кемге де сӧс этпе, јарт па? — дейле, Јытыш оныҥ чаганагының ўсти јанынаҥ чымчып ийеле, каткырып, байдыҥ туразы јаар јўгўре берген.

— Уу, јыду сарас, — деп, Сыргачы ээчий чуулду айдала, чымчыткан јерин алаканыла јыжат.

... Эрте таҥда, туман ӧзӧк ичинеҥ јўк ле тарай берер-

де, Қылыш сакылта јоктоң Јытышка туштады. «Байдың јыткыр ийдине мында не керек болотон? — деген шүүлте јиит малчының көксине сезиктү эбеле берген. — База ла нени де јыткаарып јат ошкош. Крайновты бедреп јүрү эмеш пе? Је эмеш ле соңдоп калдың, күлүк!»

— Неге мынайып үкү чилеп көрөдиң? — деп, Јытыш айландыра ајыктанып, оноң сурады...

Қылыш унчукпай, адын бура тартала, кырлаң өрө токуналу јортот. Кенетийин бажына, јардына та не де кычмач эткен. Не боло бергенин Қылыш оңдоголокто, оны кем де күлий тартып, адынаң јайа соккон. Қандый да јырааның үстине келип түшти. Кемниң де тың колдоры оның көксин кыза таңып ийди. Көрзө: Јытыштың балбайа тижип калган јүзи оның үстүнде күлүмзиренет.

— Сен не?.. Байдың јылкыларын тоскырып саларга турун ба? — деп, Қылыш ачурканып унчукты.

— Тенек терсийек! — деп, Јытыш каткырды. — Јат бого. Көлөткөгө тыныжыгды серидип ал. А бис дезе нени-нени ајыктап, шиңжүлеп көрөли...

Ол јаңыскан эмес болтыр. Орук јолдо эки-үч кире солун улус турды. «Ээ, олор эмтир. Јеткер јууктап келгенин Боодой сезип ийеле, ол бир нөкөрин Қадын кечире Сымылтының тайгазына ээчиде бергени кандый макалу...»

Оноң олор чадыр јаар ууландылар. Оны курчап алала, Јытышка «кир» деп, унчукпазынаң колдорын јаңадылар. Онызы чадырдың эжигин јалтамчылу ачала, кире конды. Оноң бир кезек өйдиң бажында эжиктең Јолдон өбөгөнди ийде салып, ойто чыккан.

«Тур!» — деп, офицер акшып ийеле, наганының оозыла карганактың төжине түртүп турды: «Айылчың кайда?» — деп, сурайт ошкош.

— Қандый айылчы? — деп, куды чыга берген өрөкөн калтыраак үниле айдат. — Бисте кандый да айылчы јок!

— Төгүндебе, чирик јадык! — деп, алгырып ийеле, офицер Јолдонды бажына јудруктап ийбезин бе. Өрөкөн јыгыла береле, аайы-төөйи јок кыйгырып ийген:

— Өлтүргилеп јат! Тоногылап јат! Белдес өрөкөн, слер кайда? Ай-бай-аай! Слердиң јөөжөгөр божоды! Јытыш деп ийдиң сеге өштү эмтир! Ой-оой, Белдес, јылкыларың божоор туру!

— Тым, карган төңгөш!—деп, алгырган бойынча Јытыш оның үсти јаар чурай берген.

— Токто! — деп, офицер јакарды: — Не ле барыјогын ўзе тинтигер!

Оноң бойы карганакка јууктай базып, ого өрө туруп аларга болушты. Онызы эки колыла бажын тудунып, калак-сыгыдын токтотпой турды.

— Је, өрөкөн, чуулдабагар. Изў тарый ла болуп калды ошкош — деп, офицер јайнаачы кижи боло берди.— Байга јакшы санаалу кижи болгонығды көрөдим. А Боодойды бу турлуга келгенин качан-качан көрдиң бе?.. Сен онызла таныш кижи деп иженедим.

Баргаа јаар тўкўрип, койу кабактарын јемире көрөлө, Јолдон чуулду унчугат:

— Оны, калырууш немени, мында кем билбейтен эди. Туштажып та јўретем, эрмектежип те ийетем.

— Мында ба?

— Мында да болгон ло. Конуп та јўретен эди.

— Кече болды ба?

— Кече болбогон... Башкўн болгон ошкош эди. Эйе, башкўн. Мен айылыма барып јўргем. Азык аларга. Ойто једип келзем, ол оттыг айагына јалбайа јадып алган, аайы-бажы јок айткыланып, тўкўрип јаткан.

— Кемди айткылады?

— Боодой кемди јаантайын айткылап туратаны јарлу ине...

— Је, је!

— Бойыныг јўрўмин эмей база. «Кере ле тўжине тайга-таштарды керидим, ого јўк сок јаңыс чай таап алган болзом кайдат!» — деген.

— База не керегинде айтты?..

— Је, јўзўн ле базын. Сагышка да ончозы эбелер бе?

— Айткыланып ла јатты ба? Кыйын шыралу айалгадаң айрылар арга керегинде айтпады ба?

«Ийтти көрзөң, карганакты сөслө тузактап аларга умзанып јат, — деп санандым. — Болужар аргалу болзом кайдат. Калак ла сени!..» Уксам Јолдон кыйгырат:

— Кылы-ы-ыш! Сен не, сокор бо? Јылкылар јожуп браатканын көрбөс кайткаң?.. Көк-јалку көрмөсти ле сени! Јакшы кўўндў јаан бийим, көрзөгөр лө: јылкылар эмди ле јиткек саска кире конор. Белдес бистиң теребисти тескери сойо тартар!..

— Мен мында! — деп кыйгыра бердим. — Бандиг туткан чылап, колы-будымды кўлип салгандар. Тургуза ла байга барыгар — деп кыйгыра бердим. — Баш билинген сокорлор керегинде айдып барыгар!..

— Қайда, айткан сөстөригди меге такып айт — деп, офицер калјуурып кыйгырган бойынча, јырааларды ажыра калып, мениң ўстиме чурап келди. А Јолдон дезе чакыда турган ээрлў адына мине соголо, айылы јаар ууланды...

— Тур! Тур! — деп кыйгырып, офицер наганыла адып ийди.

«Карганакты өлтўре адып ийди ошкош — деп санандым. — Қалас ла тегин өлтўрип ийди шилемир...» Оноң тыңдазам: туйгактардыңг тибирти там ла ырап, јўре берди. Тиштеримди кыјырада чайнап јаттым. Не болгой не? Тыныжы кыжылап офицер јаба једип келди. Унчукпайт. Мен јаар кезе көрөт. Мен де удура көрўп јаттым. Оноң ол јуугындагы төңгөшкө отурып алала, наганын октойт. Јалмажына согулып јўрген сумказынаң патрондорды бирдең адат. Балбайа отурып алган төңгөжине дезе чымалылар сыралып калган. Је ле деген кара-кўреңг немелер. Олорды ол ајаарбаган ошкош.

— Не деп айткан эдиң? — деп, офицер токуналу сурады.

— Нени айтканымды укканаар — деп, карууна унчугала, отурып аларга ченештим. — Чечип ийзеер. Мен не, јошкын эмезим. Јылкылар саска тўжўп калза, байдаң слерге јединжер. Јолдон ого ончозын айдып барар Мен де унчукпай отурбазым.

Ол јаан каткырат. Наганын кабына сугуп ийеле, база ла шылай берди:

— Андый сөс сениң оозына кайдаң кирген?

— Қандый сөс? — деп сурадым...

—Башбилинеечилер... Бот кандый! Андый сөсти сениң көзиңче кем айтты, а?

«Ээ, көрмөсти ле сени!.. Айтпасты айдып ийген турбайым — деп санандым. — Ол Крайновтыңг сөзи ине Қачан ол бистиң тўрлубыска сок ло јаңыс катап конор тушта, оның айткан куучынынаң мениң бажым торт јымырай берген эди. Эрмек каан јаңы керегинде болгон. Байдың ла оның көдөчилериниң баш билинип турган кылыктары керегинде... Сөстөрдиң көп сабазы сагыжымнаң энделип калган, а бу сөс дезе меге јарай бергенинең улам чек ундылбас болуп арткан.

«Унчукпай јадың ба? — деп, офицер көстөрин сыкыйта көрөт. — Қандый ошкош, меге туттурдың ба, а?»

— Слер меге кыйгырбагар — деп айттым. — Мене каткымчылу. Ол не, јаман сөс пө?

— Јылбыңдаба! Айт, кемнең уккаң? — деп ол база ла ӱкӱстеди.

— Айдарда слер Белдесле эрмектежигер. Качан оның јалчыларын тыловой иштерге ончозын јуунадып браадарда, ол сӧстп ол кыйгырып турбай кайты. Мен ол туштa тенек уулчак болгом. Белдес кандый да јаан бийле керишкенин уккам. Оның кийими база ла слердийн ошкош ӧңдӱ болгон.

Офицер кенетийин тура тӱжеле, көстӧрин тазырайта көрӱп, тӧңгӧштиң јанына тепсенип, эки колыла Чымалылардаң кактана берди.

— Сыртыгарда! Сыртыгарда база бар! — деп каткымды базынып, кыйгырдым.

— Капшай кактазаң! — деп, офицер кыйгырат.

— А мен канайып кактайтам? — деп, күлӱӱм јаар көрдим.

— Оо, көрмӧс! — дейле, мениң күлӱӱмди чече тартып ийеле, — давай-давай — деди.

Чымалыларын тӱжӱре кактап бердим.

— Малыңды барып көрӧлӧ, ойто кел! — деп, ол эмди токуналу ӱниле јакарат. А бойы дезе койу корболу јодроның тӧзи јаар карап, чечинерине мӧңдеди. Кызылкӱреҥ чырайлу јуучылдар күлӱктиң јымжак јерин, ӧртӧгилеп ийген ошкош — дейле, Кылыш аайы-бажы јок каткырган эди.

Сарыш Матвеевичте уйку јок. Улам бажында ла тӧжӧгинеҥ туруп, соок суу эмезе чеген ичет. Айылчызыла кожо ичкен аракы тамагын кургадат. Өткӧн јылдар кайда да, бу ла Чагат деп сӱмердиҥ ары јанында, јажынып калган. Көгӱске көп эбелбейтен эди. А бӱгӱн дезе та неден де улам ончозы урулып тӱшкен.

— Сен не, јӱдеп јадыҥ ба, Сарыш? — деп, эмегени тӧжӧгинеҥ туруп чыкты.

— Аа, ӧдӧ бербей ол. Уйукта ла — деп кимиректенеле, Сарыш Матвеевич кырутып калган көзнӧк јаар көрди. Оноҥ кенетийин райкомныҥ качызыныҥ јакылталары керегинде Касымкановтыҥ айткан сӧстӧрин эске алынып, болгонбой, тыҥ айдып ийди:

— А сен ого тил јетир. Мениле незин јӧптӧжӧтӧҥ!.. «Карганак арай ла чарчабаган, а Бабырганов дезе бурулу улустыҥ адаанын алып јат» деп айтсаҥ...

— Бу сен кемле эрмектежип јадырыҥ, Сарыш? — деп, эмегени чочый берди. Бабырганов кебин јуурып, колын јаҥды:

— Je, сенің керегің јок. Уйукта ла ары!

— Оо кудай! — деп, онызы карыкчалду айдала, уйкузы чек ле чыга берген јатты.

Айыл ичинде база бир кижи уйуктабай јаткан. Онызы — Урмат. Урмат потолок јаар көрөт. Айдың кубакай јаркыны јаан эмес кыптың ичин ак-сары будукла будып салгандый билдирет. Јурттың отторы өчкөли удап калган. Күстең ала адып јууган ирбистердиң терелери стенедеги илүде тургулайт.

— Мен слердиң бийигер — деп, Урмат оосторы ачылып калган терелерле эрмектежет. — Тартыжуда јеңүни бөкө кижи алар јаңду. «Акыр, Тана келди не, јок не?» — деген шүүлте эбеле берет. Бооро Тана правлениениң члендери алдына не керегинде чугаан көдүрген эди? Ээ, чын! Үренер јажы јеткелек балдардың интернады керегинде. Онызы чындап та андый: оок балдар јети јашка јеткенче турлулар сайын өзүп, нени де көрбөй јат. А сен балдарга болужар эп-арганы билер болзоң, биске айдып, таап бер дешкен эди. Ол туштa Тана нени де карууна айтпаган.

— Мен оның аргазын табар эдим — деп, эмди Урмат шымыранды. — Чып ла чын, табар эдим. Темдектезе, јиит уулдардаң бир канча кижи үч-төрт үүр койлорды алала, башка-башка кобы-јиктер сайын кабырып, турлулардың тал ортозында культгородок эдип алза. Ээ, чын ла. Мылча, оок балдардың интернады, клуб, радиоузел, медпункт, ветеринарный бөлүк, баштамы школ, текши тузаланар столовый, кийим көктөөр мастерской төзөп алза, макалу болор эди. Чабандарды гурлулар сайын тартар машиналар...

Јилбүлү шүүлтелерине алдырткан Урмат төжөгинең туруп чыгала, кыптың ичиле ары-бери баскындай бергенин бойы да билинбей калды.

— Бистиң өйдө мынча кире бай экономика бар болгондо, бу шүүлтелер чын эмес пе? — деп, Урматтың шүүлтелерине јөпсинбей турган кижи бар чылап, чала чуулду шымыранат. Је чынын алгажын, андый јөпсинбестер бар болгон. Олордың бирүзи, јазым јоктоң ло мениң адам база правлениениң бир кезек члендери. Олор эмдиги турлуны он до городычакка солыбас. Шак ла бу турган Культураның өргөөзи. Оны эдерине колхоз јарым миллионго шыдарлажар акча чыгымдаарын темдектеп алган. Колхоздың төс јуртына андый баалу неме не керектү? Мында јүк ле үч-төрт специалист, эки-

јаңыс ўредўчи ле колхозтың башкараачы ишчилери. Төс иштерди бўдўрип турган улус дезе ончозы турлуларда! А сыраңай чынын алар болзо, текши улустың өзўми керегинде сананар керек.

Көп шўўлтелерге кызып, Урмат көзнөктиң соок шилизине маңдайыла сўзўп алган турды. Јурттың телкем оромында бир де кижи јок болды. Мында кардың кажы ла чарагы айга көрўнейин деп турган ошкош. Олордың бирўзи мөңўн сыргадый. Экинчизи — тизўдең тўжўп калган алтын јиңјидий...

— Ого јўк јаңыс слер, ада, — деп, Урмат бойына бойы шымыранды. — Слер саат бйгө иштеп келген большевик инегер. Кандый да болзо, слер ичкери алтам эдерин оңдоор учурлу. Је мен дезе, слердиң айтканаарча, алдамыш кижи инем. Мен слерди оңдоп јадым, ада. Мениң акаларым канду јууга барала, Туулу Алтайдаң ыраак јўзўн-базын јерлерге сөөгин салган. Ўргўљиге ле ойто јанбас болуп калгандар. Је слер качан да сыныкпаганаар. Онызы эр-кижиниң кату јўреги... Је слердиң кўўнигерге болуп, мен канайдайын? Зоотехник те, ўредўчи де, анчадала эмчи де болор кўўн менде јок. Не де болзо, төс амаду, байла, кижи болуп алары. Мениң шўўлтем андый, ада. Ого ўзеери, ада, мениң санаамла болзо, коммунизм бўдўп те калза, улус энеден чыгарда, эттең јарыларда, јўзўн-јўўр кўўн-тапту, кылык-јаңду болуп чыгар. Кезиктери, байла, јўрўмге теп ле тегин ишчилер болуп кирер, кезиктери дезе — бийик талантту, керек дезе ойгор санаалу улус болор. Је јўрўмниң јолын јаңыс ла олор ичкерледер, улалтар эмес. Мен бодозом, ада, байла, өмөлик јўрўмде ойгор шўўлте табылар. Ол албаты-јон ортозынаң табылып јат. Мен ого бўдўп јадым, ада...».

Он биринчи бажалык

Эрте таңда турала, конторага да кирбей, Сарыш Матвеевич адын ээртеп алала, Көк-Өзөктөги эң ле јуук турлу јаар атанды. «Баймуратова Азаттың койлоры ончозы јакшы укту, је көп кичеемел керексиир мал, а ол бойы дезе јаан кородулу јўрген болор. Бу ла јуукта балазы јада калган. Јиит келинге кўч болбой кайсын — деп, Бабырганов сананат. — Ого јөмөжөр керек. Андый айалгада јеткер де болордоң айабас. Өдўк јокко ло тышкары чыга коноло, тоң карантыга јўгўрип ийген деш-

кен. Канайдар, уулчагаш божогон. Чабанды јаантайын бойыныҥ билезиле кожо болгодый эдер арга качан бир табылгай не? Бот сен, Касымканов, газеттерден тудунып алала, турлулар сайын керип, «јаан керек эдип јадым» деп бодойдыҥ. Онызы, чындап та айтса, кыйалта јоктоҥ керектӱ, је керектиҥ аайы, байла, оноҥ тереҥ. А бис экӱ дезе ол јажыттыҥ аай-тӧӧйине чыгып албай јадыс. Элдеҥ ле озо оны кайдаҥ, кажы учынаҥ баштаарын база сананар керек эмес пе? Чындап, сананарга да јай бербейтен јылдар болгон ло. Ӧрӧртинеҥ команда сакып јадыс: директивтер эмезе јакылталар. Ол гушта сананары да не керектӱ эди? Тапкыр сагыш алынзаҥ, бажыҥ да оныла кожо базылардаҥ маат јок болгон. А эмди? Эмди ӧй башка: хозяйствогор бар ба? Бар. Айдарда, оны јыл тоозына ӧзӱп, јаан кирелте берип тургадый эдип алары керегинде сананыгар, эп-аргаларын бойыгар табыгар».

...Чабанныҥ ыштапып калган јабызак турачагында Азаттыҥ энези Кулийа ӧрӧкӧн отурды. Ол тазыбайынаҥ бир чымчымды алала, Сарыш Матвеевичке кӱндӱлӱ сунды:

— Мениҥ таҥкымды тартатан бедеер?..

— Су-кадык отураар ба, Кулийа? — деп, Сарыш Матвеевич удура сурады.

— Су-кадыгыма комудабай јадым — деп, карган ӧрӧкӧн пладыныҥ алдынаҥ чыгып келген буурыл чачтарын ойто кыстай сугуп, токуналу айтты. Оноҥ калайлаган чуучагын алып, темир печкениҥ ӱстӱнде кайнап турган чайын булгай берди.

— Эр јажына ла ат-нерелӱ иш эткен ӧрӧкӧндӧргӧ пенсия берери керегинде сананадыс — деп, председатель карганактыҥ айтканын укпаачы болуп, куучынданат. — Бу слерди де алзагар... Баштапкы ла јыл айылга отурып јадаар. А колхоз ижине канча јыл ӧткӱргенигерди бис билерис. Одус јылдаҥ ажа берген эмес пе?

— Тоолободым — деп, Кулийа кату ӱниле айдала, чайлу айагын айылчызына тудат.

Бабырганов карганактыҥ назыбайын ойто береле, отурып, чайлай берди. Ол бажыла кекип, изӱ чайды шӧлӱреде ууртап, эрмегин уулалтты: — Је, эмди слер пенсия алып отурар учураар бар эмей, былар...

— Онызы бойоордо ло туру — деп, Кулийа кӱӱнкӱч јоктоҥ кимиректенди. — Ол пенсия деген немегер мениҥ ӧдӱп калган јажымды ойто јандырар эмес —

дейле, ол айылчызы јаар кезе көрүп сурады: — Анда Сыргачы кандый јадыры?

— Кем јок. Јаныксап ла отурган эди.

— Барып туштажайын дезем — минип турган адым качажып эксап калган ине.

— Је ого не кородоор? Бис слерге болужып ийбей. Мен эмди ле барып, одордогы койлорды көрүп келеле, слерге машина ийе береким. Кызыгар койлорын өзөкти өрө айдап чыкты ба?

— Эйе, анда... — деп, Кулийа айылчызы јаар кайкап көрөт: — Машина ийетенин чын эмеш пе?

— Ийерим. Кыйалта јоктон ло. Кызыгар кем јок јүрү бе?..

— Јер јакшызы — сас, эр јакшызы — сурас дежетен эди. Сурас бала — јүрекке јуук эмес деп пе? Түгей ле эрке — дейле, Кулийа өрөкөн терең үшкүрип ийди. Колдорын эдегиле арчып, база ла сурады: — Айса, сакыйын ба?

— Сакыгар, сакыгар — деп, Бабырганов бүдүмјилү айтты. — Бу тоигдокто машина слердин турлугарга удабай ла једе конор. Је јакшы болзын!

— Јакшы болзын... Кош — деп, Кулийа учында казах сөзин айтты.

Чакыдагы адына мине соголо, Бабырганов төгтө чыга конзо, капчал өзөк ичинде јарым да километрге јетпес јерде јайылып калган койлор көрүне берди. «Јер јакшызы — сас, эр јакшызы — сурас» деген кеп сөсти эске алынат. — Андый балдар көп турлуларда бар. Оны канайып јамандаар? Канайып шоодор? Јагыскандыра малдап јүрген јаш келиндердин јүрүминин айалгазын канайда кубултар арга бар?

Озодо кажы ла бай канча-канча эмегендү болгон. Оның бастыра ла үйлери өбөгөнине кару болбогоны јарт. Карын, оны сүүбей јүретендери көп болгон ошкош. Ол эски өйлөр. А эмди? Эмди өскө, чек өскө өй... Онызы јарт. А турлу дезе, турлу ла бойы артып калган, — деп Бабырганов кимиректенет. — Бойдондор до толо. Мынайып, тегин ле кей туштажу эдерге, — олор јайым. Канайдар база јүрүмди!..

Кайдаң да кунукчыл кожоңның сөстөри угулып келди. Бабырганов адыныг тискинин кайра тартат. Ајыктанза: үүрлү койлордоң өскө кем де көрүнбейт. Сарыш Матвеевичтиң көстөри оң јаны јаар јаткан кара ташка илинди. Оны ажыттай койчыныг күреңг шалы көрүнет.

Сай кумагын јалаган
Чаган кайдар агат не?
Санаа-күүним апарган
Көөркий кайда јүрет не?
Јердиң үстин јылытпас
Ай јылдыстар не чыгат?
Мениң күүним оңдобос
Шилемир кайдаң табылат?
Чаган сууныҥ эрчими
Чабдар атка једер бе?
Теркегéн таҥманы
Тербезеп эдер күч бар ба?..
Јабыс јердиң өлөңги
Јабага јизе — амтанду.
«Бараксан» деп сен мени
Базынганыҥ — коронду...

Бабырганов адыныҥ тискинин кара таш јаар бура тартты. Ташка согулган така шыпгырт эдерде, кожоҥ кенетийин үзүле берди. Јиит койчы капшай ла туруп чыкты.

— Јакшы ба, Азат?..

— Јакшы, слерде јакшы ба? — деп, араайыныҥ айдала, јиит келин кемзине берди. Оныҥ качарлары тургуза ла кандыктыҥ чечегиндий кызара берген.

— Семис койлор азырап јүргениҥ јакшы. Је эмдее ле кунугып јүргениҥ неге де јарабас — деп, Бабырганов айтты. — Айса, јастыра сöс айдып ийдим бе?.. Је сен чуулданба — деп, председатель буруун алынат. — Карыгар, кунугар шылтак кажы ла кижиде болордоҥ айабас, Азат... Мениҥ де јүрегимде корон көп: ал-камык уулдарым јуу-согуштаҥ јанбаган. А јүрерге, иштеерге дезе керек...

— Мен слерди оңдоп јадым, Сарыш Матвеевич, — деп, Азат араай айдып, председатель јаар унчукпай көрöт. — Је ол, ол бир күрүм, нениҥ учун күч айалга туста келбеген, нениҥ учун? Улустаҥ кемзинген бе?

— Кем? — деп, болгонбой сурап ийгенине Бабырганов эпсинбей, эрмегин маҥзаарышту уулалтат: — Је чуулданба, балам. Ол сениҥ јажыдыҥ. Мен оны билер, сураар да учурым јок. Мениҥ анда бир де керегим јок.

— Нениҥ учун слердиҥ керегеер јок болотон? — деп, Азат карыкчалду да, чуулду да эрмектенди.

— Чындап та алза. Ол активтердиҥ тоозына кирип

турган кижи болзо, бис оныҥ ижин берер учурлу болгоныс — деп, Сарыш Матвеевич айдала, оноҥ эрмегин өскөртип ийди. — Аймакта лугомелиоративный станцияны ойто орныктырары керегинде јөп чыгарылган.

— Чөлгө суу јайатанаар ба? — деп, Азат төп ӱниле сурайт.

— Сананып јадыс — деп, Бабырганов бойыныҥ былтаарту куучыныла јиит койчыны карыктыл сагыштаҥ ырадып алганына сӱӱнип, күлӱмзиренди. — Је, сеге сакманщиктер ийер ӧй једип келген эмес пе?

Азат кенете кандый да карыкчылду каткырып ийеле, одорлоп јӱрген койлоры јаар бараргa ууланды.

— Бу сен канайып туруҥ, Азат? — деп, Бабырганов кайкайт.

— Слер меге кайкабагар, Сарыш Матвеевич. Та недеҥ де улам мениҥ сагыжыма саҥ башка учурал эбелди. Уулчагымныҥ сӧӧгин јууғалы эки ле коноктыҥ бажында ол бого једе конгон. Мениҥ алынган молјуларымды јараштыра јурайла, кееркедилген рамга кондурып берерге экелдим деген.

— Молјулар дейдиҥ бе? — деп, кенетийин ӱнин јабызадып, Бабырганов сурады: ол бир серемји көксине эбеле берди ошкош.

— Таҥ атканча ла бойым јурагам деген. Мени сӱӱндиргени ол — дейле, Азат тереҥ ӱшкӱрди.

— Сен мени чек ле јыга чаап ийдиҥ, Азат, — деп, председатель адын чылбырынаҥ јединген чe, койчыны ээчий базып, куучынданат. — Оны андый шилемир деп кем бодойтон, калак!

— Је ого јӱк оныҥ бажын эмди ӱспегер, Сарыш Матвеевич, — деп, Азат јайнай берди. — Ол меге «Эмегенимди сӱӱбей јадым, тургуза ла оноҥ айрылар кӱӱним бар» деп айткан. Је онызы көк төгӱн болгоны меге эмди јарт.

Азаттыҥ ачык-јарык куучыны Бабыргановты алаҥ кайкаткан. Өскө кижи болзо, бу эрмектеҥ чек кыйыжа берер эди.

— Бу сӧстӧриҥле, Азат, сен мени бастыра кинчектерде бурулу кижиге бодоп турганыҥ билдирет...

— Мениҥ бу айткан эрмегимди бойыгардыҥ јӱрегееге јуук алынбагар, Сарыш Матвеевич. Оны мен айткан эмезим, мениҥ коронымныҥ ӱни. А сакманщиктер ийер ӧй јеткен. Келер неделеде койлор төрӧӧрин баштаар.

«Кайкамчылу ла кижи. Бот оны оҥдоп көр — деп, Са-

рыш Матвеевич одордогы койлордоң ырада jортып браадала, сананат. — Je Касымкановты кандый деп айдар, а? Ajарып көргöндö, ол закон сўўчи кижи ошкош. Бистиң jадын-jўрўмистиң ару-чеги учун тартыжаачы кижидий. Бир де jик таппазыг. Айса бу ончозы кök тöгўн эрмек болор бо?..»

* * *

... Касымканов конторада отурганына председатель учурап калды.

— Нököр Иванов келеечи болгон — деп, ол эжиктең кирип келген Бабырgановко токуналу айдат. — Кандый да болзо, оны Сыргачыла болгон учурал токунатпай турган ошкош.

— Качан ок тил jетирип ийдиң бе?

— Унчукпай канайып отуратан, Сарыш Матвеевич? Jакылта андый болгон. Мен канайып...

— Jарт — деп, ого бажыла кекип ийеле, Бабырганов кеерkеде jурап салган плакатты ajыктап турган кандый да уулчакка: «Тургуза ла шоферды таап экел, балам», — деп jакыды.

Jеңил jорукту машинаның шоферы Саша эжиктең jўк ле кирип келерде, председатель jакылталарын улайтелей айдат.

— Бейи ук: бойыңның jеңил машинаңла тургуза ла Кök-Öзöккö барып, анаң Кулийа деп карган öрöкöнди бери экел... Ээ, Баймуратованы. Больницага jетиреринг, оноң ойто — турлузына.

— Андагы засту кечў кандый не?

— Мен jаңы ла оноң келдим. Соокко чыт ла тоңуп калтыр. Карганактың ады — Кулийа. Уктың ба?

— Билерим. Азаттың энези бе?

— Je, бат. Билетен эмтириң — деп айдала, Бабырганов кызыл бöслö jаап салган столдо чаазындарын собурып отурган Касымканов jаар кылчас эдип körди.

Касымканов кыңыс та этпей отурды. «Укпады ба айла бойын тудунып отуры ба?» — деп, Бабырганов сананды. Сашканы köстöриле ўйдежип салала, Сарыш Матвеевич Касымканов jаар бурылып, эрмектенди:

— Келер неделеде Кök-Öзöктöги койлор төрööрин баштаар. Сакман ижине улус köстööри керегинде сананар öй jеткен.

— Слер качан ок турлуларга барып келдеер бе, Са-

рыш Матвеевич? — деп, чаазындарын столго сугуп ийеле, Қасымканов туруп чыкты.

«Айдарда, ончозын угуп отурган турбай» деп, Бабырганов сананала, айтты: — Андый. Күн чыккалакта айылымнаң атангам.

— Эйе, анда укту койлор турган эди — деп, Қасымканов маңзаарышту унчугала, та неден де улам колындагы чазын саат өйгө ајыктай берди.

«Былтаартыжыңг төгүн. Андый ла токунаа сенде јок. Сен койлор керегинде сананбай јадыңг, Қасымканов. Акыр ла, мен сени эс алындырып көрөйин!»

— Койлордо не болзын. Олорды кичееп јүрген кижи јаан ачу-коронго бастырып јат — деп, Бабырганов айдала, Қасымкановтыңг көстөри јаар кезе көрди. Ол дезе чыдашпай, торт ло туура көрди.

— Онызын слер чын айдадыгар — деп, јүк арайдаң ла Қасымканов унчукты. — Мен де база ого барып келерге күнүң ле сананып јүредим. Је канайдар — ыраактагы турлулар сайын керирге келижет.

— Азаттың айылына көп катандаба деп мен сеге айдарга санангам — деп, Бабырганов кезе-быча айда салды. Қасымканов кенете удура бурылды. Оның көстөринең чедиргендер буркурай бергендий билдирди.

— Бат андый — деп, Бабырганов колыла јаңыды.— Школдо болбодыңг ба?

— Школдо бо? Эйе, эйе. Кураандар кичеерине јирме кире балдар ийер болгондор. Је слер, Сарыш Матвеевич, Азат керегинде та нени де јетире айтпай јадыгар.

— А не, јетпезин јетире меге айттырып алар күүниңг бар ба?

— Мен слерди чек онгдобой јадым.

— Эйе, чын, оны јартынча онгдоорго күч.

— Слер не керегинде айдадыгар? Қандый бир төгүн эрмек бар болор бо, айса көндүре ле коп по?

Тышкары оромның ортозыла «Волга» элес эдип өткөни көзнөк өткүре көрүнди.

— Иванов — деп, Бабырганов бажыла көзнөк јаар кекиди. — А коп керегинде... Кезик улус јакшы кижини јыга чабарга болуп, андый, неге де јарабас, јаман аргала тузаланатаны бар. Болотон, Турсунбек, болотон...

Бабырганов бу сөстөрин токуналу үниле, керек дезе јаан керекке де бодобой турган аайлу айткан.

— Эйе, андый — деп, Қасымканов бир эмеш токунай берген үниле јөпсинди.

«Öскүс те öскön болзо, Касымканов эрчими јаан, шулмус уул болгон — деп, Сарыш ненинг де учун эске алынды. — Нökörлöрининг ортозында јакшынак организатор, бастыра керектерде баштангкай болгон эди.

Үредүзин божодып, јанган сонгында ол баштапкы јылдарда колхозты тыгыдарга болуп, күјүренип јүретен. Кезик једимдерге де јединген: ончо коммунисттерди үредүге отургузып, дисциплинаны да кödүрген. Бүдүмјилеп берген керек учун каруулу болорын ончобыстанг некеген. А сонгооры дезе сенинг чала кайра тебинеринг көптöй берген. Чаазындарла уружарынг там ла көптöп турган. Та чинеенг чыга берген, та ичкери көрöр јолынгды јылыйтып салганг, јарты ла јок неме. Баштапкы јылдарда ол райкомның ишчилерине бир де эмеш јай бердирбей туратан эди: некеп, кезем критикалап, аайлу-башту јöп тö чыгартып алатан. Колхозтың эң артык улустары аймактың озочылдарының списказында адалбаган болзо, баш ла болзын, Касымкановтың чур-чуманагы көйлöй беретен!.. «Күрүмди ле сени!» — деп, оның турумкайына чыдажып болбой арбангылап, райкомның ишчилери көп сабазында оның айтканына јöпсинегендер. А јылдар дезе öдүп ле турган. Касымкановты колхозтың партийный организациязының качызына катап-катап тудуп тургандар. Бир канча јылдардың туркунына солунты јокко райкомның члени болды... А эмди оның ады-јолы ол списказарга кожулбагалы бир-эки јыл боло берди. Јанғыс ла јакшынак јетирүлерле райкомды јаантайын шыбалап отурар боло берген. Тоолу ла турлуларга барып келеле, тургуза ла райкомның качызына јетирү јурап отурар: «Мен алдынанг бойым мынча öйдинг туркунына мынча кире лекциялар кычырдым. Мынча молјулар... Мынча тоолу мактуның досколоры төзöлди» — деер. А койлор кайчылаар пунктта Урматтың тургускан рекорды керегинде не аайлу табыш кödүрген эди?..»

Бабырганов кöзнöктинг јанында турды. Бозомтык туманга көмүлип калган талдардың чылбаарлары öткүре больницаның туразы көрүнет. Оның чеденининг јанында чанғкыр будугыла јалтырап, райкомның качызының «Волгазы» турды. Касымканов бойы да туку ол тапчы. орук јолдо элбеңгдеп, анаар ок меңдештү јүгүрип браат. «А чалдыра! Азаттың короны керегинде куучынымла оның јүрегин теп ле тегин күзүп ийдим ошкош! — деп, Бабырганов сананат. Азат бойы кемге де айдар күүнü јок болгодый. Је ол не деп айдатан? Неле мактанатан?

Қасымканов Сыргачыға бойы бир де катап кирбеген ошкош. Мында сен јастырдыҥ ошкош, Турсунбек. Райкомго тил јетирип јадыҥ, а бойыҥ дезе оору кижиниҥ аай-төөйин билбей јадыҥ. Карьерист боло бергени чын эмеш пе?.. Тфук, бу кандый јескинчилӱ шӱӱлте меге эбелет! Айса мен јастырып турган болорым ба? Јастырып турган болзом, јакшы болор эди. Аа, Сашка да туку ол. Көрзөҥ моҥусты. Шуҥуп келген. Меҥдеп јат. Бир-эки частыҥ бажында јол кайылып калар» — деп, Бабырганов бойы бойына чуулданат.

Конторапы өткӱре брааткан Сойоҥовты көрӱп ийеле, Бабырганов көзнөктиҥ рамына токулдадып, «бейи кир» деп, колыла јаҥып ийди. Оноҥ конторага кирип келген төөчини отургышка отургызала, кыскарта јакарды:

— Је, куучында...

— А мен нени куучындайтам, Сарыш Матвеевич? Графиктеҥ кыйбайдым. Иш бӱдӱп ле јат. Јаҥыс ла Тана эмеш булгак этти. Је тӱҥей ле рейс ине? — деп, Сойоҥов јелбер бӧрӱгин чече тартып, омок айтты. Оныҥ быргыт бӱдӱлӱ, телбек јаактарында ноокылана өзӱп келген суйук сагалы кӱнге мызылдайт.

— Айдарда, графиктеҥ «кыйбай турум» дейдиҥ бе? — деп, көстөрин сыкыйта көрӱп, Бабырганов кош тартып јӱрген төөчиденҥ сурайт. — Кайда, графигиҥ бейи бер.

Сойоҥов кандый да книганыҥ кызыл кадарын койнынаҥ суура тартып, оны эки јара ача согуп ийеле, тал ортозынаҥ бӱктей тудуп салган чаазынды председательге сунат:

— Бу. Мында улустыҥ колдоры салылган.

— Кандый улустыҥ колдоры?

— Тегин ле улустыҥ. Өлөҥ эмезе концентрат јетирип берген чабандардыҥ. Олор колдорын салгылап јат. Айса канайдар? Касымкановтыҥ некелтези андый да. Чабан соҥында нени де албадым деп мойношсо, мен оныҥ салган колын бойына көргӱзип берерим. Бот...

— Јарт! Сен мында, чып ла чын бухгалтер чылап, ончозын чотко алып јӱрген эмтириҥ ине, карындаш.

— Мен, кандый да болзо, эмеш бичикчи кижи эмейим, Сарыш Матвеевич, — деп, кош тартаачы уул кӱлӱмзиренет.

— Кӱлӱк ле эмтириҥ — деп, Бабырганов унчугала, графикти ајыктап, бажын јайкайт.

— Мен сӱре ле графиктеҥ кыйбай иштенип јадым,

Сарыш Матвеевич, — деп, Сойоңов председательдиң чуулы јогын эзенип, эрмегин улалтат. — Мен слерден ого јўк бир де неделе кирези отпуск сураарга санангам.— Оныҥ сурагынаҥ кем де болзо кыйалта јоктоҥ ло кыйыжар учуры јок неме чылап, бўдўмјилў јартаарын улалтат. — Мылча-салчага да кирер керек, бўдўретен нек-сак керектерим де бар. Ого јўк јайым уйуктап та алзам керек, хи-хи-хи... Јартын айткажын, не де болзо озочыл, маяк аайлу инем.

— Қокурлаар өйди эмди ле тапкан эмтириҥ — деп, Сарыш Матвеевич чаазыннаҥ көстөрин албай кимиректенди.

— Јок, мен чып ла чын сөзимди айдадым, Сарыш Матвеевич. А мен не, тыштанар учурым бар ба, айла јок по?

— Јок, нөкөр Сойоңов. Тургуза өйдө, чындап та алза, сениҥ тыштанар учурыҥ јок. Сен сўрекей коомой иштеп јадыҥ. Кўўн-кўч јоктоҥ. Кичеенбестеҥ — деп чуулду айдала, Бабырганов чаазындарды кызыл кадарыла катай төөчиге кайра берди. Оноҥ отургужына барып отурып алала, көзнөк јаар көрөт: — Удабастаҥ ла кураандар урулып тўжер. Эмди койлорго јөмөлтө азыралды беререн тыҥыдар керек, а сен дезе «график!» деп айдадыҥ. Коомой! Сўрекей коомой, Паслей. Бу өйдө сеге, ийик чилеп, айланып јўрер керек, а сен дезе мылча, јылу төжөк кўзеп јадыҥ. Онго јуук турлуга эмдее ле концентрат јеткелек. Ол трактористтерди ле шоферлорды көрзөҥ, олорды тўни-тўжиле отту да бедрезеҥ, бу јурт ичинеҥ табылбас. Сўре ле јолдо. А сен дезе кўн өксөгөнчө уйуктап алала, төөлөриҥди кўн талтўштеҥ кыйганча арай-коройдоҥ ло коштоп алган отурадыҥ.

— Је, маршрут аайынча болзо, мен једер јериме тўҥей ле једерим — деп, Сойоңов актана берди. — Меҥдеш не керек...

— Сениҥ орук јолдорыҥла трактор өдөтөн болзо, төөлөриҥди ары ла кедери кўдўп јўргедий эдиҥ. Сени кем де шакпыратпас эди. А чынынча алза, Паслей, ыраактагы турлулардагы малдыҥ саламы сениҥ колыҥда деп айдарга јараар. Онызын сен билип јадыҥ ба?

— Билип отурым. Је, не де болзо, закон тоомјы некеп јат ине, Сарыш Матвеевич, — деп, Паслей билеркегендў айдала, јелбер бөрўгин бажына кептей кийип, туруп чыкты.

— Кандый законды айдадыҥ? — деп, Бабырганов

энчӱ кӱлӱмзиренди. Оноҥ эжиктеҥ колында чаазындар тудунып алган ӱй кижи кирип келгенин көрӱп ийеле, ого удура колын сунды: — Анда не, бейи эт, Ивановна?

— Акча кӧчӱрер порученнелер ле чектер, Сарыш Матвеевич.

Бабырганов јерине отурып алала, столыныҥ кайырчагын ача тартты. Оноҥ документтерге колын салып тура, бухгалтердеҥ сурады:

— Сен, Ивановна, биске мындый немени јартап бер: берилген ижине кӱч јетпей јӱрген кижини очерет јогынаҥ отпуска берип, кайралдайтан закон ак-јарыкта бар ба, айса јок по?

— Укпадым — деп, бухгалтер шоодылганду кӱлӱмзиренет. — Андый законды кем тапкан, Паслей бе?

— Эйе, ол.

— Бу ла јуукта ол премиальный төлӱлер керегинде сурулап јӱрген эди. «Кезикте тӱнде иштеерге келижет» деп комудаган.

— Андый да закон бар. Мен билерим — деп, Сойоҥов эжиктиҥ јаагына јардыла јӧлӧнип алала, билеркек ӱниле айтты.

— Бат андый, кару најым, — деп, Бабырганов чаазындарды бухгалтерге берип, токуналу эрмектенет. — Блаажар да, талажар да шылтагыбыс јок. Мен андый закондорды билбезим. Сен билетен болзоҥ, онызы бойыгда туру. А биске дезе эмди ишке чыйрак, кичееҥкей ле шыраҥкай кижи керек. Кошту төӧлӧр айдап јӱрер кӱӱниҥ бары-јогы керегинде энирге јетире сананып кӧр. Бат, эрмек-куучыныбыс бого ло божоп калзын.

— Јаактуда ӱн јок, јалчыда кӱӱн јок деп бодоп тураар ба, Сарыш Матвеевич? Билерим. Сананып та аларым — деп, Сойоҥов конторадаҥ чыгар алдында кекенди.

— Је, је, санан ла — деп, Бабырганов ээчий унчукты. — Де-ма-гог!

Кӧзнӧк алдында «Волга» токтой тӱшти. Бабырганов райкомныҥ качызына удура чыкты. Мында ол Қасымканов ло Сойоҥовко учураштыр. Сарыш Матвеевич унчукпазынаҥ олорды өткӱре базала, каалгадаҥ кирип клееткен Ивановко удура басты.

— Јакшы јӱреер бе, Николай Петрович?

— Јакшы. Спасибо. А слер неге чуулданганаар? Бӱдӱжеер булутту кӱндий, бӱркӱк — деп кӱлӱмзиренип, Ивановтыҥ сарымзак кабактары суркурап, ајыкту кӧ-

рöт. — Акыр, јаан јуу-согуш алдында солдаттарга командир кандый көрүнер учурлу эди, а?

Бабырганов күлүмзиренеле, экн сабарыла азу саалын сыймай тудат.

— Командир болбогом, Николай Петрович. Је фронтто командирим болгон майорды эске алынып јүредим: јаантайын ла шоңкордый омок јүретен.

— Бот, көрдиң бе? Ол сеге не, јозок эмес пе?

— Јозогы јозок ло. Је анда, немецтердиң тылында, кайучылардың керектери сыраңай башка болгон ине.

— Айтпа. Байла, анда эмдигизинең эмеш коркунчылу болгон ошкош эди.

— Эйе, коркунчылу да болгон туш бар.

— Кезикте коркоры да керегинде сананарга чөлөө јок болгон эди.

— Андый, најым, андый.

— Јакшылар ба, нөкөр Иванов, — деген Сойоңовтың үни кенете угулды.

— Төөлөриң кандый јүри, Паслей? — деп, Иванов сурады.

— Јакшы. Бот мындый! — деп айдала, эргегин өрө чычайта тудуп, көргүзет.

— А сениң төөлөриң семиртү азыралда тургулап јат па?

— Нениң учун семиртүде? Күнүң ле јорукта. Графикти буспай јадым.

Касымканов төөчиниң адаанын алаачы болуп, эрмекке кириштн:

— Онызы чын. Уул јакшы иштенип јат. Јаңыс ла оны Сарыш Матвеевич эмеш чуулдадып ийген ошкош— дейле, бойы Бабырганов јаар көрди.

— Көрдөөр бө, кандый тарынчаак, а? — деп, Бабырганов күлүмзиренеле, Иванов јаар баштанды: — Оның јоруктап јүрген транспорты төөлөр эмес, көндүре ле дизельдер болгонын слер билереер. Минип јүрген малын Паслей сүрекей чеберлеп јүргенн учун ого быйан айдар керек. Је мынча кирелү каруулу өйдө олор бир эмеш арыктаза да, кем јок болор эди. — Оноң эмеш унчукпай барала, ол кату айтты: — Түни-түжиле јолдо болор керек. Онызын эмдиги айалга некеп јат. Удабас сеге бир кижи кожуп берерис. Элижип-селижип иштееригер.

— Эйе, айалга кату. Бир ле эмеш маңзаарып калзаң, ал-камыкты јылыйтып саларың — деп, Иванов бойының шүүлтезин кожуп ийди.

— Элиштӱ-селиштӱ иш качан да болоры јок. Сарыш Матвеевич! — деп, Сойогов јӧпсянбей айтты.

— Неден улам? — деп, сенектиң текпиштериниң јанына токтой тӱжӱп, Бабырганов кайкап сурады.

— Мен төөлӧримди кемге де бӱдӱп бербезим. Айалга андый да кату болзо, бойым јоруктаарым.

— Молодец, Паслей, — деп, Иванов кӱлӱмзиренди.— Комсомол кижи шак ла андый болор учурлу.

— Мен сӧзимди бӱдӱреким. Айткан сӧс — аткан ок! Бат! — дейле, чеденниң каалгазын будыла ача тееп, Паслей төөлӧри јаар база берди. Арткан улус бой-бойлоры јаар унчукпазынаң көрӱжип ийеле, кӱлӱмзиренгилеп, конторага киргилей берди.

Он экинчи бажалык

Танага коркушту јаман тӱш тӱжелет. Ол ыраак тайгада Балыкчындардыңг турлузынаң атанып турган эмтир. Атыйланган шуурган муңдар тоолу камчыларыла капчалдыңг ичин аай-бажы јок сабап турат. Өзӧк ичи кӱӱлеп, онтоп јатты.

Айыл ээзи јаанактың ӱни кулагына угулып турды: «Бистиң турлубыска јеткер тӱшти. Бастыра јӧӧжӧбисти јоголтып саларга не ле јӱзӱп јеткерлӱ алмыс-јелмистер јӧптӧжип алган болор. Тулаан ай јеткелекте, тӱлеер неме артпас туру. Кускун учун, кыйууна јетпес куба чӧлибис, сай-корумду капчал өзӧгибис терс-тереле бӱркелетен туру. Алты канатту айылыбыстаң тӱдӱн чыкпас болуп, салган одыс ӧчӱп калар туру. Алмыс-шулмустар айылыстың јылузын алып барар ошкош...»

Тананың бастыра эди-канына соок јайылып, ӧткӱн сыс јӱрегин кыза тудат.

— Анайда айтпагар, јаанак. Айтпагар! — деп, Тана јайнайт. — Турлуларга тракторлор, машиналар ӧдӱп келер. Айылыгарга одын, малыгарга азырал экелип берер. Ончозы јакшы болор, јаанак...

Карганактың көстӧри шибегейдий курч болды:

— Мен ээн јер көрӧдим, кызычак. Ийтти куйругы башкаратан, јаан кижиге јаш бала укааркайтан јаң качаннаң бери табылган? Сен меге бӱтпей туруң ба? Мен јартын айдып јадым. Мен көрӱп отурым. Алтайыстың ээзин албаты-јоныс чуулдадып ийген. Алкыш-быйан сӧс айтпас боло берген. Капчал ичине калапту јеткер тӱжӱрип турганын угуп јадың ба? Оны кем токтодор?

Оноң Тана атанып чыгарга умзанып турганын көрүп ийеле, карганак там ла атыйлана берди: — Мынча кире јеткерлү түнде кайдаар ууланадың?

— Ак-Белтир јаар.

— Сенде не, эмчектеп азыраган эне јок по, Тана?

— Менде јакшынак аргымак ат бар, јаанак.

— Мындый айабас амыйтан кайдаң табылган болотон?

— Билбезим, јаанак. Јортор керек. Јакшы болзын, өрөкөн. Је аргада, Калтарым, — деп Тана шымыранат. Калтар ады дезе јеткерди сезип, бажын булгап бышкырат. Оноң калап-шуурганду салкынның күчтү толкуларын јалбак төжиле јара согуп, ичкери јүткүди. Ээ, бу ла турган Ак-кайаны да ол өдө конды. Кайа-таштар, јара каткан кургак агаштар чылап, күүлегилеп турды. Јиктердең шалырап, сайлу кумак көчкөлөп түжет. Јаскы суу чылап, тегин де тапчы орук јолды бууй согот. «Көрмөстөрдиң куды кирип јат. Тайга-таштың ээлерин ундып салганаар» — деген карганактың ырымду сөстөри бу тужында Танага једип келди. «Кайда да мында, кайа-ташта, куй бар эди. Оны ыраактаң айланып өтсө, кандый не? Бат мынайда ичкери јүткү ле, калтар ат. Аргада ла, көөркийим!.. Је канайда берди бу? Јоругың араайладып, бастыра бойың калтырап јадың ба?» Оноң кенете ады туура калыды. Куйдың оозынаң көндүре ле Тананың үстүне кандый да кара, јелбер неме тоолонып клеетти! Тискинин ычкынып ийеле, Тана тоң јерге келип түшти...

— Көрмөс! — деп, кыйгырган бойынча Тана ойгоно берди. Оноң көрзө, как полдо јаткан эмтир. Јанында темир орын.

— Бу сен канайып турун? — деп, ойгоно берген Лиза сурайт.

— Ой — деп, Тана колын төжине јаба тудат. — Түш. Сүрекей коркушту түш түжендим, Лиза.

— Аа — деп, үүре-јелези эстеди. — Айса, бир аай өй канчага јеткенин көрүп ийзең.

Тана араайынаң каткырып, этажеркада турган часты алала, көзнөк јаар барып, көжөгөзин ача тартып ийеле, айдың јарыгына часты ајыктайт.

— Он беш минут үчке браат...

— Уйуктайлы — деп, Лиза уйку аразында айдала, стене јаар баштана ангданып алды.

Тана Сорконы чеберинең түзеде јатырат. «Орыннаң

мени сен ийде салып ийген турбайыг — деп, Тана шымыранала, орынныг кырына ойто ло јадып алды. — Бат-аа. Бу кижиге јўзўп ле јўўр неме тўжелетен турбай. Кайкамчылузын!» деп, Тана сананып кўлўмзиренет.

... Эртен тура ажанып отура, Сорко ло Лизага тўнде тўш јеринде нени көргөнин куучындап берди. Уулчак, јажы јеткен јаан кижи чилеп, эмеш сананып отурала, шоодылган аайлу айтты:

— Кыстар ончозы ла андый. Буттарында чинее јок. Эмеш ле болзо, ээрлў адынаг јерге кўч ле этире јыгылып калган турар.

Кыстар бой-бойлоры јаар көрўжип, кўлўмзирендилер.

— Анайда сеге кем айтты? — деп, Тана уулчактаг сурады.

— Мен бойым билерим — деп, Сорко јинит ўредўчи јаар көрбөй дө, кимиректенди.

— Эр улуска бис кайдаг једетен эдис — деп, Лиза Сорконыг сөзине јөпсинген аайлу јөмөшти.

— Андый эмей база — деп, Сорко эмди бир де алаигзу јоктог айдат. Оног кенете чырайы јарый береле: — Акыр, Урмат деп уул мында кайда јадыры не? — деп сурап, кыстар јаар суракту көрди.

— Урмат дейдиг бе? А ол сеге не керектў? — деп, Тана кайкады.

Сорко дезе оны укпаачы болуп, шаајыг айагындагы чайын ичип отурды.

— Је, айдып берзеҥ, Сорко. Урмат сеге не керек? — деп айдала, Тана оныг јардына колын салат. — Айса, эр улустыг эрмеги јажытту ба?

— Јуруктар јурап береечи болгон. Та јураган, та јок. Айла мекелеп салды ба? — деп айдала, көзнөк јаар ајыктайт.

— Јурап береечи болгон болзо, ол мекелебес болбой — деп, Тана айтты.

— Чын ба? — деп, Сорко сўўне берди. — Ондо јўзўнбазын будуктар бар. А менде дезе — јўк ле карандаштар.

— Айдарда, сен де јурап јадыг ба? — деп, Лиза сонуркады.

— У-у, сўре ле — деп, Сорко бўдўмчилў айтты. — Оныг айылын сен меге көргўзип бер јў бе?

— Кыйыш јоктог ло. Больницага ла барып келзебис, Урматтыг айылына барарыс. Ол база оорыган ине — деп, Тана јөпсинди.

— Бистиң Калтарды ол канайда јурап салганын көргөн болзоң, уу, чек ле кайкаар эдиң!..

— Сүрекей јараш па?

— Сенектиң үстине јадып алган эдип јураган. Кижини чек ле өткүре көрүп ийгедий. Мен оны Калтарга көргүзип ийеримде, ол ыркыранып, оноң кыңзып ийеле, тыш үре берген. Бойын тургуза ла танып ийген ошкош.

Сорко јаан кижи чилеп кегирип ийеле, куру айагын столго тургузып салды.

— База эмеш ажанзаң — деп, Тана сурады.

— Јок. Тойдым. Адам айдатан: јаңыс ла торбок тойгонын билбей јат деп. Ажанар ла ажанар..Артканын дезе тилиниң алдына јажырып алар, оноң оны таң атканча ла чайнап јадар.

— Чып-чын — деп, Лиза күлүмзиренип айдат. — Сениң ийниң керсү уул эмтир, Тана.

— Је, болды, Сорко. Шыйдын. Јаанаңа баралы.

Сорко тургуза ла кийине берди.

— Ба-чалдыра-а!.. Кандый саң башка бөрүктү уул болотон? Айуның бычкактарынаң эткен болотон бо? — деп, Лиза кайкады.

— Фуу!.. Айу мындый болотон беди? Түлкүниң бычкагы деп мыны бистиң Калтар да билер.

— Аа, түлкү турбай! Кем көктөди не?

— Адам. Ол нени ле эдип билер.

— Адаң сүрекей ус кижи туру ине, Сорко, — деп, Лиза уулчактың јардына эркелү таптайт. — А сен школго келериң бе?

— А слер үредүчи бе?!.

— А не: үредүчиге түңей эмезим бе?

— Хым-м, сүрекей ле коркушту эмес турбайаар.

Кыстар каткырыжа бердилер.

— Үредүчи недең улам коркушту болотон? — деп, Тана энезине сый эдип кайнаткан јуңманың эдин чаазынга ороп, Соркодоң сурады.

Уулчак маңзаарып турала, каруу сөзин тургуза ла таап ийди:

— Үредүчилер сүрекей кату улус деп, адам айткан.

— Је андый болзо, кем јок, — деп, Лиза каткырды.

Чокчойто таңып алган тетрадьтарын алганча, Лиза эжиктең чыга берерде, Сорко оны көзнөк өткүре бир кезек ајыктап турды.

— Ол сыраңай ла сен ошкош эмтир, эје — деп, ол айдат. — А мен дезе школго бараринаң коркып тургам.

— Елизавета Санатовна сүрекси јакшынак ўредўчи. Онызын билип јўр! Је, кийнинп алдыҥ ба? Баралы.

Сорколо кожо оромныҥ ортозыла базарга белен ле керек эмес болды. Оныҥ јилбиркеери ума јок көп. «Туралар нениҥ учун бой-бойлорына јуук тургулап јат, туралардыҥ јабынтыларына сыралар кадайла, ого база бир кичинек турачактарды нениҥ учун кондырып салган?» — деген суралтарыла Танага амыр бербей браатты. Кара јердиҥ бойына ла кадап салган темирдиҥ өзөгинеҥ тудуш ла суу адылып турар. Мынызы та не болотон...

— Оны бого кем кадаган?.. А бистиҥ турлубыстыҥ јанына мынайып эдерге јараар ба? — деп, Тананы шылап турды. Анчадала школдыҥ чеденииниҥ каалгазынаҥ Сорконы айра тартып апарарга күч болды. Эрте таҥныҥ соогына да ајару этпей, бу өйдө бир канча уулчактар ла кызычактар сетканы ажыра кижиниҥ бажы ошкош јаан мячикти саҥ өрө таштагылап, чур-чуманак ойногылап турган.

— Олор нени эдип јат? — деп, Сорко јилбўлў шымыранган.

— Андый ойын бар... Волейбол деп айдатан. Је капшай баралы, Сорко. Јаанаҥ бисти сакып, чек ле буурыкөжиген болор. Оныҥ ордына сен контора јаар көрзөҥ, кандый јараш машина једе конгон!

— Ээ, «Волга». Ол бооро јайгыда биске келип јўрген. Мен оны билерим.

«Кемизи келген болотон? — деп, Тана сананды. — Больница турган төҥичектеҥ тўжўп келген. Николай Петровичтиҥ «Волгазы» ошкош. Больницага ол не јўрди не? Бористиҥ ижин шиҥжўлеп туру эмеш пе?.. А бойы да бу јўрў. Чала неге де санааркап калган аайы бар... Энемниҥ оорузы коомойтып калган болды ба?..»

— Капшай баралы, Сорко...

Тананы көрўп ийеле, Борис колыла ыраактаҥ ла јаҥыйт.

— Көрдиҥ бе, Сорко? — деп, Тана шымыранат. — Ол турган кижи доктор. Акыр, сакып алалы.

— Сениҥ энеҥле туштажып эрмектешкен — дейле, Борис Иванов јаар бажыла кекийт. — Ол сөскө көнў кижи эмей. Айдарынаҥ јалтанбас. Је нени-нени айда салып ийбезин деп санандым. Кем јок. Ончозы амыр-јакшы болды — деп, Борис каткырат. — Энеҥ кайдаҥ да каҥзазын чыгара тартып алала, куру эмискегин соро берген.

«Бого таңкы тартпас јаңду болгоны кандый коронду! — деп, Николай Петрович јаанакка килеген аайлу айткан. Оноң бойы дезе мен јаар көзиле имдеп: — Медицина!..» — деп каткырып ийди. А энең айдат: «Медицина мында тоң ло коомой эмес эмтир. Мени аай-бажы јок көп эмдерле азырагылап јат. Чек ле су-кадык болуп калдым».

— Је сен ийнингле кожо энеге бар — деп, Борис больница јаар бажыла кекиди. — Мени конторага алдыргылап јат. Удабас палатада болорым. Эрмектежерис. Сен јаантайын ла турлуларда јӱрӱп јадың, эрмектежер де ӧй јок.

Тана кӱлӱмзиренип ийеле, карууна унчукпады. «Чоокыр шарф ла кара шляпа ого кандый сӱрекей јарап јат. Чын ла интеллигенттиң бойы, ајаарыңкай, јалакай... Энемниң де кӱӱнине ол јарамыкту көрӱнген болор» — деп, Тана сананды.

— Ба-таа, Барбара! Бӱгӱн меге кандый ырысту кӱн болды не, калак! — деп, эжиктиң бозогозын јаңы ла алтап кирген кызы ла Сорконы көрӱп ийеле, Сыргачы кыйгырып ийди. — Сорко, бейи кел, балам! Бу сен јаанаңды таныбай турың ба, балам?

Уулчак кемзинип, темир орынга јууктап келди.

— Оо, балам, јаңы бӧрӱктӱ турбай!

— Эйе. Јаңы көктӧгӧн.

— Јаражынай! — деп, Барбара мактады. — Јылузы, байла, сыраңай ла печке ошкош болбайсын, а?

— Је кандый јадыгар? — деп, Тана энезинең сурады.

— Кандый јадырым деер? Онызын бу Барбарадаң сурап уксаң.

— Кече орой энгирде Јаңар келип барган — деп, Тана айтты. — Јуңманың эдин экелген. Јуукта јаңы аткан, эмтир.

— Мен билерим! — деп, Сорко кере-јара кирижет. — Адам оны бӱткӱлге артынып экелген. Сойорго мен де болушкам.

— Јакшы-јакшы, Сорко. Сен сӱрекей јакшы болушчы болуп ӧзӱп јадың, балам, — деп, јааназы мактады. Оноң сагызына та не де эбеле берерде: — Акыр, мен сеге мында бир эмеш неме јуунадып салган эдим, балам— деп айдала, јастыгының алдын јоктоп, оноң бӱткӱл кошууш сахар чыгарып келди. — Ме, экем, мыны ји. Барбара ӧрӧкӧн сеге эмди ле чай экелип берер. — Оноң бойы Сорконың јаңы бӧрӱгин алала, ајыктап, мактайт: — Бӧрӱгининг јаражынай!..

— Мениң бӧрӱгим де, тоным да јап-јаңы. Мен эмди недеңг де коркыбас болуп калгам. Кайдаар да болзо, јаңыскан јӱре берерим.

— Айса! Ийде-кӱч јаңы бӧрӱк-тондо эмей база — деп, јааназы јӧпсинет. — А сен билериң бе, алтай улус тӱлкӱниң терезинең ненің учун ӧдӱк көктӧбӧс болгонын? Оо, онызы сӱрекей јилбӱлӱ эмей, Сорко! Чайлап ла алзаң, мен сеге куучындап берерим.

— Ээ, чындап... — деп, Тана сакылта јоктоң айдып ийеле, неден де улам кемзинип, тӧмӧн кӧрди.

— Је, айт ла, балам. Угуп отурым. Кемзинбе. Мен чек јазылып калгам ине. Јанар да ӧйим једип калган. Јыламаш анда јаңыскандыра иш-тошко кӱч јетпей јӱрген болор. Ого сӱрекей кӱч. Јанарга суранзам, доктор эрте дийт. Тыштанып алар керек дежет. Эш-неме этпей отура, кандый тыштаныш болотон? Там ла оорый бербей!

— Кем јок, эне. Тыштанар керек. Јыламашка мен де болушкайым. Турлулар сайын јӱрзем, ого улам ла тӱжӱп турарым.

— Бӱгӱн дезе мени бу бир ак чырайлу, телбек јӱстӱ орус база коркыткан. Иванов беди? Јакшынак кижи эмтир. Јалакай. Менле јӱрӱм керегинде эрмектешкен. Оноң докторго ло ол бир узун сынду... Кем эди?

— Касымканов бо?

— Эйе. Ады Турсунбек беди?

— Турсунбек, Турсунбек.

— Је бат, ол экӱге Иванов айтпазынба: — Бу ӱй кижини кыйалта јоктоң курортко аткарыгар.

Бу ла туштa Варвара Сорконы чайладып, эрмекке кере-јара кириштн:

— Мен слерди чек ле оңдобой јадым, Сыргачы. Кезик улус путевка таппай јат, а слерге дезе андый ырыс бойы колыгарга кирзе де, оны албай, мойноп јадыгар!..

— Ээ јайла, Барбара! Сен эш ле неме оңдоп турганың јок ошкош — деп, Сыргачы кату айдат. — Бир кижиге јӱк ле быйан айтсаң, ол бир-эки јашка јиит боло бергендий болор. Экинчизине дезе јап-јаңы айыл ла ээрлӱ ат та сыйлап берзең, ол: «Акыр, меге база ӱзеери камчы сыйлап берер болор бо?» — деп, сакып отурар. Ак-јарыкта улус јӱзӱн-башка болотон, Барбара.

— Кайкамчылу ла неме — деп, Варвара кайкап, та неге де кӱлӱмзиренип ийет. — Кайда, мен база бир айак чай экелип берейин. Айагың бейи эт! — деп айдала, Сорконың колынаң куру айакты алып, эжиктең чыга берди.

— Акыр, сен нени айдарга сананган эдиң, Тана?

— Мен Борис керегинде, эне, — дейле, jўзи кызара берди.

Сыргачы кызын серемjилў ajыктап, санааркай берди. Бу туштa Тананың jўреги тыңгосулып, тыныжы чек ле буула бергедий турды.

— Эне! — деп, Тана эрик jокто ло шымыранды.

— Мен сени оңгдоп jадым, балам. Ол бо?

Тана энезине jууктада эңчейет. Энези оң колыла кызының jардынаң кучактай алды.

— Слерге ол jарабай jат па?

— Мен мында бир кўн кайкамчылу неме көргöм. Оның адазы келип jўрген.

— Jе, оноң?

— Карган адазын ол коомой уткыган. Туура кижиденң де ары. Оноң улам бодозо, ол кыjыраң ла болгодый.

— Чын ба, эне, — деп, Тана шымыранды. — Jе, эр улустың ортозында не ле болор эмес пе, эне?

— Билбейдим. Jе адалу-уулдың ортодо кажы ла болор. Андый да болзо, ого адазы айылдап келген ине!

— Олор не, согушкан ба?

— Укпадым. Jе докторың jарабас ла кылык кылынган ошкош — дейле, энези терең ўшкўрип ийди.

«Ээ jайла, карлагажым!.. Ырысту ла болорго кўўнзеп jадың — деп, Сыргачы терең сананат. — Балам эрjажына ла көстöриниң jажын тöкпöй, кўнўң сайын кожоңдоп, каткырып jўрзин деп кўўнзейдим! Бу ла jўрген доктор тегин көргöндö — jалакай, керсў уул ошкош ло. Jе, ол адазына удура канайда кыйгырып турганын jууката jаңы бойым уккам. Айса болзо, эзирик адазы оны согуп ийген болор бо? Айла öскö неме болуп калган ба?» Оноң кызына табыланып айтты:

— Ajыктан, балам. Уктың ба? Ajыктанып jўр.

— Уктым, эне. Jакшы — деп, Тана араайынаң унчукты.

— Слерге конторадаң элчи келген. Экелген бичиги бу — деп, Варвара бўктей тудуп салган чаазын берди. Тана унчукпазынаң кычырып ийеле, энези jаар көрди.

— Сарыш Матвеевич бичиген эмтир. Тургуза ла келзин деп алдырып jат.

— Jе бар, балам, — деп, энези айдат. — Сорко мында артып калзын. Мен ого чöрчöк айдып берерим.

— А Урматка барар болдым не? — деп, Сорко эjезин эске алындырарга меңдеди.

— Бис экӯ айла, энгирде, ого барып келерис. Jӯ бе?

— Je, бар. Сен олорло тоҥ өткӯре узак эрмектешпе. Олорго не болзын, а бис экӯде јаан керек бар.

— Андый эмеӥ база — деп, Сыргачы кӯлӯмзиренип айтты. — Je, Барбара, сен биске бычак экелип бер, оноҥ бойыҥ да бого јууктада отурып ал. Јуҥманыҥ эдин јиирис...

— Ой, былар, мен бу јуукта оныҥ эдин оозыма да албаган эдим — деп, Варвара туруп чыкты. — Ак халадымды кийген ле кӯннеҥ ала, аҥ-куш эдинеҥ астыгып калган эдим. Бистиҥ јерибисте, Чоо деп јерди билетен бедеер, өртөктөр дӧ, эликтер де эдин јип јӯретем. Je слер ажанаар, ажанаар. Слерле кожо ажанарга меге јарабас эмес пе? — деп айдып, бойы эжик јаар ајыктанды.

— Je база нени айдадыҥ? — деп, Сыргачы арбанды. — Кижи курсак јигенинде ненииҥ байы бар? Отур ла?

— Je, бир болчокты јизем де кайсын, — деп, Варвара јӧпсииди.

— Бир болчок јаткан јерге, экинчизи де јаба јада бербей — деп, Сыргачы јалакай эрмектенди.

— Онызы андый ла — дейле, Варвара да оныла кожо кӯлӯмзиренип ийди. Оноҥ соок этти тамзыкту чайнап, эрмегин оноҥ ары улалтат: — Эт деп неме эмди слерде көптӧй берди ошкош. Байа бого Кулийа эмеген келип јӯреле, база бир койдыҥ колын бӯткӯлге кайнадып экелген. Оны сугар јер табарына санааркайдым. Кӯн јылый берген. Ӯрелер болор.

— Аа, сен оны кичее ле, Барбара. Амтанду азыкты ӱреерге болбос.

— Мен оны погребке сугуп саларым. Погребке. Андый јабынтылу оро бар. Ичи соок. Тошту. Санааркабагар. Јыдытпазым. Анча кире курсакты ӱреп саларга бис јаан байлар эмезис. Чын ба?

Сорко чайлап алала, сахарыныҥ артканын карманына сугуп, телкем кыптыҥ ичин кечире басты. Je ле деген ӱч көзнӧк. Оныҥ бирӯзине јууктап алды. Тозын-тоббракка барыҥкыйлана берген карлу чӧл ыраак тайгаларга јетире, толкуланып јаткан көл чылап, элбеҥдейт. «Мынаар ол јаткан јиктерде кар эмди де көп јадыры ошкош — деп, Сорко сананат. — Туку ол јатканы — койдыҥ терези ошкош. А бистиҥ турлубыста дезе кызыл-кӯреҥ тумчугун кандык јердеҥ көргӯзип ийген болор? Кандый да болзо, бистиҥ јер мынаҥ јылу болгодый». Сорконыҥ јӯреги шимирт этти. Јаныксагы келген

болор. Оноң терең ўшкўрип ийеле, уулчак экинчи кöзнöк јаар барды. Мынаң да байагы чöл лö ак терелер ошкош карлар көрўнет. Ўчинчи кöзнöкти öткўре сўрекей ыраак јерден ол каңкайа турган кайа-ташты көрўп алды. «Онызы, байла, Ак-Кайа болор. Айдарда, бистиң турлубыс шак ла туку анда. Акыр, ол канайып көрўнбес болотон? Ак-Кайа бистиң турлубыстың ары јанында ине?» Лаптап көрöргö Сорко көстöрин де сыкыйтып турат. Је не де көрўнип турганы јок. «Ак-Кайа бейи канайып јууктап алды эмеш? Айса, ары-бери кöчöр аргазы бар эмеш пе? Оның ээзи бар дежет. Бис бого коно-тўне јўргенчебис, оны ээзи бейи јууктада јылдырып салган болор бо? Акыр, јаңы бöркўмди кийип алала, оны јазап ајыктазам, кайткай не?» — деген шўўлте уулчактың көксине эбелерде, ол јааназының орыны јаар јўгўрип баады.

— Бу сени не, чымын тиштеп ийди бе? — деп, Варвара јўзиниң терин коларткышла арланып, каткырды. Сорко, унчукпазынаң тўлкў бычкак бöрўгин кептей кийип алала, ойто ло байагы кöзнöги јаар барып алды. Курч көстöри кылбыкканча ла ээн чöлди ајыктап турды. Јок, јап-јаңы бöрўги де болужып турганы јок. Тайга-таштардың ээлери бойлорының кайкамчылу керегин бўдўрип салган ошкош. Таныш јерлерди, ыраактаң да болзо көрўп аларга кандый макалу. «Айса Тайгыл төңниң бажына чыгып, эмезе койлордың чеденине кирип алган јадыры. Кезикте ол öлöңниң üстüне күнзеп јадарга сўўйтен. Јаңыс ла адам оны јаантайын ла оноң сўрўп ийетен. А нениң учун? Тўлентизин öлöнгö түжўрип салза, койлор оны јибес. Керек беди! Карындары куру болзо, кара комургайларды јуткулабай кайда баргылаар. Ийтиң тўленти түги олорго чаптык эдер деер бе?..»

Соркого эрикчил боло берди:

— Јаана, слер меге нени де куучындап берерим деп айткан јогоор бо?

— Бейи кел. Кел, балам. Куучындап берерим.

Варвара эттиң артканын ак бöскö орой тудуп, бойының кыбы јаар басты.

— Мен тургуза ла... Тургуза ла ончозын јуунадып саларым — деп, Варвара капшуун эрмектенет. Ол неден де улам Сорконың кўўнине јарабай турды. «Ол ажанып отурганда, оозын нениң учун мачылдатан не? Анайдарга јарабас деп, адам мени не аайлу арбайтан. Сен тоң ло ийт эмезиң дейтен».

— Кайда, јаңы бöрўгиңди бейи берзең де. Бот јак-

шы, экем. Алтай улус тӱлкӱниҥ терезинеҥ бойына штан эмезе ӧдӱк, ол эмезе кандый бир ӧскӧ быjар кийимди неденҥ улам кӧктӧбӧс болгонын билериҥ бе? Бого, орынныҥ кырына, отурып ал. Лаптап ла тыҥда. Айдып берейин.

... Кӧп-кӧп jылдар мынаҥ озо мындый учурал болгон эмтир: Алтай ӱстӱнде бир jокту аҥчы кижи jуртаган. Оныҥ ады да Аҥчы болгон эмтир. Озогы туштa jокту кижиге оҥду ат адаар эмес. Аҥчы ла Аҥчы. Аҥдап ла jӱрер кижи туру. Азыраган малы — сок jаҥыс ат ла сок jаҥыс уй. Оноҥ башка бир курагы нйдичеги бар болтыр. Ийт jок канайып аҥдаар ол? Je Аҥчыныҥ билези дезе сӱрекей jаан — беш уул, беш кыс. Бала-барказын азыраарга Аҥчы кӱнӱҥ ле тайгалап чыгатан болтыр. Кезик аразында ол jуҥма эмезе кочкор адып экелер. Je кӧп лӧ сабазында чек куру jанатан. Андый мӧри jок кӱндерде Аҥчыныҥ бала-барказы сок jаҥыс уйыныҥ сӱдин ӱлежип ичеле, jадып уйуктайтан болтыр.

Бир кӱн Аҥчы аҥдап-куштап неме таппай jанып келерде, айылындагы бала-барказы ла эмегени оны ый-сыгытла уткыдылар.

— Айылыска jеткер табарды, ада, — деп, балдары комудажат.

— Калак-кокый, не болды, балдарым? — деп, Аҥчы чочый берген.

— Jаҥыс уйыстыҥ сӱди ирип калган. Эмчеги тижил калган. Jаҥыс уйыс ӧлӱп калза, не болотоныс?..

Аргазын таппай, Аҥчы ӧрӧкӧн айылыныҥ эжигинде jаткан jадыктыҥ ӱстӱне отура тӱжӱп, ачу-коронду комудай бертир.

— Jокту-jойу jуртыма jок jерденҥ кандый jеткер табарган болотон? Алтай ээзи Ак-Бурканды, jердиҥ ээзи Jеек-Эрликти ӧӧркӧтпӧй, чуулдатпай jӱрген ошкош эдим, калак — деп, ол ачу-корон кыйгырып ийген.

— Jаан улустыҥ айдыжыла болзо, — деп, эмегени көстöриниҥ jажын кӧл тӧгӱп, айдат, — Jаҥыс уйыстыҥ jелдине jеек шилемиридиҥ элчизи — jети карыш jылан чаккан дежет.

Мыны уккан Аҥчы курын кезе тартып, курчанып алала, тышкары айылыныҥ тӧр jанында корчойо турган jеерен уйына барды. Jеерен уйдыҥ тумчук-оозынаҥ чилекей агат. Аҥчы оныҥ jанына отура тӱжӱп, эки колыла тижик jелдин сыймап, тили jӱгӱрӱк мӱргӱй берген.

Алкыш сöстöрин бойы да jетире оҥдобой, Аҥчы jай-

нап тура, јаңыс уйының тижик јелдин сыймап, уужап та турза, неме болбой турды. Оноң колына кандый да јылу чык тийерде, сүт агып түшти деп бодогон. Ајарып ийзе — кызыл кан! Аңчы уйынаң туура базала, эки колыла бойының бажын ала койды. Энгиргери уйы буттарын чирей тебинип ийген.

Сорко чочып, эки көзин тазырайта көрүп, јааназы јаар энгейет:

— Өлүп калган ба?

— Эйе, өлүп калган, экем, — деп, јааназы токуналу айтты.

— А алтай ээзи? Ол не? Аңчыга бүтпеген бе?

— Байла, бүтпеген болбой. Је сен оноң арыгызын уксаң ла, балам.

... Эртенгизинде Аңчы адын ээртеп, ийдин ээчидип, «Аңдап-куштап көрөр» деп, тайга-таштар көстөп јортуп ийди. Арып-чылап калган өлө ады арай-корейдоң ло колы-будын көдүрип алтайт. Аңчы дезе јоругына мен деп, адын эки јалмажынаң кан чыкканча камчылап браадат. Андый да болзо, адының јоругы јылбас болды. Айдарда, Аңчы адырманду агаш алып, арык адының кабыргаларына тоолой согот. Је оноң до туза болбойт. Арык адына чуулданган Аңчы артып-согдоп клееткен кураңы ийдин көрөлө, оноң тыгыда калјуурды. Једишкенче сакып алала, оны ат-камчызыла чыбыктап, аң мойынынаң армакчы буулап, јединип алты. Оноң ичкери јортойын ла дезе, јолдо кара јылан түрүлип алган јадыры. Эки көзи мелтиреп, кызыл тилиле јаланып, учураган ла немени чагып ийерге јазанып алтыр. Аңчы адынаң калып түжеле, јыланды согорго ат-камчызыла өрө талайды:

— Аа, шилемир! Эдүниң элчизи! Мында јатканг турбайың. Акыр ла. Мен сени...

Је согордың ла кажы јанында, кара јылан чурап чыгала, Аңчының кыл-мойнына ороло берди. Аңчының мойнын бастыра күчиле бууй тартып, болчок бажын оның јүзине удур тудуп, јылан каткырат:

— Аа, сен мени өлтүрерге бе?

— Эйе, мен сени өлтүрерге санангам — деп, Аңчы чынын айдат. — Нениң учун дезе сен мениң сок јаңыс уйымды өлтүре чагып салганг. Ач-үреним чек куру калды. Бойың да бодозоң: мен сеге неденг улам килейтен эдим?

— Алтай үстүнде јыландар муңдар тоолу. Менде не

буру бар деп бодойдыңг? Кече де, бүгүн де мен кере түжине ле бого күнзеп јаттым ине. Сениң уйыңды тиштеерденг болгой, көзиме де көрбөгөм.

— Слер ончогор көрмөстиң көлөткөлөри, эдүниң элчилери. А сен не, мени бууп, өлтүрерге туруң ба?

— Бууп саларым — деп, јылан шыркырады.

— Акыр. Бууп саларыңа меңдебе — деп, Аңчы сүмеленди. Ол качан да болзо коркорын билбес кижи болгон. Не дезе, ол јокту-јойу јүрүмине кородоп, чек ле јаңжыгып калган кижи ине. — Бууй тартарына меңдебе. Ортобыста калас ла өөн-бөкөн болуп калбазын деп. ол турган өлө адымнаң сурап угалы. Кандый да болзо, ол көп јаш јажаган, көпти көргөн, көпти уккан. Ол не деп айткай эмеш.

Јылан чиймүзин эмеш киреледип ийди.

— Је кем јок. Мен бойым сурап угайын — дейле, өлө ат јаар баштанды; — Је, өлө ат, бу сениң ээгниң тынын артырайын ба, айла өлтүрип салайын ба?

Ач кардына толгончо кейди күркүреде тартынып, улу тынып ийеле, өлө ат арай-коройдоң ло унчукты:

— Оның тынына кысканба. Өлтүр ле. Түни-түжиле мени јободо минзе де, оңгду азырабас та, сугарбас та. Аркамныңг терези сойылды, көзи-бажым көгөрди. Сабаш деп немеде—уч та јок. Согор немези де—талдуузы јок. Андый кижи јаар көрөргө дө јескимчилү. Буу ла. Өлтүр ле! Ол јокко мен база бир-экн јыл ак-јарыкка јүрер болорым ба....

— Је, Аңчы? Адыңныңг јаргызын уктыңг ба? — деп. јылан каткырала, Аңчыныңг мойынын ойто ло кыза тарта берди.

— Акыр! Акыр, јылан! Неге меңдейдиңг? Мени не, јыргап јүрү деп бодойдыңг ба? Мен шыра-борого бастырып јүре, ошкош ло буунып салар эдим.

— Айдарда, не буудыртпай туруң?

— Ак-чегинеңг болзын деп бодойдым. Менде бир ийдичек бар эди. Оноң сурап угалы. Ол не ле деп айтса, канайдар, оныңг айтканынча ла болзын.

— Је јакшы — деп, јылан база ла јөпсинди. — Је, сен не деп айдарыңг, ийдичек? Јартын капшай айт...

— Оо, ол бир күрүмди өлтүр ле өлтүр. Ол мени азыраарын чек ундып салган. А байа эртен тура дезе мениң кабыргаларымды арай ла сый теппеген эди! Сызы эмди де јылыйгалак. Капшай өлтүр ле.

— Је, болды — деп, јылан көстөрин суркурада кө-

рөт. — Бисти сен шилемирлер кире бодоп јадыҥ, а бойыҥ дезе не ле тындулардыҥ калју өштүзи эмтириҥ ине. Калас куучын бого ло токтогой.

Бу ла туштa јуугында түлкү өдүп браатты. Курагы ийт ыркыранып, ичкери тап эдейин дейле, күчи јетпей, ойто ло јалбагынаҥ јада берди.

— Ары ла унчукпазынаҥ јат, кулугур — деп, түлкү оны кезедет. — Бойыҥ меге јидирип салдыҥ, калак!.. Эй, јылан! Сен канайып туруҥ? Ол кижиниҥ мойынына не оролып алганаҥ? — деп кыйгырды.

— А сен не, көс јок, сокор бо? — деп, јылан шыркырады.

— Ол кижини ниниҥ учун өлтүрип јадыҥ? — деп, шылай берди.

— Керек учун эмей а!

— Је-је, тоҥ ло күчүркебе! — деп, түлкү кыйгырды.— Оноҥ башка мениҥ тиштериме сыралып каларыҥ. Курчын көрзөҥ, кандый эмеш. Ийнеге келбес, ийт јибес эдип чайнап саларым. Оныҥ ордына јартын айт, ниниҥ учун?

— Ол бойы мени өлтүрерге сананган. Төгүндеп јат деп турган болзоҥ, ол сеге бойы да айдып берер.

— Эйе, чып-чын, түлкүнек. Мен оны өлтүрип саларга санангам. Мениҥ сок јаҥыс уйымды кандый да јылан өлтүре чагып салган.

— Акыр, јылан. Сен меге лаптап айдып бер: ол сени канайда өлтүрерге сананган эди? Көргүзип бер.

Јылан Аҥчыныҥ мойынынаҥ түжүп, тозынду јолго түрүле јадып алды.

— Мен мынайда ла күнзеп јаткам. Ол дезе јаба јортуп келген. Оноҥ адынаҥ түже коноло, камчызыла мен јаар талайган.

— А сен, Аҥчы, сен канайда јыланды өлтүрерге сананган эдиҥ? Көргүзип берзеҥ ле.

Аҥчы туура таштап ийген камчызын алала, јыланныҥ јанына базып келди. Бу ла туштa түлкүниҥ сүмезин билип ийди. Камчызын талайган ла бойынча, бар-јок күчиле јыланныҥ бажына согуп ийди.

— Бот ол! Алган ажы, сураган суралтазы ол! — деп каткырып ийеле, сүмелү түлкү койу јыраанын ортозы јаар чурап ийди.

Өлө ат дезе курагы ийттиҥ јанына базып барала, кургак эриндерин јаланып, шымыранды:

— Качалы, најым. Јеткердеҥ айрыбаган дейле, бис экүни Аҥчы өлтүрип салар болор.

— Оноң качып кайдаар барарыс? Мылтыгы бойында. Не болзо ол болзын. Эмди түңей ле — деп айдала. курағы ийт эки колын јастанып алып, ээзин ајыктап јатты.

Ањчы түлкүге быйан сөзин айдарга сананды. Је онын турган изи бар, барган изи јок болды.

— Быйан болзын, түлкүчек. Мени јеткердең айрып салдың. Сениң јакшыгды качан да ундыбазым! — деп кыйгырып ийеле, Ањчы өлө ады јаар басты. Оны мойынынаң кучактай алала, — јаманымды ташта, көркий!— деди. Бурулу кижи мен. Мының соңында мен слер экүни качанның качан да сокпой, кыйнабай јүрерим. Јаан најылар болуп јүрелдер — деди.

Оноң, ол күн мөрлү ањдап, теке-јуңмалар адып јанала, бала-барказына база да кату јакылтазын берип салды.

Ол ло өйдөң ала алтай улус ак-малын кыйнабас, азыраган ийдин качан да сокпос јаңду болуп калган. Не ле јүзүн азыранты тындуларды кичеемелдү азырап, эркелеп јүрзең, олор сени качан да ундыбас, јуук нөкөрлөр болуп јүрерлер. А кызыл түлкүни дезе улус каа-јаада адып та алганда, оның терезинең быјарлу кийим этпес јаңду. Түлкүниң тере-бычкагынаң јаңыс ла бөрүк, јака эдер, эмезе көгүскек ле тонның ич кыбын эдип кийер.

— А нениң учун? — деп јетире оңдобой, Сорко катап ла сурады.

— Түлкүниң јакшызын күндүлеп турганы ол туру. Бөрүкти кем төжөнип отуратан? Оны балкашка кем тепсеп јүргенин көрдиң? Эмди јарт па?

— Јарт — деп Сорко айдала, бажыла кекийт.

Кайда да эжик чыкырады. Коридорго Варварала кожо база кем де кирип келди ошкош. «Киреер, киреер, — деген сөстөр угулат. — Бүгүн јаанакка јаан байрам күн ошкош. Улус келип ле, келип ле јат!..»

— Биске кем де айылдап клеет ошкош, Сорко, — дейле, Сыргачы јылу шалин бажына тартынып алды. Араайынаң ачылган эжиктең Урмат көрүнип келди.

— Самаатыган кижи — сабадар, соңдогон кижи — соктырар дежетен. Эмеш соңдоп калдым. Өөркөбөс болбойыгар, өрөкөн, — деп, Урмат омок айдала, колын сунуп, эзендежет. — Уу, Сорко мында болтыр ине!..

— Сабаардаң болгой, салымының јакшызына сүүнедим — деп, Сыргачы айдат. — Бажыңның оорузы кандый?

— Сыраңай ла тӱңӱр ошкош! — деп, Урмат каткырат. — Кӱңкӱлдеп ле јат. А слердиң ооругар кандый? Јакшы деп уккам. «Јайгыда кыйалта јоктоң ло слердп курортко аткарар керек» деп, конторада айдыжадылар.

— Темей ле эрмек болбой. Мен кайдаар да барбазым — деп, Сыргачы колын јаңды. — Ол меге не керек?

— Слердий јаанай берген кижиге тыштанары качан да каршулу болбос — деп, Урмат чокумдайт. — Мен ле болзом, төртӧн јашка јеткенче курорттор сайын керип ле јӱрер эдим. Пенсияны оныҥ да соҥында иштеп албай.

Ончозы каткырыштылар. Анчада ла Урмат, јаш бала чылап, бойыныҥ кокурына акту кӱӱнинеҥ каткырды. Јӱрӱминде ачык-јарык, ай-карадаҥ јалтанбас уул Сыргачыныҥ кӱӱнине јарап турат. «Бот бу уулла кожо кандый да кыс коомой эмес јуртагандый. Ээ, Тана, Тана!..» — деп бойында сананып калды. Оноҥ:

— Айдарда, шак ла бу шӱӱлтеҥди адаҥа барып айдар керек — деп, Сыргачы кокурга удура кокурлады. — Ончо јиттердиҥ ордына бистерди иштедип салар болор бо? Бис чырмайарыс ла. Кӱч айалгаларга таскабаган эмезис.

— Јиит улустыҥ кӱӱн-табын мынча кире јарт оҥдоп тургадый улус эмди ас ла табылар болбой — деп, Урмат айдып, там тыҥыда каткыра берди.

«Ачык-јарыгы иле. Је оны кандый шӱӱлте санааркадат не? — деп, Сыргачы сананат. — Оныҥ көстӧринде кандый да серемји бары иле көрӱнет...»

Сорко дезе сӱӱнчилӱ көстӧрин Урматтаҥ албайт. Урмат та оныҥ јилбӱӱзин сезип ийди ошкош. Јаҥы бӧрӱгиниҥ јаражына макатып турган уулчакты ајыктап көрӧлӧ, сурады:

— Бу сен јаанаҥды јаҥыскан таап алдыҥ ба?

— Јок. Мен Танала кожо келгем. Оны кайдаар да алдыргылай бергендер.

— А-а, айса ончозы јарт.

— Ол мени слердиҥ айылыгарга апарып салаачы болгон.

— Оо, онызы неме беди! — деп, Урмат омок айтты.— Менле де кожо јӱре бербей. Шыйдын!

«Айдарда, Тана... — деген шӱӱлте Сыргачыныҥ көксине эбеле берди. — Ол ого керектӱ болбой кайсын. Танага туштажар кӱӱндӱ болгоны јарт».

Урмат ла Сорко экӱ браадала, јолой, јаан улустар чылап, јуруктар јураары керегинде эрмектежет.

— Мен бодозом, будуктарла јураганы артык болор— деп, Сорко айдат, — је, чынын алза, мен будуктарла качан да јурап көрбөгөм. Јӱк ле карандаштарла.

— Будук артык болбой кайсын.

— Будуктар не, јӱзӱн-базын болотон бо?

— Јӱзӱн-базын өйгӱ де эдип алар ла. Јаҥыс ла оны эдерин билер керек, најым, — деп Урмат айтса да, шӱӱлте-санаазы кайда да туура болды: «Ол бир кӱрӱм де больницада јок. Айса, олор кожо бо? Конторада јаҥыс ла башкараачылар јуулган ошкош эди...»

— Мен ӱренип аларым. Кыйалта јоктоҥ ло. Мен нени ле сананып алзам, оны кыйыш јоктоҥ ло бӱдӱрип саларым — деген Сорконың ӱнин ол кулактың јӱк ле кырыла угат.

— Эйе, андый — деп, Урмат карууна унчукты. — Оноҥ башка сен бойыҥды эр кижи деп сананарыҥ да јок — деп кимиректензе де, көстиҥ кырыла өскөзин көрөт. Оромныҥ ортозыла кандый да кижи кожоҥдоп браатты. Конторанын јанына токтой тӱжӱп, ол колыла јаҥыйт. Конторанын эжигинеҥ кандый да кыс чыга конды. Ба, онызы Тана эмтир ине! Тана карган өрөкөнди колтуктап алала, айылы јаар ууланды. «Кӱӱгей эмтир! — деп, Урмат адазыныҥ кечеги айылчызын ганып ийди. — Акыр, оны Тана недеҥ улам јединер болды?» — деп, сананып калды.

...А керектиҥ аайы дезе мындый болгон. Эр улустар, јуук өйдө төрөп баштайтан боос койлордың ӱӱрлерин тоологылап отура, ајарбас јанынаҥ таҥкылап, конторанын ичине толо ыш эдип салгандар. Кажы ла турлуда кандый койлор турганын олорго јартап отурган Тана таҥкының ыжына тумаланып браатканын кенете эзенди. Јымжак диванның ӱстӱнде Борис те унчукпай отурды. Оныла эмди тура кем де эрмектешпейт. Је көчӱп јӱрер медпункт төзӧӧри керегинде эрмек болотонын ол билип отурган. Андый пунктка больницаныҥ аптеказынаҥ кандый эмдер бӧлип беререн шӱӱнет ошкош. «Оо, јол кату. База ла ажулар ла өзөктөр сайын керип, јортор керек. Городто, кандый да болзо, јаан ӱредӱлӱ специалисттерди мынайып шыралатпай јат. А мында дезе, сен јӱк ле чабан ошкош. Јаҥыс исле базып јӱр. Керек дезе чабан да оноҥ онгду айалгада. Не ле керегин јетирип бередилер».

— Ба-таа, бу таҥкыны кирелеткен болзогор! — деп, Тана колдорыла бойынаҥ ары јаҥып, тумчугын јаба тудунды.

— Фуу, чындап та. Бого кислород кире конгодый эдип, кандый бир арга тапсаң, Тана Кылышевна, — деп Иванов айдала, булуттый туруп калган ышты таркадып, колдорыла јаңгыйт.

Тана көзнөк јаар барала, оныг форточказын ача тартып ийди. Соок кей полго урулып түшти. Оныла кожо кандый да эзирик кижиниг ўни отурган улустыг эрмегин јаба базып, телкем кыптыг ичине јайыла берген:

— А слер кем? А мен кем? Мениг уулым. Аа! Слер оны билереер бе? Мениг уулым слерге бир ле болчок ак неме берип салза, эр-јажына ла чўчкўрип јўреригер...

Онголоры тым боло бердилер. Ајарулары эзирик кижиде ошкош. Чырайы кугара берген Кергилов диванна туруп чыкты.

— База ла. Айылдап келген кижи эди. А најылары дезе мында ума јок көп — деп ол мангзаарышту кимиректенген.

— Адаг ба? — деп, Иванов кўлўмзиренди.

— Эйе.

— Кўўгей — деп, Сарыш Матвеевич кошты. — Мениг азыйгы најым. Айыл-јурты Онгдойдо. Пенсионер.

— Слерге сўрекей сўўнип јўрген эмтир — деп, Иванов Бориске көзиле имдеди. — Карган кижи.

— Мен оны апарып салайын ба? — деп, Кергилов кыјырантып айтты.

Тана түрген тергенип алды:

— Слер отураар, Борис Кўўгеевич. Бистиг айылыс ээн. Мында коштой. Мен эмди ле...

— Је, бат, молодец! Уйуктап алза — кижи болор — деп, райкомныг качызы токуналу унчукты.

... Туура кижини айылы јаар Тананыг јединип братканын көрөргө Урматка кўч болгон. «Айса, ол ого эмди төрөөн кижи болуп калган болбос по? — деген шўўлте меезине кадап ийгендий билдирди. — Айса, олор эрмексөзин айдыжып салгандар...»

Баштап тарый Урматтыг көксине эбелгени: учураган каалга јаар бура согоры болгон. Је, карганак канайда кайра чиректенип турганын ла оны јединип апарары Танага канча кире кўч болгонын көрөлө, Урмат шўўлтезин кубултып, ого болужарга ичкери болды. Карганак буттарын чирей тееп, кайра тартынып турала, кенетийин токтой түжўп, Тананыг јўзин кичеемелдў ајыктай берди:

— Сен кем?.. Сен дружинник пе?

— Jок, өрөкөн. Мен тегин ле. Слерге болужайын деп.

— А-а. Сен мениң Борис деп атту уулымды билериң бе?

— Билбей, а. Ол јакшынак врач эмей.

— Ол бо? Тфук! — деп, Күүгей өбөгөн түкүрип, үнин көдүрип айтты: — Ол бор-боткодоң до ары. Слер оны соңында билип алараар. Эйе. Билип алараар. Ол меге уул эмес. Эмди менде уул јок... — Оноң карганак кенетийин ыйлай берди. Тумчугыныг суузын кайра тартынып, ачуурканышту кыйгыра берди: — Уул менде јок! Онызын слер билетен болзогор!..

Урмат ла Сорко көрүнип келерде, Тана сүүне берди.

— А бис дезе бойыбыс ла туштажып алганыс — деп. Сорко элдең ле озо эрмектенди. — Сен кайдаар да јүре бергең, а бис дезе сензи јокко ло биригип алганыс.

— Јаштары башка да болзо, јаан талантту улустыг улу најылажы мынайда ла башталатан эмтир — деп. Урмат күлүмзиренип айдала, араайынаң Танадаң сурады: — Бу өрөкөнди кайдаң таптыг?

— Болушсаң — деп, Тана каруу сөс айдардың ордына айбылады.

— Өрт өчүрер команда постто... Јакшы ба, Күүгей өрөкөн?

— А сен кем? — деп, карганак јиит уул јаар көрөт.

— Мен Урмат. Керек болзо, оноң көпти де билип алар аргагар бар, — деп айдала, Танага көзиле имдеп ийди. Оноң олор өмөлөжип, карган өрөкөнди кыстардың айылына јетирип, тон-өдүгин чечеле, јымжак диванга јаттырып койдылар.

— Слер бого тыштаныгар—деп айдып, Тана карганакка јуркан јаап берди. Күүгей өбөгөн база нени де айдарга ченежип турала, је кандый да санабас јүкке бастырап, эриндерин ачар аргазы јок боло берди. Удабай ла козурыктап уйуктап калды. Тана Урмат јаар көрбөскө кичеенип, эжигин тыштынаң јаап салды.

— Је јолысла јортолы, Сорко.

— Јортолы — деп, онызы бажыла кекип ийди.

— Урмат, сен меге чуулдаба — деп, та неден де улам маңзаарып, Тана айдат. — Мени сакыгылап јат. Койлор төрөдөр јерлер көстөп јадыс...

— Бу сен канайып туруң, Тана? — деп, Урмат күлүмзиренди. — Сен мени ак-айастың түбинең кара јерге түжүре мергедеп ийгең. Ого до шылтай бир канча эптү сөстөр таап айткадый өй јеткен ошкош. — Оноң Танага

јууктап алала, ӓраайынаӈ айтты: — А сеи айла биске келериӈ бе? Је, Соркого до болзо? Келериӈ бе?

— Кыйалта јоктоӈ — дейле, Тана уулчак јаар көрүп, эмеш тыгыда айтты: — Сорко! Сеи Урматка јаан чаптык этпе, јӱ бе?

— Мен чаптык эдерге брааткан эмезим, јурааргӓ ине — деп, Сорко чала тарына берди.

— Бу јаан улустыӈ јаман-јакшызын оӈдоорго кӱч ошкош. Олордыӈ бодоибос эрмек айдатаны кайкамчылу! — деп, Урмат ого јӧмӧшти. — Чын ба, Сорко?

Тана кӱлӱмзиренип ийеле, колыла јаӈып, контора јаар басты. «Ээ чалдра! Кандый эпјок болуп калды? Кӱӱгей ӧбӧгӧн — Бористиӈ адазы деп ол билер ине. Јаман сананар болор. Јок, јок. Нени де табар керек. Урмат. Кандый эпчил кӱӱндӱ уул! Чындап ла сӱӱп турган аайы бар. Ого кӱч. Ого кандый да ижемји эдерине мен бир де шылтак этпей јадым». Тана базып ла браадат. Кандый да шӱӱлтелердиӈ ӱзӱктери элестеле эбелип турды: «Менде уул јок. Ол — бор-ботко. Ол — бор-боткодоиӈ до ары»... «Онызы не дегени? Сен не, кӧс јок, сокор эмежиӈ бе? Энемди де алзаӈ. Оныӈ да кӱӱнине јарабай јат. Мениӈ ајарынбаганымды ол канайып та көрүп салган...»

Тана меӈдеп, контора јаар там ла ичкери базат. Је, эреӈис санаалардаӈ ла алаӈзыштардаӈ качан да качып болбозыӈ. Олор кажы ла кижиге токуна јӱрӱм бербей јат. Анчадала кыс сӱӱштиӈ эки јалбыжыныӈ ортозында болгондо, јиит јӱректе амыр јок эдип ийетен.

Он ӱчӱнчи бажалык

Урматта јаан амаду бар. Таӈ эртеденӈ ала орой энгирге јетире ол јаӈыскандыра клубка бектенип алала, иштенип ле јадар. Оныӈ амадузы керегинде јаӈыс ла Уланкин Коля билетен. Шӱӱлте-амадузы керегинде унчукпай јӱрерге кӱч те болзо, Урмат кемге де айтпаска чырмайат. Је бир катап, ол оору јадар туштa, оныӈ айылына Коля кирип келген. Амаду-пландары керегинде јуук нӧкӧрине айдарынаӈ озо ол сураган:

— Сеге бир эрмек айтсам, кемге де айтпай јӱрер аргаӈ бар ба?

— Ченеп көрбӧдим.

— А сен ченеп көрзӧӈ. Сеге иженгедий кижи болзоӈ, јажыдымды айдып берерим.

— Ижен, нәҗым, ижен — деп, Коля бүдүмчилеген.

Ол туштa мынайып Урматты ижендирбес аргазы юк болгон. Ненинг учун дезе шак ла бу токуназы юк уул нени шүүнип алганы Коляга да сүрекей јилбүлү болгон. Бир-эки конок мынаң озо Тана оны бедреп јүрген. Школдо до болгон. Оноң Урматтың ижи керегинде Коляны не аайлу шылаган. Коля дезе оны төгүндеп салган.

— Урмат аймакка барып келген. Культураның бөлүги кандый да јаңы иш өткүрип јат. Ого ло белетенип, клубынаң чыгып болбой јүрген ошкош — деген.

Тана эмди Ак-Белтирге узак токтобос боло берген. Көбизин ле турлуларда. Кезик јерлерде койлор төрөөри баштала берген. Јас јаба једип келген. Онызы кыстардың көп сабазының бүдүүнең билдирет. Тананы да алзагар. Торт ло олут јок. Кергилов ло оның ортодо јилбүлү керектери эмди та кандый айалгада? Борис сүре ле школ јаар катандап јат. Бойының ээн кабинедине отурарга ого эрикчил болбой кайсын. Чындап та, анда эдер неме де јок: эки-үч ле оору улус, оноң көп качан да болбой јат. Кече энгир-түн киргенче ле Уланкиннинг айылына отурып, чуулду кимиректенген:

— Сен билериң бе, Коля, эрикчил дегени не?

— Јок билбезим — деп, јинт үредүчи акту күүнинең айткан.

Кергилов үшкүрип ийген:

— Бүтпейдим. Јаңыс ла ишле кижи јүрүп болов эмеш пе?

— Јүрбей аа.

— Айдарда, сен саң ла башка бүткен кижи эмтириң, Коля, — деп Борис айдала, чөкөгөндү улу тынган.

Коля токунаа күүндү, төп сагышту уул болгон. Оның ачуурканып јүргенин эмди тура кем де көрбөгөн. Каткак бүдүүлү, тозырак көстү болгонынаң улам, ол таныш та эмес кижини бойына ижендирип ийетен. Көп улус ого бойының кородогоны эмезе сүүнгени керегинде ачык-јарыгынаң айдып беретен. Школдо, профсоюзный комитеттиң члени эмес те болзо, ол јүзүн-базын блааш-талаштарды аайлажып салатан. Кыстар ого јаан тоомјылу болгондор, је, та неден де улам, ого күүни једип, оны сүүп туратандары билдирбейтен.

— Агару кижини јүк ле тоойтон јаңду — деп, Урмат каткыратан. — Је сен ого јүк бойың эмеш баш билинетен болзоң! Ого јок соот эдип, кыстардаң кемди-кемди сүүйтен болзоң кайдат.

— Јерлик јўрўм эрикчил — деп, Кергилов темирге јыжылган эгўниҥ табыжы чылап, тиштериле кыјырадып айдат. — Сен оҥдоп јадыҥ ба, Коля? Мен эмди научный иш баштаар ошкожым.

— Кўўниҥ бар беди?

— Тыҥ ла кўўнзеп турганым јок ло — деп, Кергилов кимиректенди. — Је ол ишти эдери кўч эмес. Майманов-ты сен билериҥ ине? Пединститутты сенеҥ ўч јыл озо божоткон.

— Билерим.

—Качан ок кандидат. Бодозоҥ — наукалардыҥ кандидады. Билери тыҥ уул.

— Је, тёгўн. Ол тыҥ ла санаалу эмес. Јаҥду ла неме. Кööрёдў. Ого јаба јаан јал. Алтай тилде оны кандый јаҥырту тапты деер?

— Је, јаҥыртуны таппаган да болзо, кандый бир суракты аайлап, јартап салган болор бо?

— Андый кандидат болорынаҥ мен уйалар эдим. Бот физиктер эмезе математиктер кандидат болотоны меге јарт. Олордыҥ колында — кибернетика ла öскöзи де. Химия ла биологияны да алзаҥ. Эмди олордыҥ öйи. Јаан учурлу тöс промышленностьтыҥ инженерин алзаҥ. Ол прогресс эдип, јаҥыртулар ачып јат. А гуманитарниктер не? Система эдер, текши јуунак шўўлтелер берер бе? Јўк ле бистиҥ öйдö иле көрўнер карьеристтер. База кандый да ајыкту керек эдери јок.

— Медицинада јайым — деп, Коля кўлўмзиренди. — Анда јол элбек. Медик кандидаттар сўрекей ас. Оноҥ ол, кандидат атту болгон соҥында, медицинаны кандый да ўйе-тепкишке кöдўрип салатаны јарт.

— Айдарда, јöпсинип јадыҥ ба?

— Айса.

—Ээ, Коля! — деп, Борис кўлўмзиренет. — Бу ончозы калас ла калыраш! Научный иш эдерге менде эптў айалга бар беди? Бат Ленинградтыҥ, Москваныҥ, Киевтиҥ јаан клиникаларында, амадулу кўўниҥ јок то болзо, кандидат болуп каларыҥ.

— Је сенде андый кўўн бар ине. Јўк ле эмеш санаҥзаҥ, диссертация белен болор.

— А мында нени сананатан? Лаборатория бар эмес.

— А сен лаборатория јокко ло. Баштапкы, революционный алтам эдип, бастыра рецептерди латынь эмес, алтай тилле бичип турзаҥ. Башталга ол эмес пе?

Экилези каткырдылар.

— Сен оригинал эмтиринг, Коля. Сени мынча кире бачымат деп чек сакыбагам.

— Мениң шўўлтемле болзо — деп, Коля бойыныг каткылу эрмегин улалтат, — сеге шак ла андый рационализаторский шўўлтелердең баштаар керек. Ученый болор јолыңды тактап аларың.

— Сананып көрөйин ле.

— А чикезинче айткажын, Борис, сен таппасты таап та отурзаң, иш деп неме сенде толо.

— Темдектегежин?..

— Ого јўк балдар ортозына профилактика өткўретен болзоң кайдат. Школдо медицинский шиңжў болголы удай берген.

— Је онызын сен меге укааркаба. Мениң планымда бар. Билерим — дейле, Борис кенете јўре берген.

Эртезинде Кергилов база ла келген. Кичинек эгўчекле, сыраңай ла теркек кыс чылап, тырмактарын јыжат. «Вжик, вжик». Көстөрининг алдына алаканын јайа тудуп, сабарларын ајыктап көрөлө, ойто ло тырмактарын јыжа тартат: «вжик, вжик!..»

— Бўгўн таң атканча ла передвпжкала уруштым.

Бу өйдө Коля нени де бичип отурган. Нөкөри јаар бурылбай ла сурады:

— Компания ба?

— Је кандый компания дейзиң? — деп Борис унчукты. Оныг кўўнине та не де јарабай калган ошкош. — Болуп та турган аай бар. Сакманщиктер көптөгөн. Фельдшерди ийе бердим. Оны канайда аткарганымды билериг бе?

— А канайда деер? Байла кандый бир транспортло аткарып ийген болбойың.

— Је, төөни транспорт деп бодозо, андый.

— Бодобой а! Карын да ижемјилў. Бензин де, өскө дө јўзўн-базын сўрткўш керек јок ине.

— Сеге кокур — деп, Кергилов кимиректенеле, база ла: «вжик, вжик» этире тырмактарын эгеп, оноң јилбиркештў сурады: — Урмат кайда барган, билериң бе?

— А не?

— Јок, тегин ле...

Коля Борисле эмеш ангдыжар деп сананды.

— Ол теп-тегин јўрбей јат.

Кергилов бу ла тарый эгўзин карманына сугуп, Коля јаар көрөт.

«Ээ. Туттурдыҥ ба, моҥус! Је, чеберлен!» — деп, Уланкин маказырап, токуналу эрмегин уулалтат:

— Турлуларда Танага болужып јат. Анда оныҥ эдер керектери ас эмес, бойыҥ билериҥ. Көргүзүлү досколорды да јаҥырта јураар керек, эмезе јаҥы кычырулар бичиир, ол эмезе книгалар солыыр керек. Экүниҥ кожо јоруктажы башталгалы неделе кирези боло берди ошкош.

Борис унчукпай турала, кенете айда салды:

— Је, Тананыҥ талдап алган ижин иш деер бе, оныҥ ордына ого јүк педагогический институтка барып үренбей.

— Үренгедий болгон ло — деп, Коля карууна унчукты. — Ол кичеенкей де, шыраҥкай да кижи ошкош эди.

— Мениҥ де айдып отурганым ол — деп, Кергилов эмеш чуулду чокумдады.

— Је зоотехник те болоры — бийик тоомјылу иш ине.

— Урмат эмди ого јаҥы послание бичип отурганы јарт.

«Аа, татайына тийе берди бе!» — деп, Коля сананала, көзнөк јаар көрүп, күлүмзиренет.

— Танала слер экүниҥ ортогор кандый? Јуук дешкен. Онызы чын ба?

Кергилов иле кыйгастанып, нени де сананып, бир кезек унчукпай отурала, күүн-күч јок эрмектенди:

— Бис экүниҥ ортобыс эмди јаҥыс суунып эки јарады ошкош.

— Је, кезик аразында эки јаратты күрлерле, плотиналарла бириктирип саладылар ине.

Борис нени де айтпай, туруп чыгала, јүре берди. Коля отургужынаҥ туруп, алакандарын уужанат. «Јастыра кылынып ийдим бе?.. Кем јок. Эмеш шыралазын».

Коля шүүлтелерине энчикпей барды. «Оныҥ кылыкјаҥын Тана канайып сеспес болотон? Бу мен не, туку ла јалаҥдагы улуста мениҥ не керегим бар? Мен олордыҥ адвокады эмезим...»

Коля көзнөк өткүре маҥзаарышту ајыктап турала, Урматты көрүп ийди.

«Је бот, эмди ле Борисле туштажатан эмтир. Мениҥ айтканым төгүн болгонына ол сүүнзин».

— Эй, сен анда нени кылынып салдыҥ? — деп шымыранып ийеле, Коля көзнөгин токулдатты. Урмат аайланып болбой, ајыктанат. Коля база ла сабарларыла көзнөктиҥ шилин токулдадат. Көрүп ийди. Күлүмзире-

нип јат. Кирзең! — деп, Коля колыла имдейт. Оноң энчикпей, тышкары чыга конды. Урматла кожо кол тудужып эзендежеле, бой-бойлорына најылык көрүжет.

— Сениң нени јурап отурганыңды көрөргө мениң буурым көжий берди ошкош, карындаш, — деп, Коля айдала, көстөрине јетире түжүп келген узун чачын сабарларыла кайра сыймайт.

— Билерим — деп, Урмат үшкүреле, айландыра ајыктанды. — А јас дезе качан ок јаба једип келген. — Оноң унчукпай турала, кенете сурады:

— Јаңгы үлгерлер бар ба?

— Бар. Бейи уксаң да, Урмат. Бу сөстөр кандый, келишкей не?

— Је кычыр, угайын.

Коля чачтарын база кайра сыймап. үнин эмеш чөйө тартып, үлгерин кычырат·

Кару нөкөрим,
Мен билбейдим слерди:
Кеен јараш
јеристе энирди
Кемге сыйлап
берерге туругар.
Мен билбейдим,
кару нөкөрим,
Изү соккон эки јүректиң
туштажар тужы
качан болор?!

Коля нөкөри јаар сакылталу көрүп турды.

— Эптү айдылган. Кем јок. Је мен јанадым, Коля! Урокторың божозо, кыйалта јоктоң ло меге кел! — деп, Урмат барып јадала, калганчы сөстөрин кыйгырган айасту айтты. Коля колыла јаңгып ийди. Кирнестеге чыга коноло, сарызымак кууданду чөлди ле Чуй бажының мызылдашкан мөңкүлерин ајарып көрөлө, шымыранды

Кару нөкөрим,
мен билбейдим,
Кеен јараш
јеристе энирди
Кемге сыйлап
берерге туругар...

* * *

— Сен бойыңның јапажыңа не јажынып алган? — деп энирде Сарыш Матвеевич уулынаң сурады.

— Иштенип ле јадым, ада. Қылынып ла јадым...

Адазы уулы јаар серемјилӱ көрӧлӧ, унчукпады. «База нени таап туру не?» — деген шӱӱлте ого эбелет ошкош.

— Сени Қасымканов бедреген.

— Шылтагын сезип отурым ла.

— Је, сескир уулду болгоным јакшы турбай — дейле, адазы колындагы калбагын туура салып, арчуулла ӱстӱ эриндерин арланып алала, уулы јаар көстӧрин сыкыйтат.

— Је? Неге унчукпай баадың?

— Јок, тегин ле санааркап отурбай.

Сарыш Матвеевич уулының тоомјылу, ачык-јарык көрӱп ийгенин ајарып, «Былтаартып јат, көрмӧзӧк» деп сананды.

— А сен канайда сананадың? — деп ол токуналу сурады.

— Мен бодозом, јаан керек бӱдӱрер алдында, качан да болзо, ачык-јарык шӱӱлтелӱ, токуна кӱӱндӱ болор керек. Анчадала ол бир нервалар, эски топшуурдың кылы чылап, калбангдабас учурлу.

— Сен не, революция эдерге турың ба?

— Ого шыдарлашту. Јаңгыс ла сӱрекей тың кӧдӱриңилӱ айтпас керек. Јарабас.

— База ла кандый бир фокус-мокус эмес пе?

— Фокус дегени — јӱк ле колдордың эпчили, ада. Оның тӧс амадузы—јӱзӱн-базын манипуляциялар эдери ажыра көрӱп отурган улусты мекелеери болуп јат. Бистиң амадубыс дезе сыранай öскö. Бис оны, байла, мынайда адаар болорыс: «Эртенги кӱнге чураштың операциязы» — деп.

Сарыш Матвеевич каткыра берди.

— Је-је, јиит туштa чурап көрӧӧр лӧ. Аа, чындап, «бис» дегениң кемдер болотон? Онызы јажыт эмес пе?

— Бис дегеним — јиит јӱрӱм.

— База ла фантастика јаар чурап ийген ошкожың— деп, учында адазы айтты.

— Јок, ол чып ла чын ийде-кӱч.

— А слерле удурлажатан улус — бис, каргандар-консерваторлор, болбой кайсын.

— Кезик аразында андый. Је слерди бисле кожо болор деп, мен иженип јадым.

— Слерле кожо соодожорго менде чӧлӧӧ өй јок.

— Ада, бистиҥ бу баштаарга турган керегис — ойын эмес.

— Айса не?

— Кийининде бойоор көрөрөөр.

Бабырганов чайлап алала, ол ло тарыйын орынына чыгып, јада берди.

— Ада, сок ло јаҥыс оспокту сурак.

— Је, айт. Уугуп јадым — деп көзин де ачпай, Сарыш Матвеевич јӧпсинди.

— Спутниктер агытканы — сӱрекей бе?

— Је андый да болгой.

— Удабастаҥ, байла ак-айастыҥ тӱбине пассажирлер отургузып алган керептер шуиггулап јӱргӱлеер.

— Андый да болордоҥ маат јок.

— Кижиликтиҥ шӱӱлтези кандый тӱрген ичкери јӱткӱп јат! Өй дӧ андый. Чын ба? Бир час — јылга тӱҥей. Бешјылдык — ондор јылдарга тӱҥей.

— Је булталартпай, јартынча айтсаҥ — деп, Сарыш Матвеевич чылаазынду кӱлӱмзиренет.

— Шак ла бу јаан кубулталар эдерине јӱткӱген улу айалгада, бистиҥ јӱрӱмисти кижи кайкаар. Кырлар. Өзӧктӧр. Турлулар. Ончозы ла јӱс јыл мынаҥ озо болгон немедий. Қайкамчылу айалга. Чын ба?

— Нениҥ учун? — деп, Сарыш Матвеевич кенетийин унчугала, чаганагына өҥдӧйӧ туруп, уулы јаар каткымчылу көрди. — Бисте эмди ончо койчыларга транзисторлор садып берер арга бар. Чындап ла, эмди андый радиоло эрмектежер аппараттар бар дежет. А сен дезе калас ла шып-шыҥ, турлуларда «јебрен өй» деп кородоп јадыҥ. — Оноҥ бойы јастыгына ойто бажын салып, көстӧрин јумала, нени де каран-туйук сананып јатты. Урмат каруузына унчукпай, кайдар да бararга шыйдына берди.

— Фонтазерлор — деп, адазы араайынаҥ айдып, стене јаар кайа көрдире аҥданып алды.

Урматты энези ограданыҥ каалгазына јетире үйдешти.

— Сен онила сӧс блаажып, чечеркебезеҥ кайдат, балам, — деп ол јайнады. — Оныҥ јӱреги коомойтып калган.

— Мен чечеркешпей јадым. Мен оноҥ сок ло јаҥыс

сурак сурап уккам. Је слер оңдозоор, эне: бистиң операциябыс чын ла јаан учурлу керек ине. Сүрекей јаан. Бу күндерде мен јаңыс ла ого болуп иштенгем.

— Је, иштен-иштен, балам. Јаңыс ла адаңла кырышпа.

— Мен барып јадым, эне.

Энези каалганың јанына саат өйгө туруп, уулын ээчий ајыктады. Урматка удур кандый да уулчак јүгүрип, колдорыла јаңат.

— Слерди конторага, телефонго келзин деп, кем де алдырып јат — деп, ол кыйгырат.

«Акыр. Ол кем болотон?» — деп сананала, Урмат базыдын түргендедип ийди. Редакциядаң телефондоп јаткан эмтир. Газеттиң качызы Казыков. Элдең ле озо ол Урматты: «Јаан јолдордоң не кыйып јадың» деп көмөлөгөн.

— Сен анда кандый ла производственный керектердиң бойында туружып јадың ине — деп чокумдады. — Бис сени ундыбай јадыбыс, Бабырганов. Сен бичип билбес эмезиң. Газетте оперативный материалдар јок, а сен дезе керекке де албай јадың. Сенде уйат деп неме бар ба? Је, не унчукпайдың?

— Чындап та, мен бурулу. Бир јаманымды таштагар — деп, Урмат күлүмзиренди. — Чөлөө өй јок болгон.

— Айса төгүн эмес турбай.

— Слер не керегинде айдадаар?

— Је, ол бир Сыргачыла болгон учурал керегинде. Сениң ат-нерелү керек эткениң. Кижини, койлорды јеткерденг айрып алганың. Оның соңында јаңыскандыра бөрүлерле урушканың. Болгон беди?

— Јо-ок. Ончозы тоң ло андый эмес болгон ло. А бөрүлерди дезе чек көрбөгөм дө дезе, јараар.

— Кемзинип јадың ба? Је, кем јок. Мен сени оңдоп јадым. Бис сеге бойыстың корреспондентибис Күрешевти, ийерис. Ол јетсе, сеге токунаа бербес. А эмди дезе бис сеге јаан суракту. Угуп јадың ба?

— Эйе, угуп јадым — деп, Урмат карууна унчукты.

— Туристтердиң јолы ачылып јат. Удабастаң кайучылар тайгаларга јүткүп чыгар. Бис Туулу Алтайдың эң јараш јерлери керегинде очерктер јарлаар деп, шүүп алганыс. Пландап салганыс. Сеге сүрекей јаан ла эң ле карууллу јерди берип јадыс — Алтын-Көлди. Акыр, акыр. кере-јара киришпей, уксаң ла. Очерк керек. Үч јүс строка кирези.

Карууна турар качы Урматтаң кандый да мойношту сöс угар кÿÿни јок болды.

— Акыр, киришпезеңг! Этюдтарыңг да очеркле кожо јарлалар. Көп лö болзо, сеге он конок. Точка.

Урмат та нени де кимиректенген. Је газеттиң качызының айабас табарузы оның шÿÿлте-санаазын булгап ийди.

— А?.. Сöстöриң угулбайт. Линиядагы табыштар чаптык эдет.

— Је, кем јок — деп, Урмат эрик јокто јопсинди.

— Јарады!.. Мында төс јерденң келген моңустар трубкамды блаагылап јат. Јакшы болзын! — Оноң ол ло тарый тунгаксу ÿн угулды:

— Алтайдыг Алишер Навоизи сени уткуулдап туру!

— Балбадай? Сен бе? — деп, Урмат школ аайынча нöкöрин, эмди Москвада литературный институтта ÿренип турган Карулов Сарбаңды, чоло адыла Балбадай деп адап, ÿнинең танып ийеле, кайкай да, сÿÿне де берди.

— Онызы эмди ÿнгÿр угулбас болуп калган, Урмат. Угуп јадың ба? Мениң поэмамды калың журналга алып јадылар. Оның керегинде бичик алгам.

— Литература талантгарла канайып јоксырап калды эмеш? — деп, Урмат шоодыл турганын јажырбай, айда салды. — Калың журналдарды кычырбас болгоным коронду. Јукачактарына да öйим јÿк арайдаң ла једип јат.

— Је, карындаш, кыскарта айдайын. Лаптап ук. Удабай ла сениң турлуңа једе конорым. Эрелгендÿ эрмек, эркелештÿ кабырга уужаш ол тушта болор.

— Оо, аргалу болзоң, кел ле. Сÿрекей сакыырым.

— Эрмегеерди кыскартаар! — деп, телефонист ÿй кижиниң некелтелÿ ÿни угулды.

— Акыраар — деп, Сарбаң сурады. — Бир ле минута! Алло, Урмат! Јаңыс сöслö айткажын, белетен! Оноң не ле барын ий. Мен, байла, кÿске јетире редакцияда иштеерим. Уткуул! Салют!

— Сеге де салют, Балбадай! Чуулданба.

— Айрып јадым! — деп, телефонист ÿй кижи кыскарта айтты.

— Эмди бисти айрызагар да, кем јок! — деген калганчы сöстöрлö кожо төрт јÿс километрденң ажыра чöйилип барган эмиктер јайканып, сыңырап калды. Урмат трубканы ордына салып койды. Иванов ло Касымканов конторага качан ок кирип келгенин ол көрбöй калган.

— Эзендер! — деп Урмат маңзара берди. — Редакциядаң телефондоп турулар. Оноң поэттер келерге шыйдынып турган ошкош.

— Онызы јакшы. Келгилегей — деп, Иванов айтты.

— Сен бюллетеньдў эмес бединг, уул? — деген Касымкановтыңг јабыс ўни угулды.

— Андый неме аларына эмди тура амтажыгалагым Иванов каткырат.

— Молодец. Билерим. Ончозын билерим. Је су-кадыгыңг кандый?

— Јакшы.

— А газетле не колбууңг бар? — деп, Иванов јилбиркеди.

— Олордо не болзын. Ныкыгылап јат. Очерк пландап алгандар.

— Болужар, иштежер керек. Сен бичип билериң, Урмат. Нөкөрлөрингле кожо быјыл кайдаар ууланып барар деп шўўнип алдыгар?

— Эм тура билбейдим. Је, быјыл јиттерди кандый бир јаан стройкага апарып келзе, коомой эмес болор деп бодойдым. Ого јўк Братскка ба, эмезе Кузбасска ба. Јаан экпиндў иштиң атмосферазыла тынып, ороонның каны согулган тамырын эзеп аларга керек эмес пе?

— Чып-чын — деп, Иванов айдала, Урмат јаар, оны эң ле баштап көргөн чилеп, јилбўлў ајыктайт. Бу јиит уул кажы ла туштажу сайын оны кайкадып та, сўўндирип те турат. «Шак ла бу уулды комсомолдыңг райкомына тургузарга көстөөр керек». Райкомның качызының шўўлтези андый болды.

— Бастыра турлуларда койлор төрөдөр кампания бу ла күндерде баштала беретен де болзо, бистиң көргўзўлў агитациябыс коомой ödўп јат, Урмат, — деп, Касымканов комудаган аайлу айтты.

— Культураның ишчилерин кödўрер керек болгон — деп, Иванов кере-јара кириштн. — Бичикчи улус мында јеткил. Темдектезе, ўредўчилер, јаан класстардың ўренчиктери.

— Грамота јанынаң јастырбаза да, олордың ижин бойоор билереер — деп, парткомның качызы колдорын јайат.

— Мен ончозын эдип салгам — деп, Урмат айтты.— Јаңыс ла јараар-јарабазын билбей турум.

— Је бат, Урмат. Сен база ла анда нени-нени кылынып салдың ба? — деп, Касымканов корко берди.

— Ончозы клубта.

— Је айса баралы, Қасымканов, — деп айдала, Иванов туруп чыкты. — Јазым шўўлтелерин көрўп ийели. — Оноң база ла Урмат јаар ченелтелў көрди.

Јаан залдың полында бир канча тоолу транспарант-тар, стендтер ле кызыл бөскө бичилген кычырулар аайтөөйи јок чачыңы јатты. Клубта соок. Саат өйгө от салылбаган. Одынга кысканып тургандар ба, айла кандый? Қызыл бөскө бичиген ак будук түргек кургабайт.

— Қайда, мында нени јурап салган, көргўс — деп, Қасымканов серемјилў ајыктанып, Урматтың «идеологический продукциязын» кичееп көрөт.

Художник туура турды.

— Ак-Белтирдиң јиит уулдары ла кыстары — деп, Қасымканов узун транспарантты кычырат, — сакман— јакшынак туштажулар өткўрер јер! Ундыбагар!.. Бу не? — деп, Қасымканов Урмат јаар кайкаганду көрөт.— Қандый туштажулар? Сўўшкендердиң бе? Сениң не, сагыжың бойында ба, Урмат?

— Акыр, акыр — деп, Иванов Қасымкановты јеңинең туура тартып, айдат. — Көмөлөш — эмеш соңында. Хм... Јиит уулдар ла кыстар... — деп учына чыгара кычырды. Сананып турала, кенете Қасымканов јаар сўўнчилў көрўп ийди:

— Чокум, јаңы, јылу. А? Андый эмес пе?..

— Слер канайып тураар, Николай Петрович? — деп, Қасымканов чала јөпсинбей айдат. — Мынайып айдары не керектў? Оның ордына: «Јиит уулдар ла кыстар! Ончогор сакманга!» — деп бичиген болзо, артык болор эмес пе? Анайда айтса, чокум кычыру да, политический јаныңаң чын да болор эмес пе? Кандый деп бодоп туругар?

— Қандый деп айдар, сениң де шўўлтең чын ошкош — деп, Иванов кўлўмзиренди. — Өскөлөрин кычыралы.

— «Сакман — ол сениң ак-чегиңниң ле кўўн-табынның нормазы» — деп, Иванов табылана кычырат. — «Хм» — деп бир кезек сананала, ченелте эдип турган чылап, кычыруның сөстөрин араайынаң такып айдат: — «ак-чегиңниң ле кўўн-табыңның». Оноң бажын серпип ийеле: — је кандый эмтир, а? — деп, сўўнчилў сурады.

Қасымканов ўшкўрип ийеле, Урмат јаар кородошту көрди.

— Је, не унчукпайдың? — деп, Иванов ого токуна бербейт.

— Урматтың јаңы табынтызы, модоры — деп, парторг унчукты. — А неге јараар ол? Көп јылдарга ченелте өткөн кычырулар бар. Олорды ол неге де бодобой јат.

— Темдектезе? — деп, Иванов чала соок үниле суррады. Онызы Турсунбекти кайкадат. Парторг чала ижемјизи јок айтты:

— Је, темдектезе: «Јаңы чыккан јаш малды ончозын јүс процентке корулап алалдар!..» Андый кычыру кыйалта јоктоң керектү. Бистиң тартыжып турган амадубыс тургуза ла јарт боло берер.

— Андыйы, байла, Урматта бар болбой — деп, Иванов каткырды. — Сени чуулдатпаска болуп, ол бичип салган болор.

— Эмеш өскөртө бичилгени бар. А шүүлтези дезе јаңыс. Бу туру, — деп Урмат кееркеде јурамалдаган щит јаар сабарыла-уулайт.

— Көрөликтер.

Стенеге јөлөп салган щит јаар качылар јууктап алды. Текши фондо солоңыланып турган баштапкы сөстөр олорды ыраактаң ла јилбиркедип ийет: «Эске алынып јүр!»

— «Эске алынып јүр! — деп, экилези араайынаң кычыра бердилер. — Колхозтың јөөжөзи — сениң јөөжөң. Јаңы чыккан јаш малды корулап алары сениң эпчилиң, кичеемелиң ле билгириң».

Иванов бойының кайкаганын јажырбай, Касымкановтың кабыргазына сабарыла түртүп айтты:

— А сен дезе «јүс процентке» деп ле база да јүзүнбазын сөстөр айдадың. Кепшенти ине ол, сен онызын оңдозоң, Турсунбек Касымканович. Шаблон деп неме тиштериңниң аразына кысталып калган. Оноң улам, бир де кижиниң јүрегине, күүн-санаазына табарбай јат. Андый кычыруларды кем де кычырбас! Оноң Урмат јаар кенете бурыла сокты: — Шак бу щитти койлор төрөдип турган јаан турлуларга ончозына, көп улус јуулган јерге кондырар керек. Көптөдөр арган бар ба?

— Бар, Николай Петрович.

— Јакшы, јөп бүткен. Јакшы болзын, Урмат, — деп айдып, Иванов Урматтың колын тыңыда тудат. — Је, јортолы, Касымканов. Укту койлорыгар кайда, көрүп келели.

— Көк-Өзөккө бараргa сонгдоп калганыс, Николай Петрович. Јол кайылып калган. Эртен-энгир тонгдокто ло

анаар ӧдӧ конодыс — деп, Касымканов меңдештӱ айдып, райкомның качызы јаар алаңзылу көрӧт.

— А чалдра, корондузын — деп, Иванов кородошту айтты.

— Оның ордына, Николай Петрович, барып бистиң айылдаң ажанып алалдар. Ӧй јеткели удап калган — деп, Касымканов кычырды.

Олор экилези сенекке чыга бердилер.

— Је бот, Турсунбек Касымканович, — деген сӧстӧр тышкартынаң угулды. — Ажанарына мен айылыма да соңдобозым. Мында ыраак јок. А Тодошев Јаңар керегинде бачымат шӱӱлте эткен учун, сени эмеш арбап саларга турум. Кажы ла тӧңӧзӧк ӧңдӱ болбойтон деп керсӱ улус айдыжатан. Бойың сананар керек. Ол билеге экинчи шырка эткен болзобыс, бис экӱ јакшы атка тӱжер бедис? Куйрук толгош эдери керек болзо, Бабырганов ло сениң куйругың сый толгоор керек. Бат андый. А бу уулды дезе... — Олор сенектең тӱжӱп, машина јаар бастылар. Оноң улам Ивановтың оноң ары айткан сӧстӧрин Урмат оңдобой калган. Јӱреги тунгаксу типилдей берди. Кенетийин оның санаазына Ивановтың сӧстӧри эбеле берди: «Мен бодозом, удабастаң ла бис экӱ туштажарыс». Ол нени шӱӱнип алды не? Ӧскӧ ишке ийе берерге туру эмеш пе?

— Јок, мен кайдаар да барбазым, нӧкӧр Иванов, — деп, Урмат алаңзу јоктоң ло тыгыда айдып ийди. — Кай-да-ар да...

Он тӧртинчи бажалык

Сарыш Матвеевич бооро тӱнде уулыла куучындашканын ундыбай, келишкен ле учуралда шоодылган кӧдӱрип турган:

— Је, слердиң «чурашту» операциягардың аайы кандый?

— Удабас ла, ада. Калганчы чийӱлер.

— Сен ајыктан, уул, — деп, ойто ло јымжагынаң эрмектене берет. — Ого јӱк, парткомның качызыла да болзо, ажындыра јӧптӧжип ал. Айу чылап, аткакту айруушка кадалба. Јарт па? Аайлу-башту шӱӱлте таап турган болзогор, мени де јаан санааркатпагар.

— Ончозы јакшы болор.

— Је кем јок. Соңында меге ле шақпырт көптӧй беретен ошкош.

— Сен тегин де тўни-тўжиле кой төрёдип турган јерлерде конор-тўнеер боло берген—деп, Урматтыҥ энези кирижет. — База кандый шакпырт кўзейдиҥ?

— Койлор төрёдёри — тазыккан керек — деп, Сарыш Матвеевич айдат. — Анда кандый да оноҥ јаан учурлу керек табылып јат ошкош. Јаан јерде учына јетире јартала берзе, Иванов телефондоор болгоч. «Ончозы иле јарт боло берген соҥында, чын ла операция баштала берер» — деп ырымдаган.

— Скважиналар өрўмдеери бе? — деп, Урмат сурады.

— Звонок сакып јадым — деп, Сарыш Матвеевич јарты јогынаҥ айтты.

Ол конторазына барала, бир частыҥ бажында клубка кире конды. Урмат оны ажындыра көрўп ийеле, эмди тура јетире јуралгалак јаан полотнозын јаап турган көжөгöни туй тартып ийген. Адазы клубтыҥ ичиндеги јазалдарды ајыктап көрди. Та неденҥ де улам токуна јок болгоны иле билдирет. Туйук кара кабактарыныҥ алдынаҥ суркурап турган кара кёстöри курч болды.

— Је, кайда сениҥ «чуражыҥ?»

— Јетире эдилгелек — деп, Урмат серемјилў айтты.

— Је кем јок — деп, адазы колын јаҥды. — Звонок болгон. Райкомго барып јадым. Қасымкановты көрзöч, база анаар барзын деп айт. Ол эмди турлуларда болор. Машинаны мен ойто ийе берерим. Јарт па?

— Башталып јат па? — деп, Урмат сўўнчилў сурады.

— Андый ошкош — дейле, адазы тўрген бура согуп, тышкары чыгарга ууланды. Эжиктиҥ јаны орто токтой тўжеле, та нени де эске алынат. Урмат оны ээчий браткан.

— Иванов сени сыруулаган эди.

— Не деп?

— Эзен айт деп јакыган. Хм. Қаткымчылу. Сен ого јажыт бединҥ? Айса, ол јуук најыҥ ба?

«Айдарда, ол мында јўреле, тегиндў айткан эмес турбай — деген шўўлте элес этти. — Ундыбай јат».

— Мен Ак-Белтирдеҥ айрылып, кайдаар да көчöргö тергенбей јадым деп, слер ого айдып бараар, ада. Кайдаар да көчпöзим.

— А, нени айдадыҥ? — деп, Сарыш Матвеевич кайкай берди.

Бу јуукта Иванов ло Урматтыҥ ортодо кандый эрмек болгоны керегинде уулы куучындап берген.

Бабырганов кенете бойыныҥ јажы јаанап, сагыжы кирип, керсӱ болуп калган уулын көрӱп ийди. Ол азыйда Урматты алдамыш, јажы јеткелек уулчак деп бодоп јӱретен. Эмди дезе оныҥ алдында ай-карадаҥ јалтанбас, көстӧри курч, кайыҥныҥ уры ошкош быркыт ээктӱ, ӱстӱндеги эрининде мызылдажа сӱп чыккан азу сагалду, таларкак јарынду, баатыр кӱчтӱ кезер турды. «Уулым мындый болуп калганын мынча кире ӧйгӧ мен канайып ајарбай јӱрдим не?» — деген шӱӱлте Сарыш Матвеевичтиҥ көксине эбелип келеле, ол ло тарыйын ойго кайыла берди.

— Эйе — деп, ол көстӧрин туура эдип, чала маҥзаарганду айтты: — Сениҥ салымыҥ керегинде ол нени де шӱӱнип јӱрген болзо до болор. Је сен кичинек бала эмезиҥ.

Оноҥ уулыныҥ чӱрмежинеҥ тудала, адазы болгон адында, эркелӱ тартып ийерге кӱӱнзейле, ойто ло бойын тудунды. Тамагын кеҥиде јӧткӱрип, оҥ колыла јаҥып ийеле, кирнестедеҥ тӱрген тӱже берди.

— Атанайын. Јакылтамды Касымкановко айдарын ундыба.

— Ундыбазым, ада, — деп, Урмат унчугала, оноҥ эрмегин уулалтты: — Эртен-соҥзун мен де сакманщик болуп барарым. Ӱренчиктер барып јат. Коля база кожо.

— Онызы бойында. Сени кем де албадабай јат. Је, сен, Касымкановтыҥ айдатаныла, культурный ишчи инеҥ. Броньдоп салган аайлу. Бодонзоҥ.

... Клубка Лиза кирип келерде, Урмат бойыныҥ «операциязын» јурап отурган. Көжӧгӧзин туй тартып ийеле, Урмат ого удура басты.

— Мобилизацияла келген кижи мен — деп, јиит кыс кӱлӱмзиренди.

Урмат бир кезекке Лиза јаар алаатып көрӱп турды. Оноҥ айтканын оҥдоп ийеле, кӱлӱмзиренет:

— Кычырулар бичиирге бе?

— Эйе. Јаҥыс ла сен меге эмеш кысказынаҥ бер. Сӱрекей божобой јадым.

— Балдар берди бе?

— Сегизинчи «Б» класстаҥ эки кызычак келер. Јакшы бичигилеп јат. Кандый да болзо, менеҥ оҥду.

— Је-је, болды! — деп, Урмат ого бӱтпей токунадат.

— Чып-чын.

Лиза керектӱ материалды алала, тургуза ла бичий берди. Эрмек јок. Јӱк ле бойыныҥ шӱӱлтези.

Јинт ӱредӱчининг көзинче Урмат качан да болзо эмеш кемзине беретен. Не керегинде эрмектежерин, бойын канайда тудунарын билбейтен. Оног улам бойына бойы чуулданып, ачуурканып туратан. Оныг бойыныг айдатаныла болзо, «Азып јӱрген кас чылап, ак-айаста калбангдап, бир шӱӱлтеден экинчизине таштальп, шылтагы јок каткырып, онгду сӧс таап болбой, јӱзӱн-базындап калырай беретен». Оног бойыныг кайкамчылу кылык-јанғын каргап, саат ӧйгӧ унчукпай баратан. «Јӱӱлгек. Аамай» — деп бойын бойы айткыланып, сӧстӧриниг јаман-јакшызын ылгаарга эмеш те кичеенбейтен. Је бӱгӱн де оны көрзӧгӧр. Кара көстӧри мӧлтӱреп отуры, керек дезе оозы да ачылар кирези јок ошкош.

Айса Урматты бойыныг тидинбези калјууртып турган болор бо? Јок, унчукпас улус коркушту. Алангзу јоктог ло бойын бойы сӧгӱнип ийгедий болор. Эмди ле ол не керегинде сананат не? Лизаныг келгенин ол канайып ајарбас болотон? Чыдамалына кижи кайкаар! Кожо отурган кижиниг кӱӱнин јандырбаска да болуп, оныла эрмектежер јокпо. Танала экӱ олор канайда кожо јуртагылап јатканын да сурап укпас па?

— Елизавета Саймовна, — деп, Урмат кенете унчукты. — Кожогдоп ийелдер бе?

— Кожог? — деп, Лиза кайкай берди. — Мындый шӱӱлте слерге кенетийин кайдаг эбеле берди?

— Каа-јаа ӧйдӧ карган да улус иштенип јӱреле, кожогдоп ийетен јок по?

— Кожогдозоор. Мен угайын.

Урмат шкаптаг домбра чыгарып алды. Кылдарыч келиштире јазап алала, база такып айбы сакыбай, кожогдой берди. Оныг ӱни коо, бийик болды. Домбраныг мызылдашкан кылдары ӧткӱн кӱӱлеп, кожогчыны ла оны тыгдап отурган Лизаны кайдаар да ээчидип апарат. Кожогчы куба чӧлдиг тӱбиле сок јагыскандыра јортуп браадат.

«Мӧгкӱлерден шуғуп тӱшкен мӧгӱндий чакпынду суулар! Мен кайдаар барайын, кажы алтайга јортойын?» Агын суулар шуулап, айдың-кӱнниг јаркынына ак тагдый мызылдажат. «Бис билбезис. Туку ол турган чий ӧлӧгдӧр сеге каруун айдарлар. Олор токуналу ӧзӧт, олор көпти көргӧн, көпти билген». «Уксагар, чий ӧлӧгдӧр! Мениг јайнуулду сурактарыма чын карууны айдып берзегер. Јалбышту јӱрегимди канайып эмдеп алайын? Ол мени кайдаар да, ыраак јолго ненинг учун кычырат, а

не керектӱ барарын — айтпайт...» Јуугында турган сары чий јайканыжын токтодып ийеле, кенетийин кылгаларын јайа тудуп, койу-койу шуулай берди:

«Сен бойынгныӊ јӱрегиӊди тыӊдап билбес эмтириӊ— деп салкын айдала, аргымак аттыӊ буды-колына оролыжып, куйундалат.—Јиит кыстардыӊ кожоӊын укпас, ӱскер бӱткеӊ бе? Туку анда, мӧлтӱреп аккан карасуучактыӊ јарадында, турган турлуда јиит кыстыӊ кара чачтарын мен јаӊы ла сыймап келдим. Тыӊдап уксаӊ, сениӊ јӱрегиӊ оныӊ кожоӊына каруу берер болор бо? Аргымак адыӊныӊ тискинин кайра тарт. Јиит кыстыӊ кожоӊын токуналы јок јӱрегиӊ тыӊдазын. Мен ол кожоӊды уктым, јӱрегим де тыӊдап уккан. Оноӊ кенете меге јеӊил де, сӱӱнчилӱ де боло берген». Домбраныӊ кылдары кӱӱлейт, кайдаар да кычыраг...

Урмат кенетийин кӧзнӧктӧрди тоолой кӧрӱп ийди: бастыра јанынаӊ оны јаш балдардыӊ јилбӱлӱ кӧстӧри ајыктагылайт. А эжиктиӊ јанында дезе — ума јок кӧп балдар чокпорлошкон турды.

— Кыш-ыш! — деп, Урмат домбразыла талайып, каткырып ийди. Клубтыӊ залына Коля, оны ээчий Тана кирип келдилер. Тана ӱре-јелези јаар тӱрген кӧрӱп ийди. Кандый да барыӊкый кӧлӧткн оныӊ јӱзине тийе берген аайлу билдирди.

— Слер мында јыргап отурган турбайаар — деп, Тана айдып, ајыктанат. Урмат оноор кичеемелдӱ кӧрӧлӧ, «Ӱнинеӊ кандый да чуул угулды ба, айла кулагым јастырды ба?» — деп сананды.

— Је, кыстар, киригер! База ӱч болушчы экелдим — деп, ачык-јарык ӱниле Коля кыйгырды.

— Кожоӊдо деп оны мен айбылагам, — Лиза ӱӱре-јелезине јууктап алала, айтты. — Мениӊ ӱнимди сен билериӊ ине.

— А оныӊ ӱни кандый? — деп, Урмат јаар бажын кекип, Тана сурады.

— Оныӊ кожоӊдогонын сен уккан болзоӊ, кайкаар эдиӊ.

— Ол сеге болуп кичеенген болор бо?

— Билбезим — деп, Лиза Тананыӊ шоотконын билбеечи болуп айтты. — А сенийи де једип келди! — деп, эжик јаар кӧрӱп кӱлӱмзиренди.

— Нениӊ учун менийи? — дейле, Тана кызара берди.

— Бастыра улус айдыжат. А сен не, јажырып јадыӊ ба? Сӧс алышканаар чын эмес пе?

Кергилов кеен кийинип алган келди: ап-апагаш јака, чиймей тартылбаган галстук, кыскачак эдектӱ пальто.

— Оо, мында бистиҥ эл-јоныстыҥ чечеги јуулган деп айтса, келижетен турбай? — деп, ол ыраактаҥ ла эрмектенди. — А мен дезе сегизинчи «Б» класстыҥ ӱредӱчизин бедреп не аайлу баскам.

— Мен мында, јаан кӱндӱлӱ доктор, — деп, Лиза тӱрген унчукты.

— Турлуларга атанып јадаар ба?

— Эйе, эртен.

— Медосмотр өткӱрерис. Көрдөөр бӧ, мен профилактический ижимниҥ ажындыра тургузылган графигин де бузуп јадым.

— Каруулу керектер слерди де камчылап ийген турбай — деп, Коля кенете эрмекке кириштн. Бу јиит доктор неден де улам оны јаантайын кыйгастандырып турат. Ого јаҥыс ла кадалгак сӧстӧр айдар кӱӱни келетен.

Эмди дезе ол кандый да уулчакты бойы јаар кычырып алала, ого јакыйт:

— Бастыра классты пионерлердиҥ кыбына тургуза ла јууп ий — дейле, Кергилов јаар баштанды: — Качан баштаарыбыс, доктор?

— Тургуза ла бӱдӱрип салгадый керекти, качан да эртенге артырба деп, албаты-јонныҥ модор сӧстӧри бар — деп, Борис карууна айтты.

— А чокумынча?

Кергилов карызындагы чазы јаар көрӧт.

— Бир он беш минуттыҥ бажында да баштаарга кем јок деп бодойдым.

Бу өйдө Урмат Танага јууктай базып келди.

— Сен не, неге кородойдыҥ? Койлордыҥ тӧрӧжи коомой ӧдӱп јат па?

— Сеге ле мында сӱрекей сӱӱмјилӱ. Онызын иле көрӧдим, — деп, Тана чуулду айдала, эжик јаар басты.

— Сен мени бедреген деп айдышкандар, чын ба? — деп, Урмат та неден де улам оныҥ соок эрмегине сӱӱнип, ээчий сурады. Оноҥ кайкап, «Ол неден улам чуулдана берди не?» — деп сананат.

— Мен сени эмес, Коляны бедрегем. Анда улус једишпей јат — дейле, Тана клубтаҥ чыгарга эжикти ача тартып ийди.

— Эртен ле атанып јадыс — деп, Коля эрмекке кириштн.

— Тана! — деп, Урмат кыйгырды. — Акырзаҥ!

Тана кайра көрбөй дө, токтой түжеле, стенеден нени де ajыктаачы кижи болуп, эжиктиң jаагыныҥ jанында турды.

— Мен база барарым. Мыны ончозын бого чачып ийеле, барарым — деп, Урмат айтты.

— Ары ла jурап отургадыйыҥ — деп, болгоонбой айдып ийеле, Тана ол ло тарый jиит уул jаар коркыганду көрди. — Чуулданба. Анда керектер чындап та коомой өдүп jат. Чыгым да бар. Анчадала өзөктөр баштай турлуларда. Мөҥкүлердеҥ сысту соок эзиндер түжүп jат.

— Энеҥ кандый?

— Кем jок, jакшы. Турлузында команда берип отуры.

Кергилов jууктап келди.

— Мен сени үч ле конок көрбөгөм, Тана, а сен дезе качан ок танытпас болуп кубулып калганыҥ иле билдирет — деп айдала, кезе көрөт.

— Кандый кубулта болуп калтыр, Борис Күүгеевич?

— Jас. Сениҥ jап-jараш кеп-чырайыҥа jедип, конуп калган эмтир! — деп, ол кайкаганду айдала, jаҥыскандыра каткыра берди.

— Jас ол jас ла —деп, Тана айдала, көстөриниҥ кырыла Урматты ajыктайт. Ол дезе тургуза ла туура база берди.

— Jас дегени не учурлу? — деп, Кергилов база ла модорлойт. — Jылдыҥ тегин ле өйи. Ар-бүткенниҥ айлаткыжы. Jаҥжыкту ла өй.

— А ол сениҥ күүнiҥди бир де эмеш көкүтпейт пе?

Бористи эҥ ле баштап «сен» деп айдып ийгенин Тана бойы да билбей калды. Кергилов оны угуп ийеле, Тананыҥ колынаҥ ала койды.

— Бат, шак ла мыныҥ учун быйан болзын!

— Нениҥ учун? — деп, Тана кайкап, удура сурады.

Борис оныҥ кулагына шымыранды:

— Мени тудуш ла слер, слер — деп адайтан jогыҥ ба? Акту ла сөзим айдадым, мен ого ачуурканып та jүретем — деп айдала, база ла каткыра берди. — Ээ, чындап — деп, ол кенете нени де ундыганын эске алынат. — Jас мениҥ күүнимди көкүдип эмезе көкүтпей турганы керегинде мен сеге jартын айдайын: ол мениҥ jүрегиме jаҥыс ла чаптыгын jетирет. Чып-чын, медик болгон адында мен сеге айдадым. Чып-чын!

Тана Кергилов jаар кезе көрөт:

— Чаптык дейдиҥ бе?

— Менле сöс тö блаажарыҥ jок — деп айдала, тек-

пиштерден тўжўре базып брааткан Тананың чаганагынаң чебер тудуп алды.

— Токтозоң! Улус — деп, Тана айдып, колын ушта тартты.

— А биске эмди јажынары неге керектў? Мен туку качан шўўнип алгам.

— Нени шўўнип алдың? — деп, Тана араайынаң сурап, чеденниң каалгазының јанында буулап салган ээрлў ады јаар браатты.

— Нени? Сөзибисти алыжып салган јогыспа! Куда ийерге турум.

— Сен бойың сананып алдың ба?

— Айса кем деп? Салымымның ээзи мен бойым ине.

— Айдарда, јаңыс ла бойынгның салымың эмес пе?

— Эйе чын. Сениң де салымың — деп, Кергилов көкўдўлў айдат. — Сен доктордың ўйи болорың. Доктордың ўйи! Кандый, угарга да јакшы эмес пе? — Оноң ајыктанат. Эмеш јастыра айдып ийгенин тургуза ла сезип ийди ошкош. Аргазын таппай турала, кенетийин тўрген-тўрген шымырана берди:—Тана! Көөркийим! Көзимниң оды, көксимниң каны! Чугулдаба. Ол бир «Угарга да јакшы эмес пе?» деп айтканым тегин ле кокур сөстөр. Је сенле кожо јурт тудары акту ла бойымның шўўлтем эди — деп кимиректенип, Танага болужарга умзанат.

— Базынба да, шоотпо до. Ары тур — деп, Тана кезе-быча айтты.

— Тана! — деген Урматтың кыйгызы бу ла туштa угула берди. — Бўгўн энгирде мен актив јуурга сананып алгам, келериң бе?

— Кандый актив?

— Бистиң, комсомолдордың. Эмеш шўўжер керектер бар. Јаан учурлу керектер.

Кергилов Урмат јаар чуулду көрўп ийди.

— Јаантайын ла актив дежер. Онызы јокко бир де керекти шўўжер аргалары јок чылап.

Тана ээрлў адына мине согуп алала, Урматка камчызыла јаңып: «Келерим, Урмат. Кыйалта јоктоң ло келерим!» деп кыйгырды.

Ылгым јорукту ады кайра ачык каалгадаң шуңуп өдөлө, Тананы Ак-Белтирдиң телкем оромына алып чыкты.

— Бис сенле јаңыс суунаң эки јарады — деген орус кожоңның сөстөрин угуп ийеле, Кергилов кенете кайра көрди: текпиштерден Коля тўжўп клеетти.

— Өйибис јеткен, доктор. Баралы!

— Көрмөс — деп, Кергилов шымыранып, колындагы чазын көрүп ийеле, Коляны ээчий басты. Оромго экү чыгып алдылар.

— Бейи уксаң да, Коля — деп, Кергилов үшкүрип ийеле, айтты. — Евклид чындап акту болгон ошкош. А?

Оноң каруун сакыбай, эрмегин уулалтат:

— Сен, Коля, судурчының эски бөрүги эмезе адырманду тайагы ошкош, ойгор болгонында бир де аланзу јок. Је сен јебрен өйлөрдөги медик Гиппократ не деп айтканын билбей јадың. А ол дезе ойгор сагышты кемнең де өдүшке сурабас учурлу болгон.

— Билбезим — деп, Коля доктордың модорлорын керексибес күүндү унчукты.

— Оның айткан сөстөрининг түп-шүүлтезин кыскарта алза, «Кыйгы-кышкылу туруп чыгала, сөс блаашкан кижи бойының аамайын көргүзип јат». Бат уктың ба? Шүүлтези андый ошкош эди.

— А мен сенле сөс блаажып турган эмезим! Бу не куучын?

— Ээ, күрүм. «А эки јарат» керегинде чи? — деп, Колянын мыкынына јудругыла түртүп ийеле, Кергилов каткырат.

— Борис, сен бүгүнги активке база кел — деп, Коля кенете кату айтты. — Урмат айтырган.

— Је, Урмат јакыган болзо, келгейим ле.

— Сен оны јакшы билбей јадың.

— Эйе, бис оныла та неден де улам јаражып болбой јадыс — деп, Кергилов кородошту үниле айтты.

— Акыр, уул, сен бу коронду јыдаларыңды качан таштаарың? — деп, кенетийин Коля калјуурып чыкты.

— Бу сен канайып туруң? Кандый јыдаларды? — деп, Кергилов чочый берди. — Кокурлап айттым ине.

— Кокур өйлү-кемдү болотон. А Урматка дезе тийбе. Оноң мен сеге јартын айдадым: јок немеле мактанары јүүлгексү кылык.

Коля эмеш токунадынып алала, эрмегин уулалта берди:

— Бис эң бийик үредүлү заведениелер де божоткон болзобыс, экилебис Урматтың чычалыгына да турбазыс.

— Је болды. Ол јанынаң сен де өйинең өтпө.

— Мен өйинең өтпөй јадым. Ол јүрүмге јүткүүлдү кирип тургандардың тоозында, јүрүм-јадынга не керегин јарт билип јат.

— А сен не, билбейдиң бе?

— Ого көрө, мен чирик төңгөш.

— Бойыңды базынба, Коля, — деп, Кергилов чала чуулду айдат. — Бис экӱ. Бис экӱ!

— А «бис экӱ» дегениң не? Jӱк ле спецтер, jӱк ле дипломированный чиновниктер, оноң башка не де эмес.

— Бойыңды jабыс бодонбо, Коля, — деп, Кергилов база катап кезем айдат. — Сен интеллигент. Мен де интеллигент. А ол. Ол дезе эмди тура бис экӱниң ле тегин ишчилердиң ортодо кысталып jӱрген, jӱк ле арлыкберлик кижи. Оның социальный портреди шак ла андый.

— Акыр, сен...

— Эйе, чып-чын — деп, Кергилов кере-jара кирижет. — Онызы керегинде сениң, ундыыр учурың jок. Ого до эске алынып jӱрери чаптык болбос — деп айдып, клуб jаар бажыла кекип ийди. Коля токунаа кылык-jаңду да болзо, Борисле экӱ кыйалта joктоң ло кырыжа берер эди. Je бу ла туштa оның байагы айбыга ийген элчизи айалганы кубултып салды. Уулчак школдың эжигине олорды сакып алала, кара көстӧриле токунаа joктоң суркурада көрӱп, айтты:

— Кызычактар дезе качкылап jат. Уйат дежет.

— Олор калас ла jалтангылап jат — деп, Кергилов jарттады. — Jаан көрӱ болбос деп, олорго айдып бар. — Оноң айбыга jӱрген уулчак jӱре берерде, араайынаң, jескинген айасту кошты: — Jамакайлары каткалак азатпайлар да болзо, jаңдуунча ла уйалгылап jат — деп, Кергилов арбанган айасту эрмектенди.

— Сен циник эмтириң, Кергилов.

— Ачпасты ачтым деп пе? Бастыра медиктер, jажынаң ала jаанына jетире ончозы циниктер — деп, Кергилов кӱлӱмзиренет.

— Онызы керегинде сен маказыган аайлу айдып jадың. А циник болоры дезе коронду ине, доктор. Коронду.

— Joo калак, бу гуманитарниктер мениң тыңыгалак мойынымды кезе кajаарга jетти ошкош — деп, Кергилов школдың кирнестезине чыгып браада, терең шӱӱнип айтты.

Он бежинчи бажалык

Кара-Чаттың кайыр таштy кырлаңдарын бӱркеген кара jыраалар кардың олjозынаң айрылып, көнкөрӧ соккон эзинге jайканыжат. Олордың тӱрӱлип калган

бўрлери јаскы күннің јылу чогына јылынарга јайыларын баштап та турза, эрик алынып болбой төгүлгилейт. Јаңгы бўрлер чыгар бўрчўктер дезе бокчыйлаарын да баштагалак. Каа-јаа јерлерде, анчадала эңкек таштардың алдында, корголјын өңдў тоштор терлеп јатты. Талтўштең кыйа берген күн јылу чогын чөлгө јайат. Касымканов адына иженип, тискинди бош салып ийген, јортуп браадат. Јеткерлў јерлерде атка чаптык этпе — ол туйгагыла јоктонып, кандый јерге базарын бойы билер. Та кунукканынаң, та бурулу болгонынаң улам табылган эзедўзин ырадарга кичеенип, улусла көптөдө туштажарга Касымканов эки конокко улай турлуларла кериген. Кандый да саң башка уур јўк оның јўрегин базып ла јадар. Оны туура аңтара согуп ийерге ченеп көрзөң. Бабыргановло калганчы катап тушташканы керегинде ол бўгўн канча ла катап эске алынган. «Ол нени билип салды не? Бис экўниң тушташтарыс керегинде Азат ого канайып куучындап берер болды?»

Је айалганың сыраңай ла уур јўгн — Бабырганов-тың оозы чек ачылбас аайлу болгоны. Көргөн-укканын көндўре ле айдып ийгедий, а ол дезе чек унчукпас.

Турсунбек бойы да Азатка јолугып, оныла эрмектешкедий. Ары-бери јорукташтарла кожо божобой, бала керегинде сананарын ундып салган деп айдып, бойының буруун бойына алынгадый болгон. Јаш баланың јада калганы јаңыс ла энезиниң эмес, оның да јаан јылыйтузы, короны ине. «Јаш баланы јаан сооктордо тышкары чыгарарга јараар ба? Карган јааназы сагыш алынбас кайткан? Акыр, ол туштa уулчак канча айлу болгон эди? Он айдаң да өтпөгөн болор керек. Заркым деп ат адап бергендер. Ўнгўр де, јараш та ат! — деп сананып, Касымканов терең ўшкўрет. — Бу кызаң таштардаң капшай чыгып алатан болзом. Телкем јерде јорук га тўргедей берер эди...»

Корголјындый уур шўўлтелер оның меезин базып, коронду сыстадып турды.

«Бу суракты Бабырганов качан бирде көдўрип ийгей не? Азат — комсомолдың члени. Партияның членине кандидат болорго быјыл белетенип јўрген. Керекти ол көдўрзе, көдўргедий. Кандый да болзо, партбюроның члени. А Бабырганов тың бойы керегинде мен нени билерим? Нени? Райкомның пленумынаң јанып клеедерде болгон эрмекти алардаң башка? «Сен бир де сагыш алынбай, колыгды менең озолоп көдўрип јадың — деп

айткан беди? — Алды-кийнин сананбайдыңг». Мени не, бўдўнбес бол деп, айдарга турганың ол бо? А бу сöстöриниң учуры кандый деер? «Қалыраш көйлöдöрин токтот!» — деп кезедетен јокпоңг. Јок, Бабыргановтың кылыгы керегинде сананар керек.

А Иванов бойы. Оныла база да көп талкан булган болбозыңг. Оок-тобыр керектер аайынча куурмак таап, мениң ижиме кирижер боло берген. Бу не, истеш пе? Оның да кылыктары бар ла. Урматтың бичиген кычыруларын да алзаң. Политический курч болорының јыды да јок. А ого дезе јараган. Тартыжып көрзöң, — ол сени ийнеге келбес, ийт јибес эдип салар. Онызы јарт. А Сыргачыла болгон учурал? Оны керекке де албаган јогың ба, нöкöр Иванов. Обкомның јакылтазы кайда? Семинарда бойың кычырып берген јогың ба? Ого ўзеери — «Шуурганду кўндерде конторага јабыланып отурбагар. Уур айалгалар туштa слердиң јеригер — колхоздың малын корулап алары учун ат-нерелў тартыжып турган улустың ортозында болор учурлу» — деп, айтканыңды ундып салдың ба? Сени де сўрекей ле керсў кижи деп айдарга болбос. Је эки-ўч турлуга јўреринг, а олордың тоозы дезе — колхозто алтанга јуук».

Қасымканов бойының уур шўўлтелерине там ла бастырып, адын да меңдедерин ундып салган аайлу. Тайганың орук јолдорыла јортуп ла браадат. Бийик сынду, бырчыт бўдўўлў кер айгыр бышкырып, таштардың аразыла чеберинең базат. Бўгўн оның кўўнине јол до, минип алган ээзи де јарабайт ошкош. Кулактарын чеберинең олый-солый кыймыктадып турган адының кылыгын оңдоп ийген чылап, Қасымканов алаканыла мойнына эркелегендў таптайт.

— Је, кератт, мыйрыңдажыңды токтот. Телкем чöлгö чыгып ал. Ээ јайла, сен чорты да билбей јадың. Тпрру! Тур! — деп, Қасымканов кенете чочый бергендий, тискинди кайра тартты. — Бу сен кайдаар бура сокконг? Ээ, чын. Чике барза — сас. Қök-Öзök ажыра бараргa келижер.

Је анда Азат јолуга берери керегинде шўўлте оны коркыдып ийди.

— Јок, карындаш. Јарабас. Бу јеткерлў јерди бис канайып кыйып öдötöнисти шўўп алалы.

Канайып ла айлана јортсо, ошкош ло саска барып сўзўлер. Тодошевтердиң турлузы ажыра јорторго он километр кире артык јол öдöр керек.

— Айса, тӱрген ӧдӧ конор болорыс па? Давай! — деп, эки будыла тапчыланып ийди. Кер айгыр ичкери тап эдип јелет. Јолдың аҥканындагы јыраалар ла таштар элестелет. «Азатка ла кӧрӱнбей ӧдӧтӧн болзобыс — деген сок јаҥыс шӱӱлте Касымкановты токунатпайт. — Кӱјӱрен ле, керат, мантат ла. Чӧйиҥир јоргоҥ кайда? Неге јылбас боло бердиҥ? Је, бат, турлу кийнибисте. Эмди туку ол јаткан јаан таштаҥ — атанар јаны јаар. Ак-Белтир де качан ок кӧрӱне берди. Давай, керат, мантат ла!..»

Эски айыл чылап, содойо турган кара ташка тӱрген јууктайт. Тоозын ла јаскы кӱниҥ чогы Касымкановтыҥ кӧстӧриниҥ јажын чыгара сыгып ийди.

— Акыр, бу не? — деп шымыранала, Турсунбек колыныҥ сыртыла кӧстӧрин арланат. Содон таштаҥ кандый да неме саҥ тӧмӧн учуп тӱшти ошкош. Кенете ле кер айгыр туура калыды. Андый јеткер болорын сакыбаган Касымканов ээринеҥ јайылып, јерге арай ла јыгылбады. Тискинин кенете кайра тартып ийерде, айгыры карайлап турала, ойто токунай берди.

— Уу, талбак кулакту кӧрмӧс! — деп, Касымканов чуулду арбанды. Ый-сыгыдына тамагы кургап, тунуп калган Кулийа эмеген бу ла ӧйдӧ араайынаҥ удура базып клеетти. Ол буттарыла јӱк-арайдаҥ ла алтап, бойын ээчий кандый да кижини сӱӱретеп алган эмтир. Чачтары ӱрпейип калган. Тыныжы сӱрекей уур. Касымкановты кӧрӱп ийеле, токтой тӱшти. Бу ла туштa карган ӧрӧкӧнниҥ калганчы кӱчи чыга конгон ошкош: сӱӱретеп алган кижизиниҥ ӱстӱне јыгыла берди.

«Азат!» — деген шӱӱлте Турсунбектиҥ меезин каарып ийди. Касымканов адынаҥ тӱже калып, ичкери болды. Эдер-тудар немезин таппай, ол алаатый берди. Кулийа эмеген кыймыгы јок јаткан кызын кучактап алала, тунгак ӱниле бир де колбузы јок сӧстӧр кыйгырып турды:

— Карагым, балам!.. Ай канатту карлагажым!.. Не керек кан? Нениҥ учун кан?.. Ай-бай-аай..

Касымканов кенете карганакты туура јайладып ийеле, Азаттыҥ бажын ӧрӧ кӧдӱрип, ајыктайт. Оныҥ јӱзи бастыра кан болды.

«Оныла не болды не? Кайты не?» — деген шӱӱлте јалкын чылап чагылат. Касымканов оны капшыра тудуп, турлудагы айылга јӱгӱрӱк бажында ла јетирди. Карган Кулийа да онон јаан артпады.

— Арчуул!.. Ару арчуул беригер! — деп, ол карга-

накка кыйгырды. Колының тамырын сабарларыла јоктойт. Јўрегиниң согулыжы уйан. «Эмди тўрген — врачка!» Бажын ајыктады. Чачы канга бириге кадып калган.

— Оскö бöрўк, эмезе шал беригер!.. — Азаттың бажын коларткышла орой тањып ийеле, Касымканов ого катай тўлкў терезинең эткен бöрўкти чеберинең кийдирип берди. «Ак-Белтирге тынду јеткей не?»

— Нашатырный спирт бар не?

Кулийа öрökön Касымканов јаар бир кезек маңзаарышту көрўп, эш-неме оңдоп болбой, көстöриниң јажы тамчылап турды.

— Нашатырный! Оңдоп јадаар ба? Аптечка бар ба?

— Нашатыр! — деп карганак шымыранала, бажын јайкады. Оноң кенете санаазына не де эбелгени көстöринең иле билдирди.

— Нашатыр ба? Мынайда јытайтан ба? — деп, ўч сабарын бўре тудала, тумчугына јаба салып, кей тартынды.

— Эйе, ол! — деп, Касымканов, энчигип болбой, кыйгырып ийди. — Бар ба?

— Бар, бар! — деп шымыранып, јукачак, јўзўн öңдў темирлерле кееркеде кадап салган кайырчак јаар болды. Какпагын ача тартып ийеле, толуктары сайын тыркыраак колдорыла сунат. Таап алды ошкош.

— Берзегер тўрген! — деп, Касымканов карганактың колындагы кандый да флаконды көрўп ийеле, энчикпей база ла кыйгырды. Оның эди-канына кандый да саң башка соок јайылат. Чымалының уйазының јыды јыгана берген флаконның бöгўн когузадып ийеле, Азаттың тумчугына јаба тудат. Кажы ла минут јыл кире бодолот. Эмниң öткўн јыды Азаттың коңжоорының ичин чымчып та турза, ол азыйгы ла аайынча кыймык јок јатты. «Божоп калды эмеш пе?» — деген коркушту шўўлте Турсунбектиң јўрегин кадайт. Је кенете јиит келиннің узун кирбиктери кыймыктаганы билдирди. Азат араайынаң тына берди. Оның канду оозынаң уур онту угулды.

— Тирў! — деп кыйгырган бойынча, Касымканов бут бажына туруп чыгала, маңдайының терин јеңиле арланды. — Јўзин јунуп берер керек. Суу кайда? Јылу суу!

Кулийа орынына барып, чинееркегендў отура тўжелеп ыйлай берди.

— Је, јакшы! — деп, Касымканов шымыранала, суунын бойы барып таап алды. Кандый да ак бöсти ўлўштеп алала, Азаттың јўзин арлайт.

— Кем јок, кем јок. Алдырбас — деп, Касымканов сўўнгенине кимиректенет. — Кейди ле көптөдө тартын. Тыналта. Кергилов больницада. Ого једерис. Коркоры јок — дейле, ыйлап отурган карганак јаар көрөт. Бу ла туштa кандый јеткер болуп калганы керегинде эш-неме билбези сагыжына эбеле берди.

— Ыйлабагар. Мен оны тургуза ла больницага јетирип саларым.

— Јок, ол өлүп калар. Оны Заркым јаантайын ла кычырып јат. Күнүң ле бойы айдатан.

Коркушту сөстөр Касымкановтың өзөк-буурын өртөп турды.

— Ак-Белтирде јакшынак эмчи бар. Азатла не јеткер болды не?

— Билбезим. Оның сагыжын мен кайдаң билетем? Мен базып клеетсем, кара таштың јанында јадыры. Бажы бастыра кан.

— Јыгылган болор бо?

— Кижи анайып јыгылатан ба? — деп, карганак көстөрининг јажын арланып, кызынаң көзин албай, кородогонду айдат. — Канайып јыгылатан? Оны Заркым кычырган болор. Ол дезе чочыган бойынча, келип түшкен. Оноң башка оны кем ийде салган деер?

«База ла Заркым. Айса, оның шылтагы өскө болор бо?» — деп сананала, Касымканов, арадап келген томоноктордоң айрыларга турган чылап, алаканыла терлү маңдайын јыжа тартат.

— Је кем јок. Слер меге болужып ийигер. Анда, атка јетсебис. Саадатканы јеткерлү. Капшай јетирер керек.

Азатты, јаш бала чылап, јеңгил кучактанып алды.

— Тон алып береер — деп, Касымканов карганакка јакарат.

Јаскы куудаңга јайа таштап салган тонның үстүне Азатты јатырып, ээчий базып келген кер айгырын тудуп алды. Оноң сагыжы киргелек Азатты өңөрип алды.

— Слер јаан кунукпагар, ол кыйалта јоктоң ло јазылып калар. Койлор көрөр кижини тургуза ла ийе берерис — дейле, тискинин јол јаар бура тартты.

* * *

... Јуртта оны элдең ле озо көргөн кижи Јогорко. Ол бир де неме билбей, сумказыла јаңып, школдоң јанып брааткан. Кандый да кижини өңөрип алган адазын көрүп

ийеле, ол бир кезек өйгө кайкай берген турды. Оноң кандый да коркушту солун керек болуп калганын сезип ийеле, эң ле јуук переулкала адазының јолын тозуп јүгүрди. Каруулу өйдө адазына болуш эдери оның јаантайын күзеген күүни болгон.

— Ада! Ада! — деп, Јогорко кыйгы-кышкылу јетти. — Доктор школдо!

Касымканов больница јаар барган орук јолго бура тартардың кажы ла јанында, уулчактың үнин угуп ийди. Уулы болгонын көрүп ийеле, ого јакарды:

— Кергиловко барып айт: бастыра керектерин таштап, тургуза ла больницага келзин. Кижи өлүп браат деп айт. Уктың ба? Кижи өлүп браат.

— Уктым, ада, — дейле, Јогорко ойто кайра болды. Оның буттары јерге тийер-тийбес браатты. Јолой учураган уулчактарга ла кызычактарга энчикпей кыйгырып турды:

— Адам кандый да кижи экелген. Ол өлүп браат!

Јогоркого мөр болды: сенектиң үстүнде сегизинчи «Б» класстың башкараачызы турды.

— Анда адам... экелген. Тукуу ол! Көрүп јадаар ба?

— Је, не болды? — деп, Коля больница јаар браатканын таң атту кижини көрүп ийеле, уулчакты чочыганду үниле меңгедет.

— Кандый да кижи экелген. А ол дезе өлүп браат!..

— Кандый кижини? Сен канайып туруң? — деп, Коля кайкай берди.

— Чып-чын. Тургуза ла, эмди ле врачты анаар келзин деп, адам јакыган!..

Коля школго кире конды. Оноң бир кезек өйдиң бажында Кергиловло кожо больница јаар јүгүрдилер.

* * *

... Кергилов түрген ле јалтаныш јоктоң иштенет. Ол кандый да өскө кижи боло бергенин көрүп, Коля кайкайт. Элдең ле озо ол операция өткүрер кыптаң бастыра улусты чүми јогынаң сүрүп ийген. Меңдей-шиидей халадын селий кийип алала, оору кижини тыңдап көрди. Столбняк оорудаң корулаар эмле укол этти. Бажының шырказын айландыра кайчылап ийеле, ого эм сүртти. Оның колдоры эпчил, капшуун, а бойы дезе билгир болгоны иле билдирет.

Коля оны көрүп сүүнип турды. «Кижиниң эрчимин

сўўген ижи кандый сўрекей кödўрип јат! Оныг чын бўдўми, кылык-јаңы кижиниг тыны учун тартыжуда ачылатан эмтир» — деп сананып калды ошкош.

Турлуда кандый јеткер болуп калганын билерге Коля энчикпей турды. Оног качан Қасымкановло экўни Кергилов операционный кыптаг чыгара сўрўп ийерде, Коля парткомныг качызын шылай берди. Керек канайда болгонын Қасымканов кыскарта айдып береле, сакылта јоктог ўредўчиниг эки колынаг ала койды.

— Ээ, чындап. Слер балдарды сакманга эртен аткарып јадаар ба?

— Эйе. Эки класс барар. А не болды?

— Олордог бўгўн ле ўч кире кижини, эмезе төртўни талдап алала, эки сменала иштеер эдип Көк-Өзөккө ийер керек — дейле, ол операционный јаар бажыла кекип ийди. — Қарган Кулийа оныг ордына јаңыскан иштеп болбос.

— Јарт — деп, Коля карууна унчукты. — Мен тургуза ла школдыг директорыла эрмектежерим.

Кергилов эжигинеғ чыгып келди. Ол шили көстөрин кичеенип арлайт. Қасымканов ло Коля дезе доктор јаар серемјилў ајыктап турдылар.

— Қоомой! Меези тыг чайкалып калган. Санаазы орныкпай јат — деп, Кергилов маңзаарганду айтты. Оног Қасымкановко:

— Слер оны сагыжы энделип калган туштa таптыгар ба?

— Тыныжы чек ле јокко јуук туштa. Оног оныг энезиле экў бир флакон нашатырный спирт таап алганыс. Мен ого јытадып ийгем. Тыныжын кенгидер эп-аргала тузалангам.

— Санаазы кирбеди бе?

— Јок. Тыныжы ла эмеш көнўккен.

— Көрзögөр, канча кире öй ödўп калган. Божоп то..

— А-а? — деп, Коля кыйгырып ийди. — Сен анайда айдарга да сананба. Андый кижини...

— Је болды, кирелен — деп, Кергилов токыналу кеседип ийди. — Медиктердиг арга-сўмелериниг коронду öйи-кеми бар ине. Қандый бир аай болордог до айабас. Қан уруп ийер керек болгон. Је мында белен јаткан канныг чыгдыйына мен иженбейдим. Қыскарта айткажын, городтог түрген болуш сураар керек.

— Айса мениг канымды ал — деп, алангзу јоктог ло Коля айтты.

— Рыцарьды көрзөң! — деп јалтаныш јоктоң айдып ийеле, Кергилов күлүмзиренет. — Сениң ле оның каны керегинде мен нени билерим деп бодойдың?

— Айса келижер, шиңдеп көр.

— Эйе, меге мында лаборатория ла јүзүн-базын керектү химикаттар белетеп салган. Больница эмес, шикмодерниң бойы — деп, Кергилов чуулду айда салды. Оноң Касымканов јаар көрөлө: — Кыскарта айтса, тургуза ла городко телефон согор арга бар ба? — деп сурады.

— Мен тургуза ла күјүренип көрөйин — дейле, Касымканов эжик јаар меңдештү басты. Оноң тура түжүп, удура кирген Тананы, Урматты, Лизаны ла база да бир канча улусты өткүрип ийди. Олордың ончозының чырайлары соок. Өлгөн кижиниң сөөгин јуурга келген улус ошкош.

Олорды көрүп ийеле, Кергилов кеп-чырайын соодып, очказын кийе тартып алала, кату үниле айтты:

— Чаптык эдер болзогор, чыгара сүрүп ийерим. Јарт па?

Оноң бойы операционный кыпка кире берди. Кыстар Коляны курчап алдылар. Ол дезе Касымкановтоң нени укканын араайынаң айдып берди. Оноң ол баштап тарый врачтың билгирине, колының эптүзине сүүне бергени керегинде айдала, ойто ло чөкөй бергенин јажырып болбоды.

— Сениң докторың көөрөм кижи эмтир, Тана, — деп, ол чуулду шымыранып ийеле, эжиктең чыга берди. Тананың чырайы кугара берди.

— Калас ла сөстөр айдадың сен, Коля. Јарабас! — деген оның сөстөри Коляның кулагына угулып калды.

— Варвара Тимофеевна! — деп, Кергиловтың үни операционныйдаң јаңыланды. — Шприц! Баш болзын, түргендезеер! Суу кайнадаар. Капшай кайнадаар...

— Варвара оның нянязы да, медсестразы да. Фельдшери дезе турлулар сайын болуш эдерге јүре берген. Оноң улам, билгенинче ле ончозын бойы эдет — деп, Лиза килемјилү эрмектенди.

... Санаазын ойто алынбай да Азат јада калган. Јирме ле минут кирези болгон соңында городтоң «канатту болуш» једе конгон. Корондузын не деер?

Азаттың өлүми јиттерди сүрекей кайкатты. Бу ончозы кандый да чыны-Јарты јок, саң башка солун болуп,

ончозына эбелген. Байа ла эрте таңда су-кадык кижи эҥиргери — јок болуп калган. Ажындыра јӧби јокко ло олор клубка јуула бердилер. Куучын саат ӧйгӧ кӧндӱкпей турган. Кандый ла суракты кӧдӱрери уйатту керектий билдирет. Азат... Оныҥ јӱрӱми канча кире узак болгодый эди!

— Адам райкомго барган — деп, ӧскӧ сӧс таппаган чылап, Урмат айтты. — Буртресттеҥ улус келген. Скважиналар ӧрӱмдеери керегинде эрмектежип аларга јӱрген ошкош.

— Ээнзӱ јерлерди тындалтары — јаан керек болбой кайсын — деп, Коля кандый да ачуурканышту ла кедер кӱӱндӱ кере-јара кирижет. — Ээнзӱ јерлерден бисте бир он муҥ гектар кирези табылар эмес пе? — деп, ол Тана јаар кӧрӱп сурады.

— Оноҥ до кӧп...

— Оныҥ ончозына суу јайар керек. Ончозы јарт. Бистиҥ јерге база кандый революция эдери керектӱ деер. Ороон ичиндеги ээнзӱ ле кааҥ чӧлдӧрдӧ оноҥ до јаан учурлу иштер ӧткӱрилип турганы бар ла. Кижи керегинде кичеемел анда тӧс амадулу керек болуп турганы јарлу. Азат ӧскӧ айалгада јуртап јаткан болзо, онула мынча кире кайкамчыкту јеткер болор беди? Бистердиҥ билетенис јаҥыс ла мал, оныҥ продукциязы. Кижи деп неме чек ундыларга јеткен.

— Мыны ончозын не керектӱ айдадыҥ, Коля? — деп, Тана эрмекке кирижип сурады.

— Оҥдобойдыҥ ба? Бастыра бу керектерге бистиҥ кирижер ӧйибис јеткен.

— Бис пе? — деп, Лиза кайкап катап сурады.

— Эйе, бис. Бистеҥ јажы јаан нӧкӧрлӧрис койчы кижиниҥ јӱрӱм-јадынының айалгазын эмеш те кубултар арга јок деп бодогылап турган болзо, ол керекке јиттер, комсомолдор кирижер учурлу.

— Јаан улустардыҥ ла јиттердиҥ ортодо конфликт-тартыжу баштаарга турган уул эмтириҥ — деп чеберинеҥ айдып, Лиза кӱлӱмзиренди.

— Баш бол, Лиза, сен эки јара шӱӱлтени булгабазаҥ. Мен андый конфликт керегинде айттым ба? Мен јаҥы айалгалар, јаҥы јадын-јӱрӱм учун тартыжары керегинде айдадым. Бистиҥ ишчилерис јакшынак айалгада јуртап, тапкыр ла јилбӱлӱ иштеп јӱргедийин кӧрӧргӧ кӱзеп турган болзоҥ, олорго бастыра аргаҥла болуш эт. Бат. Мениҥ шӱӱлтем ол.

Ӱрмат јуулган јиттер јаар тереӈ шӱӱнгендӱ көрӱп, бир кезекке унчукпай отурала, эрмектенди:

— Малчылардыӈ кӱнине јетире унчукпаска сананып алгам. Је Азатла болгон учурал керекти меӈгедип ийди.

Оноӈ өрө туруп, фанерадаӈ эткен јаан щит јаар барала, оныӈ көжөгөзин ача тартты. Уулдар ла кыстар јудукты ајыктай бердилер.

— Кандый да кичинек городычак — деп, Лиза тереӈ шӱӱлтелӱ айтты. — Бу не болотон?

— Бу Коляла кожо шӱӱп тапкан «эртенги кӱнге чураш» деп операциябыс. Городычак дегениӈ чып-чын, Лиза. Бу јаан эмес јурт турган јерди айландыра 25—30 кире турлулар чачылып калган. Койлордыӈ ӱӱрлерин кезектей јаанадып ийеле, чабандар билелериле кожо бого көчӱп алгандар — деп, ол указказыла јаӈ-јараш, эки каттаӈ эдилген тураларга тӱртӱрип, көргӱзет. — Олор эки сменала иштегилейт. Иштеӈ чӧлӧӧ өйлӧрдӧ олор алдынаӈ бойлорыныӈ јилбӱзи аайынча студияга баргылайт. Мында метеослужбага, радио керекке, механизацияга, живопиське, керек дезе прикладной искусствого ӱренгилеп јат. Бейи көрзӧгӧр: — студия бу туру. Иштиӈ кийининде душка эмезе мылчага барып, јунунып алары база да коомой эмес. Бу туру, јунун. Бытовой микрокомбинатка да барып ӱренерге кем јок. Мында ӱч мастер бар: ӧдӱк көктӧӧр, кийим шидеер устар ла парикмахер. А бу турган кичинек сквер ле јакшынак тура — балдардыӈ комбинады. Бу турганы — баштамы школ. Медицинский пункт. Беш-алты койкалу больница. Јаан эмес клуб. Оныӈ ичинде библиотека ла кино көргӱзер зал. Бат ол ло. Мындый ӱч ле городычак тудуп алган болзо, бистиӈ «Таӈ Чолмон» бастыра малчыларын, койчыларын ла јылкычыларын бириктирип салар. Балдар кожо ойноор. Јети јашка јеткенче јерлик аӈычактар болуп өспӧс. Јажы јаан улус дезе иштиӈ кийининде сӱӱген керектер эдер. Фантазия ба? Эйе, чын. Эмди тургуза фантазия. Је келер өйдӧ бӱдетен ижемјилӱ чып-чын керек.

— Урмат, а шуургандар болзо? Айса мындый хуторлордыӈ јуугында шуургандар болбойтон бо?

— Болбой а! Иштеӈ чӧлӧлӧӈгӧн улус бар ине. Олор шуурганду кӱндерде коруланатан дежурный отрядтар болуп, белен отурарлар. А эмдиги өйдӧ кандый? Турлуда көп лӧ болзо, эки-јаӈыс ла кижи иштеп јат. Айландыра јурттардыӈ ыраагы ондор километр јерлерде. Јуугында тынар-тынду неме јок. Андый эмес пе?

— Андый эмей, аа!..

— Је, кандый эмтир? — деп, Урмат угуп отурган јиит нөкөрлөри јаар көрөт.

— Ончозы сүрекей јакшы эмтир, Урмат, — деп, Тана айдат. — Је јаңыс ла...

— Нези — јаңыс ла?

— Бистиң башкараачы јаандарыбыс, правление, парторганизация мындый керек эдерине јөпсинер бе?..

— Мениң шүүлтемле болзо, эл-јонды јөпсиндирип аларга болуп, бу керекти фантастический куучын бичиирин баштаар керек — деп, Урмат айтты. — Оны бистиң газеттерге јарлаза, эптү болор деп бодойдым.

— Фантастический дейдиң бе? — деп, Лиза оңдобой сурады.

— Эйе. Ол кезектей каткымчылу да болор учурлу. Темдектеп айтса, оның сюжеди мындый аайлу болор керек — деп айдала, Урмат терең шүүнип, кандый да өскө айалгалу јерге ырай берген чилеп, сананып турала, эрмегин оноң ары уулалтат:—Чуйдың чөлине шуурган түшкен. Кандый да азып јүрген уулчакты шак ла бу хутордың «коруланар отряды» јалаңнаң таап алган. Бат ол эмди оңдонып алала, объекттер сайын базып јүрү. Оны көп немелер сонуркадып, кайкадып турат. Хутор ого сүрекей јараган да болзо, је эрик јокто турлузына јанар керек. Бат ол ло. Бу јүк ле схема. Оок-тобырынаң ала куучындаарга эмди тура күч. Детальдары бичиир тужунда бойлоры табылып келер.

— Шүүлте чын — деп, онголоры айдышты. — Улус оны кычырала, шүүнип көрзин.

— Мен бодозом, ол куучынды Урмат бичизин. Нениң учун дезе идея оныңг. Областной газеттерле де колбулу— деп, Лиза эрмектенди.

Бойыныңг эки јара бөлинип калган күүн-санаазын Тана оңдоор до, јарттаар да аргазы јок болгон. Бүгүн ол Лизаны күнүркештү ајыктаган, а эртен дезе ол Бористи көрүп кайкаар. Саң башка. Кыс балдар та ончозы андый болотон, та кандый. «Акыр, Коля не керегинде айдат не?»

— Мениг јөп-шүүлтем андый — деп, Коля эрмегин божотты.

— А, не дедийң? — деп, Тана такып сурады.

— Бистиң комсомол организациябыстың бюрозы алдына Кергиловтың отчедын угар керек дейдим. Ого јүк бу јаңы ла Азатла болгон учурал керегинде.

Ончозы шып-шыҥ отурдылар.

Шак ла бу туштa тышкартыҥаҥ табыш угулды. Урмат створной кöзнöкти ачып ийди. Мотордыҥ кезем кўркўрежи. Журттыҥ ўстўле айлана согуп ийеле, санитарный самолет öзöк ичиниҥ чаҥкырзымак тўдўскегине јылыйып калды.

— Азат дезе нени де билбес, артып калган — деп, Урмат араайынаҥ айтты.

Тана, адаруга чактырткан чылап, туруп чыгала, алакандарыла јўзин бектенип, ыйлай берди.

«Неге мынайып кородойт не» деп, Тана керегинде Урмат сананала, айтты:

— Кергиловты шўўлтеге тургузары керегинде мен јöп. Јартын айткажын, шўўлтеге тургузар эмес, ол бойыныҥ ижи керегинде отчедын айдып берзин.

Оноҥ Коля јаар сакылталу кöрўп ийди.

— Мен де јöп — деп, онызы бажын кекиди.

— Тана, бис сениҥ шўўлтеҥди укпадыс — деп, Урмат јиит кыс јаар кöрöт. — Сен де бюроныҥ члени инеҥ...

— А качызы дезе сен. Сен ле башкар. Мен удурлашпай јадым. Отчедын эткей ле. Айса ого кандый бир керекте болуш эдер керек. Чын ба? — деп айдала, Тана јиит нöкöрлöри јаар ижемјилў кöрöт.

— Эйе. Болзо до болор — деп, Коля та недеҥ де улам меҥдегендў айда салды.

Урмат унчукпады. Кöзнöк алдынча öткўре јортуп брааткан Касымкановты кöрўп ийеле, эжиктеҥ чыга конды. Адазыныҥ јакылтазын айдып берерде, Касымканов кайкай берет:

— Райкомго дейдиҥ бе? Телефон соккон бо? Кем соккон?..

— Адам јакыган...

— Јакшы, јакшы. Мен тургуза ла анаар телефон согорым.

«Райкомныҥ улузы нени-нени билет не? — деп, Касымканов ол ло тарый сананат. — Олорго кандый јетирў эттилер не? Кем јетирген? Је, јарт ла Урмат».

Ол конторадаҥ баштапкы качыга телефон сокты.

— Угуп јадым — деп, Иванов карууна унчукты.

— Мен — Касымканов Николай Иванович!

— А-а, сен бе? Нени эдип отурыҥ анда? Скважинаны элдеҥ ле озо кайда öрўмтейтени сени јилбиркетпейт пе?

Нени де билбес эмтир! деп, Қасымканов сүүнчилүү сананып, терең үшкүрип ийеле, мандайына чарчалып чыккан терин јеңиле арлап ийди.

— Мен тургуза ла. Мен түрген ле, Николай Петрович, — деп, ол сүүне берди.

— Трубканы Бабырановко берип јадым...

— Ал-ло, ал-ло! — деген үн угулды.

— Мен угуп јадым, Сарыш Матвеевич! — деп, Қасымканов унчукты. «Ол база билбес болотон бо?»

— Ой, уул, санитарный самолет бистең учуп чыкты ба? — деп, Бабырганов сурады.

— Бистең... Коомой керек. ЧП! — деп, базыныккан үниле Қасымканов эрмектенди.

— Не болуп калды?

— Азат јада калган... Је, байагы бир Баймуратова деп келин.

— А канайып? Неден улам? (Трубканың јанында турган Ивановтың, «Не болды?» деп сураганы угулат).— Бабырганов трубказын туй тутпай ла ого айдат. — Баймуратова јада калган. Сакылта јоктоң... Билбезим.

— Қайда меге бер, Сарыш Матвеевич. Мен Иванов. Алло! — деп, Иванов кыйгырып, трубказына үрет.

— Эйе, угуп јадым — деп, Қасымканов унчукты.

— Анда база не болуп калды?

— Јада калган. Таштаң ашкан ошкош. Бажын јарып алган. Ол ло бойынча сагыжы кирбеген. Городтоң «түрген болушты» мен бойым алдыргам.

— Бот јеткер дезе јеткер. Аймактың эң јакшы чабаны. Қорондузын, корондузын. Ол канайып чеберленбей калды не? Ол не, ачу-коронго бастырып јүрген кижи беди? А? Сен оны мынаң озо ајарбадың ба, Қасымканов?

— Је јартын... Јартын айтса — деп, кенете үнин јылыйтып ийген Қасымканов кимиректенди.

— Је, јартын дегенің не?

«Сарыш Матвеевич ончозын айдып берген болды ба?» деп, Турсунбек сананды.

— Кунукчылы бар болгон ошкош, Николай Петрович, — деп эрик јокто ло унчукты.

— Қандый?

— Ол јаш балалу болгон. Март айда соокко алдыртып, балазы өлүп калган.

— Хым, даа. Јаш бала — деп терең шүүнип, араайынаң Иванов эрмектенди. Оноң унчукпазынаң нени де сананып отурала, кенете токуналу үниле айтты: — Је кем

jок. Ары-бери барба. Мен анда болорым — дейле, трубканы ордына салып ийди.

Қасымканов jүрегиниң сызын базынып, бир канча өйдиң туркунына эмиктердиң сыгыртын тыңдап, маңзаара берген отурды. Қайда да, бажыныңг меезинде табылып турган jаңы шүүлте оноң jаан кичеемел некеп турды. Jеткердиң аай-төбйине чыгып, шылткатарын билип аларга ол бастыра jанынаң сананып та турза, учытүбине jетире билип алар аргазы jок болды. Бойын бойы буруланар, каралу-акту болгонын ак-чегинеңг айдып берер күчи, чинеези, керек дезе уйады jетпес болгонын эзенип, сок ло jаңыс түп-шүүлтеге jедер аргалу болды: «Jок, мен кандый да болзо, акту кижи инем. Бу jеткерлү керек учун кандый бир моральный каруузына турар учурлу болгонымды мында кем билер? Кем де билбес».

Иле де, коркушту да шүүлте. Jе андый да болзо ол оныңг меезине, көксине эбелбес аргазы jок болгон. Ол ло тарый Қасымканов ойто сагыш алынып, бойыныңг шүүлтезин jаратпай да турза, ол кара-быjар шүүлте ойто ло эбелип, керектү өйдө тилинеңг чыга конорго белен болды.

«Jе, не де болзо — деп, Қасымканов шымыранат. — Мен оны андый jүрүмге албадаган эмезим. Бала да табылган болзын. А сен оны ненің учун кичеебегең? Мен баладаң да, сенеңг де мойнободым ине. Эмегеним тудуш ла кандый да үй улустың ооруузынаң шыралап jүргенин бойыңг билериң. Сен бойыңа ненің учун килебединг?»

Қарыкчалду шүүлтезине там ла тыгыда бастырып. Қасымканов камызып алган папиросын jетире тартпай, коксалгышка чачып ийеле, конторадаң чыга конды. Магазинниң jанында улус чокпорложо jуулган турды. Қасымкановты көрүп ийеле, ончозы, команда берилген чилеп, ого удур баштандылар. Оныңг jүреги база ла «шимирт» этти. «Олор не? Мени jаңы көргөн чылап. Айса, серенгилеп турган болор бо? Кем де, нени де билбес, jалтанба. Бурулаарга ченеп көрзиндер...» Оноң ойто ло ол шүүлтези куйак алдына кире конды. Турган улуста-г jиит, таларкак уул бөлинип, удур басты. Ол, «Акыр, ого тураар» деген чилеп, колыла jаңыйт. Сойогов эмтир.

— Турсунбек Қасымканович, оны слер экелдигер бе?

— Кемди?

— Азатты. Самолетты да слер алдыртаар ошкош.

— А не? Кем де болзо, түңгей эмес пе?

— Jе, ончозыла андый эмес ле. Ол ло бойынча тынын корып болбодоор бо?

— Болбодыс. Је сенің керектериң кандый?

— Өйи-кеминде. Бүгүн экинчи катап јорторын темдектеп алгам.

— Көрзөң күлүкти!

— А канайдар, Турсунбек Қасымканович, — керек болуп турганда, — деп айдала, јинт уул күлүмзиренет.— Бабырганович көп чечеркежер арга бар эмес — дейле, үшкүрип ийет. — Атанар өй јеткен. Мен бүгүн турлуларга коомой табыш јайар кижи болотон турум.

— Неден улам? — деп, Қасымканов онгдобой калала, ол ло тарый сагыш алынып, бажыла кекийг: — Эйе. Јеткерлү учурал. Улуска онойдо ло айдып бар...

* * *

Райкомның качызының кабинединиң көзнөктөри өткүре учы-куйузы билдирбес чөл көрүнет. Кейдиң јиргилјиндү толкуларында — алаканча көличектер ле ак өңдү терелердий куjурлар элбеңдежет. Эрте јастаң ала какшап калган төстү чийлер билдирер-билдирбес эзинге јайканыжат. Өлөң деп неме јокко јуук. Је, малга јемит болгодый борјоң барын Николай Петрович билер. Јүк ле көрүнер-көрүнбес, суйук өскөн ойоңот чылап, сарбаңдажып турар. Қолхозтордың јүстер муң тоолу койлоры ого ло тойынып калар. Јажыл өзүмдер эмди тура јүк ле Чуй бажының мөңкүлерине күреелей јаткан чыкту тепсеңдерде көрүнет. Бир айдың бажында үүрлү койлор анаар чыгарлар. Је ого ончозы бадышпас. Бу ла јаткан түс јерлерди тындандырар керек. Онызы јаан учурлу керек. Шак ла мынаң улам бүгүн аймактың эң ле јаан колхозторының председательдери бого јуулган. Суу јок чөлди бактырып аларына олор кандый да акчага кысканбас. Бир-эки јылдың бажында бастыра чыгымдар ойто ло јаан астамду айланып келер. «Эйе, бу ончозы чыны чын ла. Је, оның алаңзылу jери база бар: ол бир скважиналар керектү сууны јеткилинче бергей не?» — деп, олордың кезиги сананып отурган болор.

— Алаңзылу ченелте јокко болбос, Николай Петрович, — деп, Бабырганов айтты. — Ого јүк эки скважина өрүмдедерге Бурводло договор тургузарына бис белен.

— Слер, Сарыш Матвеевич, ачаптанбагар — дейле, Ортолыктагы колхозтың качан да токунадынбас, бачымат председатели Түжүмеев Спартак отурган jеринең туруп чыкты. — Қааң чөлдөр бисте де көп. Кандый да болзо,

карамдаш јоктоң ўлежер керек. Биске де, база башталга эдип, эки скважина өрўмдеер керек.

— Мен бойымныҥ јилбўўмди айткам, сен бойыҥдыйын, Спартак, — деп, Бабырганов токуналу айдат. — Је андый угузуны мен элдеҥ ле озо эткеним учун, онын каруузы меге элдеҥ ле озо келер учурлу — дейле, Иванов јаар сўмелў көстөриле көрўп, эрмегин оноҥ ары уулалтты: — Мен, сен чилеп, Спартак Тўжўмеевич, бухгалтерле кожо акча-јөөжө тоолобогом. Бу керек колхозко астамду ба, айла астамы јок по деп, чотоп көрбөгөм дө. Бистиҥ угузубыс элдеҥ ле озо болгон.

— Кем озологон, кем соҥдогон — ондо кандый учур бар болотон? — деп, јөпсинер кўўни јок Спартак калјуура берди. — Ак-Белтирдиҥ төртөн муҥ койлоры Чаган бажыныҥ мөҥкўлерин айлана да јайлап калар. Ортолыкта дезе — он до ўўр койлор тургадый јерлер јок. Оны база чотко алар керек, Николай Петрович.

— Калас ла чуркурашпагар, нөкөр, — деп, Иванов председательдерди токунадып айтты: — Бисте эмди тура ўч ле установка бар. Јер алдыныҥ суузы ыраак эмес болзо, ол өрўмдер јаҥыс ла јайдыҥ туркунына онча колхозторды јеткилдеп саларлар.

— Мениҥ печедим де мында, бойымла кожо, — деп, Бабырганов айдала, портфелин колына алат. Төжўмеев база ла туруп чыкты. Бабырганов јаар чуулду көрўп ийеле, Ивановко айтты:

— Конторага телефондоп ийейин бе? Бухгалтер тургуза ла печетти алганча мында болор.

Кабинеттиҥ ичинде каткы јиркирей берди.

— Барып өскө кабинеттеҥ телефондо — деп, Иванов јөпсинди. — Айдарда, договорлор тургузарын баштайтаныс па?

— А неге алаҥзып отураар? — деп, Бабырганов айтты.

— Айса меге баралдар — деп, аймакисполкомныҥ председатели, батпанак сынду, туйук кара кабакту алтай уул Тысов Байрым, токуналу айдала, отургужынаҥ туруп чыкты.

— Давай, давай — деп, Иванов күлўмзиренет. — Совет јаҥныҥ алкыжын бер ле. Көндўктир ле!

— Алкап та ийбей а! — деп, Тысов кыскарта айтты. Ол кандый ла хозяйственный керектерди башкарарына райкомныҥ кирижип туратанын сыраҥай сўўбейтен. Аймакисполкомныҥ председателининҥ чуулданчак ла баш-

билинчеек кылык-јаңын јарт билип, Иванов то ого өөркөбөйтөн. Бастыра суректар аайынча билбезин јартап аларга коммунисттер элдең ле озо райкомның качызына келгилеп турганы јарт. Мынаң улам кажы ла јакшынак баштаңкайлу шүүлте элдең ле озо райкомдо табылып јат.

Председательдердиң табышту группазын ээчидип алган Тысовты көстөриле үйдежип ийеле, Иванов солун инженерле кол тудужып, јакшылажат:

— Мөрлү болыгар деп күүнзейдим. Слер биске јаан тузалу керек эдип береригер. Спасибо! — деп, ажындыра быйанын айтты.

— Кичеенерис — деп, инженер бүдүмјileди. Шак ла бу өйдө аймактың төс јуртының үстүне санитарный самолет јабыс учуп өткөн. Бабырганов оны көрүп ийеле, эжиктең ойто кирген. Оның чырайы чочыдулу да, соок то.

— Бистиң колхозтоң учуп чыкты ошкош, Николай Петрович, — деп, Бабырганов меңдештү айткан. Бу ла туштa телефон шыңырай берген.

Эрмек-куучын божогон соңында олор бир кезек өйгө унчукпай отургандар.

— Эмди не, јанарың ба? — деп, Иванов сурады.

— Јанбай а?

— Чып-чын, Сарыш Матвеевич. Јанып јетсең ле, бухгалтериңди бейи аткарып ий. Договор тургузып, ого кол салзын — деп, Иванов јөп-шүүлтезин айтты. — Бир час кире өйдиң бажында мен де барарым.

Бабырганов терең үшкүрип ийди.

— Кандый јакшынак күн болгон эди — деп, ол айдала, отурган јеринең өрө туруп чыкты. — Оноң кенетийин ле — јеткер...

— Кородобогор, Сарыш Матвеевич. Чабанның јүрүми керегинде биске тереңжиде сананар керек. Кандый да төзөмөлдү керектер эдерин сананып, јүрүмде оны бүдүрер керек — деп айдып, Сарыш Матвеевичтиң јардына таптап ийди. Оноң кайкаганду көрүп айтты: — Мен Касымкановты оңдобос боло бердим. Ол кайты не?

— Азаттың јеткерлү керегин тереңжиде кайулап көрөр керек, — деп, Бабырганов каруузын бултаартып айтты.

— Онызы чын — деп, Иванов јөпсинди. — Бис илеjартына чыгарга кичеенерис. Кыйалта јоктоң ло...

Бабыргановты машинага јетире ол үйдежип салды.

«Меге кандый да јажыт барын айдарга эмди тура тидинип болбоды ошкош, Сарыш Матвеевич, јаңы ла меге айткан сөстөриңнең сен чик-јок көпти билетенигди мен көстөриңнең танып јадым...» — деп, Иванов сананып калды.

Он алтынчы бажалык

Тана Чаган-Бургузадагы турлуга јеткен ле бойынча Азаттың кенете өлгөни керегинде айдарда, энези кызынаң кату сурады:

— Сен јартап бер меге, ончозын јазап айт, балам.

— Сөөгин тудуп салдылар. Иванов то анда болгон.

— Ол бир меге келип јүреечи кижи бе? Јаан кижи деп айдыжат. Азыйдаң ала таныш кижи чилеп, керектерин таштап салала, больницага келген. Јакшы кижи болгодый — деп энези эрмектенерде, Тана кайкай берди.

— Ол райкомның баштапкы качызы, коммунист кижи ине, эне.

— Је, је, ол керегинде соңында — деп, Сыргачы мен дедип, калайлаган алгыйындагы чайын собурат. Олор эски чадырында отурдылар. Ачык эжик өткүре кобы-јиктер иле көрүнет. Оның үстүнде талаң-келеңдер өрө бийик учуп, оноң ойто төмөн шуңуп турдылар. Кызының кунуга бергенин көрөлө, Сыргачы чайын уруп, сурады:

— Бу сен неге унчукпай баадың, Тана?

Тана чочый берди ошкош.

— Ээ, чындап, эне. Урмат јиит уулдарла кожо јаңыс ла эңирге кирпичтең памятник эдип салгандар.

Сыргачы улу тынып, терең сананганду эрмектенди:

— Кижи јок. Јаңыс ла соок таш кереес болуп артып калган. — Оноң эмеш унчукпай отурала, эрмегин уулалтты: — Кажы ла кижи јүрүминде бойының кереезин артырып салар учурлу. Азат јакшынак кыс болгон. А Кулийа? — деп, ол кенете санааркайт. — Ол эдми канайдатан? Ол өрөкөндө эмди база кем артты деер? Кем де јок.

Сыргачы өдүгиниң кончынаң калта-каңзазын кенете ушта тартала, таңкызын аза берди.

— Јаңыскан артып каларга сүрекей коркушту, балам.

Тана энезин кучактай алды.

— Бистиң билебис јаан, эне. Бүткүл колхоз.

— Онызы андый ла, је колхозто шакпырттар да толо. Јаан шакпырттар. Јаңыс кижиниң ачу-короны ого

не болзын — деп, Сыргачы ышту тыныжын чыгара ӱрӱп айтты.

— Јок, эне, слер јастырып ийдигер — деп айдала. Тана ӧткӱн көстӧриле энезине удура көрӧт. — Удабастаҥ ла бистиҥ јадын-јӱрӱмис чек кубулып калар. Кажы ла койчы керегинде чын ла кичеемел болор.

Оноҥ оныҥ сӧстӧриниҥ учурын энези оҥдоп болбой отурганын көрӱп ийеле, ол «Келер ӧйгӧ чураш» деп операция керегинде јилбӱлӱ куучындап берди.

— Бат андый, эне, — деп ол куучынныҥ учында айдала, энезиниҥ көстӧрине удура көрӧт. — Сӱрекей бе, а?

Сыргачы чӧл јаар санааркашту көрӧт. Қызыныҥ куучыны оныҥ санаазын кӧдӱрип ийген ошкош. «Јиттер кандый бийик сананар болуп калгандар! — деп, ол бойында шӱӱне берди. — Олордыҥ санаа-шӱӱлтелери — учы-тӱби јок. Ого јаба, олордыҥ шӱӱлте-санаалары чӧрчӧк, кей-куучын болуп артып калбай јат. Бу да тапкыр шӱӱлтелери јӱрӱмде бӱдетени аланзу јок болгодый».

Сыргачыныҥ көстӧри алдына бойыныҥ јиит тужы элестелип келди. «Белдес. Јытыш. Меге кулдук јӱрӱмнеҥ айрылып аларга, бойымды бойым кенедип саларга келишкен. А Қылыш дезе ол сорбуумды ајарбайтан. Эрјажына ла кожо јаба, нак јӱргенис. Је бис, эмдиги јиттер чилеп, јаан санаалар таап билбегенис».

— Эне, — деп, Тана Сыргачыныҥ јеҥинеҥ тартып ийди. — Урматтыҥ шӱӱлтези слерге јарабады ба?

— Сен канайып отурыҥ, балам, — деп, Сыргачы чочый бергендий айтты. — Слер бир туштa Урмат учун ӱндереерди береригер деп, мен сананадым.

— А оны кайдаар, не ишке тудатаныс, эне?—деп, Тана кӱлӱмзиренип сурады.

— Қайдаар дегениҥ не? «Көзи — отту, көкси — канду» деп, андый кижи керегинде айдыжатан. Оноҥ улам ол јаан ишке турар учурлу. — Оныҥ шӱӱлтезине бӱтпес, ого јӧмӧшпӧс болзогор, ол шӱӱлте јаҥду ла чазында артып калар — деп, Сыргачы кату айтты.

Эмеш унчукпай отурала, Тана сыраҥай ӧскӧ эрмек баштады.

— Эне, слерге Борис јаан эзен айттырган.

— Аа? Байагы бир доктор уул ба?

— Эйе, ол.

— А ол неге болуп, меге буурзап турган?

— Јок тегин ле — деп, Тана айдала, јӱзи кызара берди.

Энези Тана јаар серемјилӱ көрӱп айтты:

— Мен сеге ол уул керегинде ончозын айтпаска санангам, Тана. А эмди дезе јартын айдарым. Бейи ук, балам. Сеге оны туурартынаҥ да болзо ајыктап көрӱп алар керек. Ол туштa мен больницада оору јаткам. Сагыжына кирет пе?

— Слер мегe айтканаар, эне.

— Оныҥ ол туштагы кылыгын сен де билериҥ. А мен дезе азыйгы аайынча ла бодоп јадым. Кижи кӱӱнине јарагадый ла эмес кижи ошкош.

— Мен слерди оҥдоп јадым, эне!..

Олор база ла бир кезек унчукпай бардылар. Бу өйдө кажызы ла бойыныҥ шӱӱлтелери керегинде сананат ошкош. Доктор Кергилов шак ла оны талдап алганынаҥ улам, Тана бойыныҥ јӱрегинде кандый да көкӱдӱ барын эзенет. «Чын ла шӱӱлте-амадузы ба, айла тӧгӱни бе?» Аланзылу шӱӱлтелер каталыжып ла турар. «Айса, ол Урмат ла Лизаныҥ јууктажарына мениҥ јӱрегим неден улам удурлажып турар болотон? Олордыҥ кожо биригип калганын көрӱп ийгемде, кандый да чуулым тудуп, та неден де улам эки көстӧриме карачкы тӱже берет? Мениҥ сыраҥай ла јажытту шӱӱлтелеримде та неден де улам Урматтыҥ көстӧри сӱрекей јуук, оныҥ ӱни бу ла јанымда немедий билдирип турар болотон? Чындап та Борис биригип, јурт тӧзӧйли дезе? Мен ого не деп айдатам?» Тана бу калганчы шӱӱлтезинеҥ корко берди. Је бу өй эртен-соҥзын ла једе конор. А мен јӧпсинип ийзем? Урмат санаамнаҥ барбазы база јарт. Ол мени чын ла сӱӱп турган болзо, ого канча кире уур ла кӱч болотоныҥ ол билдиртпес те. А чынын алза? Ол Лизаныҥ јакшызын өткӱре көрӱп алган ошкош. Лиза сӱрекей керсӱ, кӱӱн-тапту. Ого ӱзеери Урматты ол тыҥ сӱӱп јат! Мен билип салгам. Онызла кожо јуртаарга Урматка јеҥил болор. А сеге? Борис бойыныҥ афоризмдерин база канча кире өйгӧ айдып јӱргей не? А оныҥ тоомјылу јӱрӱми мениҥ ижиме болуш јетирер бе? Меге тӧп сагыш ла билгир кожуп берер бе?..»

Көстӧриниҥ јажы агып келгенин Тана кенете эзенип ийди. Ол энезиниҥ тизезине көҥкӧрӧ тӱжӱп, ыйлайт. Сыргачы кандый да кунукчылду көстӧриле кайдаар да ырада ајыктап, кызыныҥ чачын эркелӱ сыймап, унчукпазынаҥ бажын јайкап отурды. «Калганчы азатпайым уйазынаҥ уча берери чын эмеш пе? Кажы ла куш алдынаҥ уйалу. Јаҥыс ла кӱӱкте уйа јок. Оныҥ уйа тартпас,

јошкын болгонына кем де күйүнбей јат» — деп сананды. Кызының сакылта јок ыйын ол өткүре оңдоп отурган болгодый.

— Эне, — деп, Тана эмеш токунадынып алала, сурайт: — Адамла экү слер бойы бойыгарды канайда тапканаарды меге качан да айтпаганаар. Озогы јүрүм керегинде јүзүн-базын куучындарды угуп јүргемде, сүүш деп неме јаңыс ла чөрчөк-куучындарда болгон аайлу. А јүрүмде дезе оны кем де билбес болгон. Чын ба?

— Јок, андый эмес, балам, — деп карыкчалду күлүмзиренип, энези айтты. — Сүүш учун ол до туштарда улус тартышкандар. Уйан күүн-таптулар јүк ле ыйлап артатан, а ийде-күчтүлер дезе — јеңү алатан. — Сыргачының үни карыкчалду угулды.

— Куучындап берзегер, эне. Бойыгар керегинде куучындазаар — деп, Тана јалтанбай, энезинең сурады.

— Је кем јок, куучындап та берейин. Јаңыс ла турага јүгүргенче барып кел. Сорко уйуктап јат па, айса јок по?

Тана бу ла тарый чадырдаң чыга конуп, туранын эжигине кире берди.

Сыргачы эски айылынаң чыгып, алаканыла көзин күннең бектенип, чөл јаар ајыктай берет. «Јаңар койлорын экелбей, неге удайт не? Бала табар тура јаар Јыламашка туштажарга маңтада берди эмеш пе?»

— Көрзөң, балам, койлор көрүнбейт пе? — деп, тышкары чыга конгон кызын айбылады.

— Јок, эне. Эм тура көрүнбейт.

— Јаңар Кош-Тал јаар учурта берди эмеш пе деп айдадым?

— Кош-Тал јаар ба? Анайтпас болбой. Койлорын кемге таштайтан?

— Ого иженерге ле болбос. Балазын, үйин көрүп аларга болуп, маңтада берзе — оның табы. Је, барып чай ичели, балам. Тамагым та неден де улам кургап јат.

Чайлап отурала, эмеген кызынаң сурады:

— Сен национальный школдо үренип турар туштa, бойыңның үүре-јеленгле кожо оның ада-энезине айылдап, Кара-Туйукка јүргем деп, меге айткан ошкош эдиң. Санааңа кирет пе?

— Эйе, эне, — деп, Тана көкүдүлү айтты. — Ол Кадын ичинде. Сүрекей јараш јер. Мен анда ла өскөн болзом, а?

— Көрзөң-көрзөң оны, јүгүрүгиней — деп, энези кай-

кай берди. — А анда өскөн улус дезе сенің Қылыш адаң ла мен. Қачан сен кичинек болорыгда, байла, мен эмезе сенің адаң Кара-Туйук керегинде куучындаган болорыс.

— Байла, куучындаган болороор. Оноң башка Кара-Туйук меге төрөл јер болуп, не көрүнетен эди.

— Қылыштың ада-энези ле менің ада-энем коштой јуртту болгон. Суучак кечире. Оның јаңыс ла энези бар болгон. Адазы кандый да оорудаң улам јада калган дежетен. Бис ончобыс Белдес байдың јалчылары болгоныс. Ол је ле деген крестовый туралу ла алты толукту бир канча агаш айылдарлу болгон. Јалчылары дезе јабынтызы јок турачактарда эмезе кааза айылдарда јуртагандар. Сен анда бир јараш тураны ајарбадың ба? Тыт агаштаң черткен. Тала јабынтылу.

— Анда эмди јакшынак, јараш туралар сүрекей көп, эне. Олордың кажызы Белдестиң туразы болгонын таныбазаар да...

— Чыны чын ок болор, балам. Онызы керегинде мен сананбадым да — деп, энези јөпсинет. — Је айса бейи ук..

Ол бойының бала тужы керегинде куучындады. Оноң Қылышла кожо канайда јүргени, соңында Қылыш ого сыраңай ла јуук кижи боло бергени, байдың колтукчызы, сүмелү Јытыш, јарамзык бүдүүлү, је калју Белдес керегинде куучындайт. Боодой ло Қылышты бир туштa ол, Сыргачы, арай ла түбекке сукпаганы керегинде ончозын айдып берди.

Мындый куучынды Тана энезинең качан да укпаган учун, јүк ле эки көзи суркурап, јилбүлү тыгдап отурды.

Бир күн эңирде Сыргачы јанып келген. Қара-Туйуктың суузының сыраңай ла јарадында јаан от одурып салганын көрүп ийди. «Јаан байрам бар чылап, канайып турулар не? — деп кайкай да, сүүне де берген. — Қандый байрам болды не?» Оттың айагында Қылыш эң түлип отурды. Чөйбөктөй кескен этти кайнап јаткан казанга салып ийеле, Сыргачыны көргөн лө бойынча, колын јаңыды:

— Бейи кел, Сыргачы. Болуш!

— Мынча кире көп этти кайдаң алгаң? — деп, Сыргачы кайкаганду сурады.

— Бөрү сыйлап берген. Боос беени балулап ийген. Өлтүрерге келиштi.

— Ой-бо-ой, Қылыш, — деп, Сыргачы алакандарыла

эки јаагын кыза тудунып, отура түжеле, калактап ийди. — Слердиң ајарынбас болгоноорды Белдес таштајт эмеш пе?

Кылыш кандый да соок күлүмзиренди.

— Таштабазы јарт ла, је ого јүк эдип де болзо јип аларыс.

— Кандый көп эт бу! — деп, Сыргачы күлүмзиренип шымыранды. — А адам малда ба?

— База эт кајнадып отурган болбой. Бис бојыска талортозын артырып алганыс. А мынызын дезе мен слерге экелгем.

Кылыштың ајтпазы ла јок. Сыргачы кенете омок каткырып, сыја базып отура түшкен Кылыштың јардынаң ийде салып ийди. Ол чалкојто јыгылып, јанында јабызак јараттаң ажа коноло, агын сууның бојына барып түшти. Је ол ло тарый ојто туруп, үлүш чачын ла кијимин кактанып ијеле, Сыргачы јаар болды:

— А-а, сен анајып па! Сакылта јоктоң ло табару эдетен кижи бе? — деп кекенген ајасту ајдып, оны тудуп аларга кичеенет. Сыргачы дезе каткырып, оның колына кирбеј, агаштар ортозына ары-бери јүгүрет. Јиит уулды чек ле аргызып салды ошкош. А олордың энелери дезе экилези одошкой төңдө турдылар. Олор ујларын саап божојло, байдың јуртынаң јаңы ла базып келгендер. Олорды көзининг кырыла Сыргачы көрүп салган. Карганактар бој-бојлоры јаар унчукпазынаң көрүжип ијеле, төңгичекти төмөн түжүп, оттың ајагына једип келдилер. Бу туштa Сыргачы Кылыш јаар удура базып, эки колын өрө көдүрип ийди:

— Колго кирип јадым. Сен түни-түжиле де сүрүжерге белен эмтириң.

— А-а, тыныжың буула берди бе! — дејле, Кылыш оның өрө көдүрип алган эки колын ојто төмөн түжүрди. Оноң араај Сыргачының кулагына шымыранып ийди:

— Сыргачы! Качан јаркынду күнди булуттар бүркеп, серүүн боло бергенде, мен та нениң де учун сен керегинде сананадым. Оноң улам сен кере ле түжине мениң јанымда ошкожың. Ар-бүткеннің үстүнде ак толуун ај јемтијe де берген туштa сениң адыңды мен араај-араај адап ла ијзем, јердиң үсти, талтүштеги чилеп, јарый берет. Ајдарда, мен таң атканча ла кожоңдоп јүредим.

Оның јүзи јаар Сыргачы суркурак көстөриле јылу көрүп, јүреги көдүрилип турган. Ондый ырыстаң улам оның бажы да ајлана берген.

Кенетийин ийттердиң атыйланган ўрўжи угулды. Сыргачы, јеңил көлөткө чилеп, агаш ажыра јажына берди. Сылт та этпей турды. Јеткер болорын сезип ийген јўреги сыстап, согулып тура берген. Ол јеткерди Белдес бай, Јытыш ла база да бир чодыр јўстў семис кижи бойыла кожо экелдилер. Бир туштa оны Сыргачы көрўп јўрген болгодый. Ол Белдестиң очы карындажы деп, энези айткан ошкош эди. Қайда да Қадын ичинде солун јерде Белдестий ок бай јуртап јаткан дешкен. «Акыр, олор канайат не? Қара-Туйукты кечкилеп јат ошкош. Бейи уулангылап јат...» Сыргачы агашка јапшына берди. Тыныш та јок. Белдес адын токтодып ийди. Јўк арайдаң ла ээрдең јайылып тўжеле, Қылышка удура балбаңдада базып келди. Оның јаактары тыркыражат. Қөстөринде көрмөстөр бијелеп турган неме ошкош. «Қылыш!.. Қылыш!.. — деп, Сыргачы кургак эриндери өткўре шымыранат. — Удура баспа. Тур. Бу сен кайдаар? Қач олордоң. Туку јыраалар. Јўгўр. Оноң ары кырлар. Сениң кўчиң једер. Олор једижип болбос. Қачсаң, Қылыш! Је, кара төңгөш чилеп, соксойып калган не туруң?..» Қылыш тура тўшти. Қыймыктанбайт. Белдес тамагыла кыркырада тынып, оны көстөп алган. Унчугушпайдылар. Олордың ортозында дезе кызыл јалбыш кўйўп јаткандый. «Ол јалбышты токтот, өчўрип ийзең, Қылыш! Энеңди көрзөң, коркыган бойынча, торт ло агашка јапшынып калгандый туру!..»

— Не унчукпайдың? — деп, Белдес чыгара тынды. Қылыш унчукпайт.

— Өлө бее канайып өлгөн?

— Бөрўлер көстиң көскө лө јара тартып ийген. Қайаташтың кийининең чыга коноло, кардын јара тартып ийгендер.

— Аа! Қардын ба? А мойынына бычак тийген эмес пе? А?.. Јаш малдың эдин јиир кўўнигер келди бе?!

— Терезин де көрзөгөр — деп, Қылыш бойын бойы тудунып, токуналу айтты.

— Төгўндебе, кураңы кўчўк! — деп, Белдес алгырып ийеле, јерде јаткан как будакты ала койып, Қылышты согo берди. Ол дезе колдорыла бажын бектенип алала, араайынаң онтойт. Оноң чыдажып болбой салала, кейге шуулап келген агашты ала койып, бойы јаар серпе тартып ийерде, бай көңкөрө јыгыла берди. Ўй улус коркыган бойынча, кыйгырып ийдилер.

— Байга! Ээңе удура кол көдўрип пе!? — деп, Бел-

дес алгыра берди.—Јытыш-ш!.. Сен оозыңды ачып алала, не туруң, кодырлу ийт!?.

Байдың Қалка деп чололу јеле-деген кызыл ийди азуларын кажайта ачып алала, Қылыштың үстүне чурап ийди. Эриндерин тиштенип, Сыргачы көстөрин јумды. Кенете не де «күч» эдерде, ийттиң каңылап ийгени угулала, ойто ло шып-шыңг боло берди. Сыргачы көстөрин ачып көрзө, Қылыштың буттарының јанында байдың кызыл ийди курулгактап јадыры. Оозын ачып алган бай бастыра бойы тыркыражат. А Қылыш дезе ийтке түкүрип ийеле, јыраалардың ортозы јаар барып, анда буулап салган адына мине соголо, өзөк ичин өрө барган орук јолло учурта берди. Қалка текпиленип јадала, оноң туруп, бажын силкийт. Араайын каңылап, ээзиниң колын јалап ийди. Белдес оны кучактап алды. Сыймайт. Ийдине килеп, ыйлап та ийди ошкош. Сыргачы сүүне берди.

— Баралы, Қалка. Мынаң баралы. А оны дезе тудуп аларыс. Ырабас. Бандитти буттарынаң илип саларыс. Оның быјар јүзине от тудуп, каарып саларыс...

Қайкаганына туруп калган Јытыштың јаныла өдүп браадала, Белдес јудругыла кенете оның тумчугына канча ла бар күчиле согуп ийди.

— Меге килегениң бу ба, јыду сарас! — деп алгырып ийеле, онтой берген Јытыш јаар көрбөй дө, Белдес оттың јанына келди. Ол кайнап јаткан казанды аңтара тееп ийди. Ак булуттый буу теңери өрө көдүрилип чыкты. Үстине мүн төгүлген турундар шыркыражат. Болчок эттер өлөңниң ортозы јаар чачыла берди.

— Јошкын немеңгди кенедип саларым! — деп, Белдес бай Қылыштың энезине јудругын көргүзип, кекенет. — Јер үстүнең јалмап саларым!..

Қалказын суунаң јанына апарала, оның канду бажын јунуп, база нени де кимиректенет. Оңдоно берген Јытыш аңтарылып калган казан јаар барала, оны база катап тееп ийди. Онызы «каңырт» эделе, суунаң јарады јаар тоолоно берди. Оноң кайыңның будактарына илип салган чий эттерди алып, кайдаң ла јуулыжып келген ийттерге бирдең чачып турды:

— Ма, јигер. Бу ончозы бистиң. Ончозын јигер, ончозын! — деп, Јытыш јамакайларынаң көбүк ашканча алгырып турат. Оноң ышталып јаткан турундарды сууга таштагылап ийеле, Қылыштың энезине јаба јүгүрип барып, оның бөркүн ушта согуп, карманына сугуп алды.

— Јылан азырап алгаң ба, Јаманай? Мен слерге көр-

бөсти көргүзерим. Тузугарды кандырарым. Ончозын эске алындырарым...

— Карган кадыттың бөркүн кайдарга туруң? Бер ойто, — деп кенете чодыр јүстү кижиниң үни угулды. Алаатый берген Јытыш байдың карындажы јаар кайра көрөт. — Је, укпадың ба? — деп, ол база ла чыданыгыш јоктоң алгырып ийди. Јумактай тудуп салган бөрүкти Јытыш ойто уштa тартала, коркып калган Јаманайдың буттарының алдына чачып ийди.

Белдес бажын көдүрип, карындажы ла Јытыш јаар чуулду көрөлө, бир де сөс айтпады.

— Сен оны меге берип сал, Белдес, — деп чодыр јүстү бай токуналу айтты.

— Кемди? Јытышты ба? — деп, Белдес ондобой сурады.

— Бу бир јыду сарасты деп бододың ба? — дейле, чодыр јүстү бай јаан каткыра берди. Јытыштың көстөри уштыла бергедий турды. Калјуура бергени иле билдирет.

— Ол бир чугаан чыгараачыгды бер. Оның алымы эмди көптөп калган. Чотожып болбос. Мен дезе јаңгыс өлө беең учун, эки бее бererим. Јөп пө?

Белдес карууна нени де кимиректенеле, адын минип алды. Тискинин теңдей тудуп, үй улустарга кыйгырды:

— Је кандый? Јылкының эдин јип, тойдоор бо? Эмди оның баазы учун меге өлгөнчө иштееригер. Өлө бее учун Јолдон ло Кылыш меге үч јүс буул өлөң эдип берзиндер. Бот, уктыгар ба? — дейле, ол ийди јаар бөкөйип, эрке үниле айтты: — Је, Калка, баралы. Өлөр салымың јок болзо, меге эмди де болужар туруң...

Јурты јаар јорткон байлар ажытталып, ыраарын сакып алала, Сыргачы јажынган јеринең чыга конуп, энези јаар јүгүрген эди.

Јабызап та браатса, јаскы күн бойының јылу чогын Чаган-Бургузының кобы-јиктерин јылытканча. Тодошевтердиң турлузына кере түшке кабыруда болгон койлор јууктап та клеетсе, энелү-кысту эрмек-куучынын көйлөткилеп, олорды ајарбай отурдылар.

— Эне, — деп, Тана Сыргачының кунукчылду куучынына кере-јара кириштi — А ол күн адам кабырудагы малына барган ба?

— Эйе. Сары-Кобы деп јерге.

— Ол бир Калка деп ийтти адам кандый макалу согуп ийген! — деп, Тана сүүнген айасту айтты. — Шак

ла онойдо байдың бойының балбак jўзи орто согор керек болгон.

Сыргачы кўлўмзиренип ийди. Қызы jаар эрке көрөт.

— Jаңыскан канайтсын. Олор дезе ўчў болгон ине — дейле, Сыргачы ўшкўрип ийди. — Согуп та ийген болзо, оноң не туза болор? Қылышты олор ошкош ло тудуп алала, өлгөнчө чыбыктап салар эди...

— Эйе, чын — деп, Тана jөпсинди. — Jе андый да болзо, адам jалтанбас кижи болгон эмтир. Байдың алдына тизеленбеген, мўргўбеген. Jе, оның соңында не болгон, эне? — деп, Тана ойто ло энезин меңгедип сурады.

— Jе сен мениң куучыныма киришпей, тыңдап ла отурзаң.

Энелў-кыстың эрмек-куучындары оноң ары база ла көндўге берди. А ол өйдө Сыргачының jўрўм-jадыны база да кайкамчылу болгон.

... Эртенгизинде Қылыштың энези Jаманай Сары-Кобыга барган. Байдың jакылтазы керегинде Қылыш ла Jолдонго айдып берген.

Олор эрмектежип шўўжеле, экў элижип-селижип, Кадын ичиниң кобы-jиктеринең өлөң чабарына jөптөжип алгандар. А ўч jўс буул — ол ас неме эмес. Ас ла салза — алты буулдың бажына ўч ўйе өлөң обоолоор керек.

— Олорго болужар керек — деп, Сыргачының энези бир кўн бойының кызына айткан. — Олор экў иштеп, кўч jедер эмес.

Бу шўўлтеге Сыргачы коркушту сўўнген.

— Тургуза ла баралдар, эне. Байдың ол бир ийттиреңе эмеш ырап калгайыс. Jытыш меге ач-амыр бербей jат. Бака jўзиле jаантайын балбаңдадып jўрет. Тилитижи коронду.

— Jаманайга барып кел, тергенип алзын — деп, энези jакарган.

— А тўндер дезе jылу ла тымык гурган. Jалаңда иштенип jўрери кандый макалу! Jаңыс ла уур иш ле уйку кижини базып турар. Анчадала таңары jуук. Бир ле кезекке агашка jөлөнө отура берзең, уйуктай бергенингди бойың да билбей каларың.

Бир катап Сыргачы буулдың ўстўне jада тўшкен, болгоонып ла келзе, таң туку ла качан адып калган. Кем де оны тонло jаап салган эмтир. Таң ажыра айруужын туура салбай, иштенген Қылышты көрөлө, Сыргачы айткан:

— Мени не тургуспаган?

— Сени мен канайып ойгозотом? Кыс кижи јаңгыс ла уйку аразында өзөтөн дежет.

Ол туштa Сыргачы бүтпей, энезинен сураган:

— Бу Кылыш чын айдат па, эне?

Энези Кылыштың имдеп ийгенин көрүп ийеле, јылу күлүмзиренген:

— Чып-чын, балам.

— Је айса мен база эмеш уйуктап алайын: түрген јаанап аларга мен сүрекей күүнзеп јадым — деп, Сыргачы каткырган.

— Јо-ок, анайдарга јарабас, Сыргачы, — деп, Кылыш сабарыла кезеткен. — Таң јарып келерде, уйуктаган кижи өспөй јат. Сүрекей јалку болор. А сенде јалку кижи болор күүн јок ине.

«Шак ла мынайып кокурлажып иштеерге кандый макалу. Јүрерге күч те болзо, јүрегине јеңил. Кылыш качан тыштанат не?» деп, Сыргачы кайкап јүретен. Удабай јинт уулдың качар сөөктөри соксойыжа берген. Көстөри оролорына тереңгжий түжүп те калган болзо, оның кунугып эмезе чинееркеп јүргенин Сыргачы качан да көрбөгөн.

— Јодро эмезе балан кандый өйдө чечектеер јаңду болгонын сен ајарып јүрдиң бе, Сыргачы? — деп, ол бир катап сураган.

— Та недең де улам соок өйдө чечектеп јат. А не?

— Бат, мен де андый ошкожым. Качан күч ле болгондо, кандый да изү тыныш көксимде кайнап, бастыра бойымды јара тееп чыгарга јүткийт.

— Сен чеберленип јүрзең, Кылыш, — деп, Сыргачы карыкчылду айткан. — Анайып јүреле, бертинип те каларыңнаң маат јок.

— Биске эмди бертинерге јарабас! — деп, ол каруу јандырган.

— Нениң учун?

Ол төп үниле араайынаң шымыранган:

— Нениң учун дезе менің ийде-күчим кайда керектү болотонын эмди билерим. Сен Боодойдың эрмек-куучынының учурын эмеш сананып јүрзең.

Сыргачы дезе ол туштa Боодой деп кижиниң сөзин угар күүни јок болгон. Оны бастыра улуска јеткер эдер күүндү кижи деп бодогон.

Олор обооның калганчы үйезин бажап салдылар. Кылыш јаңы обооның үстүне талдардаң кезеле, өлөңди салкын учурбазын деп јаап салды. Сыргачы кайнадыл

алган чайын көлөткөгө тургузат. Јаманай эмеген дезе кеҗимге теертпек ооктоп салды. Күн качан ок өксөп калган. Јылуга Сыргачыныӊ уйкузырап турганы сүрекей. Уйкузын чыгарарга ол одуныӊ эмеш алты јанында Кадынга кирип турган тоӊмок суучактыӊ оозы јаар јүгүрди. Соок суула јүс јунуп алары кандай макалу!

Оноӊ ойто оду јаар чыгып келеделе, Сыргачы кенете кандый да солун улустыӊ үндерин угуп ийген. Кандый да јескинчилү каткы, «Јытыш -- деп тургуза ла таныды. — Ол бого не келди не? Је ол јаӊыскан эмези јарт. Кылыштаӊ јалтанып јат. Байга канайда комудаганын Сыргачы бойы укkан: «Ол бир көрмөскө јаӊыскандыра ээн јолго туштажары да јеткерлү. Бычактап та салардаӊ айабас» — деп кыӊзыган. Бай ол тушта оныӊ јүзи орто јескинчилү түкүрип ийген. «Сендий секти удабастаӊ кускундар тирүге чокып јиӊилеер. Ат үстүне ле уйуктап јүредиӊ ине, јыду сарас!» — деп аай-бажы јок арбаган эди. Јытыштыӊ каткызы ол тушта койтылдабай барган. Оныӊ тамагында та не де бар болгодый?»

— А слердиӊ јараш кызыгар кайда? — деген јабыс, јылбыӊдууш үн Сыргачыныӊ кулагына угулды. Ол бир чодыр јүстүзи айтканын Сыргачы тургуза ла танып ийген. Белдестиӊ карындажы јанып брааткан болбой кайсын. Јуукта јаӊы Сыргачы оны көргөн.

«Ого мен не керектү болдым не?» — деген шүүлте јүрегине томулган. Сыргачыныӊ эди-канына соок јайыла берген.

— Јана берген — деп, энези карууна токуналу айдат. — Бозуларды одорго чыгарар өй једип калган болбой. Таӊ ажыра көӊкөрө јыгылганча иштезе де, база ла ойто өскө ишке чыгар керек. Слердиӊ јалчыларыгар база анайда ок иштеп јадылар эмеш пе?

«Јакшынак энем! Оныӊ каруузына чодыр јүстү бай не дегей не?» Је Сыргачыныӊ кулагына байагы ла койтылдаш угулган. Јытыштыӊ јескинчилү каткызы. Чодыр јүстү бай чек унчукпайт ошкош. А байдыӊ колтукчызы дезе там ла көкий бергени билдирет. Өлөӊчилердеӊ аракы некеп тура берди.

Јаманай чала чугулдана берди. «Қылыш ого удура атыйлана бербезин! — деп, Сыргачы јажынып алган јеринеӊ чыгарга коркып, бойын токунадынып болбой отурган. — Јок, ол энчү чайлап отурган болор».

— Је, аракаарды кайда сугуп салдыгар? — деп, Јытыш некеп ле турды.

— Аракы бисте кайдаң келетен? — деп, Қылыш токуналу унчукты. — Ачу неме кичеер чөлөө өй бар эмес...

— А-а, јаан айылчыны слер мынайып уткып јадыгар ба?! — деп, Јытыш кыйгырды. — Көрүп тураар ба, олор, слердий бай кижини күндүлеердең болгой, Қадынның иримине тумчалап саларына белен эмтир. Акыр ла, күндүлү байдың айылдаганын слерге ӱргӱлјиге ундылбас эдип, көргүзип берейин!.. Қандый да табыш угулды. Үй улус калактап ийдилер. Қара суучактың јараттарына тургуза ла кара-күреӊ ыш јайыла берди. Сыргачы энчигин болбой, јырааларды айра тартып ийеле, ойто ло кайра болды: јаңы ла учап салган обоо күйүп јатты. Таң атту эки кижи, орук јолдың тоозынын көдүрип, оның јанына ӧдӧ кондылар. Олордың бирүзи мылтык јүктенип алган. Чодыр јүстү бай ошкош. Јытыш ээрдиң кажына јаба энчейгенче каткырып, ойто кайра көрүп, јудругын көргүзип, кыйгырат:

— Јалбышту отко јазап јылынаар! Оноң башка сооккo көжий тоңуп калган болороор! Ха-ха-ха-а...

Кенетийин јыраалардың ортозыла олордың јолын кезип, кем де јүгүргени көрүнди. Ачу-корон ыш Сыргачының јүзине јаба согула берди.

— Қылыш! — деп, ол кыйгырып ийди. Је оның ӱни соңдоп калган. Қылыш јолдың јаказында өскӧн кара јыраның ары јанынаң чыга коноло, колындагы отту турунла Јытышты «күч» этире сокты. Чедиргендер тушбашка буркурай берген. Јытыш, шыркалаткан бука чылап, огурып ийген. Чодыр јүстү бай јүктенип алган мылтыгын чече тартала, Қылыш јаар шыкабай ла атты. Сыргачы кыйгырган бойынча, эки алаканыла јүзин бектенет. Јанындагы јыраалар шылырай берерде, ол чочыган бойынча, өрө туруп чыкты. Оның јанында бастыра бойы көбӧ уймалып калган Қылыш күлүмзиренип турды.

— Олорды мен јүк ле коркыдып турбай — деп, Қылыш айткан. — А сен неге калтырап јадың?

— Коркыганымды не дейзиң — деп, Сыргачы көстөриниң јажын арлап, калтырууш ӱниле эрмектенди. — Ол бир чодыр јүстү, тыртык оосту шилемир сени аткан јок по? Қарын, огы тийбегени јакшы.

— Је, оны качан бир адарга келишсе, мен јаспазым— деп, кекенген аайлу ӱниле Қылыш араайынаң унчукты.

— Јоо калак, Қылыш. Коркодым. Олор сениң кылыгыңды таштаар деп пе?

Удаган јокто ло Сыргачының адазы једе конгон. Ол

мылтыктың табыжын уккан эмтир. Күйүп јаткан кургак өлөңниң ыжы теңеринің түбине чөйилип чыкканы көрүнген. Мында јаңы ла болгон чугаан керегинде ого Темене эмегени куучындап отурды. Јолдон өрөкөн кабактарын јемире көрүп, јетире күйүп браткан обооны чек ајарбас аайлу турды. Сыргачы адазын таныбајт. Тоолу ла өйдиң туркунына ол чек ле карый берген ошкош. Ол кемге де, нени де айтпаган. Јаңыс ла Сыргачының јанынча өткүре јортуп браадала, кандый да саң башка кату көстөриле оны кезе көрүп, «Сен ол бир ийгтерден чеберленип јүр, балам», деп кыскарта айткан.

... Бир күн Сыргачы байдың јуртының јанында болгоонбос јанынаң Јытышка учуража берген. Јүзи-бажын кирлү бөслө ороп алган эмтир. Јүк ле эки көзи суркурап турды. Ол бозуларды унчукпазынаң өткүрип ийеле, чеденниң өткүжин туй алып, таңышкагы өткүре кыркыраак үниле Сыргачыга айтты:

— Ол туштa өлөң эткен јерде сенің болбогонын јакшы.

— А не? — деп, Сыргачы нени де билбеечи болуп сураган. Јытыш каткырып, онын мыкынынаң чымчып ийерге умзанды.

— Суранаш бай сени тытпактап көрөргө сананган. Хе-хе-хе. Сен ого сүрекей јараган.

Сыргачының јүзине кан шаала бергендий билдирди.

— Ол сени туку бооро до уурдап алгадый болгон, јаңыс ла Белдестең коркып јат. Ненің учун дезе Белдес бойы да көскүр кижи эмей. Хи-хи-хи! — дейле, база ла чымчыырга колын сунарда, Сыргачы туура калып ийди.

— Айтпасты не айдадыгар. Мен байга не керектү болотом?

— Көрзөң-көрзөң. Билбеечең болуп турганын! Оймоктың ордына ого кем эмеген болотон деп бодойдың? Јаңыс ла ол бир, эски туулактый, карган Кыйматла ол јурттар деп бодойдың ба? Ол эмди тура... эмди тура торт ло үч јашту тай ошкош, јиит эмей! Хе--е-хе!

«Ии-татай — деп, Сыргачы јескимчилү сананды. Је ого эш-неме керектебес, кунукпас кижидий билдирерге албаданды. — Айса болзо, Кылыш керегинде ол нени-нени айдар болор бо? Кече волостьтоң улус келип, оны айдай бергендер. Ол эмди кайда не? Канайгылап салган оны? Јаманай барып јүрген. Каталажкада отуры деген. Айса, эмди Јаш-Тура јаар айдай берген болор бо? Кылышты канайып саларга турулар не?..» Шак бу чочыду-

лу шўўлтезинең јайымдаларга Сыргачы бажын омок кödўрип, кўлўмзиренген:

— Јараш эмегенди ол бойына таап албай. Тул келиндер мында јўргени ас беди?

— Хы, келиндер! — деп, Јытыш каткырат. — Белдеске кемниң де кöзи илинбеген, колы тутпаган кижи керек эмей. Бат, сыраңай ла сендий. Мен де сени сöстööр эдим.

«Уу, кодырлу торбок! Сениң де санааң јаан турбай»— деп, Сыргачы сананды.

— Аа... Кылыш кандый јаман кылык кылынып салган? — деп, Сыргачы былтаартып сурады.

— Је, тоң ло билбеечең болбо — деп, Јытыш köстöрин сыкыйтат.

— Мен оны кайдаң билейин? Кере тўжўне ле бозуларла...

— Удабас оны јаргылаар. Ол байдың өлöңине от тудуп ийген. Казыр аң чылап, менің ўстиме чураган. Ончозын эске алындыртар.

— Айдарда, өлöңди ол өртöп салган ба?

— Айса кем деп? Боодойло экўниң уйазы јаңыс. Белдес ле мени öштöгилеп јадылар.

— А Боодойды база отургузып салгандар ба?

— Экилези каталашкада.

Сыргачының јўрегин от-јалбыш өртöп ийди. «Кайран Кылыш! Бу шилемирди сен канайып учына чыгара кенедип салбаган! Көрзöң, кандый тöгўндеп јат! Кылыш өртöгöн!..»

— Өлöңди ол өртöбöгöн дежет — деп, Сыргачы араайынаң айтты.

— Кем айдат?

— Ончолоры. Јаманай да, энем де...

— Олордың да кежирлерин кезс тудуп салар — деп, Јытыш чуулду кыйкылдады. — Бойлорына ла јеткер эдип, артык эрмек јайбазын деп, экилезине айдып бар...

Јытыштың кўлўмзиренижин көрöргö дö јескимчилў болды. Сыргачы öзöкти öрö чубажып брааткан бозуларын ээчий базып, тудунып алган агажыла јаңый согуп, кандый да сöстöрди ўзўктелиштў кыйгырып турганын бойы да билбейт. Јўрегине јуук кижиге кандый да болуш эдер аргазы јок болгонынаң улам, там ла көйлöп турган санаа-шўўлтелер оның акту јурегине ачу-коронын јетирип турганын ол кунукчылду эзенип турды...

«Кылыш — деп кыйгыргандый јўреги согулат. — Кылыш. Шак бу калју, јеткерлў, јаман сагышту улустың ко-

лынаң сени айра тартып алгадый ийде-күч ак-јарыкта бар не? Бойыңның сыргалјыңды эске алынзаң, Кылыш. Арга-сүмеңди тапсаң. Анда, јаргы ӧдӧр јерде, бу бир јыду сарастың кӧк-төгүнине канайып ончолоры бүдег эмеш?»

— Кыйалта јоктоң ло бүдерлер — деп, Јаманай байдың уйларын саап божойло, айылы јаар јанарга шыйдынып, ый-сыгыды өткүре Сыргачыга айткан эди.

— Је обоого от тудуп ийген кижини слер көргӧн инегер? Энем де көргӧн. Анда болзогор, анайда ла јартын айдар керек.

— Је, олор керекти анда, бистер јокко до, көрүп саларлар, Сыргачы. Сен эмдее ле эш-неме билбес эмтиринг. Байдың сӧзи чынга бодолор. Јытыш та бойының кӧӧлү эргегиле чаазынга базып ийген. Бастыра ийде-күч олордо.

— Ол кандый аайлу јаң болотон? Акту ла кижини канайып түрмелеп салар арга бар? — деп, Сыргачы кайкады. — Јок, Кылыш актанып чыгар арганы табар. Кылыш күчтү де, керсү де уул эмей. Мен ого бүдүп јадым. Ол јанып келер.

Ишке арып-чылаганынаң ла санааркаганынаң бүдүрилип брааткан Јаманайды ол колтуктап алды. Айылына јетире үйдежип салала, Сыргачы јанбады. Ого болужарга шүүнип алды. Кара-Туйуктың суузына барып, чой бакрасты, айак-калбактарды јунуп салды. Оноң кааза айылдың ичине от одурарга болушты.

— Јок, слер бүдүгер, былар, — деп, Сыргачы ойто ижине меңдеп эрмектенет. — Ол актанып чыгар. Кылыш андый ла аайланбас кижи эмес.

Јиит кыс эриндерин тиштенип, Јаманай јаар јайналганду көрди. Онызы дезе кандый да каркычалду, араай күлүмзиренип ийеле, бажыла кекип, јӧпсинди. Олордың бирүзи — Сыргачы ба, эмезе Кылыш па — качан бирде бойлорының күүндерин болгоонбой айдып ийетенин ол билип јүрген. Ол Сыргачыга јууктай базып барала, оны унчукпазынаң бойына јаба тартып алды.

— Сен сүрекей јакшы бала — деп, ол јаргын айтты. — Бистиң сӧӧктӧрибис башка ине. Коркор неме јок. А сениң энеңле дезе бис сыйындар ошкош болгонывыстаң ала удап калган.

— Слер волостько база бараараар ба? — деп, Сыргачы араайынаң сурады.

— База келбе дешкендер.

— Нениң учун? Айса мен барып келейин бе? Мен адама барарым. Ол меге ат берер. Айса, Қылыштың да адын берип ийер болор бо? Учурта берерим. Эйе, чын ла. Бозуларды Кара-Туйук өрө айдап ла салала, адам јаар јүгүрерим.

Јаманай оның бажын бойының јаагына јаба тудат.

— Јакшынак, балам! Је, сеге түнде айылдаң ыраарга јарабас.

— Нениң учун?

— Јарабас! — деп, Јаманай айтты. — Сени ого јууктатпас.

— Мен јайнаарым. Мен ыйлаарым. Олорды сураарым. Туштажарга јөбин берерлер. Мен олорго кузук апарып, сыйлаарым. Каруулчыктарга, бийлерге — ончозына сыйлаарым—деп, Сыргачы бажыла бүдүмчилү кекип турды. — Қыйыш јоктоң ло тушташтырарлар.

Сыргачының энези кирип келди.

— Бат-таа, балам, сени сакый-сакый коркужым келген — деп, ол калактап ийди. Сыргачы энези јаар тап этти:

— Мениң учун коркыбагар, эне. А Қылыш керегинде дезе...

Темене оттың айагына отура түшти. Јаманай јаар, оноң кызы јаар карыкчалду көрөлө, терең үшкүрип ийди.

— Эдүлер Қылышты сугуп салгандар—деп, ол, бойына бойы айдып турган чылап, јүк ле эриндерин кыймыктадып, араайынаң шымыранды.

Шып-шың боло берди. Сыргачы айылдың түнүги өрө көрөт. Анаар сарымзак чедиргендер көдүрилип турды. Олор токунаазы јоктоң куйулып та турза, сок јаңыс јерге — ак-айастың түбиндеги јылдыстар јаар буркурагылайт. Олордың бирүзи кенете өскөлөрин озолоп ийеле, кайда да теңгерининг барыңкыйында јоголып калды. «Онызы мениң шүүлте-санаам болор. Ол, байла, өскөлөринең јаркынду да, чокту да ошкош. Айса болзо, бу өйдө Қылыш та бойының каталашказының көзнөги өткүре карап отуры? Ол чедирген оның јүзине јаба учуп келзе, ол мени тургуза ла эске алынып ийер. «Тургуза ла ойто учуп барала, Сыргачыга айт: анда, Кара-Туйукта, јаңыскандыра отура, мен керегинде тың санааркабазын. Мен удабай јанарым. Ол мен керегинде јаман сананбазын»— деп айдар. Оноң јаркынду чедирген өрө учуп чыгала, агаштарды, кырларды ажыра ойто ло учуп келер. Бу ла

мында, кайда да айылдың јанында, келген болор. Эмди ле түнүктең түжүп келер. Энелерибис кайкажар. Ол кандый јакшынак ла эрке чедирген болгонын јаңыс ла мен билерим. Олор билбес. Мениң элчим ол. Меге јакшынак солун экелип јат...»

Сыргачы түнүк јаар ајыкчыл көрүп отурды. Көстөри талып, уурлай берерде, ол сакылта јоктоң уйуктап калды. Уйкузы кандый да чочыдулу, јаман болды. Түженип јатса, Јытыш сары тиштерин ырсайта күлүмзиренип, изү тыныжын оның јүзине јаба согултат. «Бай бойы да кураңгы күчүк эмес эмей. Хе-хе-хе... Ол үч јашту тай ошкош тың эмей!» «Ары кедери бар, — деп тыныжы буулып, Сыргачы кыйгырат. — Кедери бар дейдим, кодурлу эчки!..» Оноң кенете таныш үн бүдүтү ле бойы угулды:

— Эртен ле Кылыш ла мени уездтиң түрмезине апарар учурлу болгондор...

Сыргачы көстөрин ачып ийди. Оттың айагында изү чайды меңдештү ууртап, Боодой отурды. Сыргачы канайда чочып, бажын өрө көдүрип ийгенин ол көрүп ийеле, јалакай үниле айтты:

— А сеге дезе Кылыш эзен айттырткан, Сыргачы.

— Слер канайып... А ол? — деп, Сыргачы шымыранды. Бу кижи керегинде ого кандый да јаман шүүлте эбелди.

— Је оның керегин керек деер бе — деп, Боодой кату айдат. — Јытышты согуп та ийген болгой. Ол күйген обооны да Кылышты өртөгөн деп јабарлагылап јат. Түрмеге эки-үч ай отурза да, түңей ле ойто чыгарып ийерлер. А мениң керегим дезе — коомой. Бооро бир јакшы кижиле колбулу јүргенимди ийттер сезип койгон. Керек дезе олордо керечи де бар. Политический јеткерлү дейле, тереңгиде сугуп та салардаң маат јок...

Чайлап божогон соңында каңзазына таңкы азып, меңдештү камызып алала, меңдештү туруп чыкты.

— Эјеме туйказынаң айдып салаар. Тың санааркабазын. Эмди айалга бистиң тузабыска айланат. Түймеен Арасейди текши алып ийген дежет. Черү јуулажарынаң мойноп, јайрадылып јат. Јаан учурлу керектер болор...

Эмегендер де шакпыража бердилер. Јаманай оның сумалына теертпектер сугуп берди. Сыргачының энези ого айылынаң куруттар ла бир болчок кадырган эт экелип берди.

Боодой Сыргачыга јууктай базып келеле, оның јардына таптап айтты:

— Кунукпа. Кылыш ай-карадаң јалтанбас, чындык кижи. Кыйалта јоктоң ло ол јанып келер.

«Нениң учун? Кайтты деер? Слер кача бергенеер. А ол дезе артып калган! — деген шўўлте Сыргачыдаң ырабай турды. — Төгўндеп турган болороор бо? Кылышты тўбекке слер сугуп салган болороор? Политический дегенеер не?» Сыргачы оноң туура баштанды.

— Токунадын, балам, — деп, сакыбаган јанынаң тўнде келген айылчызын энези ўйдежип салала, айгты.

— Эне, — деп, Сыргачы чочыган айасту унчукты. — Слер Боодойдыҥ куучынын ундып салдаар ба? Ол бир городтоң келген јаан бийге Боодой бойыныҥ крезин көргўзип, канайда чертенген эди? Сагыжаарга кирет пе?

— Ундыбагам, балам, ундыбагам — дейле, энези бажыла кекиген. — Мен онызын чек онгдобой јадым. Олорды өнөтийин булгап саларга кылынган ошкош.

— Төгўндеп јат ол. Ончозы төгўн — деп, ый өткўре Сыргачы јўк арайдаң ла айтты. — Шак ла ол туштa Боодой Кылышты керекке суккан. Эмди де олорды экилезин јаба отургускандар, а каталашкада артып калганы дезе јаңгыс Кылыш. Оныҥ айтканы көк-төгўн. Оны чыгарып ийгендер. Бойлоры чыгаргандар!..

Јаманай да ыйлай берди. Оныҥ уулын мынча киретыҥ сўўп јўрген кызычакка канайып бўтпейтен? Оноҥ кенете олор ончозы шып-шыҥ тура тўжўп, ачык эжик өткўре кайкаганду көрө бердилер. Тышкары талтўш ошкош јарык боло берген. Унчугушпастаҥ ла олор ончозы айылдаҥ чыга кондылар. Байдыҥ јуртында јаркынду от јалбырап турды. Ийттер улыжып, кирер јерин таппай, маҥташкылайт. Уйлар огуружат. Чеден-кажаандарды оодо сўскўлеп, јалаҥ јаар маҥташкылайт.

— Белдестиҥ укту айгырлары турган кажаан кўйўп јат! — деп кыйгырып ийеле, Јаманай эки колыла бажыҥаҥ ала койды. Кара-Туйуктыҥ капчалы өрө аттыҥ туйгактарыныҥ тибирти угулды. Өрттиҥ јаркынында боро өҥдў неме агаш аразы јаар, јалкын чылап, сурт эде конгоны көрўнип калды.

Байдыҥ јуртында ўй улустыҥ сыгыды ла кыйгылары угулды. Кандый да ак кийимдў кижи шакпыртту јўгўрип, кыйгырат:

— Улустарды кычырзаҥ, јыдыган тиштў кырса! Суу-у! Оо, аттар! Мениҥ аттарым! Кажаанныҥ эжигин јара чапсаҥ! Оо, көрмөсти сени!..

Улус там ла көптөп турды. Эр улустар ла эмегендер

аай-бажы јок шакпырашкылайт. Учында ла бир канча тоолу эр улустар кажаган јаар јӱгӱрдилер.

— Баралдар. Барар керек. Барбаска болбос — деп, Сыргачыныӊ энези ајарынып айтты. — Бисти сӱӱнгилеп јат дежерлер. Көрӧ-тура маказып јадылар деп сананар.

— Эйе, чын ла — деп, Јаманай да меӊдеј берди.

— А сен дезе, балам, барба -- деп, энези јакыды. — Оноӊ бого Боодой келип јӱрген деп, кемге де айтпа.

— Јок, мен слерле кожо баратам. Эмди мен кемнеӊ де коркыбай јадым, —деп, Сыргачы бӱдӱмјилӱ айтты. — Чып ла чын, эне...

Ӧрт ӧчӱреечилер јӱк ле эки айгырдыӊ тынын алып калгандар. Ӱчинчизи кажаганныӊ ичине саат ӧйгӧ текпиленип, ачу-коронду киштеп турала, јалбырап турган кажаганныӊ јабынтызы ойылып тӱжерде ле, тымып калган.

Белдес бойыныӊ чачын эки колдоп јулуп турды.

— Мениӊ јорго кӧк-бором!.. Мениӊ кайран кӧк-бором!.. — деп, ол калактап, ак чамчазыныӊ тӧжин јара тартат. Јалбырап јаткан кажаганныӊ ичине кире конорго умзанарда, оны эр улустар токтодо тудуп алгандар.

Кенете кем де кыйгырып ийген:

— Боро айгырдыӊ турган јери ээн эмтир ине!..

Белдес чочый берди.

— Ээн дийдиӊ бе?! Кӱйӱп калган ба?.. Чылбырына оролып, чыгып болбогон болбой!..

Бу ла туштa ончолоры алаатый бердилер:

— Эжик!

Оны кем де ачпаган. Ӧлӧӊниӊ ортозында јаткан сомокты Јытыш көрӱп ийди. Колына алып, ајыктай берди. Белдес кӧдӧчизи јаар кандалып калган кӧстӧриле көрӱп турала, јӱлкӱӱрлӱ сомокты Јытыштыӊ колынаӊ ушта тартып алала, оныӊ бажы орто «шак» этире согуп ийди. Бажыныӊ каны јалбырай берген Јытыш тараљып турала, тизелерине суксура јыгылган бойынча, аай-бажы јок алгырып, јаш ӧлӧӊниӊ ӱстӱне тоолоно берди.

— Кураӊы ийттер! — деп чыгырып ийеле, Белдес туразы јаар балбайтып јеле басты. Кирнестеде тура тӱжеле, тыныжын бадырып болбой, бир канча ӧйгӧ ышту кейди јудуп, јудругыла кезедип, кыйгырды:

— Ӱурчылар! Не ле бары-јогын ончозын ӧртӧп салыгар! Бу јер бастыразы кара кӧӧ болзыӊ! Угуп тураар ба, ийттер, кара кӧӧ болзын!..

Кандый ла быјар сӧстӧр айдып, ӱй улустарга кыйгырды:

— Оосторыгарды ачып алала, не туругар? Уйларды. койлорды бедрегер! Бир де торбок јылыйып калбазын! Ончозын јуунадыгар! У-у-у, алды-кийнин билинбес, алмыстар!

... Таң аткан соңында, өткөн түнде Кадын ичиндеги јурттардың бирўзинде кем де көк-боро айгыр минип алган Боодойды көргөн деп, Кара-Туйук ичине солун табыш угулган. Белдестиң боро айгырын билбес кижи бу јуугында бар эмеш пе? Керек Боодойдоң болгоны иле јартала берди.

А эңиргери дезе волостьтоң мынаң озодо јайзаң болгон, бийик сынду, буурыл башту карганакка башкарткан стражниктер келген. Олор Белдес айылына кондылар. Эртенгизинде Белдес олордың көзинче ле Боодойдың чадырын өртөп салган. Оның соңында Боодойдың Тойлош деп эјезин алдыркандар. Ол ўч јылдың туркунына јаңыскандыра ўч балазын чыдадып аларга кўјўренип, байдың эжигине кул болуп, не ле шыраны көргөн. Кату да бўдўмдў болзо, кеберкек чырайлу Тойлош байдың айылына кирген ле бойынча, анда отурган озогы јайзаңнаң сурады:

— Слер меге јуу-согушка барган өбөгөнимнең кандый бир солун табыш экелдеер бе?

— Кандый өбөгөниң керегинде калырайзың? — дейле, Белдес ого удур туруп чыкты. — Бисти тенекке бодоп турың ба?

— Сок ло јаңыс өбөгөндў болгон эдим — деп, Тойлош бир де кемзинбей, токуналу ўниле айтты. — Айса ак каанның јилбўзине болуп, слер јуулажып турган болороор бо, Белдес өрөкөн?

Бай тургуза ла алаатый берди. Оның јаактарының эт-тамырлары тартылыжат.

— Слердиң өбөгөнигер тыловой иштерде бе? — деп, азыйгы јайзаң Белдести, атыйлана бербезин деп, колыла киреледип, келиннең сурады.

— А слер билбес бедеер? — деп, Тойлош јайзаң јаар кыјырантылу көрөт. — Бала-баркамла кожо јаңыскандыра Белдес байдың эжигине шыралап јадым. — Тамагы кургап, эриндери тартылыжа берерде, Тойлош туура баштанып, эмеш токунадынып алала, эрмегин ойто ло чуулду уулалтат:—Слерге менең не керек? Айла бир пуд кирези арба сыйлап берерге туругар ба? Өбөгөнимди аткарар туштa Белдес меге аш-курсак беренне кысканбас болгон. А соңында дезе мени базынып, бойы менің кой-

ныма суранар боло берген. Сыраңгай ла ач-амыр бербес. Торолоп, шыралап jӱрген кадыттың эдегинің алдынаң та нени тапты болбогой. Сӱӱп туру деер бе?

Белдестің jӱзи кызара берди. Көстӧрине кан тӱже берген отурды.

— Унчукпа, уйалбас кадыт! — деп тиштери өткӱре айдала, Белдес jайзаңның jарды ажыра judругын көргӱзет. Тойлоштың jалтанбас эрмеги карган jайзаңды да кайкадып ийди.

— Бай слерге болужар учурлу — деп, ол Тойлоштоң көстӧрин jажырып, кимиректенди. — Je ол тегин де болужып jат ине. Ол сеге иш бербезе, курсагың канайып табар эдиң?

— Эйе, андый. Эмезе бууга салынар эмезе Кадынның иримине калып ийер эдим — деп, Тойлош jӧпсинген айасту айтты.

— Шоодып отуры ба, айла чын шӱӱлтезин айдат па?— деп, jайзаң тул келинди кичеемелдӱ ajыктайт.

— Бат андый — деп, бий айдат. — Эмдиги jӱрӱм коркушту кӱч. Бистің ат-нерелӱ ле ай-карадаң jалтанбас солдаттарыстың jеңӱзине болуп, бастыра ороон иштеп jат. Сен де эзиннең тымык, ӧлӧгнӧн jабыс болуп jӱрер учурлу. Кемге де болзо кӱч. Je сен оңдоор эмезиң — деп айдала, jайзаң бир кезек унчукпай, та нени де шӱӱнс берди. Онон эрмегин уулалтты: — Сениң бала-баркаңа да, байга да шыралу jӱрӱм тӧзӧӧргӧ турган, бастыра ороон ичинде бускалаң эдерге кӱӱнзеп jӱрген улус барын сен билип jадың ба?

— Ол кандый аайлу, казыр аң ошкош, улус болотон? — деп, Тойлош чала бӱдӱнбей, алаңзылу сурады.

— Казыр аңдар. Онызы чып-чын. Je олордың бирӱзи кем, билериң бе? Олордың бирӱзи — сениң карындажың Боодой. Кечеги тӱнде ол сениң айылыңа кирип jӱрген беди?..

Тойлоштың солоңыдый jараш кара кабактары ӧрӧ серпиле берди.

— Мениң айылыма? Боодой? Ол анда, волостьто, каталашкада отурып jат дешкен jок по.

— Онызын сеге кем айтты? — деп, Тойлош jаар эңчейип, jайзаң меңдештӱ сурады. — Кем айтты?

Оның кичинек көстӧри Тойлошты өткӱре ӧрӱмдеп ийгедий болды.

— Кем айтты деер? — деп, Тойлош акту кӱӱнинең эрмектенди. — Ончо улус айдыжат. Керек дезе Jаманайга

— Оосторыгарды ачып алала, не туругар? Уйларды, койлорды бедрегер! Бир де торбок јылыйып калбазын! Ончозын јуунадыгар! У-у-у, алды-кийнин билинбес, алмыстар!

... Таң аткан соңында, өткөн түнде Кадын ичиндеги јурттардың бирүзинде кем де көк-боро айгыр минип алган Боодойды көргөн деп, Кара-Туйук ичине солун табыш угулган. Белдестиң боро айгырын билбес кижи бу јуугында бар эмеш пе? Керек Боодойдоң болгоны иле јартала берди.

А эңиргери дезе волостьтоң мынаң озодо јайзаң болгон, бийик сынду, буурыл башту карганакка башкарткан стражниктер келген. Олор Белдес айылына кондылар. Эртенгизинде Белдес олордың көзинче ле Боодойдың чадырын өртөп салган. Оның соңында Боодойдың Тойлош деп эјезин алдырткандар. Ол үч јылдың туркунына јыскандыра үч балазын чыдадып аларга күјүренип, байдың эжигине кул болуп, не ле шыраны көргөн. Кату да бүдүмдү болзо, кеберкек чырайлу Тойлош байдың айылына кирген ле бойынча, анда отурган озогы јайзагнаң сурады:

— Слер меге јуу-согушка барган өбөгөнимнең кандый бир солун табыш экелдеер бе?

— Кандый өбөгөниң керегинде калырайзың? — дейле, Белдес ого удур туруп чыкты. — Бисти тенекке бодош туруң ба?

— Сок ло јаңыс өбөгөндү болгон эдим — деп, Тойлош бир де кемзинбей, токуналу үниле айтты. — Айса ак каанның јилбүзине болуп, слер јуулажып турган болороор бо, Белдес өрөкөн?

Бай тургуза ла алаатый берди. Оның јаактарының эт-тамырлары тартылыжат.

— Слердиң өбөгөнигер тыловой иштерде бе? — деп, азыйгы јайзаң Белдести, атыйлана бербезин деп, колына киреледип, келиннең сурады.

— А слер билбес бедеер? — деп, Тойлош јайзаң јаар кыјырантылу көрөт. — Бала-баркамла кожо јаңыскандыра Белдес байдың эжигине шыралап јадым. — Тамагы кургап, эриндери тартылыжа берерде, Тойлош туура баштанып, эмеш токунадынып алала, эрмегин ойто ло чуулду уулалтат:—Слерге менең не керек? Айла бир пуд кирези арба сыйлап берерге туругар ба? Өбөгөнимди атқарар туштa Белдес меге аш-курсак берерине кысканбаған болгон. А соңында дезе мени базынып, бойы мениң кой

ныма суранар боло берген. Сыраңай ла ач-амыр бербес. Торолоп, шыралап jүрген кадыттың эдегиниң алдынаң та нени тапты болбогой. Сүүп туру деер бе?

Белдестиң jүзи кызара берди. Көстөрине кан түже берген отурды.

— Унчукпа, уйалбас кадыт! — деп тиштери өткүре айдала, Белдес jайзаңгның jарды ажыра judругын көргүзет. Тойлоштың jалтанбас эрмеги карган jайзаңды да кайкадып ийди.

— Бай слерге болужар учурлу — деп, ол Тойлоштоң көстөрин jажырып, кимиректенди. — Je ол тегин де болужып jат ине. Ол сеге иш бербезе, курсагың канайып табар эдиң?

— Эйе, андый. Эмезе бууга салынар эмезе Кадынның иримине калып ийер эдим — деп, Тойлош jөпсинген айасту айтты.

— Шоодып отуры ба, айла чын шүүлтезин айдат па?— деп, jайзаң тул келинди кичеемелдү ajыктайт.

— Бат андый — деп, бий айдат. — Эмдиги jүрүм коркушту күч. Бистиң ат-нерелү ле ай-карадаң jалтанбас солдаттарыстың jенүзине болуп, бастыра ороон иштеп jат. Сен де эзиннең тымык, өлөңнөн jабыс болуп jүрер учурлу. Кемге де болзо күч. Je сен оңдоор эмезиң — деп айдала, jайзаң бир кезек унчукпай, та нени де шүүнс берди. Онон эрмегин уулалтты: — Сениң бала-баркаңа да, байга да шыралу jүрүм төзөөргө турган, бастыра ороон ичинде бускалаң эдерге күүнзеп jүрген улус барын сен билип jадың ба?

— Ол кандый аайлу, казыр аң ошкош, улус болотон? — деп, Тойлош чала бүдүнбей, алаңзылу сурады.

— Казыр аңдар. Онызы чып-чын. Je олордың бирүзи кем, билериң бе? Олордың бирүзи — сениң карындажың Боодой. Кечеги түнде ол сениң айылыңа кирип jүрген беди?..

Тойлоштың солоңыдый jараш кара кабактары өрө серпиле берди.

— Мениң айылыма? Боодой? Ол анда, волостьто, каталашкада отурып jат дешкен jок по.

— Онызын сеге кем айтты? — деп, Тойлош jаар эңчейип, jайзаң меңдештү сурады. — Кем айтты?

Оның кичинек көстөри Тойлошты өткүре өрүмдеп ийгедий болды.

— Кем айтты деер? — деп, Тойлош акту күүнинең эрмектенди. — Ончо улус айдыжат. Керек дезе Jаманайга

Јытыш бойы айткан јок по?.. Кайкамчылузын! — деп, Тойлош чала чуулдана берди. — Слер мени оныҥ керектерине булгабагар. Ол, тойтык бутту шилемир, меге керек те јок. Мениҥ балдарыма да килеп турганы јок, мениҥ бойыма да кандый да болуш эдип турганы јок. Ого јўк јаҥыс уйымныҥ кажаганын бўркеп берген болзо кайдар. А слер дезе — Боодой! Мен ол эдўни көрбөгөм дө, көрөр дө кўўним јок.

... Байдыҥ айылына Тойлошты энгир-тўнге јетире туттылар. Је оноҥ эш ле неме угуп болбой салала, чыгара сўрўп ийдилер.

— Айылына карындажыҥды јуудар болзоҥ, сени курањы кўчўктериҥле катай каталашкага јыдыдып саларым — деп, јайзаҥ кекенген.

Јалчы ўй улустарга јайзаҥ ла байдыҥ шылуузы керегинде куучындап береле, учында Тойлош маказыганду айткан.

— Бот, эр кижи Боодойдый болор керек. Мен оны уйан уул болор деп бодоп јўретем. Көрдөөр бө? — дейле, байдыҥ кажаганынаҥ арткан отту турундар јаар бажыла кекип, кўлўмзиренген...

Он јетинчи бажалык

Сыргачы куучынын токтодып ийеле, ачык эжик өткўре чөл јаар көрди:

— Аганды барып уткы, балам. Койлор келип јат.

Тана туруп чыгала, эжиктиҥ јаагына эрегистелип турала, энези јаар јилбўлў көрўп, сурады:

— А Боодойло оноҥ ары не болгон? Оны таап алгандар ба? Байлар оны тудуп алган ба айса јок по?

Сыргачы кўлўмзиренип айтты:

— Соҥында билип аларыҥ. Байла, бого конор болбойыҥ, балам? — деп сурады.

— Эртен Кош-Талдаҥ Ак-Белтирге ўренчик балдар келер. Бис олорды Азаттыҥ турлузына ийер деп јөптөшкөнис. Бойлорыс та анда болорыс. Комитеттиҥ члендери.

— Је олор тоҥ ло эрте келбес болбой. Мында ыраак эмес — олордоҥ озо једе берериҥ...

— Чындап та андый, эне, — дейле, Тана эжиктеҥ чыга конгон бойынча кыйгырды: — Ура-а, Сорко качан ок тышкары туру ине! Јакшы уйуктап алдыҥ ба?

Сорко дезе көстөрин јудруктарыла јыжып, «А сен кайдаҥ чыга кондыҥ?» — деп эјезинеҥ сурады.

— Бу нени айдадыҥ? — деп, Тана кайкай берди.

— Мен сени јаҥы ла тӱш јеримде көргөм. Јаҥы ла јуукта. А сен дезе качан ок мында.

— О-о, сен тӱшчи кижи турбайыҥ — деп Тана айдала, Сорконы ајыктап, туйказынаҥ каткырат. — Мен чек ле алаатый бердим. Канпет тӱжелбеди бе?

Сорко Тана јаар јилбӱлӱ көрӱп, чала бачым айтты:

— А не, экелгеҥ болзоҥ, бейи бер?

Тана каткырып, уулчакты кучактай алып, чадырдыҥ эжиги јаар апарарга умзанды. Сорко дезе тепкиленип, чуулдана берди:

— Токтозоҥ, Тана. Адам көрӱп ийбезин. Мен тоҥ ло кичинек бала эмезим.

... Тана адын тӱрген ээртеп алала, чӧлдиҥ гоозынын көдӱрип клееткен койлор јаар Сорколо кожо јортуп ийдилер. Јаҥар олорго јаба јортуп келеле, тыныжын јеҥилдене тынып, сӱӱнчилӱ айтты:

— Келгениҥ јакшы, Тана. Билип јадыҥ ба? Јыламаш...

— Оҥдоп јадым, ага, — деп, Тана кере-јара кирижип, кӱлӱмзиренди. — Је кече эҥирде ле мен телефон сокком. Јеҥилгелек болгон.

— Эҥирде! А тӱн ле тӱш барын ундып салдыҥ ба? Не аайлу ӧй өткӧн — деп Јаҥар айдала, сыйны јаар јылу көрӧт. — Койлорды королоп салзаҥ, а мен дезе...

— Тургуза ла анаар бararга ба?— деп, Тана кайкай берди.

— А не? Јол кыскартса, мында јӱк ле јирме ле километр јер ине.

— Тоҥбок сууны канайып кечерге тураар? — деп, Тана алаҥзый берди.

— Је, калас ла эрмекти не айдар — дейле, Јаҥар адыныҥ тискинин силке тартып, турлузы јаар јорто берди. Тана дезе адынаҥ тӱжӱп, ээрдиҥ кажына јапшынып калган Сорконыҥ колына тискинди туттурып берди. Телкем ӧзӧктиҥ ичине, кеткин кастар чылап, јайылып калган койлор табылу отогылайт.

— Сорко! Сен туку ол бӧлинип брааткан койлорды јандырып кел — деп, Тана уулчакка јакарат. Уулчак эки будыла тапчыланып, адыныҥ тискинин силке тартып, ары болды.

Тана јаҥыскандыра базып браадала, качан ок Кош-Тал јаар темир адыла маҥтадып брааткан агазын көрӱп,

бойында сананат: «Јаҥар јакшынак ада болгодый. Ижинде кичеҥкей, шыраҥкай. Кабырып јӱрген койлорын да алзаҥ: ончозы кур-семис, тӱккӱр. Је андый да болзо, чала öскö ишке кöчöр кӱӱни бар болгодый».

Кенетийин оныҥ шӱӱлтези Урматтыҥ сананып тапкан «операциязына» кöчти. «Акыр, бу ончозы кандый аайлу болгой не? Јилбӱлердиҥ студиязы. Бӱткӱл городычак! Урматтыҥ таппазы ла јок. Оныҥ фантастический куучыны бастыра турлуларга јайылып калган. Ол куучын керегинде Кош-Талда не деп санаҥгылайт не? Акыр, онызын Урмат областной газеттерге не ийбеди не?..»

— Тана-а! — деген Сорконыҥ кыйгызы онын кулагына угула берди. — Ајарынбас кайткаҥ? Сени кандый да кижи бедреп јат!

Öзöк ичин öрö келген јолдо кандый да таҥ атту кижи турганын ол көрӱп ийди. «Сарыш Матвеевич эмтир пне!»

Колхозтыҥ председатели Танала јакшылажып, айландыра ајыктанат. Јаҥарды јоксынат ошкош. Оноҥ кӱлӱмзиренип ийеле: — «Койлордыҥ кӱчи кем јок деп көрöдим, јакшы эмтир — деп кимиректенип, адынаҥ тӱшти. Оноҥ адын чылбырынаҥ јединип алала, оҥ будында öҥзӱре барын иле билдиртип, Танала коштой базып браада, Сыргачыныҥ су-кадыгы кандый болгонын сырулап укты.

— А Јаҥар кайда? Аҥдап јӱре берди эмеш пе? — деп кенете сонуркады.

Тана карууна кӱлӱмзиренет.

— Аҥдаарга эмес болбой. Слерге туштабады ба?

— А-а — деп, Бабырганов сезинип ийеле, буурайа берген шыйбык сагалын сабарларыла чымчып, билер-билбес ле кӱлӱмзиренип ийди. — Ак-јарыкта јаҥы кижи табылып калган болор бо?

— Болзо до болор. Укпадым.

Олор öмöлöжип, койлорды корозына сугуп салала, турага кирдилер. Сыргачы бойыныҥ айылчызына сӱӱне берди.

— Бистиҥ айылыстыҥ эжигин ачкалы удап калдаар ошкош, Сарыш Матвеевич, — деп, ол карам-кайрал јоктоҥ айтты.

— Тургуза ла мени критикалаарга ба? — деп, Бабырганов каткырат. — Слерге не болзын! Главный зоотехник — бойыгардыҥ. Öскö јерденҥ алдырары јок. Јаҥар дезе — билгир койчы. Оноҥ улам мен öскö јерлерге көбизин катандайдым. Керектер андый. — Сыргачыныҥ уруп берген чайын табылу ичип, ол эрмегин оноҥ ары

уулалтты: — Јаңгыс ла сениң ӱӱре-јелең өскӱзирең калды ошкош, Сыргачы. Сен де база кородоп, санааркап отурган болорыҥ?

— Ол меге кожо өскөн сыйным ошкош кижи эди — деп, Сыргачы карыкчал ӱниле унчукты

— Правлениени јуур керек болгон. Койлордыҥ төрӧжи көп шакпырт эдет. Ого пенсия көстөп берер керек. Јуук төрӧӧн-туганы јок. Өскӧ колхозто бар да болзо, бала-баркалары көп улус дежет.

— Мен де бого сананып отурадым — деп, Сыргачы чала тидинип болбой айдала, кызы јаар ајыкчыл көрӱп ийди. — Сагыжаарга кирет пе, Сарыш Матвеевич? Ол тушта Кулийа бисти ачана ӧлӱмнеҥ аргадап алган јок по? Анда, Кара-Кемде чи? Ундыбадыгар ба?

— Эйе, андый — деп, Бабырганов унчукты. — Кара-Кем оозындагы байдыҥ эжигине көгкӧрӧ јыгылганча кожо иштегенеер. Билерим.

— Је ол тушта бис, канчын јиит улус, арыыр-чылаарын јаан эзенбей јӱретенис.

Сарыш Матвеевич кӱлӱмзиренет.

— Јиттер...

— Ол ӧйдӧ кыйын-шыра учы-тӱби јок аайлу билдиретен — деп, Сыргачы тереҥ ӱшкӱрип, эрмегин уулалтат. — Оноҥ улам эмди сананып отурзам, бис эмди сӱрекей јакшы јадып јадыс. Кулийа биске чаптык болбос. — Оноҥ кызы јаар суракту көрӱп ийеле, — Чаптык болбос деп бодойдым — деди. — Јакшы эткени учун мен ого бойымныҥ јакшымды јетирер аргам бар деп бодойдым... Сагыжыма јеҥил болор эди.

Сарыш Матвеевич те оныҥ айтканына јӧпсинет. Кӧзнӧк јаар көрӱп, не де керегинде сананып, койу каймак колыган амтанду чайды шӧлӱреде ууртап ичип отурды. Калганчы кӱндерде болгон јаан керектер, оныҥ бойыныҥ айдатаныла болзо, оны кӧнӱ јолдоҥ чыгарып, астыктырып ийген. Арып-чылаары көптӧй берген. Јаңгыс ла токуназы јок, бачымат кылык-јаңгыныҥ шылтуунда ла тудунып јӱргендий билдирет. «Је удабастаҥ бу да аргам сыныгып калар ине — деп, ол сананды. — Ол тушта не, бор-ботконыҥ, утильдиҥ чогунтызы болотом бо? Алтан бежинчи... Алтан бежинчи јажым толуп браат. Сыргачы менеҥ јети бе, айла сегис пе јашка кичӱ болгодый эди. А качан ок карып калган. База да иштеер аргазы јок. Эмди отурган канчын јиит улустар бойлорыныҥ јӱрӱмин канайып јӱргей не? — деп сананып, ол

Тана јаар карандыра көрөт. — Јўрўмде ай-карадаҥ јалтанбас та улус болгоны иле билдирет. Эмди олорго не болзын: техника да, ўредў де јеткил. Ар-бўткен де јаҥырып калган аайлу. Шак бу јаҥыртула јаба каргантижеҥ улустыҥ каны ойто ло јаҥырып калатан болзо...» — деп сананала, Бабырганов кўлўмзиренип ийди.

— Кайда, айагаарды беригер. Мен чай уруп берейин — деген сөстөр кенете Бабырганов угула берди. Куру айакты эрдине тийдирип отурганын ол јаҥы ла эзенет. Оныҥ неге маҥзаарып отурганын Сыргачы јетире оҥдобой, бойыныҥ шўўлтезин айтты: — «Аймаган атка куру арчымак та чойго тўҥей уур билдиретен» — деп озогы улус айдыжатан. Айагаарды ундып, неге санааркай бердигер, Сарыш Матвеевич?

«Хм. Бу Сыргачыныҥ таппазы ла јок. Көрдиҥ бе, кайдаар көстөп јат?» — деп сананала, Бабырганов кўлўмзиренет.

— Карыыр јажына јеткенче, кокур сөзиҥ ундыбас эмтириҥ ине. Аймадым, карыдым деп, эмди тура кородобойдым. Је чайлаш јеткен ошкош. Атанар керек. Аа, сенле дезе, Тана, иш-керектерис аайынча эмеш эрмектежип ийер кўўним бар эди.

Олор экилези сенекке чыга бердилер.

— Азаттыҥ өлўми меге ач-амыр бербей јат, Тана, — деп, Бабырганов эрмегин көндўре ле баштады. — Аайтөөйине чыгып аларга турум, билип јадыҥ ба?

— Ол кайаныҥ бажынаҥ јаскалып јыгылала, јиткезиле ташка согулган деп, ончо улус айдышкан јок по? Медиктер де, следователь де... Следователь анда ўч конокко улай јўрген.

— Эйе, чып-чын — деп, Сарыш Матвеевич бажын кекип, көстөри өчөмиктеле берди. «Ол бир де неме билбес, кандый да серемјизи јок эмтир». — Је керектиҥ аайы чындап та андый. Чын болгон учуралдаҥ канайда кыйыжатан эди. Калганчы өйлөрдө ол туйуксынып, та недеҥ де улам улусла туштажарынаҥ кыйыжып јўретен дежедилер.

— Онызы чын — деп, Тана ўшкўрет. — Ол уулчагыныҥ өлгөнине сўрекей кородоп јўретен.

— Эйе, андый-андый — деп, Бабырганов јөпсинет.— Айса оныҥ мынайып кородоп, сананаркап јўргени оныҥ бойыныҥ ок тынына јеткен болор бо? — деп, Сарыш Матвеевич тереҥ шўўнип, эрмегин бойына айдып турган чылап, кимиректенди. — А чынын алза, сны озо

баштап көкүдип, ижендирип ийеле, соңында мекелеп салган кандый да шилемир бар ок болбой кайсын, — деп, Бабырганов айдып ийерде, Танаңың чырайы тургуза ла кубула бергени иле билдире берди. — Көпти эдер, көпти берер болуп турала, соңында чек ундып салган болор. Оның јеткери шак ла оноң улам болгон ошкош. Чын ба?

Тана унчукпай, терең шүүнип турала, кугара берген эриндериле шымыранды:

— Слер чын айдадаар, Сарыш Матвеевич. Шилемирлер бу ла јаныбыста болгодый.

— Је олорды канайып танып алар? — деп, Сарыш Матвеевич Тананың шүүлтезин јөмөжип санана берди: «Ол нени де билбей јат. Не де керегинде сезинбейт. Бистиң бала-баркабыс шилемирлердиң кылык-јаңдарыла канча ла кире узак өйгө танышпайтан болзо, јакшы болор эди». Оноң ол туура баштанып, сагыжыла кайдаар да ырай берген Тана јаар көрөлө, сурады: — Сен не керегинде санааркай бердиң?.. Аа, шилемирдиң кылык-јаңы керегинде бе? Онызын ажындыра билип алатан арга бар болор бо?.. Менің сагыжым шак ла андый. Је Азаттың керегин алар болзо, слер бойлорыгар, анда, комсомол организациягарда, ажындыра ајарбай калганыгар. Кижини чеберлеп болбогоноор. А чынын айткажын, мында бис ончобыс бурулу.

Тана унчукпазынаң бажыла кекип турды. Азаттың јүрүмиле колбулу айалгалар керегинде шүүлтө ого качан да эбелбейтен болгон. Оноң улам ол јаңы ла Бабыргановтоң укканына сүрекей кайкап, сыраңай билбес неме ачкан кире бодонгон. Бу өйдө Сарыш Матвеевич онула јакшылажып, оң будыла уур аксаңдап, чакыдагы ады јаар басты. Тана дезе эмди тура айалганың аайтөөйине чыгар аргазы јогын билип, сенектең түжүре секиреле, председательге барып, адының чылбырын чечип, оның колына туттурып берди.

... Председательди үйдешкен кийининде, Тана Бабырганов ого нени айтканын, кандый јакылта эткенин эске алынып, унчукпай отурды.

— Сеге ол кандый бир јаман эрмек айтты эмеш пе, балам? — деп, Сыргачы серемјилү сурады.

— Јо-ок, слер канайып тураар, эне! — деп, Тана нени де керекке албай турган кижи болуп кайкады. — Мен тегинеле... — дейле, каткырып ийди. Оноң ойто ло чырайын соодып, санааркай берди.

Кызының кунукчылын көрөлө, Сыргачы кагазын саат өйгө азып отурды. Оног Тана јаар баштанбай да, терең санангандy айтты: — јалу-јинт јаш кижи кайыр јолдордоң качан да коркыбас учурлу. Кандый да курч, кыйгак таштар учураза, оног јана болорго јарабас.

— Слер Азатты јамандап тураар ба, эне?

— Эмди оны кем де болзо јамандап болбос. Јүреги де барынбас, балам.

— Оның салымы андый болуп калган, эне. Сүрекей күч — дейле, Тана энези јаар сакылталу көрди.

«Мен сени оңдоп јадым, балам, — деген чылап, Сыргачы оның көрүжиниң каруузына бажыла кекийт. — Сениң де кородоп отурганыңды кеп-чырайыңнаң иле көрөдим».

Оның каруузына Тана көстөриле «Је мен канайдайын?» деген аайлу көрүп ийди.

— Слер, эне, туку байа үзүп койгон куучынаарды оног ары уулалтсагар — деп, Тана кенетийин сурады.

— Эйе, керектү болгонын бойым да көрүп отурым — деп, Сыргачы кыскарта айтты...

... Кара-Туйукта старшина эки-үч конокко улай јаткан. Белдестиң чындык көдөчизи Јытыш казыр аң бодолду јүрген. Бир күн эңирде ол Сыргачыга учуража берген.

— Је не, кызычак? Јүрүминг кандый? Хи-хи-хи.

Сыргачы нени де керекке албай турганын көргүзип, карууна кезем айткан:

— Сенийинең эмеш оңду ла...

— Хы, чын эмеш пе? — деп, Јытыш кайкап, чала бүтпей турган бүдүмдү сураган эди.

— А не, мениң ижим күч эмес — деп, Сыргачы эрмегин уулалтат.

— Јоңдонбо! Удабастаң сениң куркундарыңды сый тудуп салатанын мени оңдобой јүрү деп пе?

Кызычактың јүреги серпиле берди. Је ол оның сөстөрине ајару эдип турганын эмеш те билдиртпеске күјүренет. Оног ого удура көрүп, каткыра берген:

— Је-је! Баштактанба! Сен не, сагыжыңды ычкынып ийдиң бе?

Сыргачы каткызын кенете токтодып ийди. Чеденниң каалгазын бектеп ийеле, Јытышка јаба базып, јаңгыс ла тынышла айда салды:

— Мениң куркунадарымды кезерге умзанган кижиниң колдорын кезе чайнап саларым. Чаганагына јетире

кајап саларым. Онызын мен эмес те болзо, öскö улустар эдип саларлар.

Јытыш кенете ичкери тап эдерде, Сыргачы качып, јүгүре берген.

— Сен кемге кекенединг! — деп, бпр канча алтам кийининче јүгүрип, Јытыш кыйгырып ийди. Оног ол ло тарый токтой түжеле, тыныжын көксине бадырып болбой, колдорыла сарбаңдадат: — Кемге? Белдестинг бойына кекенединг бе, көрмөзөк!

Чеденди ажыра калып ийеле, Сыргачы кайра көрүп, унчукпазынаң Јытышка кызыл тилин көргүзип ийди.

... Айылында дезе оны энези энчү јоктоң сакып отурган. Ого бүгүн Белдес кандый да серемјилү көрүнген. Темене калганчы уйды саап отурарда, оның јанына Белдес базып келеле, айтты:

— Мында, бу Кара-Туйукта, јүзүн-базын солун керектер болуп турганын уккан бединг, Темене? Кайкамчылу ла неме. Ээчий-деечий јеткерлер, чуркураштар. Мен бойымның улустарыма не јаман эткем? Боодой аттарымның кажаанын өртөп салган. Сыраңай ла јакшынак айгырымды мине берген. А мен ого не јаман эткем? Оның эјезине де јаантайын болужып јүретем. Је слер де айтсагар: мен слердиң билегерге качан бир јаман эткен бедим? Качан да кыстабагам. Саап ичер уй да, минип јүрер ат та бердим. База да сурагар, не керек. Ой канча кире күч болуп турганын мени көрбөй јүрү деп пе? Онызын оңдоор керек. — Оног ол јаан үшкүрип, Теменениң јуугында јаткан јадыкка барып отурып алды. Карара күйүп калган кажаганы јаар көрүп, эрмегин оног ары уулалтты: — Бат ол Боодойды да алзагар. Неге јединерге албаданып јүрү деер? Түрмеге кирерге бе?

«Акыр, ол меге кенетийин ле неденг улам мынча кире јалакай боло берген? — деп, Темене сананды. — Бу ончозы тегиндү ле эмес ошкош...» Оног Белдес Сыргачы керегинде эрмектене берерде, оның коркужы келген.

— Бу сен неге мынайып коркодыг? — деп Јолдон јагы каңзаны јонуп отура, эмегенине токуналу айтты: — Эдингди капшай кайнат. Ал-камык малды јалаңа таштап, таң ажыра мында мен канайып отуратам. Эмди јагыскан кабырып јадым, билериг...

— Јакшынак кыс азырап алганаар, а кийер кийимни дезе јок деп Белдес айдат. Коркушту ла неме...

— Је, керек беди — деп, Јолдон колын јагыды. — Бистиң коомой јүрүмисти көрүп, ол эмеш те болзо, коро-

добос кайткан деп? Мен бодозом, ол Боодойдоң коркып јат. А сен дезе кызың керегинде куучын эдип јадың.

Је Темене өбөгөнине јөпсинбеј, мынайда айтты:

— «Токум алдынаң аргымак чыгар, тон алдынаң кижи чыгар» деп албатының кеп сөзи бар эмес беди?..

— Је, калыражыңды токтот! — деп, Јолдон чуулдана берди. — Јүзүн ле јүүр шүүлтелер бажына эбелетени кайкамчылу!

Ол атанарга шыйдынып турарда ла, Сыргачы јүгүргенче јеткен.

— Бу сен не удадың, балам? — деп, Темене чочый берди. — Бастыра бойың не калтыражадың?

Сыргачы сооксынып, оттың айагына отура берди.

— Чалын түжүп калган. Тоңгоным коркуш — дејле, Сыргачы ыйга кызарып калган көстөрин јажырып, суга көпкөн өдүгин уштыйт.

Јолдон туйказынаң кызын ајыктајт: Сыргачының чырајы ого јарабады ошкош. «Нени де јажырып јат — деп, ол сананды. — Карган эмегенимниң айтканы чын болотон бо? Јеткер табарар салымду болзо, онон канајып та кыйыжар арга јок дежетени чын ок болор».

Бир күн энгирде көрзө, Сыргачының кабырып турган бозуларынаң бир канча бозу јок эмтир. Коркыган бойынча, ол катап ла тоолоп баштады: — акмаңдај, чычкан-сур, јылтыр кара, күреңг бозу — деп тоолоп, кандыйы јогын эске алынып турды. — Кара-чоокыры... Кара-чоокыры јок. База кандыйы? База маңдайында ак төбөйлү тижи бозу јок эмтир!»

Ол тургуза ла Кара-Туйуктың ичи өрө јүгүрди. Каранғуй чибилердиң ортозында будактар тызыражат. «Көрзөгөр, кайдаар киргилеп калган көрмөстөр! — деп чуулду шымыранала, талдың корбозын сый тартып алды. — Акыр ла, шилемирлер, астыгарын мен слерге көргүзерим!»

Чичкечек орук јолдордың бирүзиле, байбак чибилердиң будактарының алдыла өдүп, Сыргачы кичинек агычакка чыга коноло, ол ло тарый бозуларын көрүп ийди.

— Слер мында нени эдип јадыгар? — деп, Сыргачы кыйгырат. — Айылыгарды ундып салдыгар ба? Мен слерди, шилемирлерди... — деп чыбыгыла јаңы ла талайарга турарда, ол ло тарый кемниң де кату колдорының оозын туй тудала, јыга тартып алды. Сыргачы кыйгырып ийерге јеткелекте ле, оны кандый да кийиске орой тартып, ээрлү атка арта таштап ийдилер.

... Jӱк ле тӱнде, кандый да солун айылдың ичинде санаазы орнукты. Ичи телкем, кандый да бийик, агаш айыл эмтир. Тӧжӧнип алганы — эски туулак. «Мен кайда? Мени недең улам бого экелгендер? Кара-чоокыр ла јеерен бозулар эмди кайда не?» Оноң улустың ӱндери угула берди: эки ӱй кижиниң ӱндери болтыр.

«Улус эмес, казыр аңдар эмтир» — деп, бирӱзи айдат. Сыргачы кыймыктанбай ла, тызырап кӱйген оттың айагы јаар туйказынаң кӧрди. Эки тулуңын тӧжине тӱжӱрип алганы эрмектенди ошкош. Ол кем болотон? База ла оның ӱни: — «Кызычакты арай ла тумалап салбагандар. Сыргалјыны мынайып уурдайтан беди?»

«Сыргалјы? Онызы мен керегинде бе?»

«Кем јок. Јиит кижи алдырбас — деп кандый да кыркыраак јӧдӱлдӱ ӱн угулды. — Бир де алдырышпас. Байлардың угынаң бӱткен эмес. Бистерден... Ээ јайла! Теменеге не аайлу јаан ырыс табылып келген! Бай кижиниң кӱӱни кызына јеткен. А ол не? Куу сӧӧк. Јаңыс ла көстӧри јараш деерден башка...»

«Бай кижи» — деген сӧстӧр Сыргачының јӱрегине кадап ийгендий эбелди. Айдарда... Айдарда ол...» Сыргачы тӧжӧгинең туруп чыгала, ол ло тарый кӧдӱриле берген кандый да тоозынга чыданыгып болбой, чӱчкӱрип ийди. Ӱй улус база туруп чыктылар.

— Токуназаң, экем. Сен удабастаң ла јаан јурттың ээзи болорың.

— Јок, мен бу јурттың ээзи болбозым — деп, Сыргачы кыйгыра берди. — Слер кижи кӱӱндӱ улус болзогор, меге мынаң качып чыгарга болужыгар.

— Бу сен канайып туруң, Сыргачы? Кандый коркушту сӧстӧр айдадың, калак! — деп айдып, экинчизи колдорыла јаңат. — Бай ийттерин тукурып, бисти ӱзе тартырып салзын деп, кӱӱнзейдиң бе? Эмеш оңдонзоң! Белдес бойы сени талдап алган.

Сыргачы от јаар чурап барала, оноң отту турун ушта тартып алды.

— Је, кара тӧңӧштӧр чилеп, неге отурыгар? — деп кыйгырды. Ӱй улустар айылдың иргези јаар болдылар. Оноң кенетийин Сыргачының ӱстӱне калыгылап келеле, оның колындагы турунды ушта тартып алдылар.

—Табыш этпе, экем. Табыштанба. Бис байдың кӱӱнин бӱдӱрип јадыс. Бистиң белиске Јытыштың камчызы ойнозын деп кӱӱнзеп јадың ба?

— Слерди улус деер бе? — деп, Сыргачы көстӧриниң

јажын төгүп, кыйгыра берди. — Слер бойыгардыҥ Јыты-жыгарла кожо казыр ајгардаҥ да ары!..

Үй улус Сыргачыны токунадып, јаҥыртык јанындагы туулак аайлу төжөги јаар јединдилер.

— Бат-таа, көрмөстөрдиҥ кылыгын — деп, олордыҥ бирүзи калактап турды. — Көөркийдиҥ бастыра кийимин јыртып салгандар.

— Кийимин дейдиҥ бе? — деп, экинчизи чала күчүркеп, Сыргачыны ийде салып, айдат: — Оныҥ кийимдеринин тоозы эмди сениҥ чачыҥнаҥ да көп болор.

— Ары кедери тур! Чирик төҥөш! — дейле, Сыргачы чуулду сөстөр айдып турган эмегеннин јүзине јаба түкүрип ийди. — Бойыгардыҥ семис борсугаарга барып, мен оны сакып јадым деп айдыгар.

Сакылта јоктоҥ ло айылдыҥ эжиги кайра ачылып, Белдес кирип келди.

— Сениҥ сөстөриҥди мен уктым, Сыргачы, — деп, ол күлүмзиренет. — Көрүп туруҥ ба, мен мында. Је јаҥыс ла мен... борсук эмезим. Мен сениҥ ээҥ... Оо, сеҥ чек ле кубајылаҥашка јуук эмтир инеҥ!

Сыргачы болчоктоло түрүлип алды. Көстөри байды өртөп ийгедий:

— Бөрү! Сени көрөр дө күүним јок!

— Неге анайып айдадыҥ, Сыргачы? Мен сеге де, сениҥ ада-энеҥе де болуш эдерге јадым — деп, бай токунаалу айдып, оттыҥ айагына отурып алала, каҥзазына таҥкы азат. — Мен сеге сүрекей килеп јадым, Сыргачы. Кеп-чырайыҥ кеберкек те болзоҥ, сүрекей түреҥи јүредиҥ. Сен өрө туруп алзаҥ. Өрө турала, меге сыраҥай ла јараш кийим экел, Белдес, деп айтсаҥ. Мен тургуза ла сениҥ сурагыҥды бүдүрзин деп јакарарым. Эҥ ле тамзыкту курсак сениҥ болор. Бу отурган үй улустаҥ да сурап уксаҥ: олор сеге күйүнип јат па, айса јок по?

— Эйе, андый-андый, өрөкөн, — деп, үй улустар экилези јарышту унчуктылар. — Темене эмди кандый ырыс-ту болуп калган деп, бис ого айтканыс.

— Мени бу ла отко каарып та салзаҥ, бойыгныҥ таныг, је мен качан да сениҥ эмегениҥ болбозым — деп, Сыргачы айдала, туулагыныҥ үстүне отура түжүп, Белдес јаар кезе көрди. Бай оны көрбөөчи ле болуп отурды. Ол каҥзазыныҥ ыжын буркурада тартып, оттыҥ күлине түкүрип ийеле, өрө туруп, эмегендерге јакыды:

— Слер оны мында јазап көрөөр. Ол алтай јаҥды ундып салган эмтир. Оноҥ Сыргачыга кекенди:

— Сен мениң төжөгиме келериңе јөпсингенче, мында отурар туруң.

— Қылыш! — деп кыйгырган бойынча, Сыргачы туулагына ойто јыгылып, көстөриниң јажын төгө берди.

— Оның мында јок. Качан да болбос — деп, Белдес токуналу эрмектенет. — Кандый да кижи бойына јол эдейин дезе, ол чаптык эдип турган агаш-таштарды туура јайладып салар учурлу. Қылыш эмди ак-јарыкты үргүлјиге көрбөс. Ол Боодойго качып чыгарга болушкан. Оны буун саларлар.

— А, нени калырайдыг? — деп айткан бойынча, Сыргачы туруп чыкты.

— Уу, тенек, — деп айдала, Белдес оттың айагы јаар кайра түкүрип ийди. — Қылыш государствоның алдына јаан буру эткен кижи. Оны канча ла кире түрген ундып салзаң, анча ок кире бойына јакшы болор.

Оноң эжикти јызырада јаап ийеле, кандый да уур немеле тыштынаң базырып салды.

Сыргачы чугулынаң ла кородогонынаң бастыра бойы калтыражып отурды. Тижин тиштенип, тизелерине мандайын салып, түрүлип алала, шымыранат: «Мен сенең кача берерим, бөрү! Јүре берерим. Сениң јыду гөжөгиңе јатканча, Қадынга калып ийзем торт...» Оноң айылдың ичин айландыра ајыктайт. «Малта болзо, эмезе... эмезе. ого јүк таш болгон болзо кайдат». Је бай ајарынчак кижи болгон. Очокто турган јаан эмес куулы чөйгөннөң лө бу бир тоозын-тобракка көмүлерге јеткен эски туулактаң өскө, бир де неме көрүнбеди. Оның јүреги көжүй берди. Јнит кыс унчукпазынаң ыйлай берди: «Эне! Слер бойыгардың кызыгар керегинде нени билеригер? Қапшай келип, болушсагар... Қылыш! Қайран Қылыш!.. Сен билген, сескен болзоң, сен каталашкангды буза теп, тоормошторын туш-башка бирдең тоолодып ийеле, меге болужарга бого једе конор эдиң! Көк теңериниң јалкынкүкүрттери! Слер кайдаар јажынып калганаар? Бу каргышту айылды бойыгардың ийде-күчигерле буза согуп, өртөп салзагар! Белдестиң телбек чырайын эр-јажына көрүп отурганча, мен бого күл болуп күйүп калайын!.. Бу түбектең чыгар арга канайып јок болгон? Бу ла турган изү чайлу чөйгөнди алала, каруулда отурган эмегендердиң бажы-көзин быжырып салзам кайдар, а?»

Оноң ойто ло туйуксынышту сананганынаң јүреги өлүмжирей берди. «Олор ачу-коронго чыдажып болбой, бого ло тоолонгылап јадар эди... А эжик? Мен оны ка-

найып ачарым? Белдес кандый да уур немеле базырып салган. Оноң бу ла отурган ӱй улустар. Олордо бир де буру јок. Байдың кулдары ла болгон учун, оның кӱӱнин, јакарузын бӱдӱргилеп јат. Мени көрӱп отурарга јеңил бе олорго? Олор мениң энемдий, бойымдый ок, Кылыштың энези ошкош јокту-јойу, аргазы јок улус ине. Јок, качар арга-сӱмени бойым бедребегенчем болбос».

Оның көстӧри айылдың иргезиндеги јайынгы эмезе сарзу тӧгӧтӧн орого кенете илинди. «Оны эмеш элбеде казып ийзе...»

Сыргачының јӱреги эмеш тыгыда типилдей берди. «Јаңыс ла мениң каруулчыктарым көрбӧйтӧн болзо. Олордың сергелеңин канайып токунадып, уйуктадып салайын?»

Сыргачы алакандарыла көстӧриниң јажын арланып, чай сурады.

— Је, бат, экем. Токунадынып турганың јакшы — деп, карган эмегендердиң бирӱзи базып келди. — Ончозы ӧдӧ бербей. Ончозы. А бого јуртаарга тӱңей ле келижер. Чайла, экем, чайлап ал.

Сыргачы бир айак чай ичип алала: «Јабынып аларга кандый бир тон беригер, уйуктаар кӱӱним келди» — деп сурады. Ӱй улус кайдаң да эски тон алып бердилер.

... Бу ӧйдӧ дезе Белдес тегин отурбай, той эдерден озо бӱдӱретен керектерди ӧткӱрерин меңгедип турды. Энгир тӱн кире ле берерде, Јолдонның Сары-Кобыдагы турлузына элчи ийди. Тургуза ла јанзын деген јакылтаны угала, Јолдон ӧбӧгӧн кайкай берген. «Мындый орой ӧйдӧ Белдеске мен не керектӱ боло бердим не?» — деп санааркай берген.

— Је бараар, бараар — деп, элчиге келген ӧбӧгӧн кӱлӱмјилӱ көзиле имдейт.—Слерге санааркаары эмди не керек деер? Јылкыларды мен де таң атканча көргӧйим.

Је Јолдонның санааркабас аргазы јок болгон. Таңгары јуук айылына јӱрегинде сысту јанып келзе, эмегени энгирдең ала көс тӧ јумбай, ый-сыгытта отурды.

— Сыргачы јылыйып калган, Јолдон. Оныла не болгоны јарты јок — деп, ол ӧбӧгӧни эжиктең кирип ле келерде, калак-камышту айткан.

— Је, неге сыктайдың? — деп, Јолдон айдала, Темене јаар карыкчалду көрӧт. — Ол не ле болуп кылынар кижи ине. Болоско барып, каталашкада отурган Кылышла туштажатам деп куучындаганын бойың айткан јогың ба?..

— Јок, јок, Јолдон, — деп, Темене ыйын токтотпой, колыла јаңгат.—Балабыска өскө јеткер табарган болор. Менің јүрегим сезип јат. А сен неге јанып келдің?

Сары-Кобыдагы одузына байдың элчизи барганы керегинде Јолдон куучындады. Је ол ло тарый кандый да шүүлте көксине эбеле берерде, ол от бажында јаткан туулакка барып отура түшти. «Мында кандый да серемји бары јарт».

— Бистің балабысты ол уурдап алган ошкош, Јолдон. Уурдап алган, — деп, Темене там ла тыңыда калактай берди.

Јолдон тамагын кеңиде јөткүрип ийеле, эмегени јаар чуулду көрди.

— Бу сен не, сагыжың ычкынып ийдің бе, Темене?

Јолдон бойы да токуна јок отурды. «Чындап та алза... Бай мени не керектү алдырды не?» Балазы ачу, је оның байга удурлажар күчи бар эмес. Канайдар?!..

Ол таңкы азарга умзанала, сагыжын токунадынып болбой, каңзазының соргуулын јара толгоп ийди... А-а чалдраа!» — дейле, јаңыртыктың алдындагы темирлү кайырчактаң база бир каңзаны таап алды.

— Түниле јортуп, јобогоным коркуш. Таң атса ла, байга барар керек. Мен ого та не керектү болуп калдым болбогой? — деп кимиректенип, төжөги јаар чыкты. Је Белдес айылына бararга ого келишпеди. Азып алган каңзазын јетире тарткалакта ла, Јытыш кирип келди. Колында бир тажуур аракылу, тудунчагында ириктиң кайнаткан кабыргалары. Байдың колтукчызы мынаң озо качан да мынча кире күндүзек болбогон.

— Мен байдың јакылтазын бүдүрип келдим — деп, Јолдоннын алдына экелген этти ле тажуурды салып, эрмектенди. — Балагар керегинде чугаан этпегер. Ол ижемчилү јерде.

Оны укkан Темене калактап ийеле, тышкары чыга коноло, ый-сыгыдына бастырып, чадырының базырузына јыгыла берди.

— Бистің салымыс андый, Јолдон, — деп, Јытыш айдала, килеп турган кижи болуп үшкүрди.

Јолдон өбөгөн бу ла јанында јылбыңдап, кулугурланып отурган моңус јаар кайа көрөлө, тургузып берген тажуурын колына чуулду алды.

— Бат, јакшы, Јолдон. Эр кижи андый болор керек — деп, Јытыш јарамзып каткырат.

— Бейи кир, Темене, — деп, Јолдон кату ла өдүңги

кыйгырды. — Бу айылчыныҥ экелген чӧӧчӧйин тутсаҥ...

Темене эрик јокто ло айылга кирип, уруп берген чӧӧчӧйдӧги аракыны көстөриниҥ јажыла кожо ичип алды.

— Эрик јокто, арга јок. Байга удурлажары — түргеп аккан сууга удур јүзерине түҥей — деп, Јолдон бу модорыла јүрегиниҥ сызын, көксиниҥ коронын базынарга кичеенип, эрмектенди. Сок јаҥыс кызыныҥ келер ӧйдӧги јүрүми ле бойыныҥ арга-күчи јок, јокту-јойу болгоны коронду да, сысту да болбой кайсын.

«Чындап та алза, мен оны канайдарым? — деп, ол кородогонду сананат. — Тарыска талды чылап, толгой тудала, билемди тенидип ийер. А мында дезе ого јӱк јаҥыс уйлу да, јаҥыс атту да отурганым учун, кудайга баш. Чирик те болзо, туралу, түҥүр ошкош куру да болзо, чадырлу отурым. Э-э јайлазын, балам! Күүк айдыҥ сок јаҥыс күни ошкош кыскачак јаскы јыргалыҥ түгенип калды...»

Табыш айдып келген Јытыш эжиктеҥ чыккалакта ла, куданыҥ улузы кирдилер. Ада-энезиниҥ јүректери серигелекте, сагыштары кубулгалакта ла меҥдеп, Белдес бай куда ийип турганы ол туру. Эмди Јолдонныҥ алдында үч тажуур аракы турды. Ара тарткан аракыла кожо кайнадып салган бӱткӱл койдыҥ эди келген. Ого үзеери, калай берген Јытыш койнынаҥ бир болуштоп кабак аракы чыгара тартты.

—Бат, кӧрдӧӧр бӧ? — деп, Јытыш болушгопту колын ары-бери јайкап, мактанган айасту айдат. — Белдес мыны да ийерине кысканбаган. Ол слердиҥ кызыгарды сӱрекей сӱӱп јат, Јолдон. Күүни јеткен. Эмди слер экӱлеер улу макка калараар, аргалу-бай јӱрӱмдӱ, алды-кийнигер кӱндӱлӱ болороор.

Кудага, Јытыштаҥ өскӧ, үч кижи келген. Је сыраҥай ла кайкамчылузы — кудачылардыҥ тоозында Јаманай болды. Белдес туку байа эрте таҥда уйлар саарга барган Јаманайга туштайла, ого сакылта јоктоҥ јакыган:

— Барып, бӱгӱн бала кудалаарга болуш. Оноҥ эт кайнадарыҥ, көптӧдӧ талкан согорыҥ. Той болор...

— Кемди кудалайтан, калак? — деп, Јаманай кайкай берген.

— Кемди дейдиҥ бе? Билбес бединг?

— Јок билбей јадым, былар..

— Јолдон айылына барараар. Бойыҥныҥ айылдажыҥа. Јытышла кожо меге Сыргачыны кудалап бересиҥ.

Jаманайдың чырайы кугарып, бастыра бойы калтыража берген. Саап алган сүттү көнөгин ычкынып ийеле, эки колыла бажынаң ала койгон.

— Бу сен не? Сүүне бердиң бе? Андый бүдүмjи болгон-тушкан ла кижиге болбойтон — деп, Белдес шосдылганду каткырат. — Je, бар ла. Сүт төккөн буруунды бүгүн таштап jадым. Эт кайнат. Белетен...

Эки көзиниң jажын төгүп, эмди ол Теменеле экү ачукоронын айдыжып кородоп то турза, Jаманайга байдың jакылтазын эрик jокто бүдүрер керек болды.

Jытыштың эзиринги jаанай берген. Байдың көдөчизи болгон jүрүми керегинде Jолдон алдына мактанып, чилекей-чимириги чачылып отурат.

— Көзимниң одыдый балам кайда? — деп, Темене ыйы өткүре шымыранат. — Көөркийим кайдаар уча берген?

— Кылыш укса, бу коронго канайып чыдашкай не?— деп, Jаманай да эки көзиниң jажын арланып, айылдың эпши jанында шакпырайт.

— Түбек, бис экүге jаан түбек түшти, Jаманай, — деп, Темене бажын jайкайт. — Бистиң балдарыс ырыс деп немени көрбөйтөн туру.

А Jытыш дезе толтыра аракылу чөөчөйди Jолдонның колына туттуртып, кыйгырат:

— Эмди сениң айылыңа, Jолдон, аргалу jүрүм кирип келер. Кызың учун Белдес кандый да көп шаалта шаазаң, береринең кысканбас. Көптөдө лө шаа, коркыба...

— Хым — деп, эзире берген Jолдон азу сагалын эргегиле сыймай тартып, күлүмзиренет. — Jастырбас ла болорым деп бодойдым. Оноң башка мен не? Кызымның тойын эдерге jөпсинбезем де күүним, чын ба? — дейле, Jытыш jаар омок көрөт. Кече-jаңы ла ол байдың көдөчизинең кут jок коркып jүретен болгон. «А эмди дезе ол меге неме беди — деп, каланы Jолдон сананат.— Байдың кудазына ол эмди кол көдүреринең jалтанар болбой». Jытыш дезе карган jылкычы jаар сүмелү көрөт:

— Сен не дийдиң? Куданың чөөчөйин тутпадың ба? Аракыны, кабакты ичпединг бе? А?

Карган өбөгөн алаатый берди. Jытыштың айтканы чын. Jаңжыккан jаңды Jолдон буспаган.

— Je, эмди канайдар оны — деп, Jолдон терең үшкүрип, jөпсинет. — Кайра теберге болбос. А шаалта

экелерге дезе бай кысканбазын. Қандый јакшынак бала берип јатканысты бойыҥ көрөдиҥ.

— Қысканба-ас! — деп, Јытыш бүдүмчилейт. — Байып каларыҥ. Је көр — деп, ол ус сабарын өрө көдүрет. — Көр, соҥында чүмеркей бердиҥ. Азыйгы најыларыҥды ундыбай јүр — дейле, тамагын саҥ башка кыйтылдадып, каткырат.

— Јо-ок, мен не ундыйтам — деп айдала, Јолдон үй улустар јаар кыйгырды: — Қайда, этти бейи капшай салыгар! Јаан айылчыларды күндүлебей не отурыҥ, Темене? Јакшы јазап күндүле. Кериктенбе. Эт деп неме эмди бистиҥ казаныста күнүҥ ле толо болор.

Темене тыҥ ыйлай берди.

— Јаҥыс кызыҥды садып ийдиҥ бе?

— Унчукпа! — деп, Јолдон јүрегиниҥ сызын эзенип кыйгырды. — Бүгүн эмес болзо, эртен... Түҥей эмес пе? Қандый да болзо, бай бойы куда ийген. Оҥдоор керек. — Оноҥ тыҥ согулып турган јүрегин токунадарга туура көрүп, эрмегин уулалтат: — Қадыттар! Көстөриниҥ чыгын ла сыгып отурарын билгилеер...

— Чып-чын айдадыҥ, Јолдон! — деп, јүк ле эриндерин кыймыктадып, Јытыш кимиректенди.

Үй улустар тепшиге салган этти экелип тургустылар. Кудалар түн ортозына јетире каймыгышкандар. Оноҥ колтукташкылап алала, јетпегенин јеткилдей ичип-јиирге байдыҥ јурты јаар уулана бастылар. Эзириги јаанап калган Јолдон, јайа таштап салган кийиске јыгылган ла бойынча, уйуктап калды.

Сыргачы ла Қылыштыҥ энелери, эки үй кижи, тышкары чыгып, айылдыҥ иргезинде јаткан јадыктыҥ үстүне отурып алдылар. Олор ал-сагышка ла ачу-коронго бастырып, саат өйгө көстөриниҥ јажын төктилер.

— Қылыштыҥ амадулары керегинде ол бир карган калдык сезинип јүрген ошкош — деп, учкаары Јаманай эрмектенди.

— Билген эмей аа — деп, Темене үүре-јелези јаар көрүп айдат.

— Шилемир! Мени өнөтийин кудага ийип, базынган. Бойымныҥ уулымды бойым уйатка түжүрип койдым. Э-э јайла, корондузын, корондузын!..

— Көрмөсти оны тирүге курт-коҥус челдезин, јүүлгек ийт чилеп, куу сөөккө карылып өлзин — деп, Темене байдыҥ базынчыкту кылыгы керегинде јаҥы ла оҥдонып, Белдести каргаар аргазын таппай отурды.

Ўй улус саат öйгö ыйлашкылап, терең ўшкўргилеп, арып-чылай да бердилер ошкош. Јўк ле Кадын ичиниң каскактарыныҥ баштары ортодо таҥдакталган теҥериде јылдыстар ээчий-деечий јоголып тура берерде, олор айрылыжып, айылдары сайын бастылар.

* * *

Шак ла бу öйди Сыргачы талдап алды. Эски туулактыҥ ўстўне таспа тонло бўркенип алала, ыйын эмеш токунадынып, уйуктаачы боло берерде, оны каруулдап отурган ўй улустыҥ сагыштары јарый берди. Олордыҥ тунгаксу куучындарын угуп, Сыргачы каа-јаада козырыктап та ийет.

— Бала тужунаҥ да айрылгалак, кööркий, — деп, олордыҥ бирўзи айдала, тилиле таҥдайына «шалт-шалт» этире торсылдадат. — Ойноп, јыргап ла јўргедий болгон.

— Ўй кижи теҥеридеги ай ошкош — деп, экинчизи јöпсингендў айдат. — Бастыра ар-бўгкенди эркелеер кўўндў де болзо, бойы ўргўљиге ле сок јаҥыскан..

Эмегендер оттыҥ айагында эрмектежип, ўргўлеп отурадылар. Оноҥ чайлагылап алала, кызарып öчö берген турундарды ичкери јылдырбай ла, айылдыҥ эпши јанында јайа таштап салган кийиске јада бердилер. Сыргачы бастыра бойы калтырап јатты. «Олорды мекелеерге мöр болгой не?» Каруулчыктар бир эки катап элийселий ойгонгылап, Сыргачы амыр уйуктап јадыры ба, айла јок по деп оны унчукпазыныҥ уйкулу көстöриле јоктогылап турдылар. Оноҥ ойто ло јадып, карантыга бердилер. Сыргачы дезе јабынып алган тонының алдыныҥ айылдың түнўги öткўре теҥерини шыгалап јатты. Таҥдак кажайып клеет ошкош. Кайдаҥ да, Кадынныҥ јаказынаҥ, кушкаштыҥ баштапкы ўни угулды. «Айдарда, удабастаҥ ла таҥ адатан туру. Мегдеер керек» — деп, Сыргачы сананды.

Айылдың иргезинде јайынты ла сарзу төгötöн оро јаар араайынаҥ јылгажактап барала, тырмактарыла оны элбеде каза берди. Чыктып калган балкаш белен кодорылат. Тыш јанынаҥ ороны јаап салган чобраны аҥтара ийдип ийеле, Сыргачы белетелген ўйтке бажын сугуп, келескен чилеп, чирейе тебинип, озо баштап јарындарын, оноҥ белкенчегин тапчы ўйттеҥ öткўрип алды. Кенетийин онын ўстўне кап-кара ийт калып келди.

— Аккол! Аккол! — деп. Сыргачы шымыранып, унчукпай турган таныш ийт јаар колын сунуп, бут бажына туруп алды. Ийт оны танып, куйругын булгап, колын јалап турды.

— Је, мен барайын, Аккол, — деп калтыраак ўниле шымыранат. — А сен дезе бого артып кал. Јöп пö? Кöр, — деп сабарыла кезедип айдала, соок чалынду ölöңди тепсей базып, чедендердиң тыштындагы јыраалардың ортозы јаар кире берди.

... Јолдон јаңы ла ойгонгон. Бажының оорузына чыдажып болбой онтоп, кече энгирде не болгонын сагышка алынала, јанында јаткан каңзазын алган бойынча, арбана берди: айылчылардың кемизи де соргуулын јара базып салган эмтир.

— Ол бир Јытыш деп ийттиг ижи болбой кайсын — деп, Јолдон айдала, јўк ле кўңзўп јаткан турунның учы јаар тўкўрди. Оног јуугында јаткан гакпайларды сый туткулап, кубалга кömўлип калган костордың ўстўне чого салала, јалбырада ўрўп ийди. Оног јаңы каңза эдерге белетеп алган чет агаштың чог будагын јаңыртыктың алдынаң алала, јоно берди.

Айылдың эпши јанында отко учалана тўрўлип алган Темененииг јарындары улам ла тартылыжып јатты «Уйку аразында да ыйлап јадыры ошкош — деп уйуктап јаткан эмегени јаар көрўп, Јолдон сананды. — Је оны кече мен неден улам чуулдаттым деер? Оныг ачу-короны мениң ачу-короным эмес пе? Ээ, калак ла сени! Каргышту јўрўм...»

Тегерик столдыг ўстин ајыктайт. Тепшиде соор калган эт јатты. «Кол до тийдирбеген ошкош» — деп, эмегени керегинде база такып сананала, тамагы кыркыраганча ўшкўрип ийди. Јöдўлдеген бойынча, столдыг алдында турган тажуурды көрўп алды. «Ого јўк бир уурдам артып калган болор бо?» — деп сананала, колын сунды. Öрö кöдўрип, јайкап ийзе, койтылдап турды. Чööчöй толо берди. «Ачу да, амтанду да аракы болгон эди». Јолдон чööчöйди оозына көнкöрö тудуп ийди.

— Хы... Эмдее ле јыды чыккалак турбай — деп Јолдон айдала, табынча аракы эди-канына јайылып тура бергенин эзенип, байагы каңзазын катап ла јонот. Ашўўлте-санаазы, корголјын ошкош уур да болзо, улайтелей эбелип ле, эбелип ле турат.

Оног кенетийин öбögön бойын бойы бурулайт: «Кызым... Сыргачы! Байдыг ийген курсагын јип, ачу аракы-

зын ичип салганымла мен оны тўби јок тамы јаар мергедеп ийгем...»

Уйку аразында Темене та нени де кыйгырып ийеле, ойгонып, тўжўгинең туруп чыкты. Јолдон ўйиниң көзинче онтоорго болбой, өнөтийин јөдўлдей берди. Оноң өрө туруп, байагы ла темирлў кайырчагынаң ўйтўўш кодорып алды. Қызара татап калган учын илгин шалмарына арчып ийеле, чокту костордың ортозына кызызын деп, сугуп салды. Теменениң кыртыштанып отурганын ол туйказынаң көрўп турат. Ўйиниң көстөринде јаан ачукорон бары иле билдирет.

—Айдарда, эмди кызың учун јаан шаалта шаар деп сакып отурың ба? — деп, Темене араайынаң сурады.

Јолдон унчукпады. От јаар бөкөйип, кызып јаткан ўйтўўжиниң ўстўне турунның учыла көмўрлерди чого тартып, ол эмегени јаар көрди.

— Је болды. Қалыражыңды токтот. Ого не, айылында јўргенинең коомой болор деп пе? — Оноң Теменениң көстөри база ла суулантый бергенин көрўп ийеле, оны токунадарга кичеенет: — Бир-эки јылдың бажында ол бистең тўңей ле ырап калар ине — деп канча ла кире јылу ўнденди. — А кемге једижетени, оны кем алып баратаны база да јарты јок. Јалчыга шыралап јўрген Қылышка ба? А байдың јуртында дезе ол алдынаң бойы ээ болор. Ол јиит эмеген учун нени де кысканбас. Уч-тўбинде бисти де кыйа көрбөй, уур ишке кыйнабай, јайым јўргўзер болор бо?

Јолдон кызу ўйтўўжин оттоң ушта тартып, эдип отурган каңзазын ўйтей берди. Оның сол колының алдынаң кыскылтым боро тўдўн буркурай берди. Качан ўйтўўжи соой берерде, өбөгөн оны ойто ло отко сугуп, база ла катап кандый да токунадылу сөстөр айдарга оозын ачып ла јўреле, ол ло бойы отурып калды: айылдың ачык эжигинде кандый да самтар кийим кийип алган Сыргачы турды.

— Бу сен бе? — деп, Јолдон чочып, бут бажына туруп чыкты.

— Балам! — деп, энези онтогоң айасту кыйгырала, эки колын јайа тудуп, кызы јаар болды.

— Эне! — деп, Сыргачы оның мойнынаң кучактай алды.

— Ачап бөрўлер, сеге мынайып не каныккандар? Кийимиңди ончозын тиле тартып салган. Айылдаң чыксаң, Јолдон! Чыксаң! Кызың өскө кийим кийип алзын. Ай-

ландыра карап көрзөң, анда өскө улус келип јаткан болбозын! — деп јабыс ўниле айдып, Темене ырысту көстөриле ајыктанат. Ол ыйлап, улам бажында Сыргачыны кучактай алып турды. Јолдон эп-јоксынып, эжик јаар тап эделе, тура тўшти:

— Је сен, балам, эмди... — деп, ол эрмегин бўдўмји јоктоң баштады. Оноң кызыныҥ јашкайактыган көстөрин көрўп ийеле, туура баштанып, эжиктеҥ чыга берди. Бир кезек өйгө ол айылдыҥ јанында тепсенип, карачкыны тыҥдап, байдыҥ јурты јаар серемјилў көрўп турды. Анда тал-табыш тыҥып турганын угала, айылына ойто кире конды:

— Сен мени уйатка саларга туруҥ ба, Сыргачы?! — деп, кенетийин Јолдон кыйгыра берди. — Эмди сениҥ јылынар одыҥ, уйуктаар төжөгиҥ байдыҥ јуртында болгонын билбей јадыҥ ба?

Кийимин селий кийип алган Сыргачы бастыра бойы калтырап, оттыҥ айагында тўрўлип калган отурды.

— Калак ла кокый, балам, — деп, Темене ыйы өткўре айдат. — Агаш-таш аразына кача бер! Кач, балам! Уйатка калатаны керектў болзо, мен уйатка тўжейин. Је сениҥ кый-шыраҥды көрўп, чыдап болбозым!

— Унчукпа, көҥдөй төҥөш! — деп, Јолдон будыла јерге тееп, кыйгырды. — А сен дезе, Сыргачы, јўўлип калдыҥ ба? Белдес бай бисти ончобысты тирўге јыдыдып салзын деп пе? Айла база нени-ненҥи сананып алдыҥ ба?

Сыргачы өрө туруп, адазы јаар јалтаныш јогынаҥ көрөт:

— Слер мени, јыдыган этке бодоп, ачап айуныҥ оозына кийдире таштап ийгенеер — деп, ол бойыныҥ сөзин баштады.—Слер уйаттаҥ коркып јадыгар. А мен?.. Бу ла турган јаалак јапажыгарга кызыгар канча кире өй өткўрген, канча јаш јажаган? Качан ок эмди слерге керек јок болуп калгам ба? А мен дезе адам, энем бар деп бодогом.

Темене эки алаканыла јўзин туй тудуныҥ, өксөй берди:

— Балам, көөркийим!..

— Слерге мен кереги јок кижи болзом, бай јуртыҥа јатка барганча, Кадыныҥ тўбине калайын.

— База нени айдадыҥ? — деп, Јолдон корко берди.— Сен алтай јаҥды билериҥ ине. Оны канайып ундыйдыҥ, балам?

— Кижиниң ырызын ўргўлјиге... эр-јажына айрыл турган болзо, андый јаңды јаң деер бе?

Тышкартынаң кыйгылар, быјар сөстөр, тибирт угулды. Сыргачы ол ло тарый от айагына отура түжўп, көмўрлердиң ўстўнде јаткан ўйтўўшти ушта тартала, оның кызу учыла оң көзине кадап ийди. Аай-бажы јок кыйгырып, јаба јўгўрип келген энезиниң карызына јыгыла берди. Јолдон кыймык та јок туруп калды. Шак ла бу туште эки кижи ээчиткен Јытыш эжиктең кире кондылар.

— Аа, кокумай кадыт мында турбай! — деп, бозогоны ажыра алтаар јанында Јытыш алгырды: — Куранғы кўчўгиңди јалап отурың ба, аамай кадыт! — дейле, камчызыла Теменени согорго талайып келди. Ол ло тарый көстөрин аңтара көрўп алган Јолдонды ла Сыргачының качарын кууй агып јаткан канды көрўп ийеле, кайра болды. Сыргачының оң көзи болчойо тижип калган. Јўзи, мойны — кызыл кан. Қыс тунгаксу онтоп јатты.

— Бат бу!.. — деп, Јолдон кўркўреек ўниле айдат. — Байынга оны јетирип бар. Сыргачы ого јаңыс ла сыңар көстў бараргa јат. Бай баларлу састың баказы ошкош дийт, а мен дезе эмди јиит те болзом, сок јаңыс көстў болуп, Белдеске теңдежип калдым дийт. Је неге кара төнөш чылап турың? Байдың качырган балазын ал, айылына јетирип бер.

— У-уу, эрлик! — деп, Јытыш алгырып ийди. — Сен, өлўмтик согум, укту байга көс јок кызыңды туда берерге турың ба?

— Мен оны албадап бербегем. Бойыгар уурдап алганаар.

Јолдонның јаактары тартылыжып турды. Көстөрин суркурада курч көрўп, эки колын ичкери сунуп алала, байдың элчилерине удура эки-ўч алтап ийди. Јытыш албанчыларыла кожо кайра болдылар. Ол Јолдонды бир кезекке јалтанчылу ајыктап турала, отко түкўрип, быјар арбанып ийеле, улузыла кожо тышкары чыга конды.

Јолдон өрөкөн, сагыш алынарга турган чылап, эжиктиң јанында бир кезек өйгө турды. Јетире эдилгелек каңзазын айландыра тудуп, койнына сугуп, кызы ла эмегени јаар кайра көрўп ийеле, кенетийин эки колыла бажын капшыра тудуп, бозогоның ўстўне отура түшти.

Темене ый-сыгыдын токтодып болбой, Сыргачының шыркалу көзин арлап отурды. Тижик там ла јаанайт.

— Көзиңди ачып көр, балам... айса болзо...—деп, кызына араай шымыранат.

Сыргачы көзиниң јапшыныжып калган јыкпыктарын јўк арайдаң ачып ийерде, ак-јарык көрўне берди.

— Ой, эне! — деп араайынаң айдат. — Эне, көзим көрўп јат. Ўйтўўш тийбейтир, эне... Колым тыркыраган болор. Јаскай тийген ошкош. Је слер оны туй таңып бе-реер, эне. Мени сыңар көстў деп бодогылазын. Бай кыйыжып калар болор бо?... Мен слердең айрылбазым...

Темене сўўнгенине айдар да сөзин таппай, ару бөстиң өөниле кызының көзин туй таңып ийди.

— Эрке балам! Көзимнин чогы! Айса мынаң ырада көчө берер болорыс па.

— Чын, чын, эне. Чып-чын! Слер, эне, адама да айтпагар. Ол мени анайып ла калган деп бодозын.

Јолдон бозогодоң јўк ле арайдаң турала, оттың айагына келип, отура берди.

— Эмди не болор, не болор? — деп, бажын јайкап, эрмектенди. — Кара-Туйуктаң бисти бай сўрўп ийетен туру. Өлтўрбезе де, је кыйалта јоктоң сўрер. Кайдаар барарыс, кайдаң амыр көрөрис!

Је керек оноң до коомой болуп эбирилди. Таң јўк ле адып келерде, бастыра көдөчилерин ээчидип Белдес јетти. Јолдон јаан эмес бнлезиле кожо байды уткып, айылының ээжигине чыгып келди.

Адынаң тўже калыган бойынча Белдес Сыргачыны көстиң кырыла да көрбөй, јаныла өткўре базала, кыңыс та эде унчукпай турган Јолдонды ат-камчыла үч такып карчый-терчий согуп ийди. База анча ок катап Теменеии сокты. Јолдон өбөгөн алакандарыла јўзин бекгенип алган турды. Темене ыйлай берди

— Тенек кылыкту кызыгар учун алган ажыгар, сураган суралтагар ол — деп, Белдес чилекейи чачылып, кыйгырат. — Је јўк ле бу камчының сыгыртына менің макам канбас. Је, неге содойо туругар, ийттер! — деп, ол көдөчилери јаар бурылып кыйгырды. Јытыш ол ло тарый, кынјылаган ийт чилеп, эки-үч такып акшып ийеле, ээчидип алган албанчыларыла кожо чаадыр айылды курчап ийдилер. Белдес бойы айылдың эжигин јабала, јуугында јаткан тулку агашла базырып салды. Кезек ле өйдиң бажында Тодошевтердиң јаалагы ичиндеги бор-боткозыла кожо бастыра јанынаң јалбырай берди.

— Бу да чирик јапаш бўдўн калбас учурлу! — деп. Белдес јабынчызы јок болчок турачак јаар сабарыла уулады. Ол до јаалак јалбырай берерде, бай Јолдонго јаба базып келеле, токуналу үниле айтты:

— Је эмди дезе амыр-энчүнең айрылыжалы, Јолдон. Јаңжыгып калган алтай јаңды бускандардың уйадын менің јерим көдүрип болбос туру. Менің јери-јуртымда слердиң јыдыгар да јок болзын! Јүрүгер! Мынаң ары барыгар!

* * *

— Је бот, куучыным бого ло божоп калды ошкош, балам, — деп, Сыргачы терең үшкүрип айдала, каңзазына таңкы асты. — Ой дө узап калды, балам. Тыштанар керек.

Тана энези јаар кайкамчылу көрөг. Энезиниң ле адазының јиит туштагы јүрүмииниң историязы оның өзөкбуурын аңдандырып ийгендий отурды.

Оноң јашкайактый берген көстөриле энезине чип-чике көрөт. Энези оны оңдоп ийеле, күлүмзиренип, кару көстөриле сурады: «Чындык сүүшти эмди оңдодың ба? Кижиде бойының амадузы болор учурлу». «Эйе, мен слерди оңдоп јадым, эне» — деп Тана база андый ок јылу көрүжиле энезине каруузын айдат.

Төжөккө јаткан соңында, Тана кенетийин энезинең сурады:

— А Бөдөй чы, эне... Ол кайда барган?

— Соңында бис оныла кожо болгоныс... Ол до керегинде саат өйгө айдар куучын болор — дейле, Сыргачы үшкүрип ийди.

— Слер база бир туштa озогы јүрүмееpди учына јетире куучындап берereер бе, эне?

— Је, кем јок. База бир чөлөө өйдө куучындап та бербей а-а — деп, Сыргачы кызының сурагына јөпсинди. — Сен оны күнүң ле көрүп јүредиң. Ол байа эңирде бого келип јүрди ине...

Тана тургуза ла өңдөс эдип, энези јаар кайкаганду көрөт.

— Сарыш... Сарыш Матвеевич пе?

— Эйе, ол.

— Айдарда, Урмат... Ой, эне! Кандый сүрекей јакшы салым! — деп, Тана болгоонбой кыйгырып ийди.

— Тымзаң, балам... Сорко ойгоно бербезин.

Тана орынынаң түже калыйла, Сорконың төжөгине јаба јүгүрип барала, элдең ле озо оны, оноң энезин тарый-тарый окшоп ийди. Оноң тышкары чыга конды.

— Неге јүүлет бу? — деп, Сыргачы кызын ээчий ко-

рўп, эрке шымыранды. — Урмат... Ол бистиң, Қылышла экўниң, экинчи јўрўмибис болгодый. Мен, Қылыш, Боодой. Қара-Туйуктаң ала бу алтайга јегире кожо өткөн јол. А слер дезе ол јолды улалткан болзогор...

Кызыныҥ болгоонбой јаҥы ла айда салган сөстөриненҥ Сыргачыныҥ јўреги сўўнчилў изип, кандый да чедиргендер токтотпой барды. Оныҥ ол айтканында кандый да јажытту ырыс ла ижемји бар болгодый.

Он сегизинчи бажалык

Теректерге курчаткан јаан эмес төрт кып тура бойыныҥ тўндеги аалга тымыгыла Николай Петровичти уткыды. Оныҥ јўгўрўк газигиниҥ фараларыныҥ јаркыны јолдыҥ калганчы бурулчыгынаҥ јаскай согулып, јергелей турган агаштарды, олордыҥ ортозында турган тураныҥ кўнет јанындагы стенезин ле көзнөктөрин јарыдып ийерде, ончозы тындана бергендий билдирди. Кенете бастыра кыптарда от јарый берди. Тюль көжөгөлөр өткўре кемниҥ де көлөткөзи элбеҥдейт. Шоферын айылына јандырып ийеле, Николай Петрович көзнөктиҥ јаркынына билегиндеги чазын карап көрди. Ой ўч часка шыдарлажа берген эмтир. «Орой ок болтыр» — деген шўўлте оныҥ көксине эбелди. База та кандый да шўўлте элес эделе, ол ло тарый јылыйып калды. Қаалганы ача тартты. Сенектиҥ баштапкы тепкижине алтап ла ийерде, јукачак досколордоҥ эткен эжик ажыра кызыныҥ өткўн ўни угулды:

— Ада, слер бе?

— Сен эмдее ле уйуктабагаҥ ба, Наташа? — деп, Николай Петрович кайкай берди.

— Менде көп шўўлтелер бар. Шўўнип, сананып отурарга јарабас па?

Эжик араайынаҥ чыкырап, ачыла берди.

— Чек јарабас... Қыйалта јоктоҥ — деп, Иванов чуулду кимиректенди. — Балдар бу өйдө калыҥ уйкуда болор учурлу...

— А не, мен јаш бала эмезим, ада. Андый ба? Слер чуулданбагар, ада!

— Акыр ла, кайыш курумды чечип алайын — деп, Николай Петрович сенектиҥ бозогозын ажыра алтап кекенди, айылы оны јылу ла тымык уткыган. Тургуза ла јада тўжўп уйуктаар кўўни келди. Ол кийимин тўргеп чечип, колјунгуш јаар болды.

— Бу сен туранын бастыра кыптарына отты не јарытканг, Наталья?

Бойынын кыбына јанғы ла шунға берген кызы качан ок ойто эжигининг бозогозында күлүмзиренип, кутустанган көстөри суркурап турды. Талдын корбозы ошкош чичкечек те болзо, је качан ок кыс бүдүзи кеберкек ле күүн-табы јалакай болуп калган Наташа ого колдорын чөйип, кандый да јанғы кийим эдип алганын көргүзет.

— Айдарда, энең де уйуктабаган турбай.

— Эйе! — деп, Наташа адазының чуулду эрмегине эмеш те мангзаарбай, бажыла кекийт. — Бис энемле экү сүмележип алганыс, ада.

— База ла мени мекелеерге бе? — деп айдала, Николай Петрович кызынаң туура баштанып, коларткышла арланат. «Энелү-кыстуның ортодо качан ок кандый да јаан керектери, јажыттары бар боло берген» — деп сананып, алгастала берген көстөриле ол кызы јаар көрүп турды. А Наташа дезе эрмектенгенче ле.

— А? Не дейзинг, Наташа?

— Слер јастыра айдадаар, ада... Бистиң сүмебис, айса болзо, слерге удурлаш эмес. Отурып ажаныгар — дейле, Наташа оның алдына кеен јурамалду термос тургузып берди.

— Мында кофе. Капусталу пелмен эткен бслгоныс. Слер оны сүүп јийтен де болзогор, эмди ол сооп калган.

— Је андый да болзо, энеңле кожо нени таап отурыгар?

Наташа јап-јанғы комбинезонды бойына јаба кемјий тудат.

— Јарап јат па? Бойыбыс көктөгөнис.

— Сеге ол не керектү болды?

— Бистиң тогузынчы «Б» класс бастыразы сакманга барып јат.

Наташа адазы јаар серемјилү көрөт. Энези «походный самовар» деп чолологон термостың бөгин адазы токуналу толгоп ачала, изү кофени стаканга уруп, арагайынаң ууртап, база ла терең шүүлтеде отурат. «Эйе, Наташа ырап ла браат. Акыр, байа ла эбеле бергени кандый шүүлте эди?»

— Јаратпай јадаар ба?

— Комбинезонынгды ба? Је јарап јат ошкош — деп Николай Петрович күлүмзиренди.

— Оо, сүрекей, ада! Сүрекей! — деп. Наташа адазы-

ның шоот айасту айтканын оңдобой, сўўнчилў секире берет.

— Иште бу кийим јаан учурлу. Керек дезе — сўрекей јаан учурлу.

Кызы јаңы ла оңдоп ийди.

— Шоодып тураар ба?

Николай Петрович калажын табылу чайнап, стакандагы кофезин јетире ичип ийеле, чылаазынду керилип ийди:

— Ӧӧркӧбӧ, балам. Арып, јобоп калгам.

Оноң кенете столдың ўстўне јайып салган газетке кози тийди. Оның чырайы тургуза ла јарый тўшти.

— Чураш! Аа, эмди јаңы ла — деп, ол шымыранды.

Ол термосты ла калашту вазаны туура тургузып ийеле, газетти алып, јайа тудат.

— Кандый чураш? — деп, Наташа оңдобой сурады.

— Кычырбадың ба? — деп, адазы ус сабарыла газеттиң подвалы јаар уулады.

— Бистиң районный газет пе? Је анда не, кандый бир јилбўлў неме бар болотон беди? Куйруктар ла койлордың баштары. Кандый бир јилбўлў неме барын мен бир де катап көрбөгөм.

— Лаптап көрзөң: бар эмтир ине.

— Фанастический куучын — деп, Наташа ўнгўр кычырып, адазының јарды ажыра газетти ајыктайт. — Је бор-ботко ло неме ошкош, ада. Јадып уйуктагар. Уйук тагар, ада. Бат ол, слердиң кару абакайыгар да көрўнип келди. Аа, корко бердеер бе!..

— Багып јадым — деп, Николай Петрович газедин тудунганча, ӧрӧ туруп чыкты. — Колымды кӧдўрип јадым.

... Карачкы тўн кайда да Чуй бажы ажыра тангдактала јарып, бойының кара ӧңгин јылыйтып турды. Анда ок мӧңкўлерден октолып тўшкен Бургузы ак көбўктў чакпындарыла јараттарына согулып, тўннің карачкызын тўрген јарыдарга болужат. Николай Петрович кере тўжине көргөн-укканынаң улам эбелип турган шўўлтелеринең айрылып болбой, саат ӧйгӧ уйуктабай јатты. Оноң кенете уйкузына бастырып, колынаң газеди тўже бергенин эзебей, кандый да саң башка тўш тўжене берди...

Баштап тарый машинаның колесолорының алдында та не де койтылдай берген. Ол кайкап, тоозындалган шил ӧткўре карайт. Машинага удура келген јаан толкулар тўргектелип, аңданып турды.

— Тур! — деп, Николай Петрович кыйгырып ийеле, машинаның рулинең ала койгон. — Туура тарт. Аңтара согуп ийер!

Шофер ого јууктада јайылып келеле, кенете бажыла оны түртүп ийди. Оның куп-куу боло берген чырайында бир де тамыр эмезе учук сылтыс эткени билдирбеди. Ол тегерик баранказының үстүне ичкери энчейип алала, баатыр күчтү колдорыла тыңыда тудунып, газты кожул ийди.

— Бу сен канайып туруң? — деп, Николай Петрович кыйгырып ийеле, оң колыла кабинаның эжигининг тутказын јоктой берди.

— Шакпырабагар, оройтып калганыс — деп, шофер кандый да соок үниле айтты. Шак ла бу өйдө олорды сууның толкузы бүркей соккон. Николай Петровичти айландыра, база буттарының алдында та не де койтылдай берди. «Оройтып калдыс! Өлгөнис бу туру» — деген шүүлте элес эгти. «Акыр, бу толку кайдаң табылган?»— деп сананган бойынча, ол кенете шофер јаар бурылды.

— Бу ончозы не учурлу болгонын айдып берер болорыңг ба?

— Неден де јарт айалга. Шуурган. Је мында кайда да јуугында турлу бар. Тургуза ла Урмат бойының өрт өчүреечилерин ийе берер. Аа, Урмат. База ла оның адыјолы адалат па? А шуурган кайдаң келген?

Кенетийин машина токтой түшти. Шофер, кабинаның эжигин калт этире ачып ийеле, кемге де јакарат:

— Кел, бого отурып ал, балам. Сен бу ээн чөлгө кайдаң келгең?

— Азып калгам — деп, јаш баланың үни Николай Петровичке угулды.

Уулчак машинага кире коноло, кийин јанындагы сиденьеге отурып алды.

— Сениң адың кем? — деп, Николай Петрович сурады.

— Айдар.

«Айдар! Бу атты мен кайда да угуп јүргем».

— Јарт — деп, кенете Николай Петрович нени де эске алынды. — Сен Урматтың куучынынаң ба?

— Эйе — деп, уулчак бажыла кекип ийеле, токуналу үниле кожот: — Арай ла чарчап калбадым. А Урматтың «өрт өчүреечилери» дезе јок ло јок...

—А олор келетенин сен кайдаң билип јадың?

Уулчак алаңзу јоктоң күлүмзиренип ийди.

— Бис керегинде айдылган куучында ончозы аңылу чотошту эмей! Мында кижи билбес не бар?

— А сен? Сен Урматтың хуторына барып jӱрдиң бе?

— Jок, болгологым. Jе мен билип jадым, былар. Мени кыйалта jоктоң ло таап, ӧлӱмнең айрып аларлар. Оноң башка мен канайып Урматтың куучынының тӧс геройы болотон эдим?..

— Сен чындап та jеткерди ажындыра сезип jӱрер уулчак эмтиреңе — деп, Николай Петрович jӧпсинет. — Jе олор, куучын аайынча болзо, jаңыс ла сени ӧлӱмнең корулап алар учурлу болгон. А эмди дезе сен jаңыскан эмезиң. Чын ба?

— Эйе, андый, былар! Jе куучын дезе фантастический ине! А jӱрӱм-jадын дезе бӱдӱтӱ ле бойы артып jат.

— Чып-чын. Мен онызын сананбай калтырым. — Jе сен, бӱдӱтӱ ле бойың эмес, jӱк ле фантастический куучынның геройы инең!

— Jок, андый эмес. Урматтың фантастический куучынында адалып та турган болзом, бӱгӱн бӱдӱтӱ ле бойым эмей...

«Хм. Кайкамчылузын! Андый болотон эмеш пе?» — деп сананып, Николай Петрович каткырып ийди.

Уулчак оның каткызына чуулданып, эки колының сабарларын тоолой ajыктайт.

— Jе jаман айтпагар. Слер меге бӱтпей турганаарды кӧрӱп jадым. Слер билереер бе: мендий уулчактар ак-jарыкта кайдаң? Оның jажыдын ачып берейин бе?

— Jилбӱлӱ эмтир. Айт ла...

— Слердий улус эдер ижин, базар jолын ӧскӧ улуска айттыртып, олордың кӱӱн-табыла jӱрген ӧйдӧ бис, фантастический персонажтар, табылып келедис. Баш ла болзын, меге чугулданбагар. Бис бурулу улус эмезис.

«Бичикчи кӱрӱм болтыр. Чындап та, кезик аразында, оок-тобыр иштер бистерди, чӧлӧӧ алындырбай, сыга базып, jӱрӱмниң бастыра чарыпталган jолына азып турганысты ол кайдаң билет не?..»

Кенете шаңкылдаган каткы jаңылана берди. Ол ло тарый ончозын кандый да куу туман туй тартып ийди. Тӱдӱскек кенете таркай берерде, Николай Петрович кӧстӧрин ачты. Jаңы ла тӱжелген тӱжине ле ӧксӧп калган кӱннiң jаркынду чогына алаатыйт.

Онып jанында Наташа jап-jаңы комбинезонын кийип алган турды. Ол сӱӱнчилӱ каткырып айдат:

— Jӱк арайдаң ла ойгозып алдым. Бат эмди канай-

да узак јоруктайтанын билип алараар. Энем качан ок школдо. Чындап, ол ойгоспо деп јакыган эди. Је мен слерге килегем. Слер ыңыранып, төжөккө јадала, арыбери аңданып тура бергенеер — деп, ол айдып, күлүмзиренип те турза, оның бойының кичеемели комбинезондо болды. Ол трюмого көрүнип, бойына бойы маказып турганы иле билдирет.

— Акыр, балам. Ой канча кире болуп калды не? — деп, Николай Петрович тумбочканың үстүнде јаткан чазы јаар бажыла кекиди. Оноң эстеп, јалбак алаканыла јүзин уужай тудат.

— Он беш минут он бирге барып јат. Мен рюкзагымды туку байа белетеп алгам.

Николай Петрович, адаруга чактырткан чылап, капшай ла өрө туруп чыкты:

— Бу кандый интеллигентский кылык болотон? Кижини өйинде ойгоспос. Меге килеерге мен бала ба?

— Слер, байла, энеме арбанып турган болбойоор, ада? Чындап та, ондо шак ла андый кылык-јаң бар. А онызы јаман ба? Слер тудуш ла орто түн өткөндө јанадаар. Байла, соодобой, иштеп јүретен болбойоор? — дейле, кызы кухня јаар барып, печкениң оозының саслонкозын калырада ачат. — Мында сковородада пирогтор. Сооголокто меңдегер...

— Кичеемел эдип турганаар ол бо? — деп, эмдеенче ле Николай Петрович чуулду кимиректенет.

— А слер арбанбагар, ада, — деп, Наташаның токуналу үни угулды. — Кижи керегинде килемјилү болор керек деп, бойыгар јаантайын айдатан јогоор бо, ада? — Ол курсак ичетен кыптың эжигине көрүнип келди. Слер меге мындый сурак јартап беригер: албаты дегени ол не? Албаты — ол мен де, слер де эмес пе?

— Је андый да болгой ло — деп кимиректенип, Николай Петрович көстөриле столдың ла тумбочканың үстин јоктойт. Наташа оның бедренип турганын көрүп ийди.

— Јок, јок. Бедренбегер — деп, ол ус сабарыла кеседет. — Ач өзөккө слер бир де папирос тартпас учурлу деп, јөп болгон јок по? Токтогор.

— А чалдыра, Наташа. Мен таң эртен ажанар өйди өткүрип, уйуктап калган инем. Айдарда бирүни тартса да, кем јок болбос по?

— Јок, ада. Сугуп салганыс.

Николай Петрович үшкүрип ийеле, колјунгуш јаар эрик јокто басты.

— Je, кайттыгар, ада, — деп, кызыныҥ ўни база ла угулып келди. — Слер менин сурагыма кандый да каруу бербегенеер.

— Калас ла куру сурак.

— Бат мен де анайда сананадым. А кезик улус дезе öскöртö бодогылайт ошкош.

— Јилбўлў болтыр. Андый шўўлтелўлер, байла, сенин философ најыларыҥныҥ тоозында бар болбой кайсын?

— Јок, андый эмес, ада. Слердиҥ најыларыгардыҥ.

— Менин дейдиҥ бе?

— Эйе. Каруулу ишчилер деп айдатан улустарыгардаҥ.

— Кем, јартын айт?

Наташа бир кезек унчукпай турала, куучынын баштады.

— Мен кече Розада болгом. Ак-Белтирге бис кожо бараргa шыйдынып јадыс. Је ол ортодо Тысов бойы айылына јанып келген. А оны ээчий кандый да карган јаанак. Тере тонду. Кызыл шал тартынып алган. Эжиктиҥ јанына отурып алган. Розаныҥ адазы та неден де улам чуулданып калган. Јаанак јаар бир де эмеш ајару этпейт. А ол дезе тазымайын јытап алала, та нени де казах тилиле Тысовко көп-көп куучындаган. «Ол нени айдат» — деп, мен Розадаҥ сурадым. «Пенсия некеп јат — деп, Роза айткан. — Адам чуулдап јат. Ол оны айылына кычырбаган, бойы ла келген». Јаанак эрмектенип ле отурат, Тысов дезе унчукпазынаҥ бир кыптаҥ экинчи кыпка ары-бери телчий базат. Карганак ыйлай берген. Та нени де тўрген-тўрген кыйгырып турат. Роза меге: «Јажына ла иштеп јадым. Байларга да иштегем. Колхозко до иштегем, а јаҥыс кызым таштаҥ ажып, јада каларда, меге кем де килеер кўўни јок. А слер дезе албаты-јон ортодо килемји керегинде айдадыгар» деп көчўрген. Тысов оны чечиндиреле, столго отургускан. Табакка эт салып береле, та нени де јартап берерге кўјўренген. «Слер албаты керегинде айтпагар. Албаты дегени јаҥыс ла слер эмес. А пенсияны дезе мен берип болбозым. Сарыш Матвеевичле эрмектежип көрöйин. Ол болужар. Болужар учурлу» — деп, меге Роза көчўрип јартаган... Је слер не, ада? Ажанаар, ажанаар ла.

— Спасибо — дейле, Николай Петрович öрö туруп, столдоҥ чыгат. — Папиросторды экел. Акыр. А Сарыш Матвеевич дегени — чын ба?

— Чып-чын. Ол Ак-Белтирдиң кижизи эмес пе? — деп, Наташа адазы јаар сурактy көрөт. Каруун сакып болбой, кыптардың бирўзине тўрген барып келеле, адазына «Беломор-канал» папиросты экелип берди.

— Эмди тоң ло коркушту эмес. Кандый да болзо, эки пирожок јип алганаар — деп айдала, јаан ўшкўрип, столдың ўстин јуунада берди. Николай Петрович папиростордың бирўзин меңдеш јогынаң алып, камызып алды. Бир-эки такып койу ышты терењжиде јудуп ийеле, терең шўўнгендў айтты:

— Сен чынын айдадың, Наташа. Албаты дегени — ол сен де, мен де, ол бир јаанак та. Оның ады Кулийа Баймуратова. Эмди сагыжыңа келиштi бе?

— Келиштi — деп, Наташа кату айдала, оноң ары сурады: — А нениң учун андый эрмек-куучын болуп јат, ада?

— Болуп турганын бойың көрўп јадың ине —деп айдала, Николай Петрович терең ўшкўрип ийди. Оноң Наташа јаар көрбөй дө, ижине бараргa шыйдынат.

— А сен нени де билбейдиң бе, Наталья? — деп, Николай Петрович унчугала, чаазындар сугуп алган папказын колтугына кыстанып, кандый да јаан учурлу неме айдарына тидинип болбой турган чылап, көзнөк јаар јууктап алала, терең шўўнип, тышкары нени де ајыктайт. Ада-энези мынайып, оны јаан кижиге бодоп, адап туратанын Наташа сўўйтен. Оноң ол эмди тура узагалак тулуңдарын јарындары ажыра чачып ийеле, адазы јаар сергелең көрөт.

— Је айдыгар ла, ада...

— Ээ, чындап. Ўўре-јелелериңле кожо барып, Азаттың койлорын колына алар турун. Јöп пö?

— Ол бир таштаң ашкан келиннiң бе?

— Эйе, оның. Тысовко оның энези келип јўрген. Эмди сен онгдоп јадың ба? — Николай Петровичтиң чырайы јарый берди. — Слер бир кезек öйгö ого кызы кире бодолор учурлу. Коркыбагар. Ол эмди тура кўчтў јаанак.

— Сыраңгай ла јуук эркe балазынаң астыгып калган ине, öрökön...

— Је бат, јакшы. Кайда колыңды бейи эт! — деп, Николай Петрович айдып, кызына колын берет. — Кожо баралы.

Наташа кийинип алала, јык ла толо немелер тыккан рюкзагын јўк арайдаң ла көдўрип, јўктенип алды.

— Кайда болужайын — деп, Николай Петрович айтты. — Оо!.. Арбынду азык болтыр.

Наташа каткырат.

— Је анда јаңыс ла азык эмес, туалет деп айдаачы немелер ле төжөк-јастык ончозы јаба салылган ине.

Наташа эжикти сомоктоп ийеле, јүлкүүрлерин адазына берди. Олор јаңы ла оромго чыгып барарда, кош тартар машина, тракт јолдоң бура согуп, тал-табышту сигналын берип, олордың туразының јанына токтой түшти. Оның јабылу кузовынаң сүүнчилү каткы, айрытейри күүлү кожоң угулып турды. Кабинадаң батпанак сынду, боро фуражкалу таларкак казах уул чыга конды. Школдың физругын Николай Петрович тургуза ла танып ийди. Ол јакшынак спортсмен, билгир домбраачы ла кожоңчы болгонын Иванов билетен. Черүчиниң шинелин тегин кийимге селигелек јиит уулдың ады-јолы Аблакасов Имангажы деп ол база билетен.

— Јакшылар ба, Николай Петрович! — деп, Аблакасов оң колыныг алаканын фуражказының козырёгына јаба омок тудуп ийет.

— Јакшы! — деп айдала, Николай Петрович ого колын сунат. — А домбраң кайда?

— Чемоданда, Николай Петрович.

— Бат јакшы — деп, Николай Петрович бажыла көкүдүлү кекип ийеле, кызына рюкзагын алып берерге бөкөс этти.

— Кайда, бери эдеер. Мен оны келиштирип саларым — деп, Аблакасов удура басты.

— Јакшы болзын, ада, — деп, Наташа араайынаң айтты. Николай Петрович кызының јардына таптап ийеле, оны машина јаар чеберинең ийде салат.

— Је јакшы болзын, јакшы јүрүп келеер — деди.

Кызычактар Наташаны да, рюкзагын да кузовко чыгара тартып аларда ла, машина бура согуп, тайгалар јаар шуңа берди... Чуй бажының мөңкүлеринің үстүнде кубакай булуттың үзүктери элбеңдежип турды. Ээн чөлдиң салкынына төөлөрдиң одоры — куужаңтып калган чийлер сыгырыжат. Машинаның колесолорынаң чарчаган оок сай-таштар шалырайт. Јараштыра јаңартлаган кожоң Николай Петровичтиң кулагына јарт угулып келди. Ого кенетийин бу ла јуукта болгон учуралдаң кандый да эпизод сакылта јоктоң эбеле берди. Сыранай ла јуукта јаңы болгоны ыраак өткөн өйдөги неме ошкош.

Одер суунын јаказында јаан эмес городычак. Ады Шнайдемюнде ошкош эди. Комендант майор Иванов бойынын кабинединде городтын байларыла эрмектежип отурды. Мынызы баштапкы сеанс эмес. Оныг кабинединиг бозогозын олор кече де, башкӱн де ажыра алтап јӱргендер. Јӱк ле суралтар ла бӱдӱмји јок көстөр. «Господин комендант азыйгы коммерческий керектердиг колбуларын орныктырып аларга јӧбин бергей не?» — деп коронду тилдер калыражат.

Пауль Рихтер. Бу ла отурган шилемирлердиг бирӱзи. «Олјолоп апарган орус уулчактар бар дейлиг бе? Олор керегинде сен килеп турыг деп пе? Уулчактарга болуп јӱрген эмезиг. Онызы јарт. Бойынгныг тереңниг бӱдӱни керек сеге».

— Орус уулчактарды ол кайда јажырып јат?

— Оныг подвалында јаан эмес предприятие бар — карамель эдер цех. Анда ла тудуп јат. Јаан эмес кыбычакта. Тӱнде бектеп салат.

— Тил эткен учун слерге быйан болзын.

— Јагыс ла сурак бар слерге, господин комендант. Јаманым таштагар. Мен слерди «нөкөр комендант» деп адазам, јараар ба?

— А, не дийдеер? Бис, советский улус, бу јанынаг кокурлашпайтаныс, господин Рихтер. Нөкөр деерге эмди тура слерге арай эрте. Мени чынынча оңдогор.

— Оо, мен слерди оңдоп јадым. Ол улу сӧс. Оны айдарга, аданып јӱрерге көпти эдер, көпти билер керек.

Баз андый.

... Таштыг ла шилдиг оодыктарынын, кабырылып калган эжиктердиг ле сынык-бычык агаштардын чогынтылары. Отторы јок, сокор городтыг јаказы. Оңкойо ойылып калган таш стенеге фаралардыг сарызымак јаркыны тийди. Јаан калибрлӱ пушка болгоны јарт. Мында ончозы ла кече јагы ла өткөн јуу-согуш керегинде эске алындырат. Паратаныг солјырайып калган темир эжиктериниг ары јанында — макаронный эдимдер эдетен фабриканыг туразы. Айландыра шыг ла ээн. Ончозы таштанчы аайлу көрӱнет. Је туку садтыг ӧзӧгинде от суркурай берди. Анда — фабриканыг ээзи јаткан тура.

— Сигнал берип ий — деп, Иванов шоферына, сержант Караев Ефимге, јакарат. Ӱнгӱр сирена јагыланды. Иванов табыш јогынаг кӱлӱмзиренет. Мындый сиреналу болорго Ефим саат ӧйдӧг бейи кӱзеген. Турада оттор көптӧй берди. Бат, кем де верандага чыгып келди.

— Кайда болужайын — деп, Николай Петрович айтты. — Оо!.. Арбынду азык болтыр.

Наташа каткырат.

— Је анда јаңыс ла азык эмес, туалет деп айдаачы немелер ле төжөк-јастык ончозы јаба салылган ине.

Наташа эжикти сомоктоп ийеле, јүлкүүрлерин адазына берди. Олор јаңы ла оромго чыгып барарда, кош тартар машина, тракт јолдоң бура согуп, тал-табышту сигналын берип, олордың туразының јанына токтой түшти. Оның јабылу кузовынаң сүүнчилү каткы, айрытейри күүлү кожоң угулып турды. Кабинадаң батпанак сынду, боро фуражкалу таларкак казах уул чыга конды. Школдың физругын Николай Петрович тургуза ла танып ийди. Ол јакшынак спортсмен, билгир домбраачы ла кожоңчы болгонын Иванов билетен. Черүчиниң шинелин тегин кийимге селигелек јиит уулдың ады-јолы Аблакасов Имангажы деп ол база билетен.

— Јакшылар ба, Николай Петрович! — деп, Аблакасов оң колының алаканын фуражказының козырёгына јаба омок тудуп ийет.

— Јакшы! — деп айдала, Николай Петрович ого колын сунат. — А домбраң кайда?

— Чемоданда, Николай Петрович.

— Бат јакшы — деп, Николай Петрович бажыла көкүдүлү кекип ийеле, кызына рюкзагын алып берерге бөкөс этти.

— Кайда, бери эдеер. Мен оны келиштирип саларым — деп, Аблакасов удура басты.

— Јакшы болзын, ада, — деп, Наташа араайынаң айтты. Николай Петрович кызының јардына таптап ийеле, оны машина јаар чеберинең ийде салат.

— Је јакшы болзын, јакшы јүрүп келеер — деди.

Кызычактар Наташаны да, рюкзагын да кузовко чыгара тартып аларда ла, машина бура согуп, тайгалар јаар шуңа берди... Чуй бажының мөңкүлериниң үстүнде кубакай булуттың үзүктери элбеңдежип турды. Ээн чөлдиң салкынына төөлөрдиң одоры — куужаңтып калган чийлер сыгырыжат. Машинаның колесолорынаң чарчаган оок сай-таштар шалырайт. Јараштыра јаңаргалаган кожоң Николай Петровичтиң кулагына јарт угулып келди. Ого кенетийин бу ла јуукта болгон учуралдаң кандый да эпизод сакылта јоктоң эбеле берди. Сыраңгай ла јуукта јаңы болгоны ыраак өткөн өйдөги неме ошкош.

Одер суунын јаказында јаан эмес городычак. Ады Шнайдемюнде ошкош эди. Комендант майор Иванов бойынын кабинединде городтын байларыла эрмектежип отурды. Мынызы баштапкы сеанс эмес. Оныг кабинединиг бозогозын олор кече де, башкӱн де ажыра алтап јӱргендер. Јӱк ле суралтар ла бӱдӱмји јок көстөр. «Господин комендант азыйгы коммерческий керектердин колбуларын орныктырып аларга јӧбин бергей не?» — деп коронду тилдер калыражат.

Пауль Рихтер. Бу ла отурган шилемирлердин бирӱзи. «Олјолоп апарган орус уулчактар бар дейлин бе? Олор керегинде сен килеп турун деп пе? Уулчактарга болуп јӱрген эмезин. Онызы јарт. Бойынгнын терегнин бӱдӱни керек сеге».

— Орус уулчактарды ол кайда јажырып јат?

— Оныг подвалында јаан эмес предприятие бар — карамель эдер цех. Анда ла тудуп јат. Јаан эмес кыбычакта. Тӱнде бектеп салат.

— Тил эткен учун слерге быйан болзын.

— Јанғыс ла сурак бар слерге, господин комендант. Јаманым таштагар. Мен слерди «нөкөр комендант» деп адазам, јараар ба?

— А, не дийдеер? Бис, советский улус, бу јанынаг кокурлашпайтаныс, господин Рихтер. Нөкөр деерге эмди тура слерге арай эрте. Мени чынынча онгогор.

— Оо, мен слерди онгдоп јадым. Ол улу сӧс. Оны айдарга, аданып јӱрерге көпти эдер, көпти билер керек.

Бат андый.

... Таштын ла шилдин оодыктарынын, кабырылып калган эжиктердин ле сынык-бычык агаштардын чогынтылары. Отторы јок, сокор городтын јаказы. Онкойо ойылып калган таш стенеге фаралардын сарызымак јаркыны тийди. Јаан калибрлӱ пушка болгоны јарт. Мында ончозы ла кече јанғы ла өткөн јуу-согуш керегинде эске алындырат. Паратаныг солјырайып калган темир эжиктериниг ары јанында — макаронный эдимдер эдетен фабриканыг туразы. Айландыра шыг ла ээн. Ончозы таштанчы аайлу көрӱнет. Је туку садтыг ӧзӧгинде от суркурай берди. Анда — фабриканын ээзи јаткан тура.

— Сигнал берип ий — деп, Иванов шоферына, сержант Караев Ефимге, јакарат. Ӱнгӱр сирена јанғыланды. Иванов табыш јогынаг кӱлӱмзиренет. Мындый сиреналу болорго Ефим саат ӧйдӧг бейи кӱзеген. Турада оттор көптӧй берди. Бат, кем де верандага чыгып келди.

Парата јаар көрөт. Оноң ойто меңдештӱ кире берди. Учында ла парадный эжик чыкырады.

— Аа, господин комендант! Кандый орой өйдө келдигер? Ондойдым, ондойдым, элдең ле озо керектер. Киригер. Изӱ кофе ичип ийерге сыраңай ла макалу. Серӱӱн!

— Сенің цегиң мында кайда?

— Оо, слер иш көрөргө бӧ? — деп, ол колын элбеде јайа тудуп, јарымдай јайрадылып калган фабрика јаар көргӱзет. — Шили јок. Тӱбек. Бастыра кӧзнӧктӧрди фанерала туй кадап салгандар. Айса, господин, комендант болуш эдер болор бо?

— Көргӱс — деп, Иванов јакару этти.

— Ондоп јадым — дейле, фабрикант кӱлӱмзиренижин јылыйтып ийди. — Айн момент. Канайда эди... Кылюч... Айн момент!

Та нени де калырап, јарамзышту кӱлӱмзиренип, Шлихтер јаан эжикти ачала, винтовой тепкишти өрө чыгарга умзанат.

— Тур, Шлихтер. Төмӧн! Эйе, эйе. Ключтерди бергер. Бат анайда. Ефим! — деп, јарды ажыра Иванов кыйгырып ийди. Фонаригингди кӱйдӱр. Јарыт.

Орой тӱнде кирип келген солун улустаң коркып, уулчактар агаш нарадаң тӱже калып, кичинек көзнӧгӧш јаар шаала туруп алдылар. Ончозынаң ла кичинек, тазырак көстӱ уулчак каткак јарындарына байковый јуурканды јабынып, коркыганду көрӱп отурды. Шлихтерди көрӱп ийеле, ол кимиректенди:

— Найн, найн! — деп, тазада кайчылап салган бажыла булгайт. — Найн!..

— Эзендер бе, балдар! — деп, Иванов орустап айдала, кичинек уулчактың алдына тизелене отурып ийеле, оноң сурады: — Сен не керегинде кимиректенединг, а? Адың кем?

Уулчактар кайкай берген көстӧриле комендант јаар, фонарикле јарыдып турган солдат јаар көргилеп, кыймыктанарга да коркыгылайт.

— Мен олорды белетеп салгам, господин комендант, — деп, Шлихтер кугара берген эриндери өткӱре шымыранат. — Олор мылчада јунунгандар. Олорды мен эртен ле комендатура јаар апарып саларга санангам. Олордың бойлорынаң да сурап уксагар.

— Слер,.. бистиң бе? Слер Кызыл Черӱ бе? — деп, јаан деген уулчак ӱзӱктелиштӱ ӱниле сурады. Чырайы

куп-куу, мойыны узун, сӱӱри тумчукту уулчак. Јаҥыс ла көстӧри: сыраҥай ла јаан кижиниҥ көстӧри ошкош, шыразы јеткен болгодый.

— Эйе. Кызыл Черӱ эмди Берлинде јуулажып јат. Мен слерди некежип келдим.

Балдар бой-бойлоры јаар көрӱжип ийеле, кенетийин ичкери болуп, бистиҥ коменданттыҥ јардына кадалгылай бердилер.

Майор Иванов ол туштa Обь суунаҥ јаказында турган төрӧл јуртына 1948 јылда Пашка деп уулду јанган. Оныҥ башкы ӱйи Ада-Төрӧл учун Улу јууда туружып. ӧлгӧни керегинде јетирӱ ого келгелек болгон.

Уулчак мынаҥ озо јаскы кӱнди та көргӧн, та јок, је ого сӱӱнчилӱ кӱнди ол туштa Иванов јӧӧп берген. Эмди Пашка качан ок танковый черӱниҥ лейтенанты. Бойыныҥ јӱрӱминде Пашка канча кире терең тамыны ажыра алтап ийгенин майор Ивановтоҥ өскӧ кем де билбес. Керек дезе Наталья да билбес. Ол Павелди кожо чыккан карындажым деп бодоп јӱрет.

Николай Петрович азу сагалыныҥ учын толгой тартып, сай-таштарла бӱркелген јолло райком јаар табылу базып браатты. Эрте таҥныҥ јыбарына саргара куужаҥтып калган чий ӧлӧҥниҥ кылгалары јайканыжат. «Өзӱп ле јат. Ого не де керек јок: чык та, јылу да. Олордыҥ ортозында азыралга јарамык ӧлӧҥди дезе ајарбай да каларыҥ — деп, ол чӧл јаар ајыкчыл көрӱп, сананды. Оноҥ, ол ло ӧйдӧ, бу ла бийик чӧлдӧ бойыныҥ эҥ баштапкы кӱнин райкомдо канайда ӧткӱргенин эске алына берди....

Он тогузынчы бажалык

Николай Петрович Кош-Талга келип, ижин алган ла бойынча, Кызыл-Тыт деп јерге барган. Мында агаш деп немени көрӧргӧ дӧ јок. Чӧл. Ӱӱрлӱ койлор көрӱнди. «Нени јигилейт не?» Николай Петрович адынаҥ тӱжӱп, сыйа базып ӧтура берди. Је так јерде эш-неме билдирбеди. Оноҥ ол кур семис койлорды ајыктап турала, чабан јаар алаҥ кайкаганду көрди. Карган ӧбӧгӧн бӧкӧйип, јердеҥ та нени де ӱзе тартып алды.

— Бат бу — деп, ол айдат. — Койго мынаҥ артык не де керек јок.

— Мынча кире јаан куйрукту да, мынча кире семис те болорына ба?

— Эйе, эйе. Бу јебрен өлөң. Улус ўргўљиге ле мында мал одорлоткон.

Борјоң өлөңниң арга јок кичинеги кайкамчылу. Оның кылгаларын јўк ле алаканга салала, ајыктаза, эмеш-умаш ла билдирер. Ол өрө өспөй, чичкечек кылгајалбырактарын јерге јаба салып, јатыра өзөтөн эмтир.

— Јер тынышту. Јер јеметтў — деп, карган чабан кабак таңкыла каңзазын азып, калганчыда айтты. — Шак ла мынаң улам ол сўрекей кўчтў. — Оноң райкомның качызы јаар ченелтелў көрўп, кандый бир ойгор шўўлте угарга сакыйт ошкош. А райкомның качызы дезе та неге де кайкап, эш-неме айтпаган.

Энгирде райкомго једип келеле, машинага голо бензин урзын деп јакыган. Эртенги кўнде аймак ичиле јоруктаарына база ла катап атанып чыккан. Ол бастыра одорлорды айланып, ондор тоолу малчыларла туштажып јўрген. Кааң чөлгө айдары јок керектў чыкты јер алдына јажырып турган агын суунын коолына машиназын таштап салала, саат өйгө баскындап јўрди. Бойының блокнодында кандый да темдектер тургузып алала, кандый да койчының одузына барала, табылу чайлап, каргандардың эрмегин тыңдаган. Кезик аразында олор сөс блаажып, тартыжа да беридилер. Је райкомның качызы эрмекке киришпеген. Унчукпазынаң терең ўшкўрип, јўк ле бойында «бу өрөкөндөрдиң төрөл тилине мен качан ўренип алгайым не?» — деп сананган. Эр-јажына малчылар болуп, көпти көргөн, көпти уккан улусты бойының кебер-бўдўмиле райкомның качызы алаң кайкадып туратан. Аймактың төс јуртынаң эки јўс километрге јуук јердеги турлулардың бирўзинде ол јиит зоотехникке — чичкечек эрин сагалду кеберек уулга тушташтры. Чедирген чачылгандый курч көстөриле ол кубакай чөлди ајыктап, алаңзу јоктоң эрмектенген.

— Бу ла бойынча оны бис артырар аргабыс јок. Биске оны өлөң өзөр эдип, кубултып алар керек.

— Айса, аңтара сўрўп салатанаар ба? — деп, јажы јаанай берген чабан эдер-тудар болуп турган уул јаар чала шоодылган айасту көрўп, сурады.

— А не? Айса болзо, аңтара сўрўп те саларыс. Ийде-кўчибисти эмди төөниң өркөштөриле кемјип турганыс јок. Бистиң колыбыста техника бар. Јаан ийде-кўч. Кырларды да аңтара тартып салар.

— Је кайсын ол. Ээн јерлер ле көптөөр туру. Коңго керегинде ундып салдыгар ба?

Јиит специалист бир кезекке унчукпай турала, башкы сөзинең јангасыбай айтты:

— Коңго ол Коңго ло. Је бис өскө эп-арга табарыс.

Јанып клееде, јолой шофер јартады:

— Мындагы колхозтордың бирўзинде бир кижи председатель болуп иштеген. Тал табыжы айдары јок јаан болгон. Бир катап ол чөлгө тракторлор экелеле, эки јўс гектарга шыдар јерди антара сўрген. Өзўм чыккадый кыртышты сай-таштарла, көк кумакла көмўп салган. Азыйда ол јерлерде койлор одорлоп јўретен болгон. А эмди дезе — таштанчы јер болуп калган. Ол председательди «Коңго» деп улус чололоп салгандар.

Бир кўн кабинеттиң ачык эжиги өткўре приемныйдаң Ивановко мындый куучын угулды:

— Сен меге, момошник кижи, јартап бер. Бу райкомның качызы кандый аайлу кижи болотон?

— А не? — деп, комсомолдың ижинде иштеп турган, азу сагалы өскөлөк Мекечеков деп јиит уул эрмек неденг улам болгонын ондобой сурады.

— А не деп? Турлуга једип келер. Ајыктап көрөр. Унчукпас. Улустың эрмегин угар. Чайлаар. Кыңыс та эдип унчукпас «Эт кайнат. Кериктенбе. Јуу-согуш јок, амыр өйдө, каруулу иште турган кижиге бир кой сойып берерине незин кысканар?» — деп, ол не айтпас, а?

Мекечеков каткырат.

— А слер оныңг бойынаң сурап уксагар.

— А не, сурабас деп пе? Сурап та угарым. Кой сойбой, куру чайды шөлўреде ичип отурары неге де јарабас. Сен де келзеңг, тўнгей ле јартын айт: «Амыр, сен башкараачы нөкөрлөрди танып ийер арганг бар ба?» — деп. Бу нөкөр јаан јерденг келген кижи эмтир деп тургуза ла ончозы јартала берер. Ол бойының кўўниле јўрген эмес. Текши керекке болуп кичеенип јат. Баш бол! Айашев Амырда алдынаң бойы азырап алган кураандары ас деп пе?

«Ол Ак-Белтирдиң атту-чуулу төөчизи. Ойгор бўдўштў, бийик те, таларкак та бўдўмдў карган өрөкөн. Крайкомноң келген, ченемели јаан бодолду кижи бого келип јўреле, сеге канайда айткан эди, сагыжыңа кирет пе? «Сеге кўйўнбейдим. Сўрекей кўч район эмтир. Эске алыныр јўр: национальный. Алтайлар да, казахтар да. Бир бөлўгине јарап, экинчилерине јарабай каларың», — деген.

Акыр, ол туштa Амыр сенле не керегинде эрмектежип

jўрген эди? Ээ, ол бир куучын керегинде эрмек болгон jокпо. Бабырганов Урматтыг jарлаган куучыны аайынча.

— Эмди мени, нөкөр секретарь, бастыра область билип салган ине! — деп, карганак кородошту айткан эди. — Оног кенете jартала берген: ончозы jиит уулдыг тöгўни болуп калган. Бу печать дегенеер кандый аайлу неме болотон?

Сакылта jоктог ло ол туштa меге мындый эзедў эбеле берген: карганак чуулду эмес... «Райкомныг качызы оныг ада-öбöközин газеттег körди не, айса jок не деп, оныг jўрўминде болуп калган керек аайынча ол нени сананат не» деп, тегине ле jартап аларга jўрген ошкош...

— Куучын керегинде мен уккам. Слерди jозокко тургузып, произведениенинг тöс геройы эдип турганы коомой эмес ине, öрökön. Ого jаба ол jўк ле художественный куучын ине.

— Айдарда ол мен эмезим бе?

— Эйе, андый. Jўк ле jиит автордыг ajарынбазы. А слер чындап та бичикке jарлагадый, jаан тоомjылу кижи болгоноорды дезе кайда да jажырар аргагар jок.

— Сўрекей сўмелў неме эмтир. Чек ле менинг санаама эбелгедий неме эмес болтыр — деп, карган öрökön омок айткан. — Je, канайдар. Бичигей ле. Мен кыйышпайдым — дейле, ол öрö туруп чыкты. Бöрўгин jумактай тудуп, калганчы сöзин айдарга бир кезек тидинбей турды.

— Айашев Амырга кабырып jўрген тöölöри эм тура уккур! — деп, учкары айтты. Чырыштар керчелеп салган эриндери jайылып, кўлўмзиренгени карганактыг кеп-чырайын jарыдып ийди. Ол база та нени де айдарга тура-ла, тидинип болбоды ошкош.

— Слердинг турлугар Кара-Сууда ошкош эди. Чын ба?

— Кыштуум — анда. А jайгыда дезе менинг турлуларым ума jок köп — дейле, ол сабарларын бўктей тудат. — Алты кыс — алты турлу. Тöрт уул — тöрт турлу.

— Jарт — деп карганактыг айтканына jöпсинип, Иванов бажыла кекиди. — А кыштуда не, коомой бо?

— Jайгыда тöölöргö дö болзо ого jўк эки неделенинг бажында суу ичер керек.

— Айдарда, турлугарда суу jок по?

— Качан бирде болгон дежет. Менинг таадам Кара-Сууда jайы-кыжыла малдап jўретен. Тöölöргö сырагай ла jемиттў jер болгон.

— Керек неде болгонын слер онгдоп jадаар не. Jайгы

да турлуларда суу жылыйып калардаң маат жок. Бир канча оок суучактар жылыйып, соолып калган дежет. Анайып Чуйдың чöли ээн жер болуп калардаң маат жок. Мен слердең болуш сурааарга санангам.

— Менең бе?

— Эйе. Слердең.

Карганак жўрексип, колдорын жайат.

— Одорлорго суу жайар керек — деп, качы айтты.

— Кижиниг кўчи ого жеткей не?

— Кўч жедер.

— Техника ба?

— Эйе, ол. Оның болужыла.

Карган төöчи бўдўнбестў кўлўмзиренет:

— А Коңго деп кижи керегинде уккан бедеер?

— Уккам.

База ла кайкап, карганак Ивановты сўмелў көстöрилe ширтейт.

— А койлор кайчылаар ордына, улуска жеткер эдип турган машиналар керегинде уккан бедеер?

— Эйе, уккам.

« Райкомның качызы Урзалиев Муса айткан — деп, Иванов сананат. — Акыр, ол туштa ол база нени куучындаган эди? Ээ, көскö илинбес, колго кирбес молдолор улустың санаа-шўўлтезин канайда булгаганы керегинде айткан ошкош эди. «Кудайдың ийген жалкыны эмей ол. Машина деп немеле кайчылаза, койлордың тўги де öспöй барар...» Оноң улам ол жыл аймактың колхозторының көп сабазы механический кайчыларды тузаланарынаң мойноп салган. «Бис партийный ээжилер аайынча колхозтордың председательдерине, парторганизациялардың качыларына кату жакылта эткенис — деп, Муса айткан. — А олор дезе колдорын жайгандар: «ажарынбай калганыс. Эл-жонды политически тазыктырар иште жедикпестер болуп калган. Молдолор бистең акалап ийген». Бу учуралдар керегинде Муса соот эрмек аайлу куучындаган эди. «Кериктенбегер, былар» дейтени — оның сöстöри эмей база».

— Койлор кайчылаар машиналар да керегинде уккам, Амыр öрököн. Je койлордың тўги дезе эмди де сўп жат ине? Азыйдагызынаң да коомой эмес!

— Анғылу öйпö жетире дежет. Оның сонғында килең тас кураандар чыгары башталар. Чуйдың чölинде тынар-тынду немелер ончозы кырылып калар деп айдыжат. Андый эрмек-куучындар эмди де бар.

— А слер не деп бодойдыгар? Бойыгардың санаашӱӱлтегер бар ба, јок по? Шак бу кей калырашка бӱдӱп јадыгар ба?

Амыр тонының ӧмӱрин ача тартып алды. Қара чекпен пиджагының тӧжинде орден мызылдай берди.

— Бат бу!.. — Айтканы ла ол. Оноң, бир кезек сананала, айтканына кошты: — Мен слерди бу јуукта айылдажымның турлузында чайлап отурганаарды көргӧм. — База эмеш унчукай барала, айтты: — Кӱн элдең ле озо туулардың баштарын јарыдып јат. Қажы ла кижи ырысту болойын деп сананза, ол бойынаң бийик көдӱрилип алар учурлу.

— Је эмди суу јайары керегинде не деп бодойдыгар?..

— Мен алтай кижи. Слер меге јартын айдаар: бу машиналар сууны калју Эрликтең ойто блаап алар ба?

— Эрлик деп немени билбезим. Је ол кудай болзо — блаап алар. Бистиң советский машиналар кудайларга бӱтпей јат. А слер ол бир Эрлик деп немеге бӱдӱп јадыгар ба?

— Эр јажына ла бӱдӱп јӱргем. Бӱтпеске болбос. Мен — сегизендӱ.

— Айдарда јӧп мындый болзын: блаап алзабыс, слер бистиң јакшынак пропагандистис болорыгар.

Карган ӧрӧкӧнниң макатыган чырайында кӱлӱмји јарый берди. Ол колын сунат. Оның кургак, кату алаканы качының колын, агаш капкы чылап, кыпча тудуп ийди.

Јер ӧрӱмдеер иштер керегинде куучынду јанган председательдери колхозчылар сонуркап уткыган. Тодошев Јаңар бойының турлузына айылдаш чабандарды јууп алала, јер ӧрӱмдеер иштерди оның койлоры одорлоп турган јерден баштазын деп, некелтелӱ јӧп чыгарары керегинде шӱӱлте эткен. Айылдаштары дезе оның шӱӱлтезин јаратпай, беш серенкениң бирӱзиниң бажын сый тудуп ийеле, «Мыны кем чыгара тартып алар, оның турлузының јанынаң ӧрӱмдеер» дештилер. Је онызы учытӱбинде ойто ло Јаңарга једишкен. Айылдаштары арга јокто ло јӧпсингендер. Чабандардың јууцында јиит зоотехник кожо отурган. Бӱткен јӧпти чаазынга бичийле, ого туттурып бергендер.

Райкомго јууктап келеле, Николай Петрович кенете ченемел плантациязы керегинде эске алынды. Пионерлердиң звенозы, райкомның качызының јӧп-шӱӱлтезин аайынча, айыл ордынаң эмеш ле элбек јерге сула, кле-

вер ле тазылы јайбас пырей өлөң үрендеп салгандар. «Эмди оның аай-төөйи кандый не? Наташадаң байа сурап угатан немени. Ол өзүмдерди кичеерине улус артысты не?..»

Николай Петрович каалганың јанына токтой түжүп, айландыра штахетникле манап салган школдың эки кат агаш туразы јаар көрөт. Ого јетире бараргa јүс метрдең ыраак эмес болгон. Ол школ јаар басты. Он до алтам кире ырагалакта, кирнестеге чыга конгон Урзалиев Мусаның кыйгызы кийин јанынаң угулды.

— Николай Петрович! Слерди мында бир кижи сакып јат! Бүткүл час кире боло берген.

— Кем?

— Областной управлениениң јуртхозяйственный керектерин башкарар начальниги Сергей Иванович Куранов.

— Бүткүл час дейдиң бе?

— Эйе — дейле, Муса сенектең түжүре јүгүрип, үнин јабызадып айдат: — Та неге де эмеш чуулду болгодый. «Кызыл таңда» ла база кандый да колхозто болгон.

— Айдарда, бүткүл частың туркунына сакып јат дейдиң бе?

— Эйе, оноң ас эмес, Николай Петрович. Мен слерге телефондоорго санангам. Кандый бир јеткер болуп калды эмеш пе деп бодогом.

— Је, бүткүл час болзо, оның бош өйи бар эмтир — деп айдала, Николай Петрович школ јаар басты. — Он беш ле минут. Оноң удабазым...

... Эмди тура јиит те болзо, је үй кижиге јүзүндеш ак чырайлу Куранов Урзалиевтиң столында отурала, көзнөк өткүре көрөт. Муса Ивановко канайда једишкенин, ого та нени де меңдештү айтканын ол көрүп отурган. «Мениң келгеним керегинде айткан болгодый» — деп, ол сананды. Је Иванов бир ле кезекке токтой түжеле, та нени де айдып ийеле, оноң ары түрген база бергенин Куранов база да көргөн.

— Хм, өйинең өдө берген эмтириң, Иванов, — деп, ол тижи өткүре кимиректенип, тартып отурган папиросын коксалгышка уужай тудуп ийди. — Бу кылыгыңды мен качан да тегин таштабазым. Билип јүр. Мында сакып отурганымды билзең де, кандый да бойыңның керектериңе болуп, школ јаар база бердиң бе?

Јамыркак ла теркек те болзо, Куранов аай-бажы јок коркунчак кижи болгон. Оноң улам, бу кекедүлү сөс-

төрин јаңгыскандыра кимиректенип айдала, ол эжик јаар јалтамчылу көрүп, оноор түрген барып, оны јулругыла ача согуп ийди. Коридор ээн болгон. Кайда да парадный эжиктиң ары јанында ойто једип келген Урзалиев табышту јөткүрип ийди. «Бачымдабай јат. Тоомјы билбес качызы керегинде меге канайда эптү төгүндеерин ажындыра сананып турган болор» — деген шүүлте Курановтың меезинде элестелет. Ол эжикти чеберинең ойто јаап ийеле, эки колын белдестенип алып, јолдой јайып салган кебистиң үстүне ары-бери гелчий берди.

«Је ол өйдө ого не керек болды деп айдар? Айылдаштар болгоныс. Экилебис качылар. Јакшынак најылар да болор аргалу болгонывыс. Ол педант. Айса, орденле оны кайралдабай, айылдажын, Курановты, кайралдаганына күйүнген болор бо? Эйе, чын, ол туштa «Крестьянка» колхозтың чочколор өскүрер фермазының ады-чабы бастыра крайга јайылып турган. Төрөөр чочколоры талдама болгон. Арбынду кожулталар. Экскурсиялар. Катандаш деп неме айдары да јок көп болгон. Соцдоговор канайда бүдүп турганын шиңжүлегендер. Је, ол соцдоговор неме беди! Оноң, сениң районыңа барар туштa мен комиссияның башкараачызы болгом. Је мен кажы ла јикке кирерге кичеенбедим ине. Бухгалтерский бичиктердиң кажызын ла каспагам. Колхозчылардың айылдары сайын да јүрбедим. Чүми јок керек. А сен дезе аай-бажы јок калаптанып чыккаң. «Куранов — көөрөм кижи. Курановтың бастыра районы сок јаңгыс фермага болуп, иштеп јат. Куранов партийный организацияларлың качыларының оозын туй бектеп салган...» Оноң крайкомго јеткен. Сениле мөрөйлөжөргө ол туштa мени та кандый көрмөзи тартып ийди болбогой. Өскө дө айылдаштарымла мөрөйлөжөр аргалу болгом. Ол Митрофанычты алзаң... Буурзак кижи болгон. Ол бир официальный немелерди керекке де албайтан. Бойы аччы да, балыкчы да. Најылары ортодо айдатан јаңгыс ла анекдотторыла кижини талганча каткыртып салар.

Өткөн јылда мени райкомның качызына тутпагандар. Оноң улам меге ижимди база ла такып МТС-тиң старший агрономынаң баштаарга келишкен. А сен дезе, изү күндер алдында барометрдиң саадагы чылап, өрө көдүрилгең. Крайкомго алгандар. Оның соңында ВПШ-га аткаргандар. Эмди сен недең улам кенетийин ойто ло райкомның качызы болуп калгаң? Сени ајарбай калгандар ба, күлүгеш? Айса, бойыңның күүнинле келген

бе? Је канайдар, Николай Петрович. База ла менле кожо иштеерге келижер туру. Билип туруң ба? Айалгаларыбыс селижип калганы иле. Өлбөдим. Өлбөзим де. Мен — специалист. А сен керде-марда јаскалып, качы ижиңнең чыгып калгадый болзоң, кайдаар барарың? Хм...»

Эжик өткүре табыш угулды. Урзалиев кирип келди.

— Николай Петрович сүрекей сураган — деп, Муса колдорын јайа тудуп, күлүмзиренди. — Он беш ле минут кирези сакып алзын деген. Ол школдо... ээ, эптүүнче айткажын, јаан эмес участок јер үрендедип салган. Ченемел. Качыларды ла үренчиктерди ого јөптөп алган. Ол ло бойынча эксперимент өткүрип јат...

— Јилбүлү эмтир — деп, Куранов көстөрин сыкыйтып, Урзалиевтиң көзине ченелтелү ле узак көрүп, айтты: — Ол анда нени экспеременейт не?

— Је, нени деер — деп, Урзалиев терең үшкүрип айдала, бурулу кижи чилеп, күлүмзиренет. — Бу јерде качан да өспөгөн, өзөр дө аргазы јок өзүмдерди ченеп јат.

— А чокумынча айтса, нени?

— Је сула, јүзүн-базын культурный өлөңдөр.

Куранов көзнөк јаар бурылып, көстөриниң кырына оромды ајыктап, сабарларыла көзнөктиң рамына тибиредип, нени де сананат. Јолдо боромтык тоозын. Андый ок боро өңдү саман туралар. Ончозы ого карыкчалду көрүнет. «Шак бу ээн јерде эксперементтиң јеңүлү болорына кандый ижемји бар? — деп сананып, Куранов күлүмзиренет: — фантазер!» — Оноң кыскарта кимиректенди: — Калас ла неме, райкомның качызыныңг сооды... Урзалиев јаар ойто бурылала, јымжагынаң кошты: — Мен слердиң јереерде — јаңы кижи. Јарым јылдың туркунына јүк ле јуугындагы райондорго јүрерге келишкен. Јартын айткажын: слер арай ла бийик јерде јуртап јадыгар.

— Талай кемине көрө эки мунга јуук — деп, Урзалиев унчукты. Оның үнинең мактанганы билдирди. «Бот кандый бис. Јуртап јадыс. Кем ле јок. Кородош јоктоң» дегендий.

— Јүректең оору улуска мында, байла, јадарга күч болор, а?

— Бийик айалга јүректи кајап јат.

— А Иванов кандый јүрү? Кем јок по?

— Керек дезе Калгытуда да болгон. Таң атту.

— А онызы не? Бийик јер бе?

— Сыранай ла ыраак деген јурт. Мынаң эки боочы ажыра. Кош-Талдаң эки јүс километрдең ажыра јерде. Таң атту барып келген.

Куранов сыгырып ийди.

— Улус анда нени эдип јат?

— «Кызыл мөрөй» деп колхоз бежен муң койлу. Үч муңнаң ажыра сарлыктар, уйлар, јылкы мал азырап јат. Бай колхоз.

— Бат ол колхоз јаар јол эдери керегинде сананар керек болгон. А слер дезе кандый да эксперементтер эдип јадаар. Андый эмес пе?

Урзалиев унчукпазынаң күлүмзиренет.

— Слер скважиналар керегинде јүреер бе?

— Эйе. Туза болотоны кандый ла болбогой.

— Калас ла акча-јөөжө лө ал-күч чыгымдаш болор деп, карган улус айдыжат.

— Је бот, көрдиң бе?..

Кайда да коридордо эжиктиң ич самогы тырс этти.

— Николай Петрович једип келди! — дейле, Урзалиев эжик јаар болды.

Иванов ло Куранов, азыйгы најылар чылап, тушташтылар.

— Акыр, бис экүниң тушташкан күннең ала канча öй öтти не? — деп, Иванов эске алына берди.

— Бир он јыл болуп калган болор.

— Эйе, чын — деп, Иванов бажыла кекийт. — Ол бир МТС-ке ле көчö берген бойынча, јоголып калгаң...

— Бат эмди көрүп јадың ине, ойто ло öрö чыга конгом — дейле, Куранов күлүмзиренип, сары сүрүк јаңы портфелин столдың üстüне чачып ийди.

— Чыга конгóның коомой эмес эмтир. Коомой эмес — деп, Иванов көкүдүлү айдат. — Мен сениң учун сүүнедим. Иш-тош эмди сенде көптöй берер туру. Бистиң бу агаш-ташту Алтайыска бүткүл Европа бада бергедий.

— Јүрүжер јолдордың ыраагы... баш болзын — деп, Куранов туура көрöт. — Кажы ла район бойыныҥ алдыҥ башка айалгалу.

— Иштер көп. Неденг баштаарга турың?

— Хозяйствоlорды специализировать эдер керек деп сананадым. Ар-бүткеннің айалгазы аайынча анчадала јаан астам берип турган бөлүктерди тыгыдар керек.

— Кайсын... Онызы чын.

— Бот андый. Записка бичип јадым. Обкомның бюрозына јöп-шүүлтелү бараргa турум.

— Ол до јараар, чын шүүлте.

— Бу керекти обкомныҥ качызы сүрекей јарадып туру ошкош. Бис оныла экү качан ок јуук таныш улус аайлу болуп калганыс.

«Эйе. Онызы сеге сүрекей јаан учурлу. Јок, карындаш, сен эмеш те кубулбаган эмтириҥ» —деп, Николай Петрович сананды.

— Бистиҥ шүүп тапканыс керегинде уккан бединҥ?

— Јүк ле табынты керектер эмес пе ол? — деп ,Куранов күлүмзиренет. — Чынын айткажын, мен нени де укпагам да, билбегем де. Оноҥ мен... бис јогынаҥ Новосибирскле јөп эдип алгандар. Качан ок «Бурводтыҥ» чыгартулу улузын алдырып алгандар — дейле, ол Иванов јаар кезе көрөт. — Сен чуулдаба, Иванов, је мен бодозом, бу јакшы ла керек эмес.

— Је, је, јүргүзе ле берди — дейле, Иванов каткырды.

— Мениҥ ордымда болгон болзоҥ, сен де анайда айдар эдиҥ. Кече мени Громов алдырган. «Сениҥ мында отуружыҥ јеткен! Кош-Талда Иванов бүткүл революция эдерге шүүнип алган» деди.

— Је баштапкы качыга мен телефондогон эдим. Громов ончозын билер.

— Ол билер ле, а мен дезе туура туруп калгам. Кандый да болзо, мен сеге управлениениҥ начальниги бе, айла пешка ба?

— А чалдыра, бу сен кандый тарынчак кижи болгоҥ? Јамыркактыҥ јарбызы дейтен бе? Је кем јок. Өөркөбө. Оныҥ ордына биске болуш эт.

— А мойноп ийзем канайдарыҥ?

— Мойноор аргаҥ јок болор деп бодойдым.

— Онойып бодойдыҥ ба? — деп, Куранов качан ок јөпсинчек үниле кимиректенди. Оноҥ блокнодын кодорып алды. Страницаларын шылырада ачат. — Мында база бир керек бар. Ол бир јердиҥ ады кандый боло берди?.. Карагай беди. Чын ба?

— Эйе. Андый јер бар — дейле. Иванов айылчызы јаар сакылталу көрөт.

— Чын. Сүрекей јаан ак јер. Беш јүс гектарга шыдарлажар. Чын ба? Јакшынак кара кыртышту. Је анда улус нени эдип јадылар?

— Өлөҥ өскүргилеп јат— деп, Иванов јартады.

— Не керек өлөҥ? Кандый андый шалырт гузаланыш? Оноҥ ненииҥ учун колхозчылар ол јерди сүрбей, јүк ле культивировать эдип јадылар?

— Је бат, чын ла нениҥ учун болгонын јартаарга эрмектежип көрөли.

— Је ондо нениҥ эрмек-куучыны болотон! Анча кире элбек јерге өлөҥ ӱрендебеј сула эмезе арба ӱрендезин деп, мен колхозтыҥ председателине јакылта берип салгам. Аш — өлөҥ эмес. Онызы, јаш балага да болзо, јарт. Фураж. Кандый макалу азырал!

— Јакылта эдерине арај ла меҥдеген эмтириҥ, нөкөр начальник — деп, Николај Петрович соок то болзо, је токуналу ӱниле айтты. — Токтодорго келижетен туру.

— Акырзаҥ ла. Токтодор дегениҥ не? — деп, Куранов кайкай берди.

— Көп чӱми јоктоҥ ло. Тургуза ла колхозко телефондоп ийерим.

— Онызы бойыҥда туру — деп, Куранов чуулдана береле, карманынаҥ колпладын ушта тартып, кенете терлей берген маҥдайын арланат. — Онызы бойында. Је бодонып јӱр. Бу керектеҥ улам сеге јаан тӱбек болордоҥ айабас.

— Меге кекенип, мени коркыдарга јарабас, Сергей Иванович. Давай аайлажып алалы.

— А мында аайлаар да неме јок! Өлөҥдөр ӱрендеер эмес, мажакту аштар кыралаары керегинде облисполкомныҥ текши шӱӱлтези бар. Јарт па?

— Билерим мен ол шӱӱлтени. Билерим.

— Айса сеге оноҥ до коомой болор, нөкөр Иванов...

— Је бисте бойыстыҥ шӱӱлтебис бар.

— Бу айалгада сен эмеш өйинеҥ ӧдӧ бердиҥ ошкош, кару најым. Эмеш ажа кондыҥ ошкош.

— Андый деп бодобойдым. Јӱрӱм бисти анайда ӱредип јат.

Куранов райкомныҥ качызы јаар јилбӱлӱ көрӧт.

— Карагайда өскӧ улустыҥ кинчектерин тӱзедип јадыс. База ла кезек өйдиҥ рыцарьлары келеле, бастыра сай-кумакты аҥтара сӱрдӱрип салган. Андагы јерлердиҥ өзӱмге јемиттӱ кыртыжыныҥ калыҥын билериҥ бе? Билбейтениҥди иле көрӱп отурым — дейле, Николай Петрович бир кезекке унчукпай отурды. — Он — он беш сантиметр — деп, кенетийин чуулду айтты. — Он беш! А олор дезе тереҥи 25—30 сантиметрге јетире сай-кумакты аҥтара сӱрдӱрип салгандар. Је оноҥ уч-тӱбинде не болуп калган? Сеге јартаарга керек јок деп иженедим... Бат андый. Ол бир команда береечилер дезе иле јарт шылтактардаҥ улам, кара јыраныҥ ортозына ка-

лыгылай бергендер, а колхоз дезе эмдее ле чучӱрап јат. Ол сениҥ айткан Карагай деп јалаҥ он муҥ центнерге шыдарлажар ӧлӧҥ берип туратан. Ол командующийлерге одус јетинчи јыл болгон болзо, а? — дейле, Николай Петрович Куранов јаар кезе көрӧт.

— Сени, Иванов, мынча кире јаман сагышту кижи деп мен качан да бодобогом — дейле, столдоҥ чазындарын јуунадып, Куранов күлӱмзиренет. — Ого јӱк койлорыгды амыр-энчӱ тӧрӧдип аларга сӧзиҥди берип турыҥ ба?

— Мен качан да, кемге де болзо сӧс бербейтен эдим.

— Је ого јӱк районныҥ молјузын — деп, Куранов эрмегин баштайла, катап ла чаазындарын алгас көстӧриле ајыктай берди.

— Бисти көп туштарда кудайдыҥ быйаны тӱзедип турганы коронду...

Куранов күӱн-күч јоктоҥ күлӱмзиренди.

— Мындый сӧстӧрди мен райкомныҥ качызынаҥ угарым деп бодободым? Кандый саҥ башка ӧйлӧр башталган!

— Канайдар — деп, Иванов күлӱмзиренет. — Башталганы коомой эмес ошкош. А барометр? — дейле, ол стенеде илип салган прибор јаар көрди. — А ол дезе јаҥыс јерге јаба тоҥуп калган ошкош стрелказы эки конокко улай јаҥыс јерде. Айдарда, коомой айалга болоры јарт.

— Јааш болотон бо?

— Јок туру! Кар тӱжер болбой.

— Андый болзо коркушту эмтир — дейле, Иванов кӧзнӧк јаар бурылып, Чуй бажыныҥ мӧҥкӱлери јаар көрди.

— Је бат. Качан ок бӱркеп ийген — дейле, Иванов сабарыла таскыл кырлар јаар уулады.

— Хм. Мындый ӧйдӧ шуурган болоры чын эмеш пе? — деп, Куранов серемјилӱ эрмектенди.

— Бийик јер ине.

— Је, кем јок — деп чек ле амырынаҥ айдала, Куранов ӧрӧ туруп чыгат. — Ол бир Каравайыҥныҥ аайына мында бойыҥ ла чыгар турыҥ...

— Карагай — деп, оныҥ јастыразын тӱзедип, Иванов күлӱмзиренет. Куранов колын јаҥып ийди.

— Андый да болгой. Ого јӱк айдып берзеҥ: бу акайастыҥ алдында кижиниҥ күӱнине јарамыкту не бар?

— Күӱниҥе дейдиҥ бе?

— Эйе. Аңдагадый, балыктагадый. Мен бодозом, кемге де болзо, јайым јўрер айалга керек ине.

— Кажызы да јеткил. Је ого качан баратан? Сенде ӧй бар болзо, — ўйдежеечи эдип, Урзалиевти айбылап берейин.

— Экинчи качыны ба? Је сен андый јылбўге јайылар эмезиң — дейле, Куранов кўлўмзиренди.

— Бис кижи инебис...

— Је болды... Мен тургуза ла сеге бўдер болорым деп пе?

Олор најылар аайлу јакшылажып айрылыштылар.

— Је кандый да болзо, ол бир башталгага бўдўп јадың ба? — деп, машиназына отурган соңында, эжигин јаппай, Куранов сурады.

— Неден де болзо, баштаар керек ине — деп, карууна айдала, Иванов аймактың тӧс јуртының оромының учынаң ла ала башталып јаткан чӧл јаар санаарказту көрӧт. — Мени чындап ла јаңыс кудайдың берген салымына иженер кижи деп бодобогор — деди.

Јирмезинчи бажалык

— Акыр, Урмат, — деп, Борис магазинниң јанына туштажала, оны токтотты. — Мениң отчедымды угары керегинде сен чын айдадың ба? Таңкыла. Јаңы, болгарский сигарет — дейле, шалырууш калайлу пачканы тўргеп јара тартып ийди.

— Эмдиге ле алаңзыганчаң ба? — деп, Урмат кайкай да берзе, оның сигаредин алып, ол ло тарый камызып алды. — Комитеттиң јууны эртен болор.

— Мен сеге чынын айдадым: неге де јарабас керек баштап јадың.

— Нениң учун?

— Бойыңды байагы бир кудайзак мусульман кире бодонбо. Мен тенек эмезим ине — деп, Борис чала чугуллу айдат. — Сениң амадууңды иле көрўп јадым.

— Оңдоп ло турганым јок. Јартын айтсаң.

Кергилов нени сананып турганы керегинде билип ийсе, Урмат јажытту кыјырантып, серене берди: «Оны бис сыргалјызының көзинче уйатка саларга шўўжип алганыбыс деп бодоп турганы чын эмеш пе? Оның санаашуултези андый болзо, онызы...»

— Тана ба? — деп, Урмат јалтаныш јоктоң ло кезе көрўп сурады.

— Эйе.

— Андый болзо, Кергилов... андый болзо, сен бистиҥ комитедис керегинде сӱрекей јабыс сананып јадыҥ — деп кимиректенип, јетире тартпаган сигаредин чоҥчойыла былча базып ийди. — Эмезе... Эмезе сен качан да ак-чек кӱӱндӱ комсомолец болбогоҥ.

— Врачебный пункттыҥ ижи керегинде комсомолдыҥ комитединиҥ алдына отчет берер учурым јок — деп, Кергилов ачынчылу ӱниле айтты. — Иш аайынча мени райздрав ла облздрав шиҥжӱлеер учурлу. Эмезе албатыныҥ су-кадыгын корулаар министр. Бот андый, најым.

— А бис дезе сенеҥ некеерге јарабас неме сураарга сананбаганыс та — деп, Урмат каруун јандырды. — Сен биске советский врач кандый болор учуры керегинде лекция кычырып берериҥ. Јарт па? Комитетте туштажарына јетире јакшы болзын!

Кергилов ырап брааткан Урматты бир кезек ӧйгӧ кӧрӱп турды. Оноҥ ээчий јӱгӱрип, једижип алала, кошток басты. Качан ок јабызай берген ӱниле эрмектене берет:

— Ӧӧркӧбӧ. Је, јап-јарт билип јӱр: Тананы мен кеҥге де бербезим. Мен оны сӱӱп јадым. Онызын оҥдоп алар арганаҥ бар ба?

Эки чыткыды изӱ согулып, нени айдарын Урмат таппай барды.

— Неденҥ улам оҥдобос болотом? Сӱӱп ле јӱргейиҥ. Меге керек беди, — деп, Урмат айдып ийеле, бойына бойы кородой берди. Тамагын кеҥиде јӧткӱрип ийеле, та неденҥ де улам Кергиловты «слер» деп айдарына кӧчӱп, ӱҥгӱр эрмектенди: — Алдынаҥ бойыгардыҥ шӱӱлтегерди общественный керекле качан да болзо булгабай јӱрӱгер.

Кергилов Урмат јаар кылчас эдип кӧрӱп ийеле, туура баштанды. Урмат дезе оныҥ андый кӧрӱжин иле ајарып, бойында сананды: «Кӱлӱмзиренип ийиҥ бе? Је керек беди, кӱрӱм!»

— Бот мындый болзын, доктор, — деп, ол кату ӱнденди. — Јӱзӱн-базын шӱӱлтелер сениҥ кӱӱниҥди булгабазын деп, мен комитеттиҥ јуунында болбозым. Бӱгӱн Кош-Талдаҥ ӱренчиктер келер. Комитетти Коля ӧткӱрип салар. Мен слерге чаптык этпезим.

— Урмат! — деп, кенете Кергилов ӱнин јайнуулу кубултып, эки алаканын тӧжине јаба тудат. — Бир јаманымды ташта. Мен јастырып турган болорым ба?

— Jок. Сен јастыра сананып турганың јок, Кергилов. Јастырбай јадың.

... Борис ол ло энгирде Танала тушташкан. Ол туштажу сүрекей кыска болуп калды. Андый айалгаларда Урматтың айдатаны аайынча: «Эзендежип, эрмек айдарга јеткелекте, јакшылажып јанарга келишкен». Айса болзо, бу айалгада Тананың бир де бурузы јок болгон. Ол јуукта јаңы ла Қасымкановло эрмектежип јанган. «Баймуратова өрөкөнлө туштажып кел» деп парторг јакыган. «Қарганак бир де шылтагы јоктоң аймакиспол-комның председатели Тысовко комудалду барган эмтир. Пенсия аларга некежер күүндү ошкош. Онызын бис бого бойыс та көрүп салбай. Эмеш ле сакып алзын. Эм тура правление јуур чөлөө өй дө јок. Турлулар сайын ончозы сала бергендер. Мен де бүгүн бюроның јуунына атанып јадым. Јол ыраак. Бойың билеринг. А Бабырганов дезе боочы ажыттай, ыраактагы турлулар јаар јүре берген. Сеге кату јакылта: карганакты токунадып сал. Анда ол јүзүн-базын эрмек эдип јат. Је оны оңдоор арга бар. Јүрегине корон түшкен кижи не...»

Тана Көк-Өзөк јаар атанар алдында, комсомолдың комитеди керегинде Лиза ла Борисле кожо куучындажып отурган.

Лиза үредүниң итогы аайынча кандый да ведомость бичип отурган. Јылдык отчет ошкош. Бойын айландыра тетрадьтар, пландар чогуп алган. Телкем кыптың ичиле ары-бери баскындап, Тана Көк-Өзөк јаар бararга шыйдынат. А Борис дезе оны ээчий базып, араайынаң кимиректенип јүрди.

— Је кандый да болзо, Қасымканов Јогорды күске јетире артырып салар деп шүүнедим. Айса болзо, сагыш алынар болор бо? — деп, кенете Лиза эрмектенди.

— Ол уулчакка мен де килейдим — деп, Тана эрмектене берди. — Баштагы јаан да болзо, кичееңкейи бар.

— Санааркагадый ла шылтак јок ошкош мында — деп, Борис таңкызын камызып, күлүмзиренди. — Бу јажыма көк-тенек немелерди көрөр дө күүним јок болгон эди.

— Је ол тоң ло көк-тенек эмес. Јажы јеткелегинең улам, эмезе өйинең өткүре баштак болгонынаң улам андый болор бо? Психологиязынаң...

— Хм! Психология! — деп, та недең де улам бу куучынды Борис кыјыраңтып угат. — Оноң таскамыр айалга деп база айдарыгар. Чын ба? Тфүк! — деп, ол

туура түкүрет. — Калас ла шүүлте ончозы. Слердиң педагогикаар аайынча бисте кök-тенектер чек јоголып калган дежедеер. «Аш — кылгада, кижи — балада көрүнер» — деген кеп сöс бар. Мен ого бүдедим. Керсү бала — кабайдаң ала көрүнер.

— Слердиң шүүлтегерле болзо, бис, воспитательдер ле үредүчилер, калас ла тегин иштеп јадыбыс па? — деп, Лиза чала туктурылып, јүзи кызарып, айтты.

— Јок, нениң учун — деп чала јымжак күлүмзиренип, Кергилов ого айтты. — Слердиң керегеер чындык. Слер методика аайынча иштенип јадыгар.

Оноң бойы Тана јаар көрöт.

— Сен ого тарынба, Лиза, — деп, Тана токуналу айдат. — Бистиң докторыс бүгүн чала кату сыркынду эмтир...

Оноң кемле де јакшылашпай, эжиктең чыга коноло, Тана чакыдагы ээрлү адына барып, јеп-јеңил минип алды.

— Тана! — деп, кыйгырган бойынча Кергилов ээчий чыга коноло, барып үзеңиденг ала койды. — Тана, мен сени чек онгдобой јадым. Јартын айткажын, сен кандый да саң башка болуп калгаң. Мен чек ле кайкап јадым. Сен мениң күүнимди билериң ине...

— Билерим, Борис,.. Је — Тана кабактарын сүмелү кödүрип ийеле, камчызыла јаңгып, тапчыланды. Ылгым јорукту ады оны оромның ортозыла учурта берди.

... Касымканов айылында ажанып отурган. Көзнөк öткүре Тананы көрүп ийеле, столының кийининең чыгып, эжик алдына оны уткып алды.

— Анда Кулийага айдып бар, Тана. Бис оны койлорынаң айрыбазыс. Јакшынак болушчы бererис. Эм тура Урмат ого комсомолдор ийер. Олор койлорды кичееррге болужар. Бат анайып токунадып сал...

Тана јакылтаны бүдүрер болгон. Је ырада јортып браадала, кайкаганду сананат: «Бу канайып турган кижи болотон? Та неденг де јалтанып турган ошкош...»

А Касымканов дезе чындап та бойыныг үренишкен, тактап салган орук јолынаң астыгып калган. Оноң улам калганчы күндердиң туркунына эки будыныг алдында эжилип јаткан сай көчкöниң üстүле базып брааткандый. Түш јериндеги чилеп, кандый да некештең качып, оноң ырап алар аргазы јок аайлу. Улусты тудушла сезиктү ајыктап јүрет. Кандый ла кижиле эрмектешкенде, оныг сöстöринең сезиктү серемји табарга кичеенип јүрет.

Оноң эш неме таппай салала, эмеш токунадынза да, је узакка эмес. Айылында сүре ле чуулданат. Оору эмеге ни өбөгөниниң кылыгын унчукпазынаң ла көрүп јадат. Обөгөни кыјыраң сананар болды. «Је сен неге јүүлип јадың? Кем де, кыңыс та этпей јат ине...» је ол ло тарыйын санаазына өскө шүүлте эбеле берет: «А Бабырганов не дегей не?»

Сакылта јоктоң ло Коля келди. Баштап ла эске киргени: Јогорко!

— Өрө базып отур. Ажан! Мойножорго јарабас! — деп, Касымканов столының јанына отургуш јылдырат.

— Јакшынак ок јаң—дейле, Коля күлүмзиренип, илү деги колјунгушка барып, колдорын јунат. — Бистиң ада-өбөкөлөрибис јакшынак ок јаң артырып салган деп айдадым. Оны мынаң ары чеберлеп болгойыс не?

Касымканов стол јаар көрүп, ончозын оңдоп ийгендий отурды.

— Јакшынак јаң. Оны кыйалта јоктоң ло чеберлеер керек. «Айылдың ээзиле кожо отурып, чайлап албаганча, айылчызы келген керегин айтпас јаңду болгоны јакшы ла. — Ол керегинде Касымканов тургуза ла сананып отурат. — Коомой керектү келген болзо, ол сениң курсак ичер күүниңди јандырбас. Каршу санаалу келген болзоң, унчукпазынаң ажанып ал, айса болзо, јүрегиң јымжап, јүргеери токунап калар. Сүрекей јакшы јаң».

Онызын Коля да билетен болгон, је бойының канчын јиит болгонынаң ба, айса јаңы јүрүмниң айалгаларынаң улам ба ол айыл ээзиниң шакпыражын сезиктү көрүп, күлүмзиренет. «Оңдоп јадым. Је келген керегимдя түңей ле айдарым». «Айдар күүниң бар болзо, айдып ла отуратан» — деген чилеп, Касымканов көстөриле јөпсинет.

— Мен Кергилов керегинде јүрүм — деп, Коля унчукты.

— Доктор бо? — деп, Касымканов чочый берди. Карууна Коля бажын кекиди.

— Комсомолдың члени болгон адында, комитетте оның отчедын угарга турубыс.

Касымканов Коля јаар серемјилү көрөт. «А сен нени билериң? Комсомол комитедеерде кандый керектиң јартына чыгып алдаар?»

— Кергилов бойының ижинде эмеш тееркеп, кичеенбей турганы бар ошкош деп бодойдыс — деп, Касымкановтың серемјилү көрүжиниң карууна Коля айдат.

«Слерге Кергилов нени калырап бербес деп айдар. Санаазы бир кезек өйгө орныга берер туштa Азат ого бойыныҥ јажыдын айдып та ийгенинеҥ мәат јок — деген шүүлте Касымкановтыҥ санаазына эбеле берди. — Јок. Энделген санаазы орныкпай ла өлүп калган ошкош эди. Је андый да болзо...»

— Партийный комитет Кергиловтыҥ ижин шүүжип угарынаҥ бир де туза көрбөй јат. Ол бастыра күүнин салып иштеп јат. Чын ба? Улустаҥ да комудал јок. Јок, слердиҥ шүүлтегер неге де јарабас.

— А нениҥ учун јарабайтан? — деп, Коля туруп чыкты.

— Парткомныҥ шүүлтези андый — деп, Касымканов кату айдала, Колянын айагына база катап чай уруп берди. — Чайла ла, неге меҥдештү туруп чыктыҥ? — деп айдала, күлүмзиренип, бойыныҥ токунаазын көргүзерге кичеенет. — Оныҥ кандый јастыраларын түзедерге шүүнип алгандар?

Коля чуулдана бергенин эрик јокто көргүзип, экинчи айак чайды ичеринеҥ мойноп ийеле, отургужын туура тартып салды.

— Оны билереер бе, чүмеркеги јаанай берген моҥус. Комсомолдыҥ ижинеҥ чек туура чыгып, алдынаҥ бойыныҥ керегине кичеенет.

Касымканов каткыра берди.

— Оо, карындаш. Андый кылык эткени учун каруна тургуспайтан. Чүмеркей берген дейдиҥ бе? Андый болзо, оныла јүк ле нөкөрлик аайынча эрмектешсе де јеткил болор эмес пе? Мынча кире официальный тургузыш неге јараар?

— Мен билерим. Тееркек, јамыркак болотонын түзедерге күч неме. Комсомолдыҥ дисциплиназыныҥ графазына, уставтыҥ төс ээжилерине келиштирип болбос неме. Је түҥей ле оны текши шүүлтеге тургузар керек! — деп, Коля айдат. — Ого јаба оныҥ ижинде сүрекей јаан јастыралар бар.

— Кандый јастыралар? Ол турлулар сайын сүре ле јоруктап јат, мен билерим. Больницада — кыйык-бычык база јок.

— Кижиниҥ ого јүк санаазын орныктырып болбогон соҥында, оныҥ ижинде кыйык-бычык јок деп айдарга јараар ба? — деп, Коля удура сурады. — А кан? Ненин учун Кергиловто ажындыра белетелген кан јок болуп калган?

Касымканов отурган јеринең туруп чыгала, јажыла да, јамызыла да јаан кижи болуп, алаканыла Колянын јардына таптайт:

— Куйбурбагар, уулдар. Врачтар керегинде бичилбеген ээжилер бар: олордың иш-керектерин, кылык-јаңын јарлаарга јарабас.

— Эмчилердиң јажыды ба? — деп, Коля јаңы ла јемире көргөн кабактарын көдүрип, соок күлүмзиренди. — А ол јажыт ажыра канча кире јаан керектер көрүнбей артып калатанын слер билереер бе?

«Слер, комсомолдор, алды-кийнин бодонбос улустар. Билзем де, унчукпай јадым» — деген шүүлтени ол Касымкановтың көстөринең иле көрүп турды.

— А бис дезе унчукпай јүрер күүнибис јок — дейле, Коля эжик јаар базат. — Онызын ундыбай јүрүгер!

Шак ла бу өйдө эжик бойы ача согулып, кыптың ичине Кергилов кире конды. Ол Коляны өткүрерге туура туруп алды. — Чаптык эдип ийдим бе? — дейле, Коля јаар серемјилү көрөт. Онызын сезип ийген Коля дезе, Касымкановко кезем айда салды: — Комитеттиң заседаниезин түңей ле өткүрерис. Бистиң планыбыс андый. Слер оны билеригер, нөкөр Касымканов. — Калганчы сөстөрин Коля тышкартынаң айткан.

Касымканов өнөтийин күлүмзиренип, бажын јайкап, терең үшкүрип ийеле, јаңы айылчызының алдына эки колын јайа тудат:

— Бат андый. Бу слер, Борис Күүгеевич, комсомолдордың комитедине нени эдип ийгенеер? Өрө базып отураар.

Оноң айылчызына отургушты јылдыра тартып берди. Кергилов кеп-чырайын кубултат.

— Мен бе? А не, куучын мен керегинде болды ба?

— Андый эмей аа. Мен эш ле неме оңдоп турганым јок.

Борис билер-билбес күлүмзиренип ийеле, «Урматла кожо олор эдер немезин таппай, јүзүн-базын шылтак бедрегилейт. Олорло уружардаң болгой, керектеримди де бүдүрер өй јетпей јат» — деген чилеп, колын јаңыйт. Оноң чырайын соодып, ижи керегинде кичеенип тургаңын көргүзип, казан-айактарыла уружып, унчукпазынаң кадалгак көстөриле эр улустарды карандыра көрүп отурган куп-куу чырайлу, каткак бүдүмдү Айгуль јаар ичкери болды.

— Мен слерге келгем, Айгуль. Су-кадыгаар кандый?

Мындагы берген таблеткаларымды јиген соңында оорургар јеңилди бе?

— Быйан болзын, доктор... Эмеш јакшы. Тыныжым да буулары токтогон — деп, Касымкановтың ўйи айдала, бажында јантыйа берген пладын кемзингендў тўзедет.

— Је јакшы. Чынын айткажын, мындадаң болгон эмдеш радикальный деп айдарга болбос. Слерге курортко барып келер керек болгон. Учына јетире эмденип алар керек. Је эм тура кем јок. Мен слерге өскө эм экелдим. Јаңыс эмге кижиниң организми тўрген ўрениже беретен эди.

Борис «докторский» сумалынаң целофанга ороп салган кандый да пакеттер чыгарып, айыл ээзи ўй кижиге берди.

— Азыйгызы ла чылап, кўнине ўч катаптаң. Курсак ичкен соңында.

Оноң Касымканов јаар көрөлө, токуналу кўлўмзиренип айтты:

— Менде эмди стационарниктер артпаган. Өрө туруп, бойлоры базып јўрер болуп калган улус арткан.

«Јакшынак кўўндў, кичееңкей уул — деп сананып, Касымканов бўдўмчилў иштенип турган Бористи ајыктайт.—Айылдар сайын керий базып јўрет. Оноң өскө кижи болзо, улустаң когызай берген больницазында кабинедине јажынып алала, романдар кычырып отурар эди».

— Бу мен не? Айгуль! — деген бойынча, Касымканов өрө туруп чыкты. — Кайда кайнаткан эдиңнең бейи сал! Столго јууктада отурыгар, Борис Кўўгеевич!—Оноң көзиле сўмелў имдеп ийди: — Аппетит јарандырып ийерге, эмештең ууртап ийзебис кандый не?

Борис ачу неме ичининең мойноп ийерде, айылдың ээзи оныла јөпсине берди:

— Элдең ле озо керектер. Оңдоп јадым.

Је койдың эдин јиириңең Кергилов мойношподы. Чыгып бараргa меңдеп турганы база јок. Ол Коляла тушташканы керегинде сананып отурды. Бористиң оңдоп ийгениле болзо, Касымканов неге де мойножып јөбин бербей салган. А Уланкин дезе — мынаң чуулы кайнап чыккан.

Јаңы јуукта сойгон койдың эдин тамзыкту чайнап, Коляла јаңы ла тушташканын Кергилов чек ундып ийген кижи болуп, бойының ижиндеги кўч айалгалар ла чаптыктар керегинде куучындап отурды.

— Колхозтың правлениези де, эмезе чокумдап айткажын, парторганизацияның качызы слер де биске, медиктерге, ајару этпей туругар деп, мен комудап болбозым — деп, Кергилов айдып, көзнөк јаар ајыкчыл көрүп отурды. — Је андый да болзо, бистиң больницабыс јап-јаңы оборудованиелү, лабораториялу, эптү јазалду стационарный клиника эмес деп айдар керек.

— Айса! — деп Касымканов бир де алаңзу јогынаң карууна унчукты.—Ого түңдегедий сомы да јок. Је андый да болзо, сениң ижиң сүрекей јаан каруулу иш деп мен бодойдым. Чын ба?

— Эйе, чып-чын — деп, Борис бажыла кекиди. — Јаан каруулу иш деп чын айдадыгар. Күч айалга учураза стационарда — консилиум. Өмө-камаала шүүжип, јөптөжип, диагнозты тургузып аларлар.

Касымкановко күски томоноктор чылап, бу өйдө өскө шүүлтелер амыр бербейт: «Эм тура јакшы күүндү келген аайлу көрүнединг. Јаңыс ла такып талайган бойынча, мени бого былча чаап саларга туруң эмеш пе? Койнында ташту отурган болорың ба? Айса сеге Азат, санаазы орныгып келер туштa, јеткериниң шылтагы керегинде нени-нени айткан болор бо?»

— Је мен де, өскө јиит специалисттер чилеп ок, санангам — деп, Кергилов чала шоодылган айас үниле эрмегин улалтат: — Бистиң крайда эң ле ыраактагы јака јерди талдап алар деп. Таң атту, ургун јаңмыр, шуурган, јут-јулакай күндерди керекке албай ыраактагы турлулар сайын шуңуп јүрер деп. Романтика!

Оноң бойы араайынаң каткыра берди. Касымканов то каткырат:

— Ыраак јолдордың романтиказы — деп, ол айдып, үстеле берген эриндерин арчуулла арланат. — Кезик аразында ол биске шорлу болуп айланат. («Кара сананып келгени јок ошкош — деп, Касымканов токунадынат. — Је андый да болзо, серемјилү: куучын сен керегинде болуп турганда, анда комсомолдордың комитеди нени таап, шүүнип алганын билерге канайып јилбиркебес болды, а?»).

— Эйе, онызын слер чын айдадыгар — шорлу — деп, Борис јөпсинет. — Оору кижи јаар ууланып браада, ого керектү болуш јетирип береринг деп, качан да болзо бүдүнер арганг јок. Бастыра инструменттерди бойыла кожо алып јүрерге болбос. Аптеканы — база. А оны, оору кижини, больницага јетирип турганчаң, көп өй өдүп ка-

лар. Је бу бир калганчы да учуралды алзагар. Мен не ле аргаларды бастыразын тузалангам. Керек дезе «канагту» тўрген болушты да алдырткам...

Је бу туштa оныҥ ўни ўзўктеле берди. Азатла болгон калганчы учурал керегинде эске алынары ого эмдиге јетире кўч те,токуналы јок то болгоны билдирет.

— Је канайдар оны, доктор, — деп, Касымканов киленгкей ўниле эрмектене берди. — Тыҥ санааркаба. Уур. Кўч. Онызын ончо улус билер. Сеге баш салактадарга јарабас — деп, ол буурзак бўдўлў ўшкўрип ийди. Оноҥ кенете эрмектенди. — Јакшынак чабан болгон. Канайдар. Ол ло бойынча оныҥ санаазы бир де эмеш ӧйгӧ орныкпаган ба?

Кергилов эриндерин кыйымктадып, кӧзнӧк јаар алгастала берген аайлу кӧстӧриле кӧрўп, бир кезек ӧйгӧ унчукпай отурала, кенете ойгоно берген чилеп, Касымканов јаар кайкай берген кӧстӧриле кӧрўп ийди:

— А, не дийдеер? Ээ, чын. Бир ле такып. Јўк ле тоолу минуттарга.

— Чын эмеш пе?! — деген сӧс Касымкановтыҥ кӧксинеҥ чочыдулу чыккандый угулды. Эмегени јаҥы ла кире берген тӧрдӧги кып јаар ол јалтамчылу кӧрўп ийди. — Сагыжы орныкпай ла ӧлўп калган дешкен јок по? — деп, Касымканов катап сурады.

— Уч-тӧрт лӧ минутка. Онызы чып-чын — деп Кергилов карууна айдала, Касымканов јаар ајыкчыл кӧрӧт. «Шак ла бу тоолу минуттарда мениҥ эткен јастырамды слер сезип ийдигер бе? Онызы олорго, комитеттеги уулдарга да јарлуузы чын эмеш пе?» — деген шўўлте оныҥ кӧстӧринеҥ иле билдирип турды.

«Је, айт ла ончозын. Сыранай ла коркушту сӧстӧрди угарга мен белен» — деп, Касымкановтыҥ сакып отурганын оныҥ калјуура берген кӧстӧринеҥ Борис сезип ийгендий билдирет.

— Ол нени де кимиректенген. Баланыҥ адын адаган ошкош эди. Мен самаатый бергем — деп, Кергилов ўзўктелиштў ўниле кимиректенет. — Је, не де болгожын, мен де темир эмес инем!

Касымкановтыҥ кӧстӧри эрий берди. Чырайы да јылып, оозынаҥ јылу, буурзак сӧстӧр угулып келди.

— Тоҥ ло карыкчал сананарга јарабас, доктор. Слерди кем јамандап, бурулап јат? Слер кижиниҥ тыны учун ат-нерелў тартышканаар. Је кижиле не ле болуп јат ине.

— Быйан болзын. Спасибо, нөкөр Касымканов — деп, Борис јарый берген үниле айдып, оныҥ колын эки колдоп алган бойынча, силкий берди. — Слер мениҥ јарындарымнаҥ бүткүл кайа таштый јүкти аҥтара тартып ийдигер! Чып-чын сөзим айдадым!

— Је бат, андый. Мениҥ бүдүрип јүрген ижим андый. Бис экүниҥ специальностьторыбыс түп-түгей айалгалу ошкош — деген сөстөриҥе јаба, ол Кергиловко удура јылу көрөт.

— Онызы чын, өрөкөн. Слер улустыҥ күүнин көдүрип јадыгар. Оо, онызы јаан учурлу! — деп, Кергилов көкүгендү айтты. Оноҥ јаҥы ла эске алынган керек чилеп, сурады: — Ээ, чындап: ол бир комитетте мениҥ јүрегимдеги балуны катап-катап чамыктырарын слер кандый деп бодоп туругар? Јараар ба, айла јарабас па?

Касымканов чала серемјилү сананат. «Азат балазын адабай, айса, өскө неме айткан болбозын. Мен комитет өткүрериҥе јөпсинип ийзем, сен анда јартын айдып ийериҥ бе? Јок, јок. Тургуза ла анайдарга јарабас. Оныҥ ордына сенийинче ле болгой...» Бойынаҥ ырада кемди де ийде салып турган чылап, колдорын ичкери сунат.

— Слердиҥ ижигер аайынча суракты шүүлгеге тургускадый шылтак бар деп партком бодобой јат. Токуналу ла иштегер, Борис Күүгеевич. Мен уулдарга айдып саларым.

— Быйан болзын — деп, Кергилов јеҥиле берген јүрегинеҥ айдала, көзнөк өткүре чөл јаар көрүп, эрмегин оноҥ ары уулалтат: — Тодошевтердиҥ турлууна барып келер керек болгон. Сыргачы өрөкөн кандый отуры болбогой. Фельдшерим удап јат. Стационарды јаҥыс Варварага канайып таштаар.

— Онызы чын — деп, Касымканов јөпсинет. — Сеге Танала туштажар керек. Ол кече ле энезине барып келген. Эрмектежигер. Айса бararга да керек јок болуп калар.

— Ол Азаттыҥ энезине барган эмес пе? Көк-Өзөккө? Айдарда, чындап та, мен онызын туштажар турум.

«Је бот, керек эмеш аайлана берди ошкош — деп, Касымкановло туштажып, ажындыра эрмектешкенине сүүнип, Кергилов сананат. — Мениҥ јастыраларымды кем де билбес. Кем де! Јүрегимдеги чочыду калас ла тегин болгон эмтир. Уулдар теп-тегин ле чур-чуманак эткилеп јат. Ажа конгондор. Ээ, чалдыра! Ол тушта мен

канайын бир эмнинг ордына öскöзин уруп ййдим не?» — деген шўўлтези Кергиловтын чырайын јуура тартып ийди. Ол тышкары чыгала, ару кейди кöксине толтыра тынып, базып отурды.

... Энгирде ол клубка кирди. Эжиктинг јанында уулчактар каймыгыжат. Ичи телкем фойеде бильярдтын једеген шарлары шакылдажат. Јаңгы кинокартина бўгўн болор керек: «Райкомныг качызы». Шакпырт ортодо Урмат механикле кожо кинопленкалу темир кайырчактарды таажып тургандарын Кергилов ајаарып кöрди.

— Кино болбос по? — деп, ол Урматтаг кайкаган ўнниле сурады.

— Кök-Өзöктö болор — деп, Урмат кыскарта унчукты. — Коркор неме јок. Беш ле километр мында. Энгирги моцион болзын.

— Бу канайып турганаар? — деп, Борис чуулду айдат. — Кижинин кўўнин јарыткадый сок јаңгыс јер ээн калатан ба?..

— Кöдўрезин — койлор töрöдöр амадуга! — деп, Урмат кый сöстöрлö каруун берип, киномеханикке кöзиле имдеп ийеле, тиштери кажайып, каткырат.

— Је бу сенинг ле тапкан керегинг — деп, Кергилов кимиректенет. — Передвижка да ийзе јеткил эмес пе?

— Јеткил эмес учун мынайда эдип турбай — деп, Урмат доктордын чуулына ајаарбай да турган кижи болуп, ары-бери шакпыртту јўгўрет. «ГАЗ-51» машинаныг кузовына динамикти, киноаппаратты ла темир кайырчактарды коштоп салала, эки колын јайа тудуп, эрмегин уулалтты: — Кök-Өзök бўгўн — кööркийлерле туштажатан јер! Барыгар!

«Калырууш ла кайракан сен — деп, Кергилов сананат. — Байа ла анаар јўре берер керек болгон. Больницада база не болуп калгай эди? Тана да келбей калган. Айса ол анда артып калган болор бо?»

Каны курып, ол Урматтын јанына ödўп браадала, энчикпей сурады:

— Сеге Касымканов нени де айтпады ба?

— Не керегинде?

— Је байагыла керек аайынча. Комитеттин заседаниези керегинде.

— Јок, тушташпадым.

— Табарып бар — дейле, Борис кўлўмзиренс берди.

— Онына кöрўжер чölöö öй менде јок. Оны мен јокко Коля да аайлап салар.

— Касымкановтың айылына Коля барып jӱрген. Ол, байла, jӧп угарга jӱрген болбой. А ол дезе, jӧбин бербеген.

— Jе канайдар — деп, Урмат машинаның кабиназына кирип, токуналу эрмектенди. — Сеге ле коомой болотон туру. Райкомның бюрозына барарың. Jе jортоолы, уул, — деп, шоферго jакарды.

— Бу сен неге jӱӱледиң? — деп, Кергилов кыйгырган бойынча машина jаар болды. Урмат кабинаның эжигин jаап ийди. Кош тартар машинаның кузовы ӧдӧрин сакып, Кергилов кенете нени де сананып алала, кӧндӱккелек машинага jаба jедип, оның бортынаң ала койгон бойынча, ӱсти jаар чурап чыкты. Мында jиит уулчактар ла кызычактар отургылады. Кергиловко олордың бирӱзи де таныш эмес.

— Слер кажыныҥ?

— Бис Кош-Талдаҥ. Сакманга барып jадыс — деп кызыл-jеерен чачту, бийик сынду jиит уул каруун берди. Оноҥ бойы кеберкек чырайлу, jап-jараш, ӧткӱн кӧстӧрлӱ, jылу спортивный костюмду кызычакты чаганчагыла тӱртӱп ийеле: — Наташа, кӧрзӧҥ лӧ! — деп кыйгырды. Олор качан ок jурттың ӱстӱги учына jедип калган. Машинага удура араайынаҥ jайкангылап, чубалышкан тӧӧлӧр клеетти.

— Оо, олор кандый сӱрлӱ келгилеп jат! — деп, Наташа кайкаганын jажырбай, акту кӱӱнин айдат.

— Олор, байла, бюрократтар болор, Наташа, — деп, jеерен чачту уул айдарда, текши каткы jиркирей берди.

— Ой!—деген бойынча, Наташа эки алаканын чабыштырып ийди. — Кӧрзӧҥ дӧ, кем де jыгыла берди!

— Чындап та — деп кӱнкузук байагы ла омок уул ӱнин чӧйӧ тартып айдат. — Караванщик эмтир.

Узун тонының эдектери буттарына оролып, тӧӧлӧр jединип jӱрген кижи ӧҥдӧйӧ туруп алала, колыла jаҥыйт.

— Ол машинаны токтодып ийзегер деп кыйгырат ошкош — дейле, Наташа тура jӱгӱрип, машинаның кабиназына кичинек jудругыла токулдада берди. Машина кенете токтой тӱшкен jерде, кабинаның эжигинеҥ Урматтың бажы чыга конды. Борис ботинказының чечиле берген буузын буулап турган кижи болуп, тӧмӧн энчейди. Jеерен чачту уул дезе Урмат ла Бористиҥ ортозына туй туруп алды.

— Туку бир кижи клеет. Караванщик — деп, Наташа колыла уулап көргүзет.

Jүгүргенине тыныжы бадышпай, jакызының эдектерин өрө тартынып алган Сойоңов машинага jаба jетти.

— Jакшы ба, Урмат — деп, jиит төөчи ыраактаң ла кыйгырып ийди. Оноң колын тракт jол jаар уулап:— Анда бейи клееткен уулдардың машиназы балкашка бадалып калган. Писательдер дежет. Бистиң колхозко келгилеп jат.

Сойоңов машинаның кабиназына jеткен бойынча Урматка колын сунуп, күлүмзиренет: — Бадалгылап калган. Je, байла, удабастаң ла тырмактанып чыга конорлор. Олор сени билетен болтыр. Бирүзи кыскачак азу сагалду, сыны менең эмеш jабыс. «Урматка айдып бар, сакып алзын» дешкен.

— Оо, сыраңай ла jакылталу келгилеген аайлу турбай — деп, Урмат сүүне берди. Оноң кузовто отургандарга jарды ажыра көрүп, кыйгырды: — Слер ырысту болтырыгар: баштапкы ла күннең ала чын ла поэттерле туштажарыгар.

Оноң кабинага кирип jадала, Сойоңовко кыйгырды:

— Сен Көк-Өзөктө Баймуратова Кулийаның турлузына кел. Байагы уулдар конторага jетсе ле, Көк-Өзөк jаар атандырып ий. Бойың дезе — олорло кожо. Jарт па?

— Jарт, Урмат. Jакылтаң бүдер. Барбаганча калбазыс — деп, Сойоңов омок үниле jөпсинди.

Машина база ла ичкери болды. Төөчинин jетирген солуны керегинде куучын jиттердиң ортодо көйлөй берди. Олор ончозы ла поэттердиң бүдүтү бойын көрөр күүндү болдылар. Доктор Кергилов ол ортодо кеберкек чырайлу, спортивный костюмду кызычакты ajаарып көрөт. «Оның кеп-чырайында кижиниң көзине илинер кандый да саң·башка сезиктү неме бар. Кемниң балазы болотон?—деп Кергилов сананып, Наташа jаар ajыкчыл көрүп браадат. — Ол байла тогузынчы, ол эмезе онынчы класста үренип jаткан болор. Jакшынак айалгада өзүп jат. Бу бала соңында, байла, бир канча уулдардың баштарын айландырар болбой кайсын...»

— Иванова! — деп кенетийин байагы ла омок уул көстөрин суркурада көрүп, кыйгырды. — Блокнодыгарга бичип алыгар: горизонтто Көк-Өзөк көрүнип келди. «Таң Чолмон» колхозтың бастыра ajаруузы эмди Кош-Талдаң келген jиттерге ууланган. Сакманның күч

ижине эр-јажына темигип калган уулдар бистиҥ канчын јиит кыстарыбысты сакып, мойындары чөйилгилеп јат — дейле, ол отурган кыстарды тоолой ајыктајт.

Текши каткы. Наташа ого удура күлүмзиренип, мынајда ајда салды:

— Ајалга исторический болбой кајсын, је јетиҥ эдип турган кижиге бүдерге ле болбос.

Машинаныҥ кузовында каймыгыш башталды. Јиит уулчактар кыстар јаар болдылар, кыстар дезе — олорго удур тартыжарга арга-сүмезин алынып тура бердилер.

«Курч тилдү бала эмтир — деп сананып, Кергилов Наташа јаар ајыкчыл көрөт. — Ајдарда, Иванова ба сен? Райкомныҥ баштапкы качызыныҥ кызы эмеш пе? Болзо до болор. Мынаҥ озо мен Кош-Талдаҥ мындый бала көрбөгөм». Ол галстугын түзединип, өрө көдүрилип, чечен тилдү кыска айтты:

— Је тоҥ ло анајда ајдарга јарабас болбой. Ол бойыныҥ репортажын коомой эмес баштаган ошкош эди. Мен де, јербойыныҥ јурт улузыныҥ чыгартулу кижизи, јиит уулдыҥ репортажыныҥ башталгазы чындык деп керелејдим.

— А слер чындап ла јербойындагы јурт улустаҥ чыгартулу кижи бе? — деп, Наташа сурады.

— Је, чыгартулу эмес те болзом — деп, Кергилов чала эпјоксынып эрмектенди. — Мында ла јуртап јаткан кижи. Мен мындагы поликлиниканыҥ ижин башкарып јадым.

— О! — деп Наташа кабактарын өрө көдүрип, кайкаганду айдат. — Слер чындап та мында төзөмөл јурттү кижи эмтиреер не!

— Эйе, андый — деп, Кергилов оныҥ кокурлаганын эзенип, күлүмзиренет.

— Ајдарда, нөкөр коментатор, бойыгардыҥ репортажыгарды оноҥ ары улалтыгар — деп, Наташа јеерен чачту уул јаар баштанды.

— Мангзаара бергеним — коронду — деп онызы каруун берет. — Слер мениҥ от-јалбышту күүнимди өчүрип ийгенеер.

— Ајса оны ойто ло јалбырадып ијерге мен болужајын ба? — деп, Наташа катап кокурлајт. — Ойто ло јалбыштырып күје берзин. Је баштајлы. Јиит те болзо, јеткилинче ченемелдү сакманщиктер...

— Шак бу өйдө машина серпилип, кенете јајбангдай берди. Шаај отурып алган балдар ары-бери јајканып,

кузовтың эки кырына согулыжа берди. Доктор көңкөрө јыгылды. Наташа оның белине отура түшти. Каткы, чурчуманак база ла јиркирей берген. Наташа кемзингенине кызарып Кергиловты тургуза тартарга ого колын сунат:

— Јаманымды таштагар, доктор. Мен слердиң коркушту баалу јүрүмпгерге јеткер эттим ошкош.

— Ээ, керек беди — деп, Кергилов өрө өңдөйип, колпладыла колын арчыйт. — Јүрүм деп немеде јеткер толо эмей.

— Оо, слерге јүрүм өдөргө јеңил болбой — деп, Наташа терең шүүлтелү айда салды.

— Неден улам?

— Слерде јүзүн-базын јеткерлерле тартыжар јакшынак арга бар ине.

— Медицинаны билетеним бе?

— Андый эмей база.

— Јүзүн-базын эм-томы, инструменттери јаантайын ла јетпей турары — коронду — дейле, ол Наташа јаар база ла ајыкчыл көрөт. «Јакшынак. Эрке. Керсү де ошкош — деп, Кергилов сананат. — Ар-бүткен деп неме — кайкамчылу. Үлүүни берзе де бастыра јанынаң јеткилдеп берер. Кысканыш деп неме билбес. Јаңыс ла кижиге ырыс деп немени кысканбай, јеткилинче беретен болзо!»

Јаан эмес суу кечтилер. Төңгичектиң кырында јаңыс кып турачактың јанында — кийис айыл көрүнди.

— Көк-Өзөк — деп, Кергилов бажыла айыл јаар кекип айтты.

— Мында кайкамчылу рекордгорды бойының ат-нерелү ижиле јиит сакманщик Наталья Николаевна бойының јуучыл үүре-јелелериле: Клавала, Стешала, Татьянала, Чийнеле оноң до өскөлөриле кожо тургузатанында бир де алаңзу јок — деп, омок уул эки колын оозының јанына, микрофон чылап, бүре тудуп, кенетийин јаңыс тынышла тоолой айдып ийди.

— Ойгоно берген турбай — деп, кыстар каткырыжа берди. Оноң кемизи де: — Бистиң городыбыс туку ол туру! — деп, кыйгырып ийерде, ончолоры суунын јарадына јууктада кере тартып салган палаткаларды көрүп, алакандарын чабынгылай бердилер.

— Карудаң кару, Наталья Николаевна! Микрофонның алдына калганчы кереес сөстөригерди айдыгар. Сурап турум — деп байагы ла кызыл-јеерен чачтузы

кокурын ўспейт. Наташа кабактарын јемире көрўп алала, ўўре-јелелеринең тудунып, репортерго удур болды. Бу ла туштa машина токтой тўжерде, ајаарыпбас репортер «радиоугаачыларынаң» качып, кузовтоң тўжўре калып ийди.

— Је, радиоугаачы нөкөрлөр, — деп, ол бир де алаңзу јоктоң репортажын улалта берет: — јаңы городыбысла таныжарын баштайлыктар ба? Бого јуртаарга бир канча јиттер једип келди. Машинаның кузовынаң слерге байадаң бери таныш, атту-чуулу өрө... өрөкөн. Ой, былар! Слер... ка... јоо, калак!..

Бу ла туштаң ала репортерго тынын алып качарга келиштн. Кыстар өмө-камаала оның ўстўне чурап баргандар. Тал-табыш, чыгырыш деп немени айдары да јок. Кыстар токунабас репортерды кырлаң өрө сўрўп те браатса, оозының јанына колдорын бўре тудуп алала, ол јок јердеги микрофоны ажыра бойынып позывнойлорын эфирге божодып, та нени де кыйгырып ла браатты.

... Айылдың эжигиндеги чакыда Тананың ээрлў ады турганын Кергилов көрўп ийди. «Карган өрөкөнлө мене де эрмектежер керек болгон, — деп, ол сананат. — Танала да туштажар шылтак болгодый. Бу кедер кысты кижи канайда оңдоор? Кезик аразында јуук, јалакай, а кезикте дезе — Карачаттың таскыл төбөзиндий ыраак та, соок то боло берер. Јок оның бир аайына чыгар... чыгып алар керек...»

Анайып бойын көкўдинип алала, Кергилов айыл јаар јалтаныш јоктоң базып ийди. «А Кулийа сени күндўлў айылчыга тўнгей уткыыр деп бодоп турың ба? Айса болзо, ол сени кызының өлўминде бурулу деп бодоп јат. Јок, сеге оның айылына кирерге јарабас. Оның ордына Тананың адын барып сугарып келейин. »

Шак бу шўўлтелерине ол сўўне берди. Аттың чылбырын чечип алала, оны кайыр эмес јаратту јууканың тўбиле шоркырап агып јаткан Көк-Өзөктиң суузы јаар јединe берди.

Атты сугарып та алган болзо, айыл јаар көрўп, ол суунын јарадына бир кезек өйгө турды. Је Тана эжиктең чыгар кирези јок. Јаратты өрө араайынаң чыгара базып келеле, Урматка учуража берди.

— Доктор Кергилов! — деп, Урмат кайкап, једектеги ат јаар көрди. Борис кемзине бергенинең улам туура көрўп, чакы јаар меңдештў барала, кыл чылбырды чакыдаң кўрмей буулап ийди.

— Бат көрдиң бе, болужарга келижип јат — деп, ол Урматтың алдына та неге де актанарга турган чылап, кимиректене берди. — Мынаң коомой ло неме көрүп турганым јок. Ол меге туура кижи эмес ошкош эди — деп, та кандый да шүүлте алынган бойынча, Кергилов бүдүмчилү айтты. Оноң ойто ло Урмат јаар серемјилү көрөт.

— Качан ок туура кижи эмес болуп калган ба? — деп, Урмат токуналу болорго кичеенип сурады. Кергилов кармандарын јоктонып, таңкы азат.

— Эрмектежип алганыс. Је чынын айткажын, тей керегинде эмди тура јөп бүткелек. Је, мен бодозом, мында да алаңзулу неме јок — дейле, ол ус сабарыныг учыла чертип, баалу сигарединиң когын түжүре кактап, эрик јокто каткырып ийди: — Бойдоңның јайымы эзен болзын деп айдыжатан беди? — Оноң өнөтийин үшкүрип, санана берген кижидий, унчукпай барды.

— Мен мында санитария аайынча көрөйин деп. Санитарный пост төзөп салар керек.

— Је, кем јок. Айса мени бого тутпа. Керектер башташ ашкан. Тана Кулийада ба?

— Андый ошкош — деп, Кергилов күүн-күч јоктоң кимиректенди.

— Јарт. Је, сен бар. Палаткаларды шиңжүлеп көр. Балдар токунап алган ба, көр. Санитария аайынча ба, айса кандый — эрмектежип көр.

«Уу көрмөзөк, команда ла берип јүрер» — деп, Кергилов кыјыраң сананды. — Је андый да болзо, чуулы сыраңай јок болгодый».

Ол Урматты көстөриле үйдежип салала, палаткалардаң эдилген городычакта угулып турган омок үндерге удура базып ийди.

* * *

Кулийа эмеген шаајың айактарга чай урул јатканча, Урмат Тананың кулагына шымыранды:

— Уткып јадым сени...

— Неле?

— Је бойың да билериң ине. Јаңы ла сенің сөс алышкан көөркийингле эрмектешкем.

Тана кенете кайра көрүп, оның колынаң ала койды:

— Эмеш табынча айткайың. Уксаң — деп, бажыла Кулийа јаар кекип ийди. Урмат Кулийаның тургузып

берген айагын колына алат. Чоокыр ширдекке эптеп отурып алала, изў чайды табылу ууртап, иче берди. Меңдеерге јарабас. Айыл ээзи чуулдана берер. А ӧй дезе сўрекей ас. Тургуза ла бўдўретен керектер ума јок көп.

— А оныҥ соҥында не болгон? — деп, карганактаҥ Тана сурады. Урмат олордыҥ кандый да јилбўлў эрмегин ўзўктелтип ийген ошкош.

— Је, оноҥ ары не болды дейзиҥ — деп, Кулийа сол алаканына бир чымчым назыбай таҥкыны ус сабарыла уужап, куучындана берди. — кылыш јоктулардыҥ јуунында туруп чыгала, «кансороочы байларга бого незин соодожып отурар. Олордыҥ базынчыгын көрўп, шыралаганыс болор. Ончозын тамактарынаҥ кыза тудар ӧй јеткен» — деди. Јокту-јойулар ончозы Қылыштыҥ адаанын алдылар.

Је ол ло тўнде Қылыш ла Сыргачыныҥ ээзи болгон бай, олордыҥ конуп-тўнеп јаткан айылына келеле, экўниҥ бор-боткозын да, бойлорын да тышкары мергедеп ийген.

— Баратан јериҥе бар. Меге слердий улус керек јок — деп не аайлу алгырган деер.

А Сыргачы дезе ол туштa баштапкы балазыла барлу јўрген.

— «Акыр ла јутпа. Бис сенле база бир ӧйдӧ туштажарыбыс» — деп, Қылыш кекенген.

— «Көр, ол туштажу сеге калганчызы болуп калбазын» — деп, бай карууна кекенген. Мыны ончозын мен көрўп-угуп тургам. Айылыма јўгўргенче барала, ӧбӧгӧниме тӧкпӧй-чачпай айдып бергем. Ташкен тургуза ла тышкары чыга конгон. Көрзӧм олорды бойыла кожо ээчидип келтир. Ол ло бойынча Қылыш ла Сыргачы бистиҥ айылга артып калдылар.

Оныҥ соҥында Ташкен ле Қылыш ӧзӧк ичинде ӧмӧлўк тӧзӧӧрин баштагандар. Эмдиги аайынча болзо, онызы колхоз аайлу неме болгон. Эки-јаҥыстаҥ малыбысты кожо кўдўп, ӧлӧҥ-чӧбин ӧмӧлӧжип эдетенис. Байагы базынып јўреечи бай дезе бойыныҥ уулдарын ла тӧрӧӧнтугандарын јууп, бандиттерге бириккен. Қоркышту јуусогуш баштадылар. Је андый да болзо, олордыҥ мӧри болбоды. Ол ӧйдӧ Қылыш Бабыргановло кожо кызылдардыҥ отрядына баргандар. Сыргачы да олорло кожо јўре берген. Олор кандый да Белдес деп кижини некешкилеген дешкен.

— Белдес дийдеер бе? — деп, Тана чочыган айасту эрмектенди. — Оо, ол кижи эмес, јерлик аңнаң да ары! Ол јутпа озодо, Кара-Туйук ичине таадамныҥ јуртын чачып салган. Оны меге бу јуукта ла энем куучындаган.

Оноҥ бойы Урмат јаар бурыла согуп, оны эмди јаңы ла көрүп отурган чылап, ајыктай берди. Урмат кемзине бергендий кызарат.

—Сен эмди оҥдоп отурыҥ ба? — деп, Урматтыҥ јеҥинеҥ Тана тартып ийди. — Бистиҥ ада-энелеривис кожо јүрген эмтир ине! Туку озодоҥ ала!

Бут бажына туруп чыгала, Кулийага быйан сөзин акту јүрегинеҥ айтты.

— А эмди мен слерге бир сөс айдайын деп санангам. Угадаар ба? Бистиҥ айылга баралдар. Анда јаантайын ла јадарыгар. Онызы энемниҥ сөзи. Бис те ончобыс анайда шүүнип алганыс. Турабыс — јаан, јер једер. А турлубыстыҥ турган јери дезе мынаҥ да јараш. Чын ба, Урмат?

— Чып-чын — деп, Урмат бажыла кекип ийеле, Тана јаар кайкаганду көрөт. Ониҥ мынча кире јаражын ол качан да ајаарбаган айасту.

Кулийа Тананыҥ сөстөрин угала, ыйламзырай берди. Назыбайын туура салып койоло, каткак колыныҥ сыртыла көстөрин арланат.

— Сыргачы јаантайын ла јалакай кижи болгон — деп, карганак эрмектене берди. — Мен билерим: мениҥ короным — ониҥ ачу-короны.

Оноҥ бажын кородошту јайкап ийеле, эки колын јайа тудуп, эрмегин улалтат:

— Је мыны ончозын мен канайып таштап барайын? Мен мында, Көк-Өзөктө, јаантайын ла Азатла кожо. Ониҥ орыктаган јолдорын көрөдим. Онызла эрмектежип јүредим. Канайып јүре беретем? Өскө улустыҥ курсагын јиирге, өскө јердиҥ суузын ичерге.

— Канайып өскө кижиниҥ, өскө јердиҥ болотон? Слер недеҥ улам анайда айдып јадыгар, өрөкөн? — деп, Тана јабыс, јалакай үниле эрмектенди. — Биске слер өскө, туура кижи эмес инегер. Јок, слер анайда айтпагар, өрөкөн. Айтпагар! Слердиҥ үүрлү койлорыгарды комсомолдор колына алгылап јат.

—Эйе, чын — деп Урмат јөмөшти. — Бу ла турган үүрлү койлор колхоз ичинде эҥ ле артык астамду болор. Көрүп отураар ба, канча кире көп болушчылар качан ок једе конгон...

— Јакшынак улус. Јалакай балдар — деп Кулийа терең шўўнип айдат. — Мен слерге бўдўп јадым. Мен бўдўнедим. Је меге сананар керек. Сананып алар керек.

— Је бат, јакшы — деп, Тана сўўне берди. Эжик јаар базып браадала, айгканына бўдўмјилў кошгы: — Слер кыйалта јоктоң ло бистиң айылга көчўп аларыгар деп, мениң энем бўдўп јат. Оны өөркөтпөгөр, өрөкөн.

Карганак олорды ўйдежип салды. Сууныг јаказындагы јаан эмес тепсеңде палаткалардаң тудулган городычак кажайат. Оныг сўўнчилў тал-габыжы айландыра турган таскыл кырларга јаңыланып турды.

— Акыр, сен мени неле уткуулдап нйерге умзанган эдиг? — деп, Тана палаткалар јаар орук јолло базып браадала, Урматтаң сурады.

— Меге доктор Кергилов ончозын куучындап берген.

— Нени айтты ол? — деп, сыкыйта көрўп алган көстöриле јиит уулдыг чырайын öткўре ајыктап, Тана такып сурады.

— Је нени айдар ол. Азыйгы ла сöстöри эмей база — деп Урмат унчугала, токтой тўжўп, чөкөгöндў ўшкўрип ийди: — А мен дезе, сен јогынаг творчество аайынча сананып та, иштенип те болор аргам јок јўредим.

— Чын эмеш пе, Урмат? — деген бойынча, Тана кызара берди. — Је сен мынаг озо меге бир де неме айтпаган јокпоң.

— А ол?

— Ол дезе кўнўг ле сайын јайнап, некежип јўрет.

— Нениг учун јайнан јат? Сен сöзигди берип салган ине.

— Доктор Кергилов кокурлап турган болбой. Кокурлаза да јаман кокурлап јат.

Урматтыг кеп-чырайы јарый тўшти.

— Айдарда...

Тана тыг каткыра берди. Каткызы да саг башка угулды. Анайда јаңыс ла ол каткырарын билер.

— Је баралы — деп, ол араайынаг шымыранат. — Бисти улус көрўп јат.

Оныг ўнининг јылузы Урматка көп ижемји этти. Ол чек ле кубула бергендий турды.

—Эмди мен кандый кайкалдар эдип салатанымды билериг бе, а? — деп, Урмат сўўнчилў кыйгырып ийди.

— Тымзаг! Бойынгды тудунып болбос кандый аайлу кижи сен? Капшай баралы!

... Урмат уулчактарла кожо ářка туткулайт. Озо баш-

тап эки оро казып ийдилер. Эки столмоны јосторло бириктире кадап ийдилер. Јакшынак ӓрка бӱде берди. Машинадаң база бир килейте јандап салган јалбак јосты уулчактарга экелдиреле, Урмат бойы ӓрканың бажы тужуна туура кадап салды. Оноң бойы машина јаар барып, кабинадаң јаан эмес чемодан алала, ойто ло јӱгӱрди. Оноң концервный банкаларга чейип белетеген будуктар чыкты. Эки јеңин шыманып алала, кызыл буквалларла «ҚЭҚЧУР Республика» — деп бичип салды.

— Бу не атазы болотон? — дежип, Урматты курчай турган уулчактар кайкажа бердилер.

— ҚЭҚЧУР дегенин мынайда јартаар керек — деп, Урмат ус сабарыла уулап айдат: «Комсомолдордың эртенги кӱнге чуражы. Је кандый эмтир?

— Республика болзо, Конституциялу болор учурлу— деп, чаңкыр көстӱ «радиорепортер» айтты.

— Чып-чын. Бис оның сомын ажындыра тургузып алганыс — деп, Урмат андый сурак болорын ажындыра билген чилеп каруу јандырды. Ол ло тарый кырларын айландыра алтай орнаментле кееркедип салган фанерный досконы чемоданынаң чыгара тартып алды.—Бат бу Удурумга тургузылган Конституция. Јаңыс ла оны бистиң парламентибисте — бистиң јууныбыста шӱӱжип көрӧр керек.

Кыстар, «Фу!» дежип, каткырыштылар. Уулдар дезе там ла јилбиркей бердилер.

— А ол бир парламенттеер кайда? — деп, олордоң кемизи де сурады.

— Албаты-јонның чыгартулу улузы слерлер. Бат оноң улам бис ончобыс республиканың парламенти болорыс.

— Јилбӱлӱ эмтир — деп, јуулган уулчактардың јанына јаңы ла базып келген, военный кийимдӱ, таларкак бӱдӱӱлӱ казах уул койу ӱниле унчукты. Урмат кенете кайра көрӧт. Солун уул ого јууктай базып, колын сунат: — Аблакасов Имангажы. Балдарла кожо школдоң келдим.

— Мен слерди эмеш билер ошкожым — дейле, Урмат ого колын берди. — Слер городто трамплиннең калып туратанаар.

— Эмди калыбас болуп калгам — деп кӱлӱмзиренеле, алаканыла тизезине таптап ийди.

— А-а — деп, Урмат оңдогон кижи болуп, бажыла кекиди. — Айдарда, јилбӱлӱ дедеер бе?

— Јастырбадым деп бодойдым.

— Айса бейи угугар — дейле, фанеразын өрө көдүрип, айландыра тургандарга: — Конституцияны кычырып јадым! — деди.

Эбире шыҥ боло берди.

— Баштапкы параграф. Бистиҥ политический амадубыс — коммунизм. Ак-чек, јакшынак күүн-тапту советский улустыҥ бирлиги.

Текши јаҥыбыс: кажы ла кижи — бастыра јон учун, бастыра улус — јаҥыс кижи учун гуружар учурлу.

Экинчи параграф: Текши јонныҥ јилбүзине иштеп, бойыҥныҥ билгириҥди, јакшынак күүн-табыҥды кысканба.

Үчинчи параграф: уур туштa — улубас, кызаланҥ болзо — кыҥзыбас.

Балдар каткырыжа бердилер.

Кергилов Тананыҥ јанына базып келеле, оныҥ кулагына шымыранып, кандый да үлгердиҥ үзүгин кычырат:

Јүрүмде нәјы бедребес кижи —
Ол бойыныҥ калју өштүзи...

— Бүдедим. Бедреер керек — деп Тана айдала, Борис јаар токуналу көрөт. — Эмчи болгонына үзеери сен поэт болгоныҥды мен билбегем.

— Јок, мен эмес. Шота Руставели.

— Өскө улустыҥ ойгор сөстөрин сагыжыҥа алынып јадыҥ ба?

— Көрүп јадыҥ ине — эптү учуралдарда качан да болзо керектүзин.

— Көпти кычырганыҥла көкүп, мактанып ийерге бе?

— Сен бүгүн мени чек ле көрөр күүниҥ јок ошкош. Мындый кыйгас кылык сеге кайдаҥ табылган?

— Кыйгастанбайын да дезеҥ кыйгастанарыҥ. Јүзүнбазын цитаттар јууп, чек ле өйинеҥ өдө бергеҥ. Кижи болгон бүдүтү бойыҥды көрөр арганҥ јок болорына једе бергеҥ.

— Улуска, анчадала күүни јеткен кижиге, јаантайын ла јакшы, керсү көрүнерге кандый ла кижи күүнзеп јүрбей — деп, Тана онон там ла ырап браатканын сезинип, Борис кокур аайлу, чала соок үниле айтты. «Чындап та алза, өскө улустыҥ чечен сөстөрин јаантайын ла эске алынып, бойымныҥ билгиримди көргүзерге болуп, өйинеҥ өдө берген болорым ба?» — деп, Борис карыкчыл

сананды. Бу ӧйдӧ оныҥ кулагына база ла Урматтыҥ ӱниҥ угулды:

— Је Конституция кандый? Јараар ба?

— Јараар, јараар! — деп кыйгырыштылар.

— Айса шак ла бу бойынча, историяда ол артып калар — деп, Урмат калганчызын айдарда, тал-табыш ла колчабыжу јиркирей берди.

— Бис бойыстыҥ чӧлӧӧ ӧйибисти ончозын калас ла ӧткӱрбеске кичеенерибис, балдар — деп, Урмат эрмегин улалтат. — Јилбӱ аайынча иштеерибис.

— Кандый јилбӱлер? — деп, байагы ла репортер уул оҥдобой сурады.

— Јӱзӱн ле базын. Сеге радио јарап турганын мен байадаҥ бейи ајаарып тургам.

Ӱӱре-јелелериниҥ каткызына јаба Иванова Наташа кыйгырды:

— Баш ла болзын, калак. Петяны репортердыҥ искусствозына ӱредип салыгар!

— Айдарда, Петя ба? — деп, Урмат көстӧрин соодып сурады.

— Је менде псевдоним де бар ла — деп Петя чала кемзине берген ӱниле унчукты.

— Јакшы, јакшы. Онызында јаман неме јок. Кандый эди?

— Гвадалквивир — деп текши каткыга катай Петя каруун берет.

— А кайдар ол. Онызы бойыҥда ла туру. Гвадалквивир де болзо болгой ло. Энҥир ӧйлӧрдӧ журналисттердиҥ ле радиосӱӱчилердиҥ секциязына јӱрер турыҥ.

— Чын ба? — деп, Петя кайкайт.

— Јилбӱлӱ керектер аайынча ончобыс ӱренерис — деп, Урмат јартайт. — Туку ол, доктор Кергилов туру.

Балдар ончозы Урматтыҥ уулаган јери јаар баштандылар.

— Кӧрдӧӧр бӧ? Медицинага јилбиркеп тургандар — ого консультация ла лекциялар угарга барыгар. Оныҥ јанында турганы — «Таҥ Чолмон» колхозтыҥ главный зоотехниги Тодошева Тана. Ол зоотехния аайынча секцияны башкарар. Мен бойыма јурукчылардыҥ секциязын алып јадым. Нӧкӧр Аблакасов дезе, мениҥ шӱӱлтемле болзо, спорт аайынча секцияны аларынаҥ мойнобос болор.

— Албай аа, — деп тургуза ла физрук унчукты.

— Фантаст! — деп, Кергилов чуулду кимиректенди.

— Јок, молодец. Јакшынак уул. Меге сүрекей јарап јат — деп, Тана карууна айтты.

— Баштагынаң айрылгалак бала. Болор-болбос керектерле уружарга менде чөлөө өй јок.

Кенете оныҥ кулагына база ла угула берди:

— Кажы ла секция аҥылу күндерде иштеер.

Тана унчукпазынаҥ Кергилов јаар көрди. Ол дезе колыла чөкөгөндү јаҥып, — Балдардыҥ сооды! — деп, туура көрөт.

Конституцияныҥ текстин бичиген фанеразын ла кызыл вымпелди áрканыҥ столмолорыныҥ бирүзинне јаба кадайла, Урмат команда берди:

— Триумфальный áрканы көдүрип, ордына кондырыгар, нөкөрлөр!

Јииттердиҥ лагерин эзинге элбеҥдей берген кызыл вымпел јарыдып ийгендий билдирди. Өзөктиҥ ичи де јарана берген аайлу. Аркалу городок үргүлјиге улус јуртаган, эптү де, энчү де јер болуп билдирет.

Республиканы јарлайтан торжественный церемония божогон ло туштa, туку төмөнги кырлаҥныҥ кырына кошту төөлөр араайынаҥ јайканыжып чыгып клееткени көрүнди. Олорды элдеҥ ле озо көргөн кижи Петя Гвадалквивир болды.

— Бат аванс та келип јат ошкош — деп кыйгырып ийеле, оныҥ сөстөрине кайкажа берген нөкөрлөрине каруу эдип, јартады: — Койдыҥ эди ле өскө дө аш-курсак. Је, эмди тура, бис оныҥ баазын иштеп алгалагыс ине.

— Чып-чын айдадыҥ — деп, Урмат кере-јара кириштi. — Экинчи төөниҥ кожы — айак-казан, үчинчи төөгө коштолгоны — аш-курсак.

Оноҥ бойына бойы айдып турган чылап: — Акыр, бу Сойоҥов деген күлүк бойыла кожо кандый пассажирлер экелген болотон? Оо, кандый түрген айланып келген. Күлүк ле эмтириҥ!

Батпанак сынду, каткак бүдүүлү, кара јыраадый селмейген бөрүктү, канчын јиит солун уулды ајыктап, таныш ла кижи ошкош деп бододы. Чала өрө каҥкайган бажы да, јайым, седеҥ отурыжы до таныш аайлу. Оноҥ кенете танып ийди:

— Сарбаҥ! Карудаҥ кару најым, Балбадай! Айланайын карындаш, Алтайыма једип келген эмтириҥ ине!

Кырлаҥныҥ кырына токтой түшкен төөлөр јаар Урмат учуп чыккандый барала, солун пассажирди төө-

ниң өркөштөриниң ортозынаң јайа тартып, баатырдый колдорын сунуп, бар јок кўчиле бойына јаба тартат. Оноң экў бой-бойлорынаң эки-ўч алтам кире ыражып алала, кўлўмјилў ајыктажып, ойто ло удур-тедир јылу көрўжет. Согужарга умзанып турган кўртўктер чилеп, бой-бойына удурлаштыра энчейип алган турдылар. База бир-эки ле минуттың бажында эки најы колтуктажып алала, тыныштары көгўстерине бадышпай, лагерь јаар сўўңчилў баскылап браатты.

Триумфальный арканың јанына токтой тўштилер. Ол ло тарый Урмат солун кижиле балдарды таныштырат.

— Мениң јуук најым, поэт Карулов Сарбаң, чоло ады...

— Токто, канайып туруң? — деп, куды чыга берген поэт шымыранат.

— Је айса... айтпайын.

Јиит кыстар ла уулдар чып ла чын поэтти јилбўлў ајыктай бердилер.Ол кыскачак сынду, сырсак бўдўўлў, чала коңкок тумчукту эмтир. Ўстўги эрининде сарымзак азу сагалду. Тизезине јетпес кыскачак пальтозы, билер-билдирбес јолду кара бөстөң эткен тапчы сырганчакту шалмары јиит уулдың кеберкек бўдўмин там ла илелеп турды.

Сарбаң мында јуулган јииттерле эзендежип, јелбер бөрўгин ушта тартып, бажынаң бийик көдўрип уткалайт:

— Бу бөрўкти мен
Чуй бажынаң
Чупча тартып алгам...

Оноң кенете ўнин койултып, бажын седең тудуп, бойының ўлгерин кычырарын улалтты:

— Оның өңги
кара да болзо,
Оның тўги
јелбер де болзо,
Мениң бажымды
сооктоң корулаган,
Ал-санаамды
көкўдип, јарыткан.
Оо, кару најылар,
кайран ачылар!

Көкўжип иштенген
Көк-Өзөк јереерге
Соодоп келбегем.
Јок. Мен слерге
Ўлгер
сөзимниң
чеченин,
Акту
јўрегимниң
јылузын
Экелдим,
кару
најылар,
Баатыр
күчтў
ачылар...

Баштапкы туштажуныҥ серемјилў айалгазы јылыйа берди. Балдар бойлорыныҥ сўўне бергенин тал-табыштарыла, ачык-јарык күўндў кыйгыларыла иле көргўзет.

— Јакшы-јакшы, ураа, Сарбаҥ! — деп, Кергилов кенете бойына да, андагы јуулган балдарга да сакылта јоктоҥ кыйгырып ийди. Байагы тееркеп турганын да ундып ийген ошкош. Алдында турган балдар ого јол јайладып берет. Эки колын јайа тудуп алала, Кергилов ӓрка јаар базып браада, кыйгырат:

— Ундып салдыҥ ба? Областной национальныйда кожо болгоныс. Оноҥ мен медицинский, а сен дезе литературный институтка кере-јара сала бергенис!

— Батаа! — деп, Сарбаҥ алакандарын чабыштырып ийди: — Таҥкызак-толмудист, эзен эмтириҥ ине! Је меге чуулдаба. Школдогы чоло адыҥ элдеҥ ле озо чыга конды ошкош! Јакшы ба, доктор? Эзен-амыр ба?

Олор кучактай алыжып, бой-бойлорын јарындарына тапташтылар. Кичеемелдў ајыкташкылайт.

— Сениҥ көстöриҥде кандый да саҥ башка, бу арбўткеннеҥ ырап калган неме бар — деп, Сарбаҥ сабарларын нениҥ де учун кырсылдада тудуп айдат. — Кандый да андый .

Экилези каткырыжа бердилер.

— База!

— Ўлгерлер! — деген кыйгылар угулды.

— Је «базазы» — соҥында! — деп токунадып, Урмат колын көдўрет. — Бистиҥ Республикабыстыҥ ја-

жыттарыла поэтти таныштыралдар. А эм тура дезе, анғылу церемония эдип, күндүлү айылчыбысты триумфальный аркабыс ажыра өткүрелдер!

Сарбаң мойношподы. Бөрүгин тудунганча, Урматка кийнинең ары ийттирип, ол аркаңы өткүре басты.

— «ҚЭҚЧУР Республика» — деп, ол үнгүр кычырат.

— Комсомолдордың эртенги күнге чуражы — деп, ээчий базып браткан Урмат айылчызына јаргады.

— Чураш! Бу сөс меге јарап јат — деп, Сарбаң айдат. — Коркушту, поэтически! Чындап сен бойың да поэт инең, Урмат! Мен белерим. Ундыбагам. Качан кижи күнүң ле иштеп јүрген иш-керегин поэтизировать эдип турган болзо, онызы сүрекей јакшы.

— Тсс... Арканың јанына церемония өткүрер туштa унчугарга јарабас — деп, Урмат шымыранды. Јергелеп турган балдар, поэтке уткуул эдип, колдорын чабыштыргылайт. Шак бу јаңырту олорды да сүрекей көкүдип, сүүндирип турганы иле билдирет. Бу ончозы кокур аайлу да болзо, јашөскүримге кандый да байрам аайлу билдирип, ишти эрчимдү баштаарга олордың санаа-күүнин көдүрет.

Је айалганың аайы текши ле бир түңеи эмес болды. Туку ол турган Тананың бороңот ошкош кара көстөри та неден де улам суркурап турганын Урмат ајарат. Кайкай берген Сойоңовтың чырайы элес этти. Кулийанын чырайы дезе соок. «Ол до мында, ончо улусла кожо эмтир» — деген шүүлте оның меезине јайыла бергендий билдирди. Оноң кенете тууразында таң атту турган, карый берген кижи Урматтың көстөрине илине берди, «Адам! Мен оны канайып көрбөй калдым не?..»

А ол бир Иванова Наташа деп атту јиит кыстың кандый да катузымак чырайын ол эмдеенче ајаарбай калганы кандый коронду. Ол тууразынаң туруп алала, Урматты ајыктап турган. «Батта-а!.. Бу кижиниң јакшынак эрчими кандый көп!» — деп, кыс шымыранып турган.

Јок, сен ајаарынчак эмес болуп калдың, Урмат. Шакла бу турган јиит кызычак эртен ле бойыныг үүре-јелезине бичиир письмолорында «Республиканың» јүрүми керегинде, сен керегинде ле өскө дө көп солундар керегинде куучындап салар...

— Чындап, мен ундып салган эмтирим ине — деп, Сарбаң оны «республиканецтердиң» күндүлү членине алар церемония божогон соңында, кенете айтты. Паль-

тозыныҥ кармандарын тоолой јоктоп турала, олордыҥ бирўзинеҥ бўктей тудуп салган газеттер чыгарды.

— Бат бу. Сениҥ фантастический куучынынгды эки газетке экилезине јарлап салгандар. «Чолмонныҥ» качызы сени коркушту арбаган: сен айткан сөзиҥе турбаганг. Кандый да очерк ийеечи бололо, ийбей салганг. Оноҥ улам олор, куучынынгды районный газеттеҥ алып, сенеҥ јөп јокко, кепке базып салгандар.

— Быйан болзын — деп, Урмат најызыныҥ эрмегин маҥзаарганду угуп, газеттерди алып, койнына сугуп алды.

— Адам! — деп, Урмат көстөриле кырлаҥ өрө көргўсти. Сарыш Матвеевич колын јаҥып, уулын бойы јаар кычырат. Урмат јаба јўгўрип барарда, ол адыпаҥ тўжўп, чылбырынаҥ јединип алала, улустаҥ ырада базып алды.

— Сен не, баштактанып ла јадыҥ ба?

Адазыныҥ ўни јобош аайлу угуларда, Урмат ого килей берди.

— Јок, ада. Бис иштеерибис. Сўрекей јакшы иштеерибис, ада.

— А бу ончозы натазы болотон? — деп, ол лагерь јаар колыла уулап сурады.

— А онызы, ада, Касымкановтыҥ айдатаны аайынча болзо, керектў идеологический төзөлгө.

— Сениҥ бу мындый төзөгөлөриҥ учун мени райкомныҥ бюрозына алдыртсын деп турыҥ ба?

Адазы сөстөрин ўзўктелте, кезем айдып турды. Ол чуулданарга да турза, оныҥ ўниниҥ кандый да чуул, кандый да калјуурыш угулбай турган. Өрөкөн сўрекей јобоп јўрген аайлу!

— Алдыртпас. Бис бир де јаман неме этпей јадыбыс. Тегин ле шаблонноҥ ырап аларга сананганыс.

— Беседа өткўрерин, газеттер кычырып берерин сен шаблон деп бодоп јадыҥ ба?

— Касымканов болзо анайда иштенгей беди?

— Ол до, мен де, керек дезе Иванов то. Улус ортозына јартамал иш өткўреринииҥ јаҥжыгып калган бўдўмдери бар.

— Је өйлөр өскөрип јат ине, ада. Улус та кубулып јат. Оноҥ улам олорло иштеер эп-сўмелер де өскөрөр учурлу эмес пе? — деп, Урмат актанды. — Касымканов дезе штамп јогынаҥ бир де алтам ичкери базып болбос боло берген.

— «Энезин эмерге темиккелек бозу эмчек тиштеерден маат јок» деп сендий уул керегинде айдылган турбай — деп, Сарыш Матвеевич качан ок токуналу, чала јалакай аайлу үниле эрмектене берди. Оноң кенете, эң ле јаан учурлу керегин јаңы ла эске алынып ийген чилеп, уулы јаар кезе көрди. — Киноны клубтаң не алып баргаң? График аайынча бүгүн анда болор учурлу јок по?

— Је бодозоор ло. Бүгүнги күнде киноны кемге көргүзер керек? Төс ишчилер кайда? Мында ла туку ол турган турлуда. Уланкин Коля бойыныг үренчиктериле анда отуры.

— Қасымканов чугаан көдүрген — деп, Сарыш Матвеевич уулы јаар көрбөй дө, кимиректенди. «Қасымканов ло адамныг ортодо кандый да келишпес куучын болгон ошкош» — деп Урмат серенип, адазыныг чуулду јүргенин билип ийди.

— Киноны бис ойто ло ийе берерис, ада. Литературный вечер эдип, балдарды бүгүнче соотодор аргабыс бар. Биске поэт Карулов Сарбаң айылдап келген.

— Ол до кем јок, соотот — деп, Сарыш Матвеевич бир кезек өйгө сананып турала јөпсинди. — Је киноны дезе төмөнги јурт јаар эмес, Уланкинниң турлузына аткар. Андагы сакманщиктер көрзин.

Оноң лагерь јаар ууланып, уулына јакарды:

— Балдар канайда токунап алганын көргүс. Оноң курсакты кайнадарын меңдедип ий.

— Јарайт, ада. Мен тургуза ла — деп, Урмат капшуун айтты.

— Акыр — деп, токтодып ийеле, Сарыш Матвеевич уулына ајыкчыл көрөт. «Бу сен не кижи болотоң, күлүк?» — дегендий шүүлте көстөринде элес этти. «Мен сенің уулың, ада. Кандый ла керектерди, сен чилеп ок, бастыра күүнимле, акту јүрегимле, канча ла бар аргасүмеле бүдүрип јадым» — деген чилеп, Урмат адазына ачык-јарык бүдүмдү көрөт.

— Сен бойыңның эдип јаткан керектериңниң чынына бүдүп јадың ба? — деп, Сарыш Матвеевич сурады.

— Эйе, ада. Нениң учун дезе, слер де, ада, бойыгардың күүнигерле менле кожо, менле јөптик деп бодойдым.

Шак бу өйдө ак-јарыкты јаңы ла көргөн јаш курааңды кучактанып алган Кулийа кырлаңның кырынаң лагерь јаар көңкөрө базып клеетти. Је ле деген ак кой маарап, карганакты айландыра маңтайт.

— Je бат, баштала берди — дейле, Сарыш Матвеевич Кулийа jаар ууланды.

— Колы jеңил кижи эмтириң, Сарыш. Ма, тут. Эң ле баштап чыккан кураан — деген сöстöр Урматтың кулагына jап-jарт угула берди.

Jирме биринчи бажалык

Карыкчал шўўлтелердең Касымканов эңирге jетире айрылып болбой jўрди.

— Бу сен канайып калгаң, Турсунбек? Нениң учун ары-бери согуладың? Кандый бир jеткер болуп калды эмеш пе? — деп, эмегени сурады. Оноң терең ўшкўрип ийеле: — Менле чек эрмектешпес боло бергең — деди.

Касымканов ўйи jаар көргön бойынча, кандый да öткўн килемjи jўрегине кадап ийгенин эзенет. «Чындап та мен кайткам? Айылыма келеле, jаңду ла ажанып аладым — сала бередим. Конуп алала, база атана бередим» — деп сананып, ол көзнөк jаар көрди. Кайда да Ирбистўниң сыны ажыра jаскы кўн бадып браатканы таңдакталат. «Öй деп немениң öдўжи кандый саң башка!» — деген уур шўўлте, талдың чырбаалдарына оролгон jöргömöштиң торко учугыдый, учы-бажы jок чöйңнир эбелет. — «Бу ла Ак-Белтирде библиотекарь болор туштa, Айгуль кандый jакшынак кыс болгон деер! Кўзўңидий ўндў. Колго батпас кежегелў. А эмди кандый болуп калган?» Оноң кандый да öскö шўўлте кенете чыга конды. Оның шыңырты бойының кандый да изў чогыла jўрегин шыркалап турды. «Азат!..»

Касымканов уур шўўлтелерин jўк арайдаң таркадып ийеле, алгастала берген көстöриле эмегени jаар көрди.

— Сен керсў кижи инең, Айгуль — деп, ол jўк арайдаң ла унчукты. Эмегени чочыган бойынча, кайра бурылды.

— Ол кем? — деп Айгуль тыныжы бадышпай шымыранды.

— Ол бо? — деп, Касымканов тошту суу jудуп ийген чилеп, коркыганына туктурыла берди. — Мен не? Мындый серемjилў сагыш сеге кайдаң эбелип келди?

Айгуль орынга отура берди.

— Качан эр кижиниң кўўни öскö ўй кижиге jеткенде, Турсунбек, оны öскö улустаң jажырарга ого сўрекей кўч. А бойының ўйинең дезе — jажырар да аргазы jок. Мен сезинип jадым, Турсунбек.

Айгульдиң ўни токуналу болды. Је оның кеп-чырайынаң ла көстөринең терең кородоп, карыксынып турганы иле билдирет. Оорузына бастырып, арга јок јаткан ўй кижиге килеердең болгой, өбөгөн там ла калјура берди. Не дезе шак ла оның арга јок болгоны Турсунбекти сукадык, јинит койчының койынына јетирген эмес пе? Оноң ок улам ол коронду сөстөрин чыгара тынып ийгендий айтты:

— Тенек! Көк лө тенек!

Айгуль алакандарыла јўзўн бектенип ийди. Қасымканов тыныжын бадырынып болбой, ўйиниң јанына отура берди. Калјуузы эмеш сене берди ошкош.

— Айгуль. Ончозы төгўн болгонын сен билериң ине. Теп-тегине ле јурегиңди кемжиктирбе. Мени де кара балкашка көмө теппе —дейле, ол ўйиниң јарындарынаң кучактай алат. — Уу, сен кандый сырсак болуп калган, экем? Айса чөл јаар ырада көчө берели бе? Бу тайга-ташты ончозын таштап ийели бе, а?

— Неден улам? Анда не, өлөргө јеңил болор бо?

— Је өлөргө деп незин ырымдайдың? Бойын чеберлен... Айгуль. Бис экў эмди де јакшынак јуртаарыбыс. Көрөриң де. Айылыма толо уулдар да таап береринг.

Оноң төгўндеерге чинеези чыга берерде, кенете көбин јуурынып, эрмектенди:

— Мен та нени де јылыйтып салган ошкожым, Айгуль. Ижимде азыйгы эрчимим кайдаар да кеде берген. Бабырганов ло мениң ортобыста та кандый да буудак бар. Ол карганакты божодып салгадый аргам бар ла, је мен бойым кандый да јаан учурлу арга-сўмемди ычкынып, эндеп салгам. Оноң улам бойыма сўрекей кўч болуп јат. А сен дезе оңдобой јадың. Көстөриңди ўй улустың копторы бектеп салган. Је мени оңдоор аргаң бар ба?

— Мени не, сагыш алынбас боло берген деп бодойдың ба?

— Јок, Айгуль! Јок. Керектиң аайы оноң терең. Сўрекей терең шўўлтелў. Је мындый да јаан эмес учуралды алалы: Урмат кычырулар бичип јат. Тегин ле кычырулар. Мал төрөдөр кампанияга учурлалган. Је онын бичижи кандый аайлу деп айдар? Кижиниң јўрегине, кўўн-табына согулталу сөстөр. А бистер, коммунисттер не, кажы өйдөң бейи буурзак, јарамзак бараксандар болуп калганыс? Бис качан да болзо немени чикезинче, көндўре айдатаныс јок по? «Нөкөрлөр! Производствен-

ный јакылталарды ажыра бўдўрелдер! Мындый, мындый продукцияныҥ, темдектезе, тўкти эмезе кураандарды орооныбыска планнаҥ ажыра берелдер» — деп. Онҷозы јарт. Онҷозы бойыныҥ ордында. Андый эмес пе?

— А ол? Урмат канайда бичип јат?

— Ии-татай, айдар да кўўним јок — деп, Касымканов колыла јаҥып ийеле, кыптыҥ ичиле ары-бери базат.

— Конторанын јанында турган кычыруларды ол бичиген бе?

— Ол. Онҷозын ол бичиген. А Иванов дезе билериҥ бе, онҷозын јöптöп салган!

— «Планнаҥ ажыра алынган кураан — артыкту тон, артыкту эжер пыйма, сениҥ тонына јака» ла база да кандый да сöстöр бичилгени кемниҥ де болзо јўрегине томулып турганын сен оҥдоп јадыҥ ба? — деп, Айгуль эске алынып айдала, тöжöгинеҥ туруп чыкты.

— Онызы андый. А кычыру кайда? Политический учуры кайда?

— А онызы јокко до јараар эмес пе?

— Бу сен не? Сагыжыҥ бойында ба? — деп, Касымканов кыйгырып та ийзе, ўйин коркушту серемјиденҥ кыйыштырып алганына карандыра сўўне берди.

— Билбей јадым, Турсунбек. Айса јастыра шўўнип турган болорым ба? Је мен бу кўнге јетире ајаарыныҥ јўргемде слерлер, партийный ишчилер, кезик аразында кижиниҥ ачык-јарык кўўнин кökўдип, кöдўрип болбой јадыгар. Кöп сабазында бойыгардыҥ мероприятиелеригер керегинде сананадыгар. А ол мероприятиелерде кöбизи не керегинде темдектелип јат? Јуундар. Совещаниелер. Бат мынча кире резолюциялар — дејле, Айгуль колдорын јайа тудат.

Турсунбек ўйи јаар ајыкчыл кöрўп отурды.

— Кайкай бердиҥ бе? — деп, Айгуль кўлўмзиренет. — Оору. Текши јонныҥ јўрўминеҥ ырап калган. Кыныс та эрмек айтпас ўйиҥе кайкай бердиҥ бе? Айылымда ла айылымда. А öбöгöним дезе ајаарбас, бир де јылу сöс айтпас. Чын ба?

— Јок, Айгуль. Мениҥ ајаруга алынбас болуп братканымды кöрўп турган болзоҥ, сен керектердеҥ туура чыккалак эмтириҥ — деп, Касымканов акту кўўнинеҥ айтканын бойы да билинбей калды. Ононҥ сагыш алынып, ойто алаҥзулу эрмектене берди: — је андый да болзо, Айгуль, тегин кижи чек ајаарбас та неме бар ине. Оҥдоп јадыҥ ба?

— Билбей ле јадым — деп, Айгуль санааркай берген ўниле унчукты. — Је сен качан да буруунгды бойына алынар кижи эмезинг.

Қасымканов јетире оңдобой, эмегени јаар суракту көрөт.

— Сен база ла бойынгның карыкчыл шўўлтелериңгди эске алынадыг ба? — дейле, колын чөкөгөндў јаңыш ийди. — «Чынын алгажын, ол бойының шўўлтезинде чындык та болзо болор. Менинг карыкчыл боло бергенимниң шылтагы, бўдўрип јўрген ижим аайынча Бабырганово, Ивановло јарашпай турганымнаң улам эмес, өскө керектең улам болгонын ол кайдаң да билип алган. Менинг Азатла колбулу болгоным бу куба чөлгө канайып јайыла берди эмеш? Кижи кайкаар неме. Шуурган салкынга эжилген кумактар чылап, коп сөстөр турлудаң турлуга, кобы-јиктер сайын јайылып, там ла таркап јат ошкош — деген коркушту шўўлтелер көстөри алдына чоокырланып, оның јўрегин муңдар тоолу ийнелериле кадап тургандый эбелет. Қасымканов оноң айрыларга да турза, ол шўўлтелери чек ырабас болды. Алаканын төжиниг сол јанына јаба тудуп алала, төрдөги кып јаар кире берди. Је анда да ол, томоноктор чылап, арадап турган шўўлтелеринең айрылар аргазы јок болды.

«Је сен, Қасымканов, теп ле тегин кижи аайлу эмес иненг. Онызы керегинде сен јаңы ла эмегениге бойың айттың ине. Күч алынып, көндўре ле айдып ийзең. Не ле болгонын ончозын куучындап берзең. Је кезек өйгө күўним де јетти деп шылтактанып ийзең, кайдар ол. Болгоонбос ло кылык болды дезең. Сениң килинчекке түшкен кижиг эмди ак-јарыкта јок ине. Јартын ла айтсаң, сеге јеңил боло берер. Ўй кижиң де сеге, азыйгы ла чылап бўдўп, јаманыгды таштап салар. Нениң учун дезе бу ончозы сакылта јоктоң ло болуп калган керек. Сен олордың кажызына ла алдынаң башка күўндў болбогоң. Эр улустың јўрўминде андый учуралдар болбойтон беди?»

— Айгуль — деп, ол јарамзый берген ўниле унчугала, эмегени јаар ойто келди. — Бис экўниң өөркөжөр шылтагыбыс јок. Мен чындап та... Билериң бе? Мен чындап та кандый да шидеемди јылыйтып салгам.

Қасымкановтың тамагы кенете кургай берди. Ол чапчактаң чеген сузуп ичет. Оноң јөткўрип, тамагын кеңидип алат.

— Је сеи чуулданбазаиг. Айгуль. Сеге чуулданарга јарабас — деп, ол унчукпай ла отурган эмегенине айтты. — Бейи уксаг ла, Айгуль, — деп кенете чырайы јарый тўжет. — Киного барак па,а? Кожо јўрбегенистеҥ бейи удай берди ошкош. Је капшай кийинзеҥ.

Касымкановтыҥ сагыжы јарып, азыйгы ла бойы чылап, јалакай, кўўнзек боло бергени билдирди.

Эжиктеҥ Јогорко кире конды. Тумчугын шўлўрт эттире кайра тартынып ийеле, тонын эжиктиҥ јанына ла чупча тартып, орынныҥ ўстўне мергедеген бойынча, отургуштыҥ ўстўне чыгып, сумказын бийиктеги кадуга илип салды.

— Бу сеи сумкаигды мынча кире бийик јерге не илип салдыҥ? — деп, адазы уулы јаар серемјилў кўрўп сурады.

— Чек божогон...

— А нези божогон?

— Бўтти! Ўредў божоп калган.

— Ма, качан ок — деп, Касымканов кайкайт. — Је керектериҥ кандый? Тёртинчиге кёчтиҥ бе?

Адазы да, энези де уулы јаар чочыдулу кёргилейт.

— Мен бе? — деп унчугала, Јогорко кыптыҥ ичии алаатылу ајыктай берди.

— А сен эмей, база кем деп? — Касымканов чала сезиктў сурады.

— Јок, ада. Кёчпёгём — деп, Јогорко тереҥ ўшкўрии айдат. — Мени ончо улус ырыс јок бала дежет. — Оноҥ энези јаар кёрёлё, омогынаҥ айда салды: — Је слер кёргёнёбр ине, эне: ол бир арифметиканы билип аларга мен канча кире кичеенип ўренгем!

Оноҥ энезине там ла јууктай базып алды.

— Айса экинчи јылга артып калдыҥ ба? — деп энези сурады. Оныҥ ўниneҥ килемји де, јарбыш та угулды.

— Јок, эне. Слер коркубагар. Јўк ле кўске јегире ине — деп, Јогорко коркушту ла неме болбогон чылап, чёйиигир ўниле токуналу айдала, сабарыла тумчугыныҥ ўйдин чучкуй берди.

— Је, эмди канайдар сени, кўлўк, — деп, Касымканов кекеҥгендў айтты. Јуугында турган отургушка отура тўжеле, алаканын столго јырс эттире салып, айтты:

— Јетпеске јеткен эмтириҥ! Парткомныҥ качызыныҥ уулы! Айылына, ада-энеҥе экелген сыйыҥ бу ба? Јок. Болды. Оны кандый бир турлуга болушчы эдип ийер керек!

— Јаңгы јуукта ла, ада, Кош-Талдаң көп балдар Көк-Өзөк јаар өткөн. Олорды Урмат апарган. Кино до олорло кожо чыккан — деп, адазының кекедүлү сөстөрин чек оңдобой, Јогорко чичкечек үниле көкүдүлү эрмектенди. Турсунбек ле Айгуль бойы-бойлоры јаар көрүжип ийдилер. Оноң бир кезек өйдиң бажында уулының айткан сөстөрининг учурын јаңы ла оңдоп, Турсунбек бойында сананды: «База ла ол бир Урмат па?»

Ол, унчукпазынаң кийинип алала, тышкары чыга берди. Конторада Бабырганович учурады. Председатель та неден де улам чуулду эмтир. Касымкановло эзендешпейле, бухгалтерия јаар кире берди.

— Эртенги күннең ала мында сок-јаңыскандыра артып јадың — деп, главный бухгалтерге кату айтты.

— Сакмандап чыгараар ба?

— Айса! — деп, Бабырганов кыскарта унчугат. — Сениң болушчы ишчилериң ончозы турлулар сайын барар.

— Јарт — деп, главный бухгалтер унчугат. — Мен бойым да, Сарыш Матвеевич, эмеш ару кей тынып аларынаң мойношпос эдим — дейле, ол карыкчылду күлүмзиренет. — Је, сок јаңыс немеле сокорды да тудар аргам јогы коронду—дейле, талортозына јетире куру јеңин оң колыла түре тудуп, карманына сугат.

— Отур ла. Ончобыстың ордына иштеерге келижер— деп айдала, Бабырганов терең шүүнип, оноң ары кимиректенет: — Айылдар сайын базып, карган-тижеңдерге бажырарга келижер болор! — Оноң јаңы ла кирип келген Касымкановты көрүп ийеле: — Јакшы ба? Тыштанып јүрүң бе? — деп сурады.

— Кайдаң тыштаныш болотон? — деп, Касымканов кызу темир тийгендий чочый берди. — Эрте таңнаң ала тымудаң айрылып болбой шыралайдым. «Адазы алды јаны, бу Бабырганов чек ле өйинең өдүп браады ошкош — деп, бойында сананат. — Је ого не деп айдарың? Колхозто сыранай ла каруулу өй. Ол јаантайын ла каруулу туштарда калјуурып, агаш-ташка сүзилгедий јүрери солун эмес» — деп сананды.

Касымкановтың кеп-чырайы кубула бергенине ајаарбай да, Бабырганов кичеемелдү үниле эрмегин оноң ары улалтат:

— Бейи уксаң, Турсунбек. Райкомның экинчи качызы телефондогон. Тымууң јеңиле берген болзо, оны уткуп алала, Чагат бажындагы турлулар јаар барыгар.

— Кем јок. Барып та келер болорым ба — деп, Касымканов тереӊ шўўнип јөпсинди. — Келзе ле, кожо атангайыс.

— Бат андый — деп, Бабырганов бухгалтердиӊ берген кандый да документтерине колын салып, эрмегин улалтат: — Урзалиевке эмеш јайнап көрзөӊ. Ол сеге коомой эмес нәјы ошкош эди. Анда промкомбинаттыӊ ишчилериненӊ биске ого јўк беш-алты кижи ийе беретен болзо, јакшы болгодый эди. Иванов то болужар болгон. Баштапкы качыныӊ јакылтазы дезеӊ.

«Бу мен канайып калгам? — деп, Турсунбек бойында сананат. — Колхозко сыраӊай ла каруулу өй јеткенин билбей јадыӊ ба?.. Је Бабырганов нени-нени сезип, бодоп то јўрген болзо, керек беди, онызы јўк ле оныӊ бодолго шўўлтези ине. Бойыӊды бек тудунып, колхозко каруулу өйдө ајаарынзаӊ, иш-керектериӊди азыйгы аайынча кичеенип бўдўрзеӊ. Неге курагы кўчўк чилеп, кыӊзып јўредиӊ, Турсунбек?» — деп бойын бойы санаазында аай-бажы јок арбап турды.

— Је јакшы. Мен кичеенерим. Алаӊзыбагар, Сарыш Матвеевич,—деп учында токуналу айдала, Касымканов чаазындарын казып, бойы оору да болзо, керектерин ундубай јўргенин көргўзерге кичеенип, кабактарын јемире көрўп, эрмегин улалтты: — Је андый да болзо, неге де јарабас кылыктар болуп јат.

— Кандый? — деп, Бабырганов оӊдобой сурады.

— Урмат мында кино көргўзерин ўзўп салган.

— Канайып ўскен?

— Ого неме беди. Кинопленканы Көк-Өзөк јаар апар деп механикке команда берери кўч эмес. Чынынча айткажын, андый кылык меге јарабай јат, Сарыш Матвеевич. Мында бис экў эмес, Урматтый уулдар баш билинип јўрген ошкош.

Бабырганов кеп-чырайы кубула берди. Саат өйгө унчукпазынаӊ туура көрўп отурала, тереӊ ўшкўрип, Касымканов јаар бурулды:

— Урмат дейдиӊ бе? А оныӊ шўўлтези, айса, чын болор бо? Киноны бу јурт ичине кемге көргўзетен?

— Онызын мен де оӊдоп отурым — деп, Касымканов удура унчугат: — Је бис экўни өдўп, баш билинетени ол не кылык болотонын оӊдоп јадаар ба?—Касымкановтыӊ ўни бўдўмјилў ле кату угулат. — Оны анархия деп айдатан, Сарыш Матвеевич. Анчадала команда берип турган кижи кем? Урмат! Је ол тегин ле Урмат эмес ине. Ол

колхоздың председателининг уулы. Ол адазының адынаң јакылта берип турган аайлу. Андый эмес пе?

— Ончозы јарт, Турсунбек — деп, Бабырганов айдала, өрө туруп чыкты. — Мен Көк-Өзөк јаар атанып јадым. Анда барган балдардың тоозын эмеш асгадар ошкош. Јангыс ӱӱр койлорго көп улус не керек? А Урматтың сын-арказын сыныктыра уужап саларым.

— Эйе, чала јарабас кылык болуп калган. Клубтың заведующийи де болзо, парткомдо јөптөлип калган графикти баш билинип ӱзӱп салатан учуры оның јок — деп, Касымканов эмди токуналу ӱниле эрмектенип отурды. Оноң кенете көксине эбеле берген шӱӱлтезин тудунар аргазынаң јастыгып, председатель јаар ичкери болды:

— Слер, Сарыш Матвеевич, меге јартын ла айдыгар. Мен кайда да, неге де илинип, бӱдӱрилген болотом бо, айла кандый? Калганчы өйлөрдө мен бойымды эмеш карыкчылду эзенип јӱредим.

Бабырганов ого ајыкчыл көрөлө, айтты:

— Эзенип јӱрген болзоң, јакшы туру. Андый болзо, кижи кебериңди јылыйткалак эмтириң, Турсунбек.

Бажындагы бӧрӱгин тӱзеде тартып ийеле, Сарыш Матвеевич эжик јаар басты. Көп эрмектежер кӱӱни јок болгон ошкош.

— Је, Сарыш Матвеевич, ак-чегинеҥ ле айдыжып ийелдер.—Бу сӧстӧрди Касымканов болгоонбой, акту јӱрегинеҥ ле айда салган. Оноҥ улам тургуза ла бастыра бойы тыҥыскып, чырайы кугара берди.

Бабырганов кебин соодып, Касымканов јаар чала чуулду көрӱп ийди:

— Некелтеҥ бе бу?

— Эйе.

— Мен сеге бир де неме айтпазым, нӧкӧр Касымканов. Канайдатанынгды бойыҥ бил. Сен коммунист инеҥ.

— Табыскактар таптырарга ба? — деп, Турсунбек кӱлӱмзиренди.

Бабырганов эжиктеҥ чыгып браадала, Касымканов јаар кезе көрӱп, унчукпазынаҥ эжикти јырс эттире јаап ийди.

«Айдарда бу ончозы мениҥ сезиктӱ шӱӱлтем эмес, кӧндӱре ле јеткерлӱ айалга турбай. Сен бойыҥды тептегин токунадынып јадыҥ, Касымканов. Кем де нени де билбес деп, сениҥ јаман кылыгыҥ керегинде кем де сезинбей јат деп, бойыҥды бойыҥ токунадынып јӱргениҥ

калас ла ижемји турбай. Хым, јаман кылык! Је Азатла болгон јеткерде мен бурулу ба? Оны јеткерге мен ийде салып ийген эмезим. Айса көрмөс билер оны. Бойына бойы ла колсалынган ошкош ло» — деген јүзүн-базын уур шүүлтелер, чалканчактыг тегенектери чилеп. Турсунбектиг јүрегин кадап ла, кадап ла јат.

«Бабырганов. Је сен нени билериг? Јүк ле бодолго шүүлтеп бе? Је јүк ле бодолголоп сананарга јарабазын бойыг да билериг ине! Мен сени онгдоп јадым, Бабырганов. Јалынарымды сакып јадыг. Је сен менеп кандый јалыныш сакып јадыг? Билер болзоп — айтсаг? Мен бойымныг буруумды бойым билерим. Касымканов бойынаг бойы качар, јажынар аргазы бар эмес. Ончозынаг мойноп то салзам табым. Је уйат деп неме бар ине. Кажы ла кижиниг күүн-табында, кылык-јангында уйат деп неме кайдаг түүлип, бүдүп јат? Је ол кажы ла кижиде уйат болор учурлу. Сениг партийный уйадыг, акчегиг! Хм. Ого үзеери партийный. Партийный деери мында не керектү?»

Бойыныг шүүлтелерине булгалып, Касымканов председательдиг кабинединиг ичине телчип, онып сыны-туурazын алтамдарыла ары-бери кемјип базат. Јүзүн-јүүр шүүлтелери дезе оны бирде карыксыдып, кажы бирде коркыдып та, чөкөндирип те турат. Је Касымканов бойыныг кедеринеп айрылар күүни јок. Буруузын ачык-јарыгынаг айдып, бойына алары—недеп де коркушту. Нениг учун дезе ол «кату каруузына» турар, а оны ээчий дезе, — кажы јерде ундылып калган кара ишке барары оноп кыйышпас.

— Јок, анайдарга јарабас, — деп, кенете шымыранып ийет.

Је мынайып эренгис айалгада артарга Касымканов база да јөпсинер күүндү эмес. Ненинг учун дезе ол бойыныг иш-керектеринде ижемјизин, бүдүмјилү иштенер аргазын чек јылыйтып салган. Азыйгы чылап, баштангкай, токуналу, бүдүмјилү јүрүмин ойто ол канайып орныктырып, јандырып алатан?

«Је сениг де, Бабырганов, јастыраларыг көп лө. Билерим. Меге ончозы иле-јарт. Кандый да уполномоченный келеле, укту эчкилерди ончозын государствого табыштырарын некеп турар туштa, сен райкомныг ишчилери керегинде не деп айткан эдиг? Је ол туура јерден келген кижи јастырган болзын. А качан ороон бистеп калганчы эчкини табыштырзын деп некезе, бис перспек-

тивтер керегинде, келер ӧй керегинде калыражып отуратаныс па? А сен дезе «райкомныӊ ишчилери — киреръчыгар улус, а государстволыӊ шидеези — колхоз дезе ӱргӱлјиге артып јат» — дегениӊ сагыжыма кирет. Кӱч айалга туштa укту эчкилериӊди табыштырбай, тартыжып артырып алган болзоӊ, сенеӊ кандый шидее болотон? Оноӊ до кӧп кылыктарыӊ бар ла. Правлениениӊ членлерин јумактай тудуп алгаӊ. Баш билинип јадыӊ. Ол бир скважиналарды да алзаӊ, — јаӊыскандыра ла кылынып јадыӊ. Менле де јӧптӧшпӧгӧӊ. Јер ӧрӱмдеер улустыӊ баштапкы ла бӧлӱги келди бе, келбеди бе, а сен дезе олорго эки ирик сойдырып бергеӊ. А суу кайда? Ӧрӱмдеш башталгалы канча конок ӧтти? Бир неделе бе? Јӱс метрдеӊ тереӊ ӧрӱмдезе де, суудаӊ болгой, — чык та јок. Бодоп кӧрзӧӊ, нӧкӧр Бабырганов, ол скважина деп немеӊ канчага тургай не?

Ак-Белтирде культураныӊ Дворец-Туразын јаӊыдаӊ тудары керегинде партийный организацияныӊ ла колхозчылардыӊ текши јууныныӊ јӧби кайда? Тоӊырып салгаӊ ба? Мен ончозын кӧрӱп јадым. Бӱдӱрер деп меӊдебей јадыӊ. А нениӊ учун? Проектный документацияны белетеерин меӊдедер керек деп мен некегемде, сен кеп-чырайыӊды јуурынып, каруузына сӧс айдарынаӊ качып турганыӊды мен оӊдобой јӱрӱм деп пе? Јӧпсинбес, бӱдӱнбес кижи јаӊыс ла сен. А албаты-јонныӊ табы кайда? Сениӊ кылыгыӊ меге јарт: не дезе, мынча киреје јаан строительствоны ӧткӱрери керегинде баштаӊкай шӱӱлте сениӊ эмес болуп калган. Оны мен кӧдӱргем. Ончо улусты мен кӧкӱткем. Мен сени јарт билип јадым, Бабырганов: баштаӊкай шӱӱлте сениӊ эмес болзо, сен оны керекке бодобой, эмезе чек уйатка салып ийерге кичеенип јадыӊ.

Касымкановтыӊ карыкчалду шӱӱлтелерин, каралу санаазын, Урзалиевтиӊ једе конгоны ӱзӱп ийген. «Акыр ол нени билер? Ого нези јарталып калды не?» — деген эӊ ле баштапкы шӱӱлте јеӊил машина кӧрӱнип ле келген тарый Касымкановтыӊ кӧксине эбеле берди. Ол кӧзнӧктиӊ јанынаӊ эжик јаар болды. Райкомныӊ экинчи качызын Касымканов узак ӧйлӧрдӧӊ бейи билетен. Совпартшколдо ӱренер ӧйдӧӊ ала. Коштой јаткан аймактыӊ совхозторыныӊ бирӱзинде ол сегис јыл кирези парткомныӊ качызы болуп иштеген. Оныӊ соӊында иш аайынча кӧдӱрилип чыккан. Оныӊ куучынынаӊ, бӱдӱм-кеберинеӊ кандый да бийик тоомјы билдиретен. Оноӊ улам

Урзалиев областтың јаандарына бойына ырысту өйдө көрүнип, олордың көстөрине јарадулу илинген болор деп, Касымканов бодоп јүретен. Качан Кош-Талда экинчи качы керек боло берерде, олор шак бу каруулу ишке оны тударына шүүлте эткен. Је Урзалиевте кандый бир аңылу талант бары-јогын Касымканов кичеенип көрүп те јүрзе, ајарып болбогон. Чындап, Урзалиев ончо улусла јайым эрмектежип, ачык-јарык јүрет. Учурал болгондо, тегин ле улуска анекдот куучын да айдып ийеринең јана калбас. Авторитеди, тоомјызы јабызаарынаң јалтанбас. Керек дезе кандый бир байрам күнде улусла кожо бир-эки стопка аракы да ичип ийеринең кемзинбейтен. Касымканов бойы дезе улус ортозына ачу неме ичеринең кыйыжып јүретен.

«Је текши айткажын, Урзалиев коомой эмес ле кижи ошкош, ого бүдүнерге де кем јок болгодый» — деп сананды.

Тал-орто сынду, таларкак јарынду, бачымат кеберлү, алакан батпас маңдайлу, кыскачак та болзо, эттеңир сабарлу, колдоры бырчыт кайыңның таазылдары ошкош бек бүдүмдү Урзалиев баштапкы ла учураган строительный материалдаң меңдештү јапшырып эткен кижи болуп билдирер. Эттеңир, јаактары — кызыл-марал. Кара јодрадый мызылдаган эки көзи тапчы да, терең де орочокторында јажынып калган. Кеп-чырайын јарандырып, јарыдып туратаны — оның јаантайын ла јалакай күлүмзиренип јүрери. Ајаарып көргөндө, ол јаантайын ла нөкөрлик, ачык-јарык кылык-јаңду деп билдирер, тургуза ла ого кижиниң бүдер, тоор, күндүлеер күүни келер.

Шак ла бу јакшынак күлүмзиренген чырайыла Урзалиев Касымкановко удура базып келди.

— Бу сен не? Оорып јүрүң бе, Турсунбек?

— Чынын айтса, эмеш тымуулап калган ошкожым— деп айдала, Касымканов туура баштанат. — Отырыгар.

— Јок, алдырбас. Мени отургуспа. Айылдан келген эмезим. Турлуларга барып келзес кайдар. А сен, бойыңды коомой эзенип турган болзоң, — арга-сүменди бедрен.

— Мен тоңло не, карган кижи эмезим — дейле, Касымканов сергелең бүдүмдү боло берди. — Өдө бербей.

— Оо, сен тымуула кокурлашпа! — деп, Урзалиев сабарыла кезедип айтты. — Соокко алдырганг ба?

— Андый ошкош.

— Андый учуралдар болгондо, мен бойым ла эмденип аладым. «Перцовкадаң» садып алала, јуурканныҥ алдына кире бередим. Сок јаҥыс арга ол — деп айдала, Урзалиев кӱлӱмзиренип ийди.

— А «перцовканы» јастанып аладыҥ ба? — деп Касымканов кокурлаарына кӧчти.

— Јок, оны не јастанатан? Кыйт этире ичип ийбей!— деп ол кардын таптанат. — Ол кайракан кандый ла тымууны чыгара тебип ийеген эмей...

«Јок, чындап та јакшы уул турбай» — деп сананып, Касымканов кӱлӱмзиренет.

— Је, кем јок, Турсунбек, — дейле, Урзалиев кенете каткызын токтодып ийди. — Сен эмден, а мен дезе јортойын. Мында, кайда да бистиҥ балдар бар. Кӧк-Ӧзӧктӧ ошкош эди. Андый ба?

— Анда. Је анаар јуукта ла Бабырганов барган. Сен јӧптик болзоҥ, Муса, мениҥ айылыма баралы, оныҥ соҥында Тодошевтердиҥ турлузына барып келерис. Јер ӧрӱмдеечилер де јолдо. Кандый, јӧп пӧ? — деп айдала, Касымканов айылчызы јаар сакылталу кӧрӧт.

— Сен, сӱмелӱ ле кижи эмтириҥ, Турсунбек! Айылыҥда чындап та «перцовка» турган болбос по, а?

— Чуулдабас болбойыҥ. Турза турган ок болбой.

— Чуул болбос ло болор деп бодойдым, — дейле, Урзалиев база ла каткыра берди.

Олор Касымкановтыҥ айылына машиналу једе кондылар. Эжиктиҥ бозогозын ажыра алтаган ла бойынча, Касымканов эмегенине шымыранып ийди:

— Айгуль! Кӱндӱлӱ айылчы келди. Кӧр, оны јазап уткыыр керек!

— Эзен бе, Айгуль! — деп, Урзалиев колын сунып. эзендежип, ајыкчыл кӧрӧт. — Мени јаман кӧрбӧ, Айгуль. Ӧбӧгӧниҥниҥ агитациязыла келдим.

— Ӧрӧ чыгып отураар, Муса. Айылчы болугар. Айылына кычырып, агитация эткен болзо, јакшы турбай — деп Айгуль айдала, јӱзи кызара берди. Турсунбек кӱлӱмзиренип, эмегенииҥ јылу сӧстӧр айтканына сӱӱне берди. Качан олор Мусала экӱ Новосибирск городто шыралай-боролой ӱренип турарда, Айгуль ле Урзалиевтиҥ ӱйи экӱ анаар баргылап јӱргендер. Оноҥ улам таныш болголы удай берген айылчызын кӱндӱлеерге Айгуль кичеенет. Айак-казандарыла берижер ортодо, ол Мусадаҥ бала-барказы ла оныҥ ӱйи кандый јатканы керегинде сурап турды.

— Бис ол туштa jаңыс jерге jуртаар деп jөптөшкөнис. Сагыжаарга кирет пе, Муса?

— Эйе. Чып-чын. Jе онызы ончозы бистең камаанду эмес. Канайдар. Муса терең үшкүрип ийди.

— Коронду ла неме. Айылдаш jаткан болзобыс, кандый макалу болгой эди. Айса болзо Турсунбек те менле кожо эмеш оңду jуртаар эди.

Эмегени кандый эрмек баштаарга турганын оңдоп, Турсунбек чочып, үйи jаар көрөт. Ол тургуза ла кепчырайын соодып, өйинең өткүре калырай берген эмегени jаар эжиктеги кыпка чыгарга умзанарда, Муса оны токтодып, айтты:

— Акыр, Турсунбек. Отур. Танкылажып ийели — дейле, бойы бажын эжиктең чыгарып келеле, сурады:

— А не болуп турганаар, Айгуль? Турсунбек меге бир де неме айтпаган эди.

Тыт агаштаң jарган такпайларына от камызып, комелек печкезиниң оозында Айгуль кезек өйгө унчукпай отурды. Оноң, оды көңжүп күйе берген соңында ла өрө туруп, маңдайына түжүре jылып келген чачын jууна-дып алала, чырайы карачкылай берген өбөгөнин көрбөөчи болуп, та неге де күлүмзиренет.

— Ол слерге jартын айдар деп пе?

— Айса айдып ийер болор бо? — дейле, Урзалиев кайра баштанып, Турсунбек jаар суракту көрди.

— Бу не керегинде айдадың, Айгуль? — деп, Касымканов jоңдонышту күлүмзиренди. — Чуулы тийип jүрген кижи болбой ол, Муса. Jаантайын ла турлулар сайын керип, бир оңду айылга да отурбай jадым. Ого тарынып турган ошкош...

— Jе андый болзо, тоң ло коркор неме jок турбай, Айгуль, — деп, Урзалиев каткырат. — Бис оны бир эки айга Сочи jаар аткарып ийзебис, кара-куладый күчтү эр боло берер болбой ол...

Ончозынаң ла озо Турсунбек каткырды. «Jалбышты өчүре согорго мөр болды ошкош. Бойыныҥ бодоно шүүлте-санааларын ол райкомныҥ качызына айдарга jүрек алынат эмеш пе? Айтса айдып та ийер ле. Эмегенге ижинерге ле болбос» — деп сананып калды.

Айгуль эрик jокто ло күлүмзиренип, jе андый да болзо, Турсунбектиҥ чочыдузын оңдоп салды ошкош. «Ончозын кокыр эдерге ченежип jат. Арга-сүмезин таппай, ичи-бууры аңдана бергедий. Jе керек беди меге!..» Оноң чырайын соодып, jажык үниле айдат:

— Јоок, Муса. Керектиг аайы оноң кату эмєй.

— Бу сен токтозоң, Айгуль. Айылчыбыс аштап калган. Этти капшай изитсең — деп, Турсунбек эмегенининг эрмегине кере-јара кирижет. Эки јаагыныг учуктары тартылыжып, эжиктеги кыпка чыга коноло, шымыранды: — Канайып туруң? Киреленсең. Болор ло болбос эрмекти бого не айдар. Муса бис экўни чындап та коомой јуртап јат деп сананар.

Оноң илмектеги бöркўн алып, магазинге бойы барып келерге умзанала, ойто алаңзый берди. Айгуль јаар јууктада базып, оны эки јардынаң капшыра тудала, эжик јаар араайынаң ийдет:

— Магазинге барып келзең. Анаң керектў неме алып кел. Мен бойым да мында ончозын белетегейим.

Айгуль оныг көстöрине ајыкчыл көрўп ийеле, унчукпазынаң, бажына јылу шал тартынып, эжиктең чыга берди.

— Айгуль! — деген кыйгы төрдöги кыптаң угула берди.

— Магазинге барган — деп, Касымканов карууна унчукты.

Эжиктең Урзалиев көрўнип келеле, эрмектенди.

— Ол чындап ла акту кўўнин айдат ошкош, Турсунбек. Ортоордо не болуп калган? Ööн-бöкöн бар ба?

— Је, не де јок, Муса, — деп канча ла кире токуналу ўниле Касымканов айдат. — Кажы ла биледе, байла, не ле јўзўн эрмек болуп турган болбой. Јаантайын ла айылга отурар арга бар эмес. «Кандый бир турлудаң эш таап алды эмеш пе», деген серемјилў шўўлте оныг меезине кире конгон ошкош.

— А не — коп эрмек јайылып јат па?

— Јок. «Ўй кижи барын сезип јадым» — дийт.

— А-а, — деп Муса унчугып, туура көрöт.

— Мениг де эмегеним серемјилў көрўп туратаны ас дейзиг бе, карындаш. Иш-тожыбыс андый да, канайдар. Көстиг көскö иле јўрер керек. Эмегендерге кичеемелдў болор керек.

Касымкановтыг санаазына байа Бабыргановло эрмектешкен куучыны кенете кире конордо, ол јўзўн-базын коп эрмектер бар болзо, олор ончозы Мусага једе беренең јалтанып, бойы ажындыра оспоктоор, јеткерди кыйыштырып салар кўўни тарты.

— Мында бир Бабырганов деп кижи бар — деп, ол чала чеберинең эрмегин баштады.

— А не? — деп Муса да јилбиркейт.

— Бис экўниң најылыгыбыс јайрадылып браат ошкош. Орус улус канайда айдатан эди: экўниң ортобысла кара киске ӧдӧ конгон аайлу.

— Неден улам ыражадыгар?

— Бойым да ойдоп турганым јок, — дейле, Турсунбек колыла чачын сыйманат. — Парткомитетти тообой барган. «Сеге не болзын? Отчетто ло чийў тартылза — болды, а меге дезе — ончозын бўдўрер керек» — деп, эрмектенер боло берген.

— Кайкамчылу. Керектиң аайы коомой эмтир, — деп Турсунбектиң көстӧри јаар серемјилў көрўп, Урзалиев санааркашту ўниле эрмектенет.

— Мындый айалга керегинде сен меге мыныҥ алдында бир де сӧс айтпаган. Бу ончозы неден улам баштаган?

— Бойым да билбей јадым. Је анчадала мындагы бир келин ӧлгӧн соҥында ол кандый да серемјилў боло берген. Баймуратова Азатла болгон трагический учуралды уккан болбойыҥ.

— Азат дейдиҥ бе? — деп, Урзалиев кайкайт. — Је бу керекке ол неден улам колбулу болотон?

— Је көрзӧҥ лӧ. Оныҥ ӧлўми тегин ле учурал, јеткер эмес деп мында бодогылап јадылар. Балазы керегинде кородоп јўреле, оноҥ улам... Ойдоп јадыҥ ба? Бойына бойы кол салынган аайлу.

— Је, је — деп Урзалиев меҥдедет.

— Ол учуралдаҥ озо Бабырганов Азаттыҥ балазы керегинде мени шоодор кўўндў эрмектенген. Мен онызы кокур деп бодогом. Кокурла ла каруу берип, онып эрмегин керекке албай салгам. Је Азат ӧлгӧн лӧ соҥында, ол мени чек көрбӧӧчи кижи боло берген. Тегин көргӧндӧ, эрмек-куучыны кем јок ошкош, керек дезе јӧптӧжип те јўрер, а чынынча көргӧжин, менеҥ ырап ла браатканы билдирет.

— А сен, Турсунбек, ачык-јарыгынаҥ ла...

— Бу сен канайып туруҥ, Муса, — деп, Касымканов кере-јара кирижет. — Кызычак ине ол. Сыраҥай јнит. Мениҥ кызым аайлу, — деп Турсунбек көстӧрин тазырайта көрўп, калјуура берген айасту эрмектенди. Муса ого бўдўп, кўлўмзиренет.

— Айса кандый бир ӧскӧ шылтак бар болор бо?

— Билбезим — деп, Турсунбек бир кезекке сананып турала айтты: — Мен бодозом, карый берген ошкош.

Пенсияга чыгар өйи једе берген. Алтан јаштаҥ ажып калган ине ол.

— Јок, Бабырҙановтый улус карыбайтан — деп, Урзалиев алаҥзулу айтты. — Јўрўмнеҥ соҥдооры баштал-ган дезеҥ, бўткей эдим.

— Болзо до болор — деп, Қасымканов тургуза ла јөпсинет. — Је база да шылтактар бар ла. Онын Урмат деп јўўлгексў уулы бар. Мен онын кылыктарын сўре ле киреледип јадым. Адазына ол до јарабай турган ошкош.

— А Урматта не кемжик бар?

— Фантазёрдыҥ бойы. Ого ўзеери, политический јанынаҥ чек ле шолыйт кўлўк. А јашөскўрим дезе ого јакпаарлажып јат. Онын «Чураш» деп куучынын кычырган бединҥ?

— Қычырбай, аа! Областной газеттердиҥ экилезинде јарлалып калган.

— Эртен-соҥзуннаҥ ла ала ол фантазия эмес болуп калар дийт. Оҥдоп јадыҥ ба? Оныҥ шўўлтелери аайынча болзо: бистиҥ ижибистиҥ эп-сўмелери јебрен кеминде, штамп та бисте көп, тилибис те официальный аайлу. Бат, оныҥ бўдўм-кебери, шўўлте-санаазы андый!

— Хм. Кўч ле кўлўк эмтир — деп, Урзалиев бир аайы јок айдала, не де керегинде сананып турды. Оноҥ кенете Турсунбек јаар бура соголо, омок айтты: — Је фантасттарды сыга базып саларга кўч эмес. Бир-эки катап кезедип салала, оныҥ соҥында чындык јолго тургузып салбай. Кердеҥдешпей ле иштезин. Не ле немениҥ өйи-кеми, нормазы бар ине.

— Је бу керекти тўзедери белен ле неме эмес болбой, — деп Қасымканов алаҥзулу айдып, бажын јайкайт.

— Сен оны меге јолыгыштыр. Мен оны јакшы билбезим. Эрмектежип көрөйин.

Бу өйдө Айгуль кирип келди.

— Је бот, айыл ээзи де једе конды — дейле, Турсунбек отурган јеринеҥ туруп чыкты. — Бейи көрзөҥ, Муса. Мениҥ эмегеним эмди де канчын јиит тужундагыдый. Қачарлары кып-кызыл. Көстөри де бороҥот ошкош — јараш, — деп Турсунбек ўйиниҥ чырайын ајыктап, сўўнчилў кокырлайт.

— Подхалимниҥ бойы, — деп Айгуль айдала, кўлўмзиренип ийди. — Јалканчыгы да, мекечили де, — тўлкўниҥ бойы!

— Оноҥ башка слерлерле кижи канайып јуртайтан

эди — деп, Турсунбек айылчызы јаар көзиле имдеп ийеле, эмегенинин экелген «перцовкалу» балуштобын эки колдоп алат.

— Эр кижинин салымы андый да, канайдар, — дейле, Муса терең ўшкўрип ийди.

Тургуза ла ўчўлези каткырыжып, тегерик столды айландыра отурып алдылар.

***

Јаңарда бўгўн токунаа јок — шакпыртту да, сўўнчилў де: айылында јаңгы кижи табылып келген. Кичинек кызычакты айландыра шакпыражып турган улусты Сорко тондордың ортозына јажынып алала, суркураак көстöриле ончозын кайкамчылу ајыктап турды. «Бу мындый, јўк ле тынду, наадай ошкош, немени энем кайдаң таап экелди не? Ончозы ла оны неденг улам јараш көрöт не?»

Ол ортодо, Сыргачы адын ээртеп, кайдаар да барарга тергенип алган.

— Јаңар, сен мында не ле керегинг ўзе белетеп кой— деп, уулына јакыйт. — Карган энеңди јаман атка салба. Бир ирик сой. Айылчылар болор.

— Санааркабагар, эне. Ончозын белетеп саларым.

Адазы ирикти сойып, учына једип браадарда, Сорко базып келди.

— Бу сен неге мындый чуулду јўриң, балам? Сыйынду болор кўўнинг јок по? — деп тўже берген јеңдерин Јаңар ойто шыманып, оноң сурады.

— Мениң сыйным дегенеер ол бо? — деп, Сорко адазынаң сурайт.

— А не, коомой бо?

— Јўк ле эриндерин мачылдадарга билер. Оноң не туза болор деп? — Јаңар күлўмзиренет

— Акыр эмеш сакып ла ал, балам. Карын да јакшынак кызычак болуп калар! Барып суу экел.

Оноң бойы чöл јаар көрди. Јер öрўмдеер машинаның тунгаксу табыжы угулат. «Акыр ол уулдарды кыйалга јоктоң ло айылдазын деп кычырар керек, — деп сананды. — Кижи деген неме кандый јакшынак, эптў машиналар сананып табар аргалу болуп калган».

Чын ла механизатордың бойы болуп аларга јаңар ол эр-јажына ла күүнзеп јўретен. Калганчы күндерде

эңгир ле сайын јер өрүмдеп турган јер јаар катандап туратан. Анда јилбүлү немелер не аайлу көп. Ол бир «снаряд» деген болот азу тоң јерди не аайлу кемирип, там ла тереңжиде бадалып јат! Ийде-күч! Ончозы ла кижиниң колында. Өрүмдеер күүндү болзо, — өрүмдеп јадар. Керек јок туштa — токтодып салар. Уккуры кайкамчылу.

Сорко айылдаң бир суску јылу суу экелеле, адазының колдорына ура берди.

— Је анда сыйнычагың кандый јадыры, балам?

— Ада, слер оны ајаарбас ла болуп јүрзегер. Мен де оны керекке бодобой јадым. Јаңы ла чыккан јаш кураан ошкош, мылјы-ы неме. Эмип ле, эмип јадар. Оноң уйуктап калар.

— Је кем јок, балам. Эм-тура энезиле кожо јаткай. Қыстар ончозы ла андый улус эмей — энезиниң ле эдегинең калбактанар. А бис дезе — кандый да болзо, эр улус инебис.

Сорко кабактарын јемире көрүп, эдер-тудар эр кижи болуп, эрмектенди:

— Бис экүге койлор төрөдөрине белетенип алар керек. Чөлөө јок.

— Андый эмей аа, балам.

Јаңар ириктиң эдин ооктоп ийеле, эски чадырда азып салган казанга апарып салат.

— Этти-канды бого ло кайнадарыс — деп, Јаңар эрмектенди. — Турада от одырарга јарабас: изү болор. Ыш та болордоң маат јок. Кызычак ыйлай берер.

— А меге дезе кандый да көп ыш болзо, не де эмес. Чын ба? — деп, Сорко тыңзынды.

— Эйе, чып-чын. Қайда, барып кургак одун экел, балам.

Сары Қобыдагы турлудаң таң атту кижиниң сомы көрүнип келди.

— Қымыс өрөкөң келип јат ошкош — дейле, Јаңар Сорконың экелген одунын отко салып ийеле, айылчызын уткып аларга айылдаң чыга конды. Араайынаң јортып келген айылдажыныҥ колынаң чылбырды алып, бойын адынаң колтуктап түжүреле, туранын эжигине јетире үдежип салды.

... Бу өйдө Сыргачы дезе, јаан эмес болчоктың бажына чыгара јортып алала, саат өйгө Ак-Белтир јаар чөлди ајыктап турды. «Кулийаның да келер өйи једе берген ошкош. Неге удап калды не?» — деп сананат.

Көстөри јашкајактыјт, а чөлдө дезе—элес те эдер неме јок. Јалатовтордыҥ турлузынаҥ таҥ атту кижи атанып, олордыҥ турлузы јаар јортып ијгенин көрөлө. Сыргачы ойто ло ээн чөлди ајыктај берди. Оноҥ тереҥ үшкүрип, адыныҥ тискинин бура тартты. Јалатов Оймокко ол бойыныҥ турлузына келип јолукты.

— Келгениҥ јакшы, Оймок. Ајылга кир, јаан ајылчы болорыҥ — деп, јалакај үниле ајдып, Сыргачы оны үјге кычырды.

— Кымыстыҥ да ады качан ок мында турган эмес пе? — деп, Оймок эмеген камчызыныҥ сабыла чакы јаар уулады.

— Эје, оныҥ ады эмтир — деп, Сыргачы да танып ијди. — Ајылына ајылчы түшкени — ээзине ле сүүмји болгой. Ајылдажын ундыбај јүрген учун Кымыска јаан быјанымды ајдар турум.

Карганактар төрдөги кыпка кирип, јаш балазын койдонып, эмчектеп јаткан Јыламаштыҥ орунының јанына отурып алдылар.

— Керектү бе, ајса кереги јок бала таап алдыҥ ба? — деп, эзен-амырын угушкан соҥында, Кымыс јаҥжыккан аајынча сурады.

— Кызычак, — деп Јыламаш кыскарта унчукты.

— А-а, — дејле, Кымыс төмөн көрөт. Бу өјдө ол не деп сананат не? Озогы јаҥ аајынча ол «керек јок бала тапкан» келинди та јамандап отурган, ајла, өскө сагыш сананып отурган, онызын кајдаҥ билер?

— Эмдиги өјдө анајып сурабајтан эмес пе? — деп, Сыргачы јалакај үниле ајтты. — Улус теҥдежип калган. Кыс та, уул да болзо, — түп-түҥеј.

— Эје, андый, Сыргачы, андый, — деп, Кымыс чуул јогынаҥ јөпсинет.

— Је кыс баланы эр кижиге түҥдеери, кандый да болзо, эмеш эп јок эмес пе?

— Кем јоок. Бнске кыс та, уул да болзо — түп-түҥеј, — деп Јыламаш күлүмзиренди.

— Кемге де болзо, бойыныҥ балазы неден де кару— деп Оймок ајдала, — Ат адагалак бедеер? — деп сурады.

Эжиктеги кыпта ајак-казанла бериже берген Сыргачы карууна унчукты:

— Тана ла Јаҥар јаш балага јаман ат адаар күүндери јок. «Јүзүн-базын алмыс-јилмистердеҥ бис коркыбај јадыбыс» дежет.

— Эмдиги öскӱрим саҥ башка боло берген. Јааннын, јакшыныҥ сöзи деп, олор угар эмес. Ол мениҥ де ачӱренимди алзагар, бойлорыныҥ балдарына эрке, јараш аттар адагылап салгандар. Эмди оору-јоболдоҥ ло айрылып тургандары јок — деп, Кымыс комудаган аайлу айдып отурды.

— Эмди оору-јоболдоҥ корып алгадый врачтар јок эмес, — деп айдып, Јыламаш балазы јаар кӧрди.

— Је-је, бойыгар ла билгейеер. Больница ла дежин солун улустыҥ кöстöринеҥ уйалбас болуп калгандар.

— Ос, анда сӱрекей јакшы. Ару-чек. Јылу. Энчӱ де— деп, Јыламаш кӱлӱмзиренип айтты: — Улустыҥ кöзинче дейдеер бе? Кайкамчылузын! — деп каткырат. — Аҥылу кыпта. Анда јаҥыс ла врач ла фельдшер туружар јаҥду. Бис экӱни јап-јараш чырайлу, Катя деп атту, канчын-јиит јакшынак врач келин тудуп аайлаган.

— Бат, оноҥ улам кызычагыҥды Катюк ла деп адап саларыбыс — деп, Сыргачы кере-јара кирижет. — Јакшы кижиниҥ ады-јолына адаш болзын.

— Катя! Катюк! Јакшызынай — деп, Јыламаш сӱӱне берди. Эмегендер койындарын јоктонгылап, экелген сыйларын чыгара тарткылайт.

— Бат бу, Катюкка мениҥ экелген сыйым — дейле, Кымыс уйуктап јаткан кызычактыҥ јанына кичинек бычкак öдӱк салат. — Кече тӱн ортозы јеткелекте ле көктöп салгам. Катюктыҥ буттары соокко тоҥбой, сукадык болуп öссин. Аргымактый јӱгӱрӱк болзын.

— А мынызы дезе менийи, — дейле, Оймок је ле деген «ОСОАВИАХИМ» деп значéкты Јыламаштыҥ алаканына салып берди. — Бу немени уулым сӱрекей сӱӱйтен. Јуу-чактаҥ озо сӱре ле тöжине тагынып јӱретен эди. Уулым керегинде кереес болуп, балаҥ менеҥ көп јӱрӱм јӱрӱп, менийинеҥ көп јаш јажазын.

— Алкыш сöстöрööр учун јаан быйан болзын! — деп, Јыламаш јылу ӱниле айтты. Бу öйдö Јаҥар эжиктеги кыптагы столдыҥ ӱстӱне калайлап салган јаан табак экелип тургусты. Амтанду каннын ла јаш эттиҥ јыды тураныҥ ичине јайыла берди. Сыргачы айылчыларын эткан јиирге кычырды. Тöрдöги толукта илип салган шкафтаҥ бир балуштоп кабак аракы чыгарала, Јаҥар энезиниҥ колына туттурып берди.

— Бисле кожо отурып, аш ич, Јаҥар, — деп, Кымыс јаркыраак ӱниле айдат. — Баштапкы кубар чööчöй сениҥ ле Јыламаштыҥ болотон учурлу.

Јаңгар јөпсинип, баштапкы чөөчөйди амзайла, эмегенине берди. Јыламаш шаајың айактың кырына эриндерин јүк ле тийдирип ийеле, эң ле баштап кирген айылчызына — Кымыска берди. «Аркага толо малду, айылга толо балдарлу, јаантайын ырысту болор биле учун ичип јадым», — дейле, Кымыс шаајың чөөчөйдө ургап аштың ичип ийди.

— Јакшынак, јылу сөстөр айдып јадың, Кымыс, — деп айдала, Оймок айландыра ајыктанат. — Балдарыгар эзен-амыр чыдап, ай-канатту куштар чылап, ак-айастың түбине шуңуп чыксын.

— Айтканаар ла аайынча болзын, — деп айдала, Јаңгар карандыра кайдаар да бararга шыйдына берди. Сыргачы уулы јаар суракту көрөт.

— Јер өрүмдеп турган улус јаар барып келейин, эне, — деп, ол каруына айтты. — Јакшынак улус эди. Олор мени бойының ижине үреткилеп јат. Күндүлеп салайын деп санангам.

— А кайдар ол. Кычыр ла — деп, Сыргачы айдып. бажыла кекиди. Оноң айылчыларының көптөй берген эрмек-куучынына ойто ло кирижип, бары-јогыла күндүлей берди. Карганактар ириктиг эди-канын тойо јип, суузындары канганча чайлап алала, турлуларына једерге меңдегилей бердилер.

— Ой оройтып браат ошкош, Сыргачы. Бисти меңдеди деп чуулдаба. Тойгон јерге тогус конор эмес дежетен јок по? — дейле, Кымыс өрө туруп, јанарга шыйдынат. «Каа-јаа да болзо, келгенде меңдебей, саат өйгө күндүленип отуратан өрөкөндөр болгон, бүгүн дезе адаруга чактырып ийген чилеп, неге түргедегиледи болбогой» — деп, Сыргачы чала серемјилү санапды. Јаңыс ла тышкары чыккан соңында айалганың аайы јартала берген. Кымыс эмеш ырада јорто берген соңында, Оймок ат үстүнең јайылып келеле, Сыргачының кулагына шымыранган:

— «Мынаар төмөн јер өрүмдеп турган машинаның ордынаң түнде ыш па, айса буу ба чыгып јатканын көргөм деп, байа Кымыс шымыранган. Оногорлорың алтыгы ороонго өткүре јол өрүмдеп салган ошкош. Көр, Сыргачы, чеберлен. Ол айылчыларың айылы-јуртына јеткер экелбезин. Ајыктан!»

Үүре-јелелеринең, озогы најыларынаң мынча кире коронду сөстөрди угарга Сыргачыга сүрекей күч болгон. Је олорды, каранүй карганактарды, канайдар?

— Је кем јок, Оймок, јеткилеп келгедий болзо, кичеенип ајыктаар турум — дејле, Сыргачы билдиргпезинеҥ кўлўмзиренип туура көрди.

Бозом кирип брааткан. Чеденде јаткан койлордыҥ тыныжы ла кепшенижи јап-јарт угулат. Сыргачы чөлди ајыктајт. Кааза ајыл ошкош суйман јазалдыҥ сўўри бажында сарымзак өҥдў чолмон мызылдај берди.

Бу өйдө Јаҥар дезе јер өрўмдеер вышканыҥ не ле јазалдарын, снарядын, приборлорын билгир ус кижи чилеп, ајыктап јўрди.

— Кејдиҥ тебўзи арај ла бийик эмес пе, Иван Степанович? — деп ол сабарыла прибор јаар көргўзип, мастердеҥ сурајт.

— Јок, өйи-кеминде ле, Јаҥар. Бот бир ўч јўс метр кире тереҥжий берзебис, ол туштa сўрекей ајыкчыл болор керек — деп, мастер азу сагалын сыймај тудуп, Јаҥар јаар јилбўлў ле кајкаганду көрөт.

— Сўрекей ајыкчыл уул эмтириҥ, Јаҥар. Эки-ўч ајдыҥ бажында сенеҥ баштапкы классный ус болуп каларында алаҥзу јок. Чынын ајдадым — деп, учында бўдўмјиледи.

Јаҥар өскө эрмек ајтпај, өрўмделген скважина јаар бажыла кекип, сурады:

— Је, анда ааjы-төөйи кандый? Не-не угулат па? Койтылдабајт па?

— Эм тура билдирбејт. Је чыгып турган порода кубула берди. Суу јўрўжер тамыр ыраак эмес ошкош. Ааjы-төөйи кандый болорын — ажындыра ајдарга кўч.

— Бўгўн эмеш тыштанып алар аргагар бар ба, уулдар?

— А не керек болуп калды?

— Ўй кижим бир кызычак таап алган. Слерди де, Иван Степанович, слердиҥ болушчыгарды Кириллов Васяны да ајылыма кычырып јадым. Ол палаткада ба?

— Анда — деп, мастер тереҥ шўўнип ајтты. Оноҥ чала омоксу ўниле: — је, каҥајдар. Бистиҥ ижибистиҥ өйи-кеми бар эмес. Барып та келзебис кем јок ло.

— Ајса мен Кирилловты алдырып келејин. Барып эмеш тыштанып аларыгар, — деп, ары болгон соҥында Јаҥар кыйгырып ијди. — Уйку аразында жигулевский ичип јаткан болор. Жигулевский сыра ла болзо, неге де кысканбас эдим деген јок по.

— Јок. Ол ајылы јаар кандый да письмо бичип отурган ошкош, — деп, мастер карууна унчукты.

Эски палатка элгек ошкош, јыртыктарлу болгон. Оныҥ ичинеҥ чокту оттыҥ јаркыны, јўзўн өҥдў учуктар чылап, туш башка чөйилет.

Јаҥар брезент эжикти чеберинеҥ ача тартып ийди. Кандый да кайырчактыҥ јанында ары баштанып алган Кириллов беш сабарыла тегин де јелбер чачын там ла ўрпейте көдўрет. Ол таларкак, чоҥ бўдўмдў, баатыр кўчтў уул. Сыҥар колыла уур штанганы көдўрип, бажыныҥ ўстўле айландырып туратанын Јаҥар бого келген ле тоозында көрўп јўретен. Коптёрдыҥ кыйынты темирлерин тапчыда эмезе элбеде јаҥыскан ла јеп-јеҥил јылдырып ийетен. Көп эрмек айтпас, кўрдек бўдўмдў уул солун ўлгерлер јарлалган бичик ле көрзө, чек кубула беретен. «Болушчым бойы да ўлгерлер бичип јат ошкош» деп, Иван Степанович серенип јўретени чын эмтир.

— Алтын чачту, көөркийегим, — деген тунгак сөстөр Јаҥардыҥ кулагына јарт угулды. Брезент эжикти колынаҥ ычкынбай, ол эмеш кайралап алды.

— Алтап кирзен јапажыма...
Айланайын көөркийим.

Оноҥ эмеш тымый береле, катап ла:

Сакып јадым келериҥди —
Азып јўрген көөркийимди.
Сени калапту јеткерден
Корулап алар кижи мен...

Кириллов кайырчагыныҥ ўстўне там ла јабызада эҥчейип, калганчы сөстөрин чөйиҥир айдып, чаазынга тўрген бичий берди. База бир эмеш сакып турала, Јаҥар, карачкы јаар кайра алтап, өнөтийин јөткўрип ийли. Оноҥ ойто ло ичкери болуп, кере тартып салган палаткага алаканыла тарый-тарый тажып,

— Мында кижи бар ба? — деп кыйгырды.

— Баар, баар. Кир ле — деген ўн угулды.

Эжиктеҥ кирген ле бойынча Јаҥар оҥ колын көдўрип, — Јакшы ба? — деп омок айдарда, Кириллов чаазындарын тўре тудала, кайырчагына меҥдештў сугуп, какпагын јапкан соҥында ла, өрө туруп, Јаҥарга јаланҥ болгон алаканын сунат.

— А, чөлдиҥ ээзи. Јапажыма отура, јалакай уткыйдым сени!.. Өрө чыгып отур!

— Бош јок, Коля. Бараалы. Гитаранѓды ал.

— А не болуп баады?

— Менің айылымда кожулта болуп калды. Кызычак габылган. Ажындыра ла јартын айдадым: мойноор болзоң — чуулданарым.

Вася күлүмзиренип, алаканыла јүзин сыйманат. Кандый да шуулашту табыш угулды.

— Уктыг ба? Адырмандый сагалду айылдап мен канайып баратам?

— Алдырбас, Вася. Бараалы. Бритва менде бар.

— А өскө айылчылар?

— База кем де болбос. Мен јаѓыс ла слерди кычырып јадым.

Вася јөпсинип, костюмын кийип, кайдаѓ да, карачкы толуктардыѓ бирүзинеѓ, гитара чыгара тартып алды. Үч нәјы бириге бердилер. Мастер кийимин кактанып, чала бүдүнбес үниле айдат: — түнди түн дебей, кирлү кийимдү кижи уйалбай канайып айылдайтан, Јаѓар? Айса бу базыт токтоп калзын ба?

— Јок, јок, Иван Степанович, баралдар, — деп Јаѓар айдып, јана болор күүни јок күлүмзиренип, Кириллов-тыѓ јеѓинеѓ тартып ийди: — Ойно, Вася! Бу ла јайылып јаткан куба чөлим уксын!

Вася гитаразыныѓ кылдарын эпчил сабарларыла черте согуп ийди. Кандый да солун, јеѓил ле јайым кожоѓныѓ күүзи Васяныѓ болот кылдарынаѓ јаѓырай берди. Јаѓар ол кожоѓды билбес те болзо, је бу ла Чуй бажыныѓ чөли мындый — бирде кунукчыл, бирде тудуузы јок сүүнчилү музыканы качан да укпаганына быжу бүдет. «Менің кызычагым ырысту болор ошкош. Ак-јарыкты көргөн лө тарый солун музыка, солун улустыг куучынын угар, — деп Јаѓар сананат. — Јыламаш та сүүнер болор...»

Кайдаѓ да ыраактаѓ ийттердиѓ үрүжи угулды.

— Бат, турлуубыс та бу туру, — деп Јаѓар ун чукты.

— Калтарыѓ акшып јат па? — деп, Иван Степанович ийт үрүп јаткан јер јаар бажыла кекип сурады.

— Танып ийдиг бе?

— Јакшынак ийт...

Кайдаѓ да туурартынаѓ, белтир төѓниѓ ары јанынаѓ јаркынду оттыѓ чогы, окко алдырткан кастыѓ канады чылап, јалт эттире јайыла соголо, чөлдиѓ түбине келип түшти. Јойу базып брааткан улусты бир ле секунд-

ка јарыдып ийеле, ойто ло куба чөлдиң ӱстин јалмай согуп, јоктоп турала, билдирер-билдирбес орук јолды тапкан ла бойынча, оноң айрылбай, көнӱ јылып клеетти.

— Машина. Тана болор ол — деп, Јаңгар сӱӱнген бойынча кыйгырып ийди. — Байла Бабырановтың јеңил јорукту машиназын сурап алган болор.

— Оноң башка тӱниле кем јоруктаар — деп, мастер јӧмӧжип айдат. — Коркушту јакшы ишчи өзӱп јат. Бирде көрзӧң, тӱнди тӱн дебей, — таң атту учуртып браадар, база бир көрзӧң — машиналу шуңуп јӱрер.

Качан машина јаба једип келерде, Јаңгар чыданыгып болбой, колыла јаңгып ийди:

— Давай, Вася, марш ойно!

Онызы гитараның кылдарын серпе тартып ийерде, ӱзӱктелиштӱ, чокум, койу кӱӱ кӧдӱрингилӱ јаңгылана берди.

Јаңгар јолго чыгып алды. Машина токтой тӱшти. Јаркынду отторы кенете өчӧмиктелип, јабызап, јӱк ле кискениң көстӧри чилеп, мызылдажат. Јаңгар эжигин ача тартарга ичкери болды. Је онызы бойы кенете ача согулып, оноң Јаңгарга удура Касымканов чыга конды.

— Бу сен бе, Јаңгар?

— Мен, нӧкӧр Касымканов — деп, Јаңгар каруузына белен унчугала, машинаның ичи јаар карап көрӧт.

— Анда Урзалиев. Райкомның экинчи качызы — деп, Касымканов араайынаң айтты. — А бу не концерт болостон? Бу не улус?

Јаңгар кенете кайра көрӧлӧ, кыйгырып ийди:

— Вася, Иван Степанович! Слер турлу јаар барыгар. Мен тургуза ла келерим. — Оноң Касымканов јаар баштанып: — Концерт эмес, нӧкӧр Касымканов. Јер өрӱмдеп турган јакшынак уулдар. Бистерге суу бедрегилеп јат. А концерттиң шылтагы керегинде болзо,.. — дейле, Јаңгар айылчылар кычырганын куучындап берди.

Касымканов кеп-чырайын јуурынып, јараду јоктоң кӱркӱреек ӱниле кимиректенди:

— Арай ла јарабас ӧй талдап алган эмтириң. Эмеш чӧлӧӧ дӧ ӧйдӧ јыргабас па мыны? Кӱкпелериңди белетеп алдың ба?

— Јок, ордына кондыргалагым.

— Бот, сӱрекей ле кӱлӱк эмтириң! Айтпаза да кулагыбысты сӱӱндирип јаткан эмтириң! Гитарадаң тудунып алала, чӧллӧ ойноп јӱрген эрди көрзӧң! — деген, Касымкановтың ӱниинең чуул угулды.

— А оны меңгедип кайдатан? Ой жок эмес — деп, Жаңгар токуналу айда салды.

— Бу сен нени айдадың? Партияның членининг кандидадының эрмеги бу ба?

Машинадан Урзалиев чыгып келди.

— Уктым, уктым, нөкөр Тодошев — деп, ол айдала, Жаңгарга колын сунат: — Айдарда, кысту болуп калдың ба?

— Эйе, кысту, нөкөр Урзалиев. Айса айылыма кирип барадаар ба? Белетелген эт те бар. Эмеш жылынып та алар арга бар, а?

— Бу нени айдазың сен? Кемди кычырып жадың? — деп, Касымканов Жаңардың жалтанбазына алаң кайкап, шымыранат. — Сеге не, райкомның качызы—нажың ба?

— Же-же, болды, — деп, Урзалиев Турсунбекти токунадып, колын көдүрет.

— А неден улам мойножор? Түжүп те барзабыс, — кайдар ол. Жаңыс ла жаңы чыккан жаш балага сыйлап бергедий неме жок — дейле, ол пальтозының карманларын жоктой берди.

— Же, керек жок! Не де керек жок! — деп, Жаңар сүүнчилү айдат. — Баралдар!

Касымканов «эмеш ырап алалы» деп Урзалиевке колын жаңат.

— Эмеш коомой неме болуп калар эмес пе, Муса?

— Кандый неме?

— Бүгүн бис оныла кожо аракы ичерис, а эртен дезе, оның коомой ижи керегинде комитет алдына сурак тургузарыс.

— Нениң учун тургузатаныс?

— Күкпелерин де белетеп албаган. А койлор дезе төрөөрии баштап ийген.

Урзалиев Жаңар жаар баштанды:

— Койлорың пландалган аайынча төрөйтөн беди?

— Эйе, план аайынча.

— Качан?

— Бачым эмес. Бир айдың бажында.

Урзалиев Касымкановтың жардына араайынаң таптап, кезе көрүп сурады:

— Качан бирде жаман атка түшкен беди?

— Жок, түшпеген. Озочылдардың тоозында болгон эди. Же партком кату директив берип салган ине.

— Же, директивтер силкиири болды, Турсунбек. Жортолдор.

«Саң башка кылык-јаңду кижи эмтириң, Муса, — деп Касымканов ойто јанып браада, машинаның ичине ўргўлеп отура, сананат. — Ады-чабың јайарга кўзеп јўрген болотоң бо? Ол бир оңорлорды да алзаң — јуук најыларың ошкош. А олордың өзөк-буурлары кандый? Айса кандый бир јыдымар улус. Олорло незин көп эрмектежер. Акыр, Јаңгарды канайда мактагылап отурган эди? Ээ, чындап: «Сўмелў керекке јилбиркек механик. Андый уулдарды турлуларга тудары кинчектў». Хм. Јаңгар да база јакшы ла. «Мениң кўзеп јўрген кўўним. Мең ого кыйалта јоктоң ло једерим». Муса дезе оны кезедип, турлуларда иштегедий улус эмди тегин де једишпей јат деп, јартаардың ордына, оны мактап салган. «Эрешкендў амадууң бары сўрекей јакшы!» — деген. Керек дезе ого болужар да болгон ошкош. Мен сени чат ла оңдобой јадым, Муса, оңдобойдым. Эмдиги өйдө јашөскўримди ак-јарыктың јилбўлеринең тудуп, јурт јерлердең городтор сайын тоскылабазын деп, элбек компание өткўрилип јат. А ол дезе Јаңгарга механик болуп аларга болуш јетирер кўўндў. А соңында ол бойының төрөл колхозына јаиып келер бе? Суракты айалгазы андый, Муса! Јок сен мында эмеш јетире шўўнбей јадың ошкош».

Јўзўн-базын санаалар ла шўўлтелер там ла көйлөп, ўсти-ўстине чокпорложып ла турды. Бирўзи јылыйып браатса, экинчизи эбелер. Оноң кенете — тош. Кичинек болчок тош кайда да јўректиң тамырына кептелип, бойының соок сызын бастыра эди-канына јайып ийди. Тананың једе конгоны санаазына кирди. «Карачкы тўнде оны кандый көрмөзи сўрўп чыккан болбогой. Таң атту не аайлу ыраак јерденг учуртып келген деер. Ол не керегинде калыраган эди? «Республика!» — деп, Касымканов јўк ле эриндерин кыймыктадат. — База нени таап турган болотон? Ол бир алдамыш Урмат јўўле берген бе, айса парткомго өнөтийин каршузын јетирерге турган ба? Акыр оны канайда адап салган эди? «КЭКЧУР» ошкош эди. Ангылу Конституциялу. Көрмөстиң таппазы ла јок! Ол Урмат деп кўлўк мениң сўрўмди кыйыш јоктоң ло базып салар. «Бастыра бу соот ойындар Бабыргановтың бойына сўрекей јараган» деп, Тана калырап турган беди? Бу ончозы тегиндў ле эмес болгодый. Мени јаман атка тўжўрерге ол уулыла кожо сўмележип алган болбос по? Чала ла андый серемји бар».

— Акыр олордың Конституциязында не деп айдылган эди, Касымканов? — деп, Урзалиев кенете сурады.

— Урматтың Республиказы сени де токунатпай турган ошкош, Муса. Је оның аай-төөйи кандый деп шүүнединг?

— Элдең ле озо көрүп, ылгажып алар керек. Айса коомой эмес, тузалу ойын болор бо? — деп, Урзалиев карууна эрмектенди.

— Јок, сен бодонзоң ло — деп, Касымканов энчикпей, отурган јерине сөйкөнө берди. — Јашөскүрим ортозына өткүрер иштиң јаңжыгып калган ээжилерин бузары неге јараар неме деер, а? Је, балдарды јууп алгай. Анда ончозы ла комсомолдор ине. Текши задача тургузып сал. А ол дезе ого болорзынбай јат. Кандый да Республика табары, Конституция бичиири ого не керектү деер? Онызын канайып оңдойтон? А бистиң, текши тоомјылу Советский Конституциябыс кайда, оны чыгара чачып ийетенибис пе? Айса кандый?

— Је сен тоңло атыйланбазаң, Турсунбек, — деп Урзалиев чала кыјырантып айтты. — Айса сениң јалтаныжың калас ла тегин болуп калар.

— А кенете јаман керек болуп калган болзо?

— Је, ол туштa јашөскүрим ортодо јастыра иш өткүргени керегинде сенең сураар турубыс, — деп Урзалиев кекенди. — Урмат деп уулды теңериге јетире сен көдүрип туратан јогың ба?

— Јакшынак механизатор болгоны учун, — деп Касымканов үнин јабызадып айтты. — Механизатор до, художник те. Је оның өзөк-буурында не барын мен кайдаң билейин?

— А билип турар керек. Сен парткомның качызы инең!

— Је андый болзо, мен сеге, нөкөр Урзалиев, байа райкомның качызына бодоп, председатель керегинде бойымның шүүлтемди куучындап бергем — деп, Касымканов баштапкы чуулын јүк арайдаң ла базынып, эрмектене берди. — Эмди көргөмдө, мени базынып, кыйыктаарына ого оның уулы Урмат база кожула берген ошкош. Бастыра бу айалгалар керегинде мен райкомның бюрозына јартын бичиирим.

— Меңдебе, Турсунбек — деп, Урзалиев токуналу айдат. — Озо баштап ончозының јартына чыгып алар керек. Бичиирине качан да болзо, соңдобозың.

— Керек үзүлишке браатканы тегин де јарт ине.

— Бу сениң көстөриңе үзүт кирип калган ба?—дейле.

Урзалиев шоодылганду каткыра берди. — Јаҥыс ла чарак кумак сеге эки-ӱч болуп көрӱнет ошкош.

Олор Ак-Белтирге једе кондылар. Туралардыҥ оторы мызылдажат. Клубтыҥ эжигинде кандый да јиит уулдар ла кыстар ойын-каткылары көйлөп, чуркуражат.

— Мен Бабыргановтыҥ айылына тӱжерим — деп, Урзалиев кенете айда салды. Касымканов кайкай да, соой до берди ошкош.

— Канайып турыҥ, Муса?

— Је сен чуулдаба, Турсунбек, — деп айдала, Муса кӱлӱмзиренип ийди. — Айалганыҥ аайы андый.

— Јарт, — деп Касымканов бажыла кекип, карууна кыскарта унчукты.

Јирме экинчи бажалык

Баштапкы письмо

«Летучая мышь» фонарьдыҥ өчӧмик јарыгыныҥ алдына салып алган блокнодына «Рот фронт, кару Катрин! — деген баштапкы сӧстӧрди Иванова кӱреҥ карандашла бичип, письмозын баштады. — Шак бу јуучыл уткуулыма кайкаба: мен чындап та јуучыл јерде. Фронтто. Кӱреҥ карандажыма да, блокноттоҥ јыртып алган чаазыныма да кайкаба. Ончо айалгалар сыраҥай ла фронт керегинде бичиктердеги немедий. Јаҥыс ла октор ло снарядтар јок. Кураандар ла кураандар. Јартап јадым: бис колхозто. Койлор төрӧдӧр ишке болужып јадыс. Јаҥы чыккан јаш кураандарды јууп, энелерин эмерине темиктиредис. Оҥдодыҥ ба? Шак мындый неме сениҥ јериҥде — Обь суунаҥ сол јаказында јок ине. Слер, байла, азыйгы ла аайынча «Тереҥ коктыйлар» деп агаштыҥ аразына барып, јастыҥ баштапкы чечектерин јуун јӱрген болорыгар. А бис дезе — ылгый ла сай-кумак, бийик јерде. Туку ол теҥериниҥ тӱбиндеги булутты көрӱп ийзеҥ ле. Ол сениҥ көзнӧгиҥнеҥ иле көрӱнип јат. Көрдиҥ бе? Шак ла ол булут — бистиҥ јуртап јаткан өзӧк-јалаҥыбыс. Бис талай кеминеҥ чик јок бийик.

Тургуза өйдӧ мен палаткамга кирип алала, дежурный сакманщиктердиҥ сигналын сакып отурым. Ишдеп неме ума јок көп. Бис «КЕҚЧУР Республика» тӧзӧп алганыс. Оныҥ учуры мындый: «Комсомолдордыҥ эртеҥги күнге чуражы». Ончозы ла коркушту јилбӱлӱ! А мынаар бу бир уулды ајаарып көргӧн болзоҥ, Кат-

рин. Оныҥ ады Урмат. Бистиҥ республикабысты ол төзөгөн. Оо, онызы коркушту јилбўлў неме. Иштеҥ божогон соҥында, бис јилбўлер аайынча ўренип јадыс.

Бўгўн мен дежурный. Јанымда — фонарь. Ачык эжик өткўре куба чөл лө кайда да ыраак таҥдакта көрўнип јаткан барыҥкый сўмерлер карагылап јат. Онызы Чуй бажыныҥ мөҥкўлери. Мен шак ла бу јаткан јебрен чөлди ајыктап отургамда, кандый да өскө планетага чыгып алган ошкожым. Је, коркуба! Ак-айаска шуҥа бербезим. Јерлик кижи Гвалквивир — Петьканыҥ ўнин угадым. Ол бистиҥ репортерыбыс. Барып јадым. Айлукўндў јердеҥ ийген алтын бичигим тўгенди. Қыска деп чуулдаба. Јакшы болзын! Ауфвидерзеен!

Сениҥ Наталкаҥ.

Қош-Тал аймак, Көк-Өзөк ичинеҥ...

Экинчи письмо

«Мениҥ ыраактагы кару најым.

Јартап јадым. Ол бир Урмат — уулдый ла уул. Је өскөлөринеҥ оҥдуузы чын. Анчадала тапкыр санаалу болгоны јилбўлў. Чын ба? Ол керегинде мен көпти бичиирим де, айдарым да. Је сениҥ ајаарынбай бичигениҥ аайынча, Катрин, мен ол керегинде бир де эмеш «ўшкўрбей», «оптобой» јадым. Тегине ле куучындаар кўўним келет. Чындап та алза, ак-јарыкта сўрекей көп јакшынак улус бар эмтир. Олор керегинде канча ла кире көп јылу сөстөр айдар кўўниҥ тартар. Баштаҥ баш болзын, ўўрем, артык сагыш сананбазаҥ. Мен сеге бўткўл очерк бичип берерге шўўнип алгам. База ла Урмат керегинде. Бўгўн бистиҥ турлубыс ак-булуттыҥ алдындагы Чуй бажыныҥ албаты-јонынаҥ ајаарузында. Карган-тижеҥдер де, канчын-јиттер де келгилеп јўргендер. Олор чайлагылап отура, малчылардыҥ јаҥы турлузыныҥ сомы эдип, той балкаштаҥ Урматтыҥ јапшырып эткен македин, кандый да кайкалга бодоп, ајыктагылайт. Чып-чын. Је јўрўмде бўдеринде алаҥзу јок шўўлте. Шак ла андый городычак керегинде Урмат бойыныҥ «Чураш» деп фантастический куучынында бичиген. Бўгўн дезе бис ол городычактыҥ сомын көрўп отурыс. Ак-сагалдарга курчаткан Урматты эмди де көрўп отурым. Олордыҥ бирўзи — бийик сынду, буурайа берген сагалду өрөкөн. Ур-

маттың бүдүрген ижин ајыктап отурала, акту күүнинең эрмектенген:

— Сен карган төөчи Амырды билериң пне, Урмат. Мен азыйда сеге эмеш өөркөп төлүүретем. Је эмди ончозы ундылган. Амыр өч некешпейтен эмей! Сен бу ойынчыгынгды меге садып ийериң бе, а? Керек болзо мен сеге бир ботоо до сыйлап берейин?

Урмат сүүнчилүү каткырат. Карган өрөкөн акту ла күүнин айдып отурганына бүтпейт ошкош.

— Јок. Сен тегин ле каткырадыңг, балам, — деп карган төөчи јиит уул јаар соок көргөн. — Менің сөстөримнең каткыргадый нени таптың?

— Чуулданбагар, Амыр Тазымаевич. Је слер бу макетти кайдатаныгар?

— Бу немеңниң ады манат па? — деп апшыйак күлүмзиренип сурайт.

— Манат эмес, макет.

— Мен оны айылымның иргезине бөлий күкпелеп салар эдим, — деп Амыр өрөкөн, бала чылап, көдүриңилү айдат. — Оноң күнүң ле сайын уулымның уулына — «бат көр, Амат: сенің городың бу туру. Оның ээжилерине таскап ал» — деп айдып отурар эдим.

... Бистиң республикабыстаң Амыр Тазымаевич јаан чуулду јанарга сананган. Бу «ойынчыкты» Урмат кокур эдип јурабаган болордо, оның сыраңай бүдер күүни јок болгон. А качан оның төс учуры јартала береөрде, — санааркай берген. Макеттиң јанына ойто ло барып, оны саат өйдиг туркунына ајыктап отурган. А Урмат дезе ус сабарыла уулап, токуналу куучындап отурды:

— Шак бу турада —12—16 биле улус јадар. А мында — јаш балдардың интернады. Мынызы — студия. Мында — кийим јундыртар бөлүктү быткомбинат болор. Мында дезе — деп Урмат кажы ла темдектелип турган јазалдарды јартап берди.

— Акыр уул, бис ончобыс ла мынайып чокпорложып алала, јыргап јатсабыс, турлулар сайын чачылып калган койлорды кем кабыратан?

— Элип-селижип иштеерис. Машиналар дежурный чабандарга болушчы улусты ла не ле азыралдарды одорлор сайын јетирип берер.

Амыр бир кезек сананып отурала, бойының түп шүүлтезин кыскарта айтты:

— Јараш эмтир. Ончозы ару-чек. Је эң ле учурлузы — бала-барка јаңыс јерде болор. Је андый да болзо,

мынайып чокпорложо коммунала јуртаарга көп улус јөпсинбес болор.

— Неден улам коммунала? Коммунаның ээжилери јокко до јатпай. Кажы ла кижиниң ижи алдынаң учегту. Иштеп алган јалыңды да акчала ал. Је кезик төлүлер болор ло: квартира, электрический от, радио учун.

— А бойыма керектү талкан-курутты кайда эдип алатам?

— Андый аш-курсакты белетеерин төзөп алары күч эмес. Кажы ла биле алдынаң бойы неге шакпырайтан? Кухняга јакылтаны эдип ле салза, — бойы эткендий талкан-курутты алып отурбай.

— Эйе. Чындап та алза карган улусты теп-тегин не шыраладар, — деп, Амыр токуналу эрмектенеле, удабай ла јана берген.

Кару үүрем, Катрин! Мен сеге бойымның акту ла күүн-санаамды бичип јадым. Бейи уксаң ла. Урматтый улуска мен күйүнип јүредим. Олор качан ок бойының салымын, јүрүминиң амадузын иле көрүп јат. Мен Урмат ла оның поэт најызы Каруловтың ортодо болгон куучынды тыңдап уккам. Улустың эрмегин тыңдаары — јаман кылык та болзо, тегин ле учурал болуп калганын канайдайын. Оноң улам уйат деп неме мени андый да болзо кыйнабай јат. Сүрекей керсү куучын болгон. Оноң мен бойыма көп туза алгам. Сеге де билерге тузалу болор эди. Је канайдар? Эм тура стенографияны билбес болгоным коронду. Олордың куучыны керегинде төкпөй-чачпай ла соңында сеге ончозын айдарым. Чуулдаба, Катя.

Је болды, Катрин. Бого точка тургузып јадым. Менің де тамандарымның алдынаң кара јер ырап браат ошкош. Јүгүрижим канган. Энелерин эмип јаткан кураандарды сен качан да көрбөгөң бө? Оо, эрке күрүмдерди көргөн болзоң, чек ле кайкалга бодоор эдиң!

Менің бу баштапкы очерким сеге јарады ба, айла јок по, — бичи. А эм тура... Эмди тура јакшы болзын!

Сениң Натальяң.
Адрезим: азыйгы ла Көк-Өзөк.

* * *

Шак ла мынайып «республиканың» историязы письмолорго ло эртенги күнге кирип јат. Нениң учун дезе, Урматтың ла оның чындык нөкөрлөриниң шүүлтезиле

болзо, бу иш јӱк ле историяның башталгазы, оның келер ӧйи дезе эртенги кӱндерде јартала берер. А Наташаның письмолорының ортодогы ӧйлӧр — ума јок керектерле толо. Олор, кандый да болзо, — Ак-Белтирдиң улузының, айса болзо, бастыра Кош-Тал аймактың элјонының салымына бойының салтарын јетиргилеп јат.

Бӱгӱнги кӱнди, азыйгы кӱндер чилеп ок, Николай Петрович јер ӧрӱмдеп турган вышкаларды айлана јорторынаң баштаган. Болот ӧрӱмдер јердиң кыртыжына там ла терењжиген сайын, райкомның качызының шакпырты, санаркаары там ла көптөп турды. «Колхозчыларды мекелеп салган болуп калатаным чын эмеш пе? Карара кадып калган кааң чӧлгӧ суу јайып, камык малга јакшынак одорлор эдер деген идеяга, јаш бала чылап, аай-бажы јок кӧкӱп чыккам, а озогы улустың бӱдӱнбес, карыкчалду чӧрчӧк-куучындары дезе мениң бажы-көзиме јаба тӱкӱрип јат. Озогы куучындарга бӱтпей јадым. Је оны кем де таап, бодолголоп бичибеген. Ол ончозы јебрен ӧйлӧрдӧги улустың тапкан акту күӱн санаазы. Акыр, Амыр ӧрӧкӧн не деп куучындаган эди? Бу ла јаткан чӧлдиң суузын алыс јерге Эрлик бий бойыла кожо тарта берген. ненинг учун дезе, Чуй бажының мӧңкӱлериле ол Сартакпайдың ус сабарын кыйдырып, артадып болбогон. Эрлик бий Алтайдың баатырына күч јетпегенине калјуурала, бу чӧлдӧрди кургадып салган. «Кайыр мӧңкӱлерди токтодо тудуп болбогон болзогор, изӱ кӱнге какшап, корон соокторго јара тоңуп, ӱргӱлјиге карарып јадыгар» — деп каргап салган. Ал-камык суулар соолгон, көӧлмӧктӧр кургап калган. Олорло кожо бу алтайдың јажыл-торко јабынчызы да оңгон. Агаштар да, ӧлӧңдӧр дӧ кадып калган. Јӱк ле, көстиң јажы чылап, мӧлтӱреп јаткан Чуйдың эки јарадында талдар ла ачу-корон аткакту кара тегенектер артып калган. Сайлугем баштай мӧңкӱ тошту таскылдардаң чийе тартып, Сартакпайдың тӱжӱрип салган агын суузы да ѓелкем чӧлдӧргӧ болуш эдер аргазы јок. Керек дезе кенје талдар да јӱк ле эртен-энгир јайылган тумандардың чыгыла, эмезе, Амыр ӧрӧкӧннинг айдыжыла болзо, агын сууның тыныжыла бойының суузының кандырып алат. Карган төӧчи, кайран Амыр ӧрӧкӧн, сенинг сӧзиң, ойгор шӱӱлтең канайып чын болуп калар эмеш?»

100; 150; 200 метр! А болот ӧрӱмдердиң чыгара тарткан сай-кумагы дезе, печкениң кӱли ошкош, кургак, керек дезе чык та билдирер аайы јок.

Чөлдиң талортозы киреде јаткан Корого деп јурттың јанына «Кызыл Мааны» колхозтың председатели Сарбачаков тушташты. Јер өрүмдеп турган вышканың јанына ээрлү адын карайладып турат.

— Ал-камык акчаны теп ле тегин чыгымдап јадыбыс, Николай Иванович, — деп, ол вышка јаар камчының сабыла уулап, кимиректенди.

— Көп өрүмдеп салдаар ба?

— Јүс бежен метрге шыдарлажа берген. Экинчи јерге көчүп алганыс. А кажы ла метр скважина өрүмделген сайын — бежен салковой акчаны экелип чач.

Иванов айландыра јаткан чөлди ајыктайт. «Кандый телкем јер!»

— Көрүп турың ба, — деп, ол көстөриле чөл јаар көргүзет. — Бого канча кире койлор баткадый деп бодоп турың?

— Колхозтың бастыра да койлоры баткадый. Ас ла болзо, төртөн муң мал турар — деп, председатель кимиректенеле, адының тискинин јуунада тудат.

— Айса, база бир эмеш кирезин көрөли бе?

— Туку ол јаткан Ак-боомның колтугынаң озодо суу сызылып туратан эди деп, карган улустар айдыжат. Оның соңында орды да јок јылыйып калган. Байагы ла легенда-куучын аайынча оны Эрлик бий бойының алыс јерине тарта берген ошкош.

— Айса јөп мындый болзын, — деп Иванов алаңзыжы јогынаң айдат. — Скважинаңды эки јүс метрге јетире өрүмдет ле. Эш-неме јок болзо, Ак-боомның јанынаң ырыс табарын база бир ченеп көрөли.

— Је, ченеп көргөйик ле — деп, председатель јөпсинди.

Кабинедине јеткен ле бойынча Иванов Ак-Белтиө јаар телефондоды. Бабырганов то оны токунатпай салды.

— Азыйгы коолдың ичинде бежинчи јерден өрүмдеерин баштадык, Николай Петрович — деп, Сарыш Матвеевич чала чөкөмјилү јетирет. — Перспективи јок ло керек ошкош.

— Је, је. Сен де јангаксый бердиң бе, карганак, — деп, Иванов өнөтийин омок эрмектенет.

— Карган-тижеңдер каткырыжып јат. Је јиттер дезе — чөлди бастыразын да болзо каскындаар күүндү. Акыр, эмеш ле сакып алаар, Николай Петрович. Тодошев Јаңар маң бажында једе конгоны көзнөк өткүре көрүнет. Сүүнчилү табыш экелген болор бо?

— Јакшы, јакшы. Мен трубканы салбазым — деп, Иванов јилбиркей берди. — Сен оныла эрмектеш — мен база тыңдап отурайын.

— «Је не болды, Јаңар?» — деген Бабыргановтың ўни ого јарт угула берди.

— «Байагы бир ишти перспективи јок дежип, база та кандый да шылтактардаң улам тургуза ла токтотсын деп, управлениедең јакару келди — дейле, Јаңар тўлкў бычкак бөрўгин ойто кийип, кошты: — Је бот ол.

— Слер уктыгар ба, Николай Петрович?

— Уктым, уктым. Сен оноң сурап уксаң ла — механизаторлор не дежет?

— «Олор бойлорының јаандарына чуулдагылап јат. Је јакылтаны тообоско болбос дежет. Мен дезе олорды јөптөп алгам. Бўгўн тўнде бойым да анда иштеерим. Чындап та айтса, «јаан уйат болор, — деп, олор айдыжат. — Ал-камык акчаны сойып та алзабыс, сууга једип болбогоныс, дежет. — Оноң улам коол ичинең баштап алган скважинаны, јалы јокко до болзо, өрўмдеерис» — дежедилер.

— Молодец, Јаңар! Молодец! — деп Иванов бойының отурган јерин ундып, кыйгырып ийди. — Ченеп көрөөр лө.

Кабинетке почта экелдилер. Николай Петрович газеттердеги материалдарды көрўп, көстөриле тимире берди. «Кулундуның чөлиндеги улу иштер» — деген бажалык «Алтайская правда» газеттиң иле јеринде. «Ўргўљиге сўрўлбеген јерлерди — кижиниң тузазына». «Суэцкий каналдагы јаан керектер». «Советский башкаруның Угузузы».

«Письмолор. А мынызы не? Угузу. Кемнең келди не? Касымканов. База не болуп калды болбогой?»... — деп сананып, Иванов кичеенип, угузуны кычыра берди. — «Партияның обкомына. Копиязы — Кош-Талдагы райкомпартияның бюрозына». Көрзөң-көрзөң! Кöндўре ле эң бийик инстанцияга бичип јат. Анда, Ак-Белтирде, бис нени ајаарбай калган болотоныс?»

Угузуның учурын билип аларга Иванов кичеене берди. Ол кычыра-кычыра учында чек ле Касымкановты там ла оңдобой браатты. «Кандый чымын тиштеп ийди не оны? Бир де шылтагы јогынаң кенете ле Бабырганов канайып арай ла колхозтың öштўзи эмес боло берген болотон? Касымкановты керекке албай, оны кыйыктап, кандый да серемјилў көрöт дегени не? Аа, мында сен де,

нөкөр Иванов, бар турбайың. Оның бурузы неде не? Ага. Бабыргановты көкүдип, адаанын алып јат. Балтыр-кежиги тыңыгалак Урмат деп уулчакка јөмөжип јат...» Кычыруулар. Лозунгтар. «Агитацияның ла пропагандаңың јаңжыгын калган бүдүмдеринең кандый да саң башка табынтыларга јылбырап, түжүп јадылар. Каршулу ченелтелер. Бабыргановтың уулының, — Урматтың «ҚЭҚЧУР Республика» деп адалган политически јеткерлү фантазиязы».

— Ого-го — дейле, Иванов күлүмзиренет. — Бистерди сүрекей ле камчылап салган эмтириң, карындаш. Чындап та алза, анда қандый «ҚЭҚЧУР» табылган?»

Электрический звоноктың кнопказына эргегиле нык-кып ийди. Приемныйдаң јиит кыс кире конды.

— Урзалиевти меге, чүрче ле кирип барзын деп, айдып ийзең, Валя.

Кызычак унчукпазынаң бажыла кекип ийеле, ойто чыга берди.

— Ак-Белтирде кандый да республика бары керегинде мында куучындаган јокпоң, Муса? Мен оны керекке де албай салгам — деген сөстөриле, Урзалиевти Иванов уткыды. — А Қасымканов дезе оны политический јеткерлү фантазия деп бичип јат. Қандый эмтир, а?

— Қачан ок бичип ийген бе? Кекенип ле јүрген эди.

— Бабыргановло экү анда канайгылап турган?

— Кандый да кыйык-бычык болуп калган. А не, оның угузузына туда бу суракты бюрого белетейтенис пе?

— Бачымдабайлы — дейле, Иванов столының кайырчагына Қасымкановтың угузу бичигин бектеп салды.— Меңдеш керек јок. Бу керекте јастырып та салары узак јок. Ого коштой, менде кандый да серемји бар: оның Бабыргановло куурмактажып турганы тегиндү эмес болгодый. Қасымкановтыг кандый да коомой кылыгын ол сескен болор. Шак ла оноң улам Турсунбек энчикпей, атакага озолоп ичкери болгоны ол. Мында меге де једижип јат. Сен не деп сананадың?

Урзалиев бу јуукта ла Қасымкановло эрмектешкенин эске алынат.

— Мында ол нени де јетире айтпай, јажырып јат — деп, Урзалиев арт-учында ла унчукты.

— Је бат. Бистиң јөбис шак ла андый болзын. А эмди дезе мен ол бир «республикага» барып келейин.

...Ол күн айылына Иванов омок, јакшынак күүндү орой түнде јанган.

— Сен билип јадыҥ ба, экем! — деп, ол эмегенине јардак ўниле айдат. — Бўгўнги чилеп, мен качан да сўўнбегем.

— Неге?

— Ончозына. Оҥдоп јадыҥ ба? Ончозына! Бисте сўрекей јакшы солынта өзўп јат.

— Акыр, акыр. Бу сен канайып туруҥ? Наташка керегинде не унчукпайдыҥ?

Иванов кенете јаан каткыра береле, колјунгуш јаар басты.

— Сен оныҥ кылыгын көргөн-уккан болзоҥ, кайкаар эдиҥ.

— Кудайым-аай! Ол анда нени кылынып салган болотон? — деп ўйи чочыганду айдып, токунабай барды.

— Је тоҥ ло кижи коркор неме јок ло.

— Бу сен неге мынайып, кедер ат чылап, бышкырадыҥ? Тышкары јунунып јаткан эмезиҥ. Көрзөҥ — ол стенени чек ле көптирип салгаҥ.

— Ээ јайлазын! Болгоонбой калтырым. Је чуулдаба.

— Је не анда? Не болуп калган? Калак ла сени, капшай куучындазаҥ?!.

— Бейи уксаҥ ла. «Слер, ада, бистиҥ «республикабыс» керегинде, Касымканов ло Урзалиев чылап окшўўнип турган болзогор, бис ончобыс өмөлөжип ЦК-га комудалду письмо бичиирибис» деп айда салбазынба.

— Ба-чалдыра-а! Бу анда база кандый јаҥы государство табылган?

— Оо, государство дезе государство!

Көк-Өзөктөги балдардыҥ баштаҥкайы керегинде Иванов көргөн-укканын төкпөй-чачпай куучындап берди. Оноҥ кенете Бабырганово канайда куучындашканын эске алынат. «Касымкановко мен јаштаҥ ала бўдўп јўретем, ого мен эмди де бўдўп јадым. Оны тўзедип, чындык јолго тургузып аларга слер меге болушсагар, Николай Петрович. Бюродо шўўжерин меҥдетпезеер» «Је неден улам болуп турганын чокумдап айтсаҥ». «Эмди тура айдып болбозым». «Бу не сөстөр, Сарыш Матвеевич? А чынын алгажын, ол эмди јалтаныш јоктоҥ јўткўўр. Ончозын аҥдандыра тургузар. Чырмайар. Калак ла сени, коммунист ады јылыйатан туру!» «Урзалиев билер бе?» «Мында мени оспоктоп јўрген ле. Ол до Касымкановко бўткен учун меге ала-көнө калјуура берген деп бодойдым». «Айдарда бюроны меҥдедип ийзебис

jакшы болор эмес пе?» Бабырганов тереҥ шӱӱне берген. «Анайдар болзогор, Николай Петрович, мен оны улустыҥ кӧзинче ачык-jарыгына чыгарып саларым. Ол тушта сок jаҥыс шӱӱлте болор: калас ла тегин коп эткен учун, аморальный кылыгы учун оны...» «Je, jакшы. Канайдатанысгды бойыҥ бил. Саадатпа. Ол обкомго до чийген ине. Бистиҥ мында оныла сертежип, алгажып алатаныстыҥ олор сакыбас эмей!» «Je кем jок».

— Бу сен канайып отурыҥ, Коля? — деп, эмегени jардына колыла тийип ийди. — Jаҥыскандыра нени кимиректенедиҥ?

— А! Jок, тегине ле jӱзӱн-базын шӱӱлтелер эбелет.

— Наташабыс анда аштап-суузап jӱри эмеш пе? Иритпектеҥ эткен варениктер апарып берген болзоҥ. Оны ол коркушту сӱӱйтен эди. Санап jӱрген болор.

— Je кем jок. База бир jӱрзем сени де варениктериҥле катай апарып келгейим.

... Беш-алты коноктыҥ бажында Касымканов бойы телефондоды. Ол буруумды таштагар, угузу бичигимди jок эдип салыгар деп jалынган.

— Онойдорго jарабас, нӧкӧр Касымканов. Керек кӧндӱгип калган. Угузу бичигиҥди, бойыҥ да билериҥ ине, — туку качан регистрировать эдип салгандар. «Аайытӧӧйине чыгып, бу суракты бюрого белетеерин нӧкӧр Урзалиевке jакыыр» деген резолюцияны мен бойым бичип салгам. Jарт па?

— Jарт, оҥдоп jадым — деп, jабызай берген ӱниле Касымканов унчукты. — Чуулыма болгоонбой калгам. Болгоонбой ло jӱре — бор-боткого тӱжӱп калдым.

— Айса тоҥ ло бор-боткого тӱшпеген болорыҥ ба?

— Jок, тӱжӱп калдым. Кижини теп ле тегин каралап салгам.

— Je Бабырганов сениҥ угузу-бичигиҥ керегинде нени сананып турганын мен билбезим. Ол недеҥ де jангаксыбас кижи ине. Бу суракты кыйалта joктоҥ ло шӱӱжерин некеердеҥ маат jок.

— Ол мында, Николай Петрович. Трубканы ого берип jадым.

«Ол ло тарый Бабыргановтыҥ ӱни угула берди:

— Алло! Мен, Николай Петрович...

— Угуп отурым.

— Конфликт божоды деп бодойдым.

—Кӧрзӧҥ оны! —деп, Иванов ӱнин кӧдӱрди. — Je

райкомның шўўлтези андый эмес, Сарыш Матвеевич. А бот мындый: шак ла ондый конфликттер кайдаң, канайда табылып турганын бис билип алар учурлу. Қасымкановло не болуп калган? Бойының угузу-бичигин экч адреске ийер туштa ол кандый шўўлтеле башкарынган?

Бабырганов каруузына айдар сöс таппай отурды.

— Је андый да болзо, бу керекти токтодып салзабыс кандый, Николай Петрович, а? Кижи бойы ак-чек айдынып јат ине...

— Нени айдынып јат?

— Је, бойының буруузын эмей база.

— Кандый буруузын?

Бабырганов унчукпай, трубканың микрофонына тарый-тарый ўрет.

— Кандый буруузы, Сарыш Матвеевич?

Трубкадаң Бабыргановтың тунгаксу ўни ойто угулып келди: — Турсунбек, бойының буруузы керегинде райкомго јажырыш јоктоң бичип берер деп бодойдым.

— Қыйалта јоктоң ло бичиирим. Тургуза ла... — деп Қасымканов кере-јара кирижип айдат.

— Мен ончозын угуп отурдым. Қасымкановтың јартамал бичигин сакып јадыбыс — деп, Иванов айдала, трубканы ордына салып койорго умзанып, оноң кенете бойының токуналы јок керегин эске алынып сурады: — Ээ, чындап, анда Јаңардың јанындагы јер öрўмдеечилердиң керектери кандый? Мойногылап ийбеди бе?

— Оо, олор патриоттор эмей. Ирик сойып берзин деп јакыгам. Сууга јууктап келдилер дежет.

— Јакшы! — деп, Иванов сўўне берди. — Көр, тургуза ла тил эдип туругар.

— Јарады — деп, Бабырганов јöпсинеле, чала јалтамчылу ўниле айтты: — је, кандый да болзо, Қасымкановтың буруун таштап салза, јараар болгодый. Јеткерлў јалбышты бис öчўрип салганыс. Кижини тоң ло јаба базарга ачу. Чынын айткажын, ол јакшынак уул ине.

— Сениң кылыгың, Сарыш Матвеевич, меге чала јарабай туру. Јакшы кижи öскö улусты актуга јабарлабас эмей...

— Терең жиде сананза, чын ла...

— Мен иле-јартын некеп јадым, Сарыш Матвеевич. Мени астыктырарга ченешпегер. Мен райкомның качызы. Қасымканов јўре берди бе?

— Эйе, чыга берген.

— Айса керектиң аайын куучындап бер.

— Јарт. Қыскарта айдып та бергейим ле. — Баймуратова Азат Қасымкановтоң бала тапкан. Уулчагы өлүп калган. Оноң улам јиит келин сүрекей кородоп јүретен. Қасымканов келип, оныҥ јүрегин токунаткай не деп ол санааркап, сакып јүретен ошкош. Қасымканов дезе, улустаҥ јалтанып, тудуш ла оноҥ кыйып јүрген. Шак ла оноҥ улам ол... Је, Азаттыҥ өлүми тегиндү учурал эмес деп, мен бодойдым. Ол айалга керегинде мен Қасымкановко бооро айдарга ченежеримде, ол јытка тийген сарас чылап, ичегенин туй тебинип, туйуктанып алган. Оныҥ соҥында бойы табару эткени ол.

— Мынчага јетире сен не унчукпаганҥ? — деп, Иванов чуулду сурады.

— Је олордыҥ колбулу болгонын мен кайдаҥ көрөйин? Азаттыҥ јеткерлү өлүминде Қасымканов бурулу деп, меге кем айдатан?

— Онызы андый ла.

— Көк-Өзөк ичинде болгон јеткер учун бурулу болгонын Турсунбек бойы айдар болор бо деп, сакып јүргем... Бүгүн дезе ол, турлулардаҥ түжүп ле келген бойынча, меге јеткен. «Мынаҥ ары унчукпай јүрерге болбой јадым» деди. Угузу бичик те ийгени керегинде куучындаган. Оныҥ партийный күүн-табы барыҥкый санааларын јеҥдеп чыккан ошкош.

— Хм — деп, Иванов тереҥ шүүнип унчукты. — А сен дезе, Сарыш Матвеевич, большевик болгоолы удап та калган болзо, бу керектиҥ төс учурын оҥдобогоҥ.

— А, не дийдеер? Неезин?

— Төс учурын — деп, Иванов база такып кату айтты. — Қасымканов коммунист адын јылыйтып салганы удап калган. Тереҥжиде шүүнип көрзөҥ. Соҥында јартын куучындажарыс...

Иванов трубказын ордына салып койды. Бир канча өйдиҥ туркунына кабинеттиҥ ичине ары-бери базат. Қасымкановтыҥ кылыгын чек ле оҥдоп болбой турат.

Байла «Мен» ле деп бодонгон кижиниҥ шүүлте-санааларына бу корон табынча јуулган болор.

Ивановтыҥ шүүлте-санааларын кенете телефонныҥ шыҥырты үзүп ийди. «Междугородный» — деп сананала, ол трубканы ала көйды.

— Угуп јадым! Алло! Угуп јадым! Иванов. Эйе. Эзен, Роман Алексеевич...

— Угуп јадың ба? Је, кудайга баш, — деген койу да, јалакай да ўнинең ол обкомның баштапкы качызы Громовты танып ийди. — Сең сўрекей мөрлў кижи ошкожың, Иванов, чын ба?

— Неден улам Роман Алексеевич?

— Кўннің айалгазынаң улам, мөрлў эмтиринг дейдим. Бистің синоптиктердің кўнўң ле берип турган јетирўлеринең «јылу» деген сөстөр угадым. Онызы јакшы. Кураандар тоңбос. Кандый деп бодойдың?

— Је слер де мөрлў деп айттыгар ине? Јылу да кўндерде тере-куйруктар табыштыргадый айалгалар боло ло беретең эди.

— Болуп јат. Је эмди айалга коомой эмес. Сўрекей јакшы. Сең меге мындый керек аайынча јартап бер: баштап алган керегиңнің аайы кандый, а?

— Слер, Роман Алексеевич, јер өрўмдеер иштер керегинде айдып јадаар ба?

— Је, оноң башка не деп? Колхозторды јоксырадып салган болорың.

— Эм тура јоксырагалак ла...

— Јарт. Сең, Николай Петрович, ундыбай јўр: мен де јөбим берип салгам. Јўрегимди өйкөп јат.

— Эзеп отурым, Роман Алексеевич. Иженип ле отурым, не-неменің аайы јакшы болгодый...

— Оптимист болорго сеге неме беди! Акчаны бойыңның карманыңнаң кодорып турган эмезиң.

— Слер анайтпазагар, Роман Алексеевич...

— Је кем јок. Чуулдаба. Сең меге мындый айалганы јартап бер: байагы бир атту-чуулу механизаторың анда база нени кылынып салган?

— Бабырганов Урмат па?

— Байла ол болбой. Тал-табыштар јайылат. Ол керегинде Касымканов то бичип јат. Анда кандый республика табылган?

— Је коркушту ла неме јок. Тегин ле, јашөскўрим ортодо өткўрер иштиң јаңы бўдўми.

— Андый деп сен иженип јадың ба?

— Алаңзып турганым јок. Менің бойымның кызым анда, ол бир «республиканың» гражданказы.

— Наташа ба?

— Эйе, ол. Сакманда иштеп јат.

— Је, јакшы. Кыскарта айткажын, бу керек арай өдө конбозын, көр...

— Јарт, Роман Алексеевич.

— Је куучын бөжоды. Јакшы болзын.

— Эзен болзын.

Иванов кабинедине Урзалиевти алдыртты. Громовло болгон эрмек керегинде ого куучындап берди.

— Ээ, чындап, Касымканов керегинде. Күлүк чөпкө түжүп калган, — деп айдала, Бабырановтың телефон сокконы керегинде ле оның саң башка јайнуулду сурагы керегинде Иванов куучындады. — Бу керектиң јартына чыгып ал, Муса. Касымканов аайынча, аңылу организационный шүүлтелер эдерге келижер болор.

— Айдарда, бу угузу оның туйук сүмелү тактиказы болотон бо? — деп, Урзалиев кайкай берди. — Бойы ла бойының маңдайына согорына ол канайып јүрек алынган болотон?

— Ол коп-төгүнле коруланарга сананган. Керектиң айалгазын булгап ийер деп бодогон. Је андый да болзо, оның улус алдына уйады бойын јеңдеп чыккан болгодый, — деп, Иванов көдүрингилү айдат. — Је эмди бис оны ак-чек коммунист деп айдып болбозыбыс. Ак-чек деп неме ары-бери ажыра алтап јүргедий армакчы эмес, Муса. Агару јаң деп бодойдым.

— Андый эмей, аа. Мен слерле јөп, је... Турсунбек! Айбай-аай! — дейле, Муса тилиле өркө чилеп тарый-тарый чыкылтадып ийди. Онызы, байла, сүрекей кайкап та, кородоп то турганын көргүскени болбой кайсын. — Анайып кылынарына ол канайып тидинер болды не? Мен оны узак өйдөң ала билерим. Кожо үренгенис. Иште де турумкай болгон.

— А мактанчаагын калганчы өйлөрдө ајаарбадың ба? — деп, Иванов көстөрин сезиктү сыкыйтып, сурады.

— Чып-чын. Кезикте «Мен» деп јүретен.

— Шак ла ол сары тат оның партийный күүн-табын татадып, элгектей ойо јип салган. Андый кижи онча улустың көзинче јаңыс ла өрө бийикте кайкалап јүрерге күүнзеер эмес, көп сабазында бойының бурууларын эзенип, мениркеер. Јүрүмнең соңдоп, бойының баштаңкайын јылыйтып тура берер. Бат, ол ло туштаң ала андый кижи мениркешти бойына куйак аайлу, щит аайлу эдип тура берер. Керек дезе өскө кижиниң шүүлтелерин, өскө улустың јеңүзин бойына мензинип турар. Мениркеш деп неме көрдиң бе кандый јеткерге јетирип јат. Бат андый, нөкөр Урзалиев. Бу мениң диагнозым эмес. Ол партий-

ный моральдың ленинский нормаларында чокумдалган ээжилер.

Иванов «Беломорканал» папиростың пачказын ачып, Урзалиев јаар ајыкчыл көрүп, таңкызын азат. Кайда да анда, күр-көксиниң түбинде, Касымкановко бир эмеш килеп турган эзедүни сезип, шак бу килемји экинчи качыга көчө бербезин деп јалтанып, ол атыйлана берди. Ол ло атыйланыжыла Мусага партийный күүн-тап керегинде база да бүткүл трактат кычырып берди.

— Бат андый, Муса, — деп, Иванов калганчы учында айтты. — Керекти учына јетир. «Таң Чолмон» колхозтың парторганизациязының ижиндеги јединкпестерди бойына түзедерге келижер болор деп коркодым.

— Мене дийдеер бе?

— А не, коркушту ба?

— Јок, коркып турганым јок ло. Таскабаган иш эмес — деп, Урзалиев карууна айтты. Бу сөстөр акту күүнинең айдылганы јарт. Нениң учун дезе, шак ла бу өйдө ол најызыла кожо отурар күүндү болгон. Касымкановтың мынча кире түбекке түшкенине ол чала бүтпей турган.

Иванов столдың кийининең чыгып, алаканыла Урзалиевтиң јардына најылык күүндү таптап ийди:

— Чараандап бараргa шыйдынбайдың ба?

— Чын айдадаар ба? — деп, Муса күлүмзиренет.

— Чын эмей, аа.

— Тергенип јүрген эдим. Је эмди балыкташ деп неме сағышка кирет эмеш пе?

— Карын да лапту өй болбой — деп, оны Иванов токунадып айдат. — Давай терген, карындаш. Сениң эрезин сопок кийип алганыгды байадаң ала ајаарып турбай.

Урзалиев акту ла күүнинең ачык-јарык каткырат.

— Турлулардың бирүзине чыгып, јол айас көлдиң түбин карап ийерге санангам — деп, Урзалиев планының јажыдын ачып ийди.

— А менде не, — балыктаар күүн бар ба, айла јок по? Кандый деп бодойдың?

— Айса кожо баралдар! — деп, Муса сүүне берди.

— Кандый көлгө барар деп?

— Теле-Көлгө барза јакшы болбой. Јас өйинде ого Чуйдың суузы кирип јат. Балык деп неме — ума јок көп дежет.

— Је јакшы. Кичинек шўўн аларын ундыба. Мен кийимим селип алайын. Ээ, чындап, — «ГАЗ-69»-ты белететтир. «Волгала» барзабыс, — саска да тўжўп калардаң маат јок.

... Куба-чөлдиң ўстиле јылу эзин согот. Мындагы алтайда ол кереес аайлу болотон.

— Је бат. Ар-бўткенниң де айалгазы биске јол ачып турган ошкош, Муса? — деп, Иванов машинага отурып, чаңкыр теңгери јаар бажыла кекип эрмектенди.

— Биске де, чабандарга да — деп, Урзалиев бойыныҥ шўўлтезин база кошты...

Қош-Талдаң балыкчылар унчукпазынаң атанып чыктылар. Чуй кечире салынган агаш кўрге једип јўреле, Урзалиев, бойына бойы айдып отурган чылап, туйуксынганду эрмектенди:

— Бистиң јўректерибис целлофаннаң эдилген болотон бо, айла кандый?

Шоферло коштой отурган Иванов кенете кайра көрөлө, Мусаныҥ сөстөриниҥ учурын ол ло тарый онгдобой, каруузына нени де айдарга эрик алынбай калды. Узун кўрдиҥ сыраңай ла талорто тужына шофер машинаны кенете токтодып ийди.

— Көрсөр, көрөөр! — деп кыйгырып ийеле, эжигин ача согуп, чыга конды.

— Анда не, не болуп баады? — деп, Иванов чочыганду кимиректенип, меңдегенине машинаныҥ эжигин ачар аайын таппай, ручканы бойынаҥ ары ийдип отурды.

— Бойыҥ јаар, бойыгар јаар тартыгар, Николай Петрович, — деп Урзалиев айдып берди. Оноҥ экилези кўрдиҥ ўстине чыгып алдылар. Олордыҥ буттарыныҥ јанында, теңгериден келип түшкен једеген тейлегенниҥ канаттары чылап, шофердыҥ қыскачак тере тоны талбайган јатты. Шофер бойы дезе, бир де алаатыбай, кайнап јаткан јаскы сууга калып ийди. Сууныҥ коолы өрө ајаарган бойынча, Иванов бир тоормош агып клеетканин көрўп ийди, а оныҥ ўстўнде дезе...

— Бу не? Чын эмеш пе? — деп, ол шымыранып, јиткезинеҥ ала чоҥчойлорына јетире сысту соок тўжўп браатканын эзенди. — Бала! Уулчак эмес пе? — деп, кыйгырган бойынча, Урзалиевтиҥ јеҥинеҥ ала койды. «Эмди ле кўрдиҥ сваязына јаба согулып, јадык аңдана соксо...» Урзалиев көстөрин јумып ийгенин билинбей калды. Көстөрин ойто ло ачып ийерде — тоормош то, јанындагы Иванов то јок болды.

Орто јаштаҥ ӧдӧ бергенинеҥ сыны уур көрӱнип јӱретен шофер, райкомныҥ ишчилериниҥ байлаганы аайынча, Костя таай, агып келген тоормошты јарат јаар чиректеп турды. Тоормоштыҥ экинчи учында дезе бӧрӱги јок уулчак кызара тоҥуп калган кичинек колдорыла сынбай артып калган сок јаҥыс будактаҥ тудунып алган, омок кыйгырып браатты:

— Је, база... база ла эмеш ичкери!

Урзалиев кӱрдиҥ учы јаар јӱгӱрип барала, Ивановты көрӱп ийди. Оныҥ көбӧҥгӧ сырыган сӱрӱк тоны јаратта јатты, бойы дезе тӧжине јетире сууга кӧрип алала, кунукпай отурган пассажирлу тоормоштыҥ учынаҥ тудунып, оны јаратка чыгара таргарга Костя таайга болужат.

Муса да бийик јараттаҥ тӱжӱре јӱгӱрди.

— Сен кемниҥ балазы? — деп, ол калтырап турган уулчактаҥ казах тилле сурады.

— Ай... айылым.. туку анда — деп, уулчак унчугала, сууны ӧрӧ колыла јаҥып ийди. Калтырап-сиркиреп те турза, ол талайчы адын уйатка тӱжӱрбеске турган аайлу.

Иванов оныҥ кой бычкак ӧдӱгин ушта тартып, суузын сыга толгоп ийеле, уулчакты көгӱскек тонына ороп, кучактанып алала, машина јаар јӱгӱрди.

— Машинаҥды ойто буруп кел, Захарыч, — деп шоферына јакыды. Оноҥ уулчакты ајыктап: — Сениҥ адыҥ кем? — деп сурады.

— Приказ.

— Приказ дейдиҥ бе? — деп, Иванов кайкай берди. — Мен адыҥ кем деп сурап јадым ине.

— Приказ. Адым андый — деп, уулчак оны кулагы укпас кижиге бодоп, кыйгырат.

— Андый атту-јолду кижи болотон беди?

— Јӱзӱн-базын ла болуп турбай база.

Машинага отурып алган соҥында шоферго јакарды:

— Константин Захарович, кӧндӱре ле больница јаар маҥтат.

Шофер буденновский азу сагалын эргегиле сыймай тудуп, машиназыныҥ моторын кӱркӱредип ийди.

... Больницада јиит јорукчыны главный врачка колдоҥ колго табыштырып береле, Иванов онон шоферго ичирерге јӱс грамм спирт сурап алды.

— Мойножор деп сананба, — дейле, ол Захарыч јаар кезе көрӧт. — Шак ла мындый јӧпти сеге кажы ла

автоинспектор кыйыш јоктоң айдар. — Је, бат. А эмди дезе мени айылыма јетирип салала, бойың печкениң ўстине чыгып, јакшы јазап изидин.

Бу ла туштa Урзалиев эжиктең кире конды.

— Николай Петрович, Приказтың адазы удабай ла мында болор. Оныг бойыла эрмектешкем.

— Је андый болзо, јаналдар. Кургадынар керек, — деп, Иванов јакарган айасту айтты.

Оноң бойыныг квартиразыныг сенегине јеткен соңында, Урзалиевле айрылыжар алдында јакшылажып, шофер јаар бажыла кекип айтты.

— Је, целлофановый јўрек керегинде байа не деп айткан эдиң, Муса? Бис экў оосторыбысты албайта ачып алала, содойо турганчабыс, рядовой коммунист канайда иштенгенин көрдиң бе?

Урзалиев бойыныг бурузын эзенип, унчукпазынаң бажын салактадып ийди.

Ўчинчи письмо

«Карудаң кару Катюша! Мениң баштапкы јыргалым учына једип браат. Јалаңдагы почта ажыра сеге база бир письмо ийе берер кўўним бар. Шак бу письмоны бичип отурган өйдө бастыра палаткаларда аай-бажы јок тал-табыш, куулы инструменттердиң ойыны, балдардыг кожоңы јаңыланат.

Баштап ла ак-јарыкка чыкканыс — эзен болзын! Чып ла чын комсомольский сөзим айдадым: — бу учына једип брааткан ижибис сўрекей јакшы болгон. Је ол јаңыс ла бис јакшы иштегенистең ле Бабырганов биске калганчы кўнде эки ирик сойып бергенинең јакшы болгон эмес. Јок. Мында иштеп, јўрўмди мен бичик-билик аайынча эмес, бўдўти бойын көрўп алгам.

Мен мында Тодошева Танала јуук најылажып алгам. Ол јиит зоотехник. Сўрекей јилбўлў кыс. Колхозго Танага кўўни једип, санааркап јўрген уулдардыг тоозы ас эмес дежет. Урмат та ого кўўнин салып јўрген ошкош. Ондый немеге чөлөө өй табар деп, мен качан да сананбагам. Бого Карулов Сарбаң деп атту поэт келип јўргени керегинде мен сеге бичиген јокпом? Ол јанып барала, областной газеттерге очерк бичиген. Бистиң республикабыстың јўрўми керегинде јаан куучын көдўрген.

Кече адам обкомноң јўрген кандый да нөкөриле ко-

жо бого келгилейле, Урматтың македин апаргандар. А меге дезе, јакшылажып тура, адам кулагыма шымыранган: «Слер меге сүрекей јаан шакпырт таап салган эмтиригер». Онызы јакшы деп мен сананадым. «Шакпырты јок јүрүм болотон беди?» — деп мен чикезинче ле айда салгам. Ол күн бис Көк-Өзөк бажындагы турлу јаар бараргa шыйдынып турганыс. Кенете ле тревога јарлалган. Лагерьдиң јанына кандый да чабан таң атту мантадып келеле: «Суу! Суу адылып јат! Тургуза ла улус беригер. Өрүмделген коктыйды айландыра күрентилеп, јер казар керек!» — деп, Урматты көргөн бойынча кыйгырган. Оо, экем, бу өйдө Урмат ла Тананы көргөн болзоң, а! Олор тургуза ла «Ура-а!» деп кыйгыргандар. Оноң колдорыла тудужып алала, бистиң репортерыбыстың айдатаныла, — «Алтай ээзи Ак-Бурканның» бијезин бијелей бергендер.

— Тревога! Курусайда өрүмдеген јерге ончобыс баралдар! — деген кыйгылар тайга-ташка јаңылана берген.

Качан бис Тодошевтердиң турлузына једип барарыбыста, анда качан ок јуулып калган улустың тоозы ума јок көп болды. Ончозы ла шакпыртта, кыйгы-кышкыда. Колдорыла јаңыгылап турды.

Суу!.. Суу! — деп јөөжө Чуйдың кааң чөлине не аайлу јаан ырыс. Керек дезе мен бир канча улустың көстөринең јаш төгүлип турганын көргөм. Мениң адам да, јаш бала ошкош боло берер деп, мен качан да сананбагам. Ол бойының «Волгазыла» мантадып келген, оны ээчий дезе — бульдозер једе конгон. Адам тургуза ла Амыр өбөгөнгө јаба јүгүрип барала, оның јардына сүүнчилү таптап, эки алаканын чабыштырып, кыйгырган: «Је, Амыр өрөкөн, Эрлик бийди јеңдеп салдыбыс па, а?» Је ле деген коктыйды толтырып брааткан сууны карганак кезек өйгө ајыктап турала, кенете төөзининг једегин ала койып, бойын ээчий суу јаар јединет. Кудаймаай! Сен ол тындуның бажы-көзин, бүдүш-бадыжын көргөн болзоң! Неге де түңдегедий неме эмес. Коркушту! Ар-бүткен деп немениң кату-казыры кайкамчылу эмтир. Је бойының јүрүминде бир де јаманы јок, јакшынак. иштеңкей малдың јаңыс ла кебер-бүдүми эмеш коомой.

Карган Амыр сууга ончозынаң озо јууктады. А оны ээчий — карган-тижең эмегендер јүгүргенче барала, нени де айдып, колдорыла јаңыгылайт. Ол дезе, эмегендерди бойына јууктатпай турды. Бу керектиң аайын

соңында меге адам јартап берген. Карган эмегендер јер алдынаң чын ла суу чыкканына бүтпей тургандар. «Алыс јердиң ээзи Эрлик бий качан бирде бойыла кожо тартып апарган сууны албаты-јонго ойто берерине кыскынып, јер үстүне ойто јеткерлү суу берген» — деп айдыжып туратан эмтир.

Амыр өбөгөн суу јаар бөкөйип, эки колыла кошууштап ала, озо баштап сабарлары өткүре ойто агызып ийди. Оныҥ соңында колдорын јунды. Ару боло берген колдорын ајыктап турала, карган эмегендерге көргүзет:

— Бейи көр, Кымыс! Сен мениҥ колдорымды мынча кире ару јүргенин качан бирде көргөн бединҥ?

Оноҥ колдорын экинчи эмегенге сунат:

— «Сен де көрүп ал. Оймок. Јакшы јазап көр! А слер дезе — Эрлик ле Эрлик дейдигер!» Карган төөчи туура көрүп, түкүрип ийди. Оноҥ кенете көҥкөрө јада түжеле, сууны иче берди. Карган эмегендер дезе, оны јалтамчылу ајыктап турдылар.

Амыр өрөкөн тойгончо ичип алала, алаканыла кардына таптап, бала чылап, каткырат.

— Чып ла чын, јакшынак суу эмтир! — деп кыйгырып ийеле, төөзин суу јаар јединет. — Ич, ич ле! Бу тегиндү суу эмес, кутук суу турбай. Сен качан да мындый сууны амзабаган. Тойгончо ло ичип ал! — деп јакарып, сүүнчилү каткырат.

Кара-күреҥ төөзи, кас мойынын түзедип, сууны уккур јуда берди. Бир кезек өйдиҥ бажында, кичинек бажын өрө каҥкайтып, эриндериле мачылдадып ийеле, ойто ло ару суу јаар бөкөйди.

— «Бат, көрдөөр бө? Городтогы газ колуган суу ошкош деп мен байадаҥ айтпай кайгтым!» — деп, Амыр маказыганду кыйгырды. Улус каткырышкылап, алакандарын чабыштыра бердилер. Оноҥ јер өрүмдеп турган вышка јаар баргылап, анаҥ кандый да азу сагалы барбайган кижини (мастер болбой кайсын) чыгара јединги-леп алала, көп колдор бажына јайкагылай бердилер. Оны ээчий Јаҥарды анайда ок экчегеннр. (Ол Тананыҥ карындажы. Чабан кижи деп айдарга ундып койгон эмтирим). Јаҥар база мастер болуп алган дежет. Түжин малдап, түнин јер өрүмдеечилерле кожо өткүрип турган.

Оныҥ соңында адам куучын айдып, колхозчыларды јаан јеҥү алганыла уткыган. А мен дезе байагы кудайзак эмегендерди карандыра ајыктап тургам. Баштап

тарый олор Амырды ла оныҥ төөзин ажыктагылап, не де керегинде бой-бойлорына шымыранышкылап тургандар. А ӧбӧгӧн дезе каа-јаада олор јаар шоодылганду кӧрӱп, јыпшык кӧстӧриле имдеп ийеле, кӱлӱмзиренип турган.

Карган эмегендер тӱкӱрип ийеле, Амыр ӧрӧкӧннинҥ кылыгын јаратпай, колдорыла јаҥып, нени де кимиректенип тургандар. Оноҥ олорго база эки эмеген кожулган. Бирӱзи бийик сынду, чырайы кату кижи. Экинчизи — батпанак сынду, каткак эмеген, корчок тайакту. Мынызы Кулийа болгонын мен тургуза ла танып ийгем. Кӧк-Өзӧктӧги турлуныҥ ээзи ол. Бийик сындузы јаар Тана јӱгӱрип барала, онып колдорына бойынын јеҥил тонын тутурып берди:

— Мыны тудунып алаар, эне. Кӱректер экелдилер! — деп кыйгырып, суу јайылып браткан коол јаар колыла уулайт: — Кӧрӱп јадаар ба, эне? Кӧрӱп јадаар ба?

Јиит уулдар ла кыстар кӱректер экелген машина јаар јӱгӱриштп. Онча улус темир кӱректерди ӱлежип тура берерде, байадаҥ Амыр ӧбӧгӧнлӧ чечеркежип турган Кымыс деп атту эмеген койынынаҥ кандый да јалама ушта тартып алала, оны улус кӧрбӧс аразында, сууга сугуп тура бергенин мен карандыра кӧрӱп тургам. Оноҥ ол бӧстиҥ ӧӧнин јанында јаткан болчок таштыҥ ӱстӱне салып койды. Оноҥ экинчизи база анайып ок кылынган.

Мыны ончозын, Катрин ,мен сеге нениҥ учун бичип јадым деп бодойдыҥ? Билип ал: шак бу суу чыккан јер эмди олорго аҥару јер .Кайкал болгонына олор бӱткилеп, алтай ээзине алкыш эдип тургандары ол ошкош. Эмезе элеп чакта алып барган суузын, албаты-јонго келип, ойто берип ийген Эрлик бийге кӱндӱӱ эдип турган болор бо? Олордыҥ сагыжын оҥдоорго до кӱч.

Урматтыҥ кыйгызы кенете угула берди:

— Наташа! Мында сӱрекей јараш кӱрек бар эмтир! Акту сӧзим берип јадым! Чыкталып калган јерге бойы ла бадала берер. Мен сени бойымныҥ звеномо јуудып алганымды ундыба. Нениҥ учун дезе ол кыйалта јоктоҥ ло озочыл звено болуп калар!

— Айса мен де сениҥ командаҥа уккур болорым — деген адамныҥ кыйгызы угула берди.

— Токтогор, ада! — деп, мен айттым.

— Јок, сен анайтпа, Наташа, — деп Урмат тазрак кӧстӧриле мен јаар суркурада кӧрӱп айдат. — Мынча кире јаан јеҥӱ алып, сӱӱне берген кижиниҥ јӱреги эмди кадык болор учурлу!

Бат, шак ла мынайып бис, карындаштык звенолорго биригип, ал-камык улусла кожо иштене бердибис. Экиўч частың бажында, бут бажына турар арга јок болгончо, арып-чылап калдыбыс. А Урматка дезе не де эмес. «А эмди дезе, нөкөрлөр, концерт-ойын эдилер!» — деп кыйгырат.

Урмат јаар кайдаң да тууразынаң кеп-чырайын јемире көрўп алган доктор Кергилов базып келди. — «Уткуп јадым» — дейле, ого колын сунат.

— Бу не уткуул? — деп, Урмат кайкай берди.

— Је, чырайыңды соотпозоң. Мени кычырбады деп пе? — дейле, карманынаң бўктей тудуп салган газетти ушта таргат.

— Каруловтың очерки бе?

— Сени уткып јадым. Оок транзит глория мунди. Албаты-јон ортозынаң ат-нере деп неме мынайып јайылып чыгатан эмтир...

— Је таппасты ла таппа, Борис. Бу мындый сөстөр айдарын эмеш кирелеткен болзоң артык болор эди.

Кергилов дезе Урматтың калганчы сөстөрин укпаачы болуп, кайдаар да туура көрўп, эрмектенген:

— Город јаар атанып јадым. Облздравта иштеерине кычыргылап јат. Санэпидстанцияда главный врач эдип аларга тургандар. Көп шакпырты јок иш ошкош ло, је творчески өзөрлө эптў айалгалары јайым болгодый. Канайдатанын билбей турум. Аспирантура јаар калып ийер кўўнимнең мен эмди де мойношколок эдим. Је андый да болзо, шак бу кайкамчылу јараш јерди таштап бararга меге сўрекей ачу.

Эх, Катя, Катя! Тургуза ла сен мында, менле кожо болгон болзоң, кандый макалу болор эди! Мен, байла, энемнең суранып алала, ого јўк бир неделеге, эмезе экиўч те конокко болзо, сеге барып келерим. Сенле кожо болорго, сени көрўп аларга мен сўрекей қўўнзеп јадым, Катрин!..

Акыр, мен неденг улам мындый кунукчыл боло бердим не? Мында ончозы јилбўлў де, јакшы да болгон ине. А бўгўн дезе кирер јеримди таппай јадым. Ээ, чындап, баштапкы бал! Ол меним бажымды чек ле айландырып салган. Је, бичи, Катя. Эртен, шак бу производственный практикадаң јанзабыс, база ла бир канча кўндерге школыбыска барарыс. Бичи. Сакып јадым!

Сениң Наташаң.
Кош-Тал, Советский, 10.

Йирме ӱчинчи бажалык

Орой тӱн. Кош-Тал йурттың каа-јаа ла тураларында оттор көрӱнет. Райкомның баштапкы качызының кабинединиң ичинде электрический от энгирдеги ле бойы јаркынду. Бюроның јууны кажы јерде божоп то калган болзо, мындагы эрмек-куучын божоголок эмтир. Обкомноң келген айылчының кеп-чырайы кату, эрмек-куучыны табылу да болзо, сӧстӧри өткӱн. Николай Петровичтиң кабинединиң сол јанында турган столдың ӱстӱндеги макеттиң јанына базып барала, обкомның орготделиниң заведующийи нӧкӧр Потехин айдат:

— Је бот, нӧкӧр Иванов. Мен бу ойынчыкты бойымла кожо алып барарым. Шак ла мындый немелерди бастыра јанынаң шиңжӱлеп көрӧр керек, Николай Петрович. Тӧс амадузы јаңыс: бу ончозы бистиң јаан политикабыска келижер бе, айла кандый — онызын јартап алары.

Шалтырай берген ӱни абраның чыкырты ошкош угулат. Агылтырым узун кабактары көстӧрин туй бектеп койгондый. Андый ок өңги јок қылычактар оның кулактарының ичинең сарбайыжа көрӱнет. Карган ӧбӧгӧн калганчы сӧстӧриле кожо, оң колыла «сарбас» этире јаңыш ийерде, Иванов јаан каткырып ийди:

— Је мени тоң ло коркытпазаң, Степан Кузьмич, баш ла болзын! Эрмегиң де саң башка!

Потехин райкомның качызы јаар чуулду көрӱп, кимиректенди:

— Қасымкановло до болгон керек сеге ас па? Неге мынайып керденгдейдиң?

— Көп, кару Кузьмич. Көп, — деп Иванов ӱшкӱрет. — Бюроның члендериниң ого јарлап берген кату кезедӱзи — мениң јӱрегимде сорбы болуп артып калган.

— Хы, кату кезедӱ! — деп, Потехин тӱкӱрген кептӱ айтты. — Либералдар! А сен дезе, ныкыш ийер кӱч јок отурып калган.

— Анайдарга келишпес, Кузьмич. Болуп калган јеткерде ол јӱк ле моральный јанынаң бурулу ине. Мынаң ары оны партийный ишке тургуспас эткени база ас па?

Карганак кеп-чырайын јемире көрӱп алала, узун кебистиң ӱстӱле ары-бери телчип базат.

— Кем јок, јакшы. Је обкомның јӧби та кандый болор? Сеге де једижер болор деп коркодым, Петрович,— деген ӱни Ивановко кандый да јылу угулды.

— Мынаар бу турган неме керегинде айдып турган болзоң, Кузьмич...

— Эйе, чып-чын, — деп, Потехин кере-јара кирижип, макет јаар сабарыла уулайт. — Шак бу ойынчык балдардыңг сооды да болгой. А тал-табыш не аайлу? Бастыра бу керектиңг политический кебер-бўдўми кандый? Аймактыңг бастыра јурттарында чур-чуманак кодўрилгенин сен укпай јадыңг ба?

— Је эмди-тура чур-чуманак чыкты деп айдар неме јок ло. Улус ончозы тегин ле јилбиркеп турган ине.

—Көрзөңг оны — теп-тегин ле? — деп, Потехин, шоодылган айасту чөйиңгир айдат.

Иванов кўлўмзиренип, унчукпай отурды.

Карган өбөгөнниң тили коронду да, чуулду да, бойы кату да бўдўмдў болзо, јўрўминде јакшынак кижи болгонын бастыра областтыңг партийный ишчилери билетен. Оноң улам оныңг кезе-быча айдар тилдў болгонына кем де чуулдабайтан. «Чорт билер оны, — деп Иванов шўўнет. — Айса болзо, мен нени де јетире сананбай јадым. Айса ол чын айдып турган болор бо?»

—Бу керек аайынча Бабырганов нени сананып турганын сен ајаарбадыңг ба? — деп, Потехин сонуркады. — Оңдободыңг ба? А мен ончозын оңдогом.

Ол Ивановко јууктай базып барала, чуулду ўниле кажы ла сөсти јарт айдарга кичеенип, Николай Петровичтиң ийинине, каду кадап турган чылап, ус сабарыла тўртўрип айтты:

— Јамандабаза да, алаңзып јат.

Оноң тыныжын токтодынып, Иванов јаар сакылталу кадай көрөт. — Унчукпай јадыңг ба? Бат андый. Малчылар ортодо культурный ла политический ишти кыйалта јоктоң ло обкомныңг шўўлте-јөби аайынча өткўреринин ордына, мында фантазировать эдерин баштагылап, неге де јарабас, саң башка ойындар эгкилеп јадылар.

— Билерим. Мактулу граммота аларына иженбей јадым, — дейле, Иванов кебин јуурынып, төмөн көрөт.

— Көрмөзөктиң бойы эмтириң сен! — деп, Потехин јымжай берген ўниле айтты. Оноң кату сабарыла Ивановтыңг бажына база ла тўртўп, оноң ары эрмектенди:

— Чачыңг буурайып браат ине... Је мен кажы ла турумкай кижини та неден де улам сўўп јадым, — дейле, кабинеттиң ичине ары-бери базып турала, качыныңг столыныңг јанына токтой тўшти.

— Ээ, чындап, уксаң ла. База бир коомой керек бар.

Иванов күлүмзиренип, оның нени айдарын сакый берди.

— Је бир ле болгон, айт ла.

—Анда бир Куранов деп неме база чугаан көдүрип јат. Сен оныла таныш бединг?

— Таныш эмей, аа.

— Айса ол до јанынаң толгош сакы. Кандый да Каравай беди, айла Карагай беди. Оның керегинде база бир пилюляны сеге јудуп аларга келижер болор. А не болгон эди?

— Карагайдың колхозы јеткил азыралду. Курановтың укаазын уккан болзом, колхоз аш та, өлөң дө јок калар эди. Сен меге чикезинче ле айдып бер, Кузьмич: алдынаң бойым сананар тап менде бар ба, айла јок по? Мында бисте, райкомдо отурган улуста, тегин ле рядовой малчылардың јөп-шүүлтелерин тыгдап угар учур бар ба, айса јок по?

— Је, је. Атыйланбазаң. Јарт неме јарт бойынча ла артар, — дейле, обкомның ишчизи Иванов јаар кезе көрөт. — Улустың сөзин уксаң да, партийный кулакла угуп јүр. Бат андый.

Оноң илмек јаар түрген базып барала, пальтозын кийип алды.

— Түниле јортотон бу не јорук, Кузьмич, а? — деп. Иванов оны токтодорго ченешти.

— Сен нени де оңдобос кижи эмтириң, Иванов — деп, Потехин күлүмзиренет. — Бистий улуска түнде јоруктаары сыранай ла эптү өй. Артык кёскё илинери керек јок. Анда өй канчага јетти не?

Николай Петрович карызындагы чазын көрөт:

— Одус минут бирге браат. Үч частың бажында таң адар. Ого јеткенче артып калган болзоң, Кузьмич, а?

Телефон шыңырт этти. Иванов трубканы өрө күдүрди.

— Сен бе, Наташа? Је канайдар, отурып калганыс. Степан Кузьмичти барбазын деп сен јөптөп алган болзоң, а? Пелмен де белен бе? Је кем јок. Ченеп көрөйин— дейле, Иванов трубканы ордына салып койды. — Сени кожо экел деп Наташа некеп јат, мойношпозын дийт. Оноң башка бойым келзем, экилебиске коомой болор дийт.

Потехин күлүмзиренип ийеле, туура көрди. Кандый бир неме ундылып калды эмеш пе деген чилеп, кабинеттиң ичин көстөриле јоктойт.

— Бала-барканга меге чуулдабазын деп айдып бар—

дейле, өбөгөн колын сунды. — Атанадым. Наташа чуулданбазын. Керек андый. Удабастаг ла јурт хозяйствоныг озочылдарыныг областной јууны болор. Белетенер керек. Ой деп неме сүрекей ас.

Оног эжиктиг јанына токтой түжүп, ойто кайра баштанды:

— Недег де улам меге Урзалиевтиг бүдүш-бадыжы јарабай калган. Не деп бодойдыг?

— Је онызы иле-јарт — дейле, Иванов күлүмзиренди. — Ойто ло јабыстагы иштег ала баштаарга келижип јат ине. Је, текши айткажын, ол шырагкай уул эди.

— Је кем јок. Өзөк-буурыла карьерист болзо, — к[illegible]мой. Јагы ишке көстөгөнин «јабызадым» деп те ондоордог маат јок.

— Андый деп ајаарбадым. Чындап та алза, ого анда күч келижер. Кемге де болзо, јуук нөкөриниг, најызыныг ижин алары сүрекей күч ине.

— Андый — дейле, ол кезек өйгө тереғ шүүнип турды. Оног бажын серпип ийеле, эжиктеғ чыга берди. Черүчиниг көгүскек тонын кийип алган шоферына коридордо нени де јакарып салды.

— Соок по?

— Эмеш бар ошкош, Степан Кузьмич. Бийик јер ине!

— Бийик јер — деп, Кузьмич тереғ шүүнип, өткөнгөн айасту унчукты. — Ол бир ойынчыкты сен кандый бир јымжак немеле ороп ал, карындаш. Мынаар бу кижи алып берер — дейле, Ивановтыг јардына колыла таптап ийди. — А мен дезе араайынаг базып браадайын. Једижип аларыг.

Оног сенектеғ түжүп браадала, Ивановко:

— А ол бир көрмөзөкти, Касымкановты, шиғжүүгнеғ јылыйтпа. Тоғ ло тығ ныкыба. Кижи ине ол. Је јакшы болзын!

Ол бөкчөйип алала, шоссе јолго чыгып, кайра көрбөй дө база берди. Куузымак туманду чөлдиг үстүнде, көгкөрө туткан казанныг түби ошкош теңери мунгдар тоолу јылдыстарла мызылдайт. Чуйдыг суузы ажуларына согулып, токуналу шуулайт. Телефонныг эмиктери бойыныг койузымак кайын улалтат. Чуй бажыныг мөңкүлериниг соок тыныжы чөлдиг үстүле јайылып турды. «Айалганыг энчүзи сүрекей кайкамчылу — деп, Иванов сананат. — Кижиниг салымында мындый туштар болот не?.. Ар-бүткенниг ле кижиниг ортодо кандый да түңгей неме бар. Је кижи бир де немеге кайкабас, јилбиркебес,

бойыныҥ jўрўм-jолын токуналу ödöр боло берзе, ол — ölў таш!..»

— Качан ок кача берген бе? — деп, райкомныҥ эжигинеҥ jаҥы ла чыгып келген шофер jиит ўниле эрмектенди.

— Кузьмич пе? Эйе, jўре берген.

«Jакшынак öбöгöн — деп, Николай Петрович кабинедине ойто кирген соҥында сананды — Андый да болзо, ижинде кайра ajыктанып jўретен болтыр. Хм. Бабырганов. Олор экў кубарлаш ошкош. Айса ого jуук па?»

Оныҥ көстöри телефоннын аппарадына илинди. «Наташа база ла телефондоп ийбезин, калак» деп сананып, Иванов меҥдей-шиҥдей кийинет.

Оноҥ тымык оромго чыгала, ару кейди көксине тереҥ тартынып, бўгўн райкомдо болгон керектерди эске катап алынып, айылы jаар табылу база берди.

... Шак ла бу öйдö Бабыргановтыҥ «газиги» телкем чöлди томыра Ак-Белтир jаар маҥтадып браатты. Сарыш Матвеевич ле Касымканов, бойлорыныҥ арып-чылаганынаҥ улам, эрмектежер де кўўндери jок ошкош. Фаралардыҥ öткўн jаркыны jолды jарыдып, бурулчык jерлерде ичеендеп jўрген тоҥкокторды эмезе тўнде учар куштарды чочыдат. Бўткен бўдўзиле эрчими бийик шофер унчукпай отурган пассажирлерине эмеш кыjыраҥтыйт. Коштой отурган Бабырганов jаар ол улам ла көрўп, бойында сананат: «Олорды бўгўн кандый чымын тиштеп ийди не? Олор мынайып ла браадала, блааш-талаш эткилеп, арай ла чуулдажарына jеткилебей туратан, а эмди дезе оосторына суу ууртанып алгандый». Чат ла энчигип болбой салала, Сашка унчукты:

— Тургуза ла jанатаныс па, Сарыш Матвеевич, эмезе...

— А не? — деҥле, Бабырганов шоферы jаар бурулды.

— Jок, тегин ле. Айса кандый бир турлуга табарар болорыбыс па деп сананадым.

— Jок, көндўре ле jаналы. — Оноҥ кенете, jолой шўўнип клееткен санааларын ўзўп, Касымканов jаар бурулды:

— Сен канайда сананадыҥ, Турсунбек? Эмди jаҥы сугарылган Курусай özöккö канча ўўр койлор тургадый деп бодойдыҥ?

— Ол керегинде сананбадым, Сарыш öрökön — деп. Касымканов карыкчалду ўниле унчукты.

— Je, je болды. Чуулыңды кирелет, Турсунбек — деп, Бабырганов кату айдат. — Эмди не, сеге бир де неме керек јок по?

— А чорт билер оны. Эм тура аайланып алганым јок — дейле, Қасымканов табышту ўшкўрип ийди.

Бабырганов чала толгой отурып алала, там ла чуулду боло берген ўниле айтты:

— Акыр уул, бу сен канайып отурың? Тудунар керек. Нерваларыңды јудругыңа јырс ла этире тўўй тут, Турсунбек!

Турсунбек унчукпады. Оның уур тыныжы Сашкага јарт угулат.

— Je, неге унчукпай отурың?

— Қижиниң нервалары — топшуурдың кылдары эмес ине, Сарыш Матвеевич.

— Je кайчы, топшуурында бир де кыл арткан болзо, кайлай берер аргазы бар. А сен не, оноң уйан кижи бе?

— Јарт, оңдоп отурым, Сарыш Матвеевич, — деп, токунай берген ўниле айдала, Қасымканов бир кезек ёйдиң бажында эрмегин уулалтты: — Курусай керегинде сураган бедеер? Мениң шўўлтемле болзо, он беш ўўр кире койлор јайлагадый.

Бабырганов нени де эске алынып ийген чилеп, Турсунбектең сурады:

— Тодошевтердиң турлузы сеге јарап јат па?

— А не, бу шўўлтегерле нени айдарга тураар?

— Койго барарым деп бюродо бойың айткан јогын ба? Јаңгар бойына јол ачып алган кижи ине. Ол амадузыла баргай. Јаңгар удабай ла јакшынак инженер эмезе механик болуп калардаң маат јок.

— Онызы чын. А турлу керегинде не деер — јакшынак јер. Јаңыс ла Сыргачы ёрёкёнди канайып ачындырар? Уккан бедеер? Ол Кулийаны бойына апарып алган. А мен дезе, јаңыдаң суу јайылган јерге барзам кайдар? Байла, согонониң бажындый сок јаңыскандыра артырбас болбойоор.

— А не, сенде биле јок эмес. Неге кородойдың?

Қасымканов кебин јуурынып, унчукпазынаң туура көрёт. Оноң бойына бойы айдып отурган чылап кимиректенди.

— Биле бар ла. Je јаскы тоштый ла ижемјизи јок неме.

— Сен Айгуль керегинде мынайып јабыс сананып отурган болзоң, база да јастырып јадың. Мен оны јаш-

таң ала билерим. Төп сагышту, керсӱ келин јок по? Калганчы өйлөрдө оору-јоболго бастырып, колхоздың ижинең эмеш астыгып калган болордоң башка.

— Ӱй кижиге иженерге ле болбос, Сарыш Матвеевич. Эмдик мал чылап, теппес те јанынаң тееп ийер.

— Сен не, мынчага јетире бойыгның буруунгды ого айтпаган бединг?

— Јок. Айтпаган да болзом, ол бойы сезинип јӱрген ошкош. Эмди райкомның јӧбин укса ла, кайра тебинип ийер болор.

— Тоң ло анайдарга ол не болгон? Азаттың јогын билбес эмес. Кандый да болзо, билези јаар тартынар болбой. Сенің бойынгнаң ла кыйык-бычык чыкпас болзо, Айгуль ле Јогорко качан да јанынгда болорлор деп бодойдым. Керектӱ ойдо мен де болужарым.

Ак-Белтирдиң отторы суркурап, көрӱнип келерде, Сашка машиназының јоругын киреледип ийди. База ла унчукпай барган пассажирлери јаар көстиң кырыла көрӱп ийеле, эмди ле кадалгак тӱжӱт болорын сакып, јолын ајыктайт. Бабырганов терең ӱшкӱрип, байа Ивановтың айткан сӧстӧрин эске алынат: «Јаңыскандыра таштабагар, ајаарыныгар... Көргӧйис ле аай-тӧӧйи кандый болорын».

Јеңил јорукту машина конторанық јанына једе коноло, токтой тӱжерде, Касымканов эжигин ача тартып, кенете сӱӱнчилӱ кыйгырып ийди:

— Көрдӧӧр бӧ, Сарыш Матвеевич, мениң койчы эмегеним бисти уткып алган турбай!

Машинадаң чыккан соңында ла Бабырганов јол кечире турган туранық эжиги јабыла бергенин көрӱп ийеле, Касымканов јаар бурулды.

— Је, айылың отту эмтир. Алган эжиң Айгуль сени сакып отурган болзо, санаазы амыр-энчӱ болбой. Кандый деп бодойдың?

Касымканов калганчы суракка каруу айдарының ордына, председательдиң јеңинең ала койот.

— Айгульдың аскан аш-курсагын барып ичелдер, Сарыш Матвеевич. Касымканов деп койчының айылына айылдагалак эмес бедеер, — дейле, јаан каткыра берет.

— Айса, — дейле, Сарыш Матвеевич те Касымкановтың каткызына кожулып, отторы јаркындалып турган эки кып тура јаар базып ийдилер.

... Председательдиң машиназы конторанық јанына једип келген өйдө Урмат Тананың айылында отурган.

— Адам, — деп ол араайынаң унчукты. — Көрзөң лӧ, олор Қасымкановло экӯ кандый нак. Оныҥ айылы јаар уулангылайт ошкош.

— А неге кайкайдыҥ? — деп Тана оны кезедет. — Јаандардыҥ јаҥын билбес бединҥ? Бир көрзөҥ бӧркӧшкилеп калган јӯрер. Бирде ортолорынаҥ суу ӧтпӧс.

Көзнӧктӧҥ айрылып, Урмат туранын ичиле телчий бергенин ајаарып, Тана та нени де эске алынып, күлӯмзиренет.

— Сен неге күлӯмзиренединҥ?

— База нени айдадыҥ? Сананбагам да.

— Сениҥ көстӧриҥгде јылдыс суркурап јат. Мени мекелеп болбозыҥ. Оо, кӧӧркӥйим, мени мекелеерге күч болор эмей!

— Көрзөҥ, кандый ајыкчыл күлӯк.

— Көстӧриҥгде кыйгас бары чек көрӯнбейт. Је-је, көргӯс!

Тана каткырат.

— Бойыҥ кыйгастанып көрзөҥ.

— Оо, меге неме де эмес. Мен ончозын бойыма кемјип көрӧр күӯним бар. Керек дезе ӧлӯмди де. Анайда Толстой айткан ошкош эди. Байагы бир баштапкызы эмес, экинчизи — граф Алексей Толстой, СССР-диҥ Верховный Совединиҥ депутады.

— Бу сен кандый калырууш боло берген?

— «Ӧштӯниҥ табынтызы» деп кожуп ийзеҥ.

— Је баштактанба, Урмат. Оноҥ башка мен сени чындап та алдамыш деп бодоорым.

— Айтканыҥ чып-чын. Мен кезикте бойымды бойым да онгдобой јадым. Мени сен недеҥ улам сӯӯп јатканыҥды да чек билбей јадым.

Тана күлӯмзиренип, оозын алаканыла бектенет. Чырайы кызара да берзе, кайкаганына тазырайа берген көстӧри чедиргенделип тургандый билдирди.

— Је, неге туйуксынадыҥ? — дейле Урмат Танага одоштой отурып алды. — Болуп калган немени канайдар? Бир ле болды, «менле мындый-мындый јеткер болуп калды, нӧкӧрлӧр» деп, ачык-јарыгынаҥ акгу комсомол сӧзиҥди айдып ийзеҥ.

— Урмат! Тилиҥди эмеш тартынзаҥ! — дейле, Тана каткырып, колына ла тудулган книганы алала, Урмат јаар мергедеп ийди. Полго барып тӯшкен книганы колына алып, Урмат баштактанарын токтотпой, Танага айтты:

— Сен арай ла јастырган эмтириң, Тана. Бу «Тымык Дон» деп роман ине. Оныҥ учуры тымык, амырэнчӱ! А сениҥ колыҥа «Разгром» учуража берген болзо, кайткай эдиҥ?

.— Тӱҥей ле мергедеп ийер эдим..

— Је сен бойыҥныҥ айткан сӧстӧриҥди оҥдоп јадыҥ ба? Сагыш алынзаҥ, экем!

«Ол мени сӱӱп јат деп, мен неден улам сананып јӱрдим не? — деп Тана сананат. — Ол мениле, ӧскӧ кыстарга тӱҥейге бодоп, эрмектежип јат. Бир де оспокту сӧс айтпаган». Кенете оныҥ коркужы келди.

— Мен сениҥ чырайыҥнаҥ карыкчал кӧлӧткӧ кӧрӧдим — деп, Урмат ӱлгерлеп айтты. Оноҥ јаба базып келеле, акту кӱӱнинеҥ: — Он ло секундка отты ӧчӱрип салайын ба, — деп шымыранды.

Тана ого удур чочыганду кӧрӧт.

— База ла јаҥы табынтыҥ ба?

— Јок. Чын ла сӧзим.

— Је ӧчӱрип ий.

Ол выключатель јаар тап этти. От ӧчкӧн лӧ тарый оныҥ изӱ тыныжы Тананыҥ јӱзине јаба согула берди. Урмат оозыла оныҥ эриндерин бедрейт. Тана кӧстӧрин јумунып ийди. Оноҥ уур тынастап, оноҥ кайра баштанат. Урмат отты ойто камызып ийерге выключатель јаар колын сунды. Тана оныҥ қарызынаҥ ала койоло: — Кӱйдӱрбе. Эмеш отурзаҥ бого кештой, — деп шымыранды.

* * *

Потехин Қош-Талга келип јӱрген кӱннеҥ ала бир он конок кире ӧй ӧдӱп калган. Бу кӱндердиҥ туркунына Николай Петрович кандый да чочыдулу сакылтада јӱрген. Фантастический городычак тудары аайынча Урматтыҥ шӱӱлтелери керегинде солун табыштар керек дезе ыраак турлулардагы малчыларды да јилбиркедип ийген. Турлулар сайын кажы ла јоругында Иванов культурный центр керегинде сурактарга јаантайын ла учуражып јӱрер болды. Је улустыҥ сонуркаган сурактарына ол карууны аайлу-башту эдип, нени айдып беретен? Бу иштиҥ аайы-тӧӧйи эмдее ле јарты јок.

«Таҥ Чолмон» колхозтыҥ скважиназы калганчы ӧйлӧрдӧ улус катандаар јер боло берген. Кезик байрам кӱндерде мында кийис айылдардаҥ ла палаткалардаҥ бӱткӱл јурт туруп калар болды. Улус ойын-јыргалдар

өткүрип, мында амырагылайт. Карган төөчи Амыр өрөкөн эмди «Эрлик бийди колго туткан јеңүниң» агитаторы боло берген.

Бир күн Бабырганов Ивановко туштажала, ого мынайда куучындаган: «Бу ла јуукта мен «Кызыл мааны» колхозтың јерлерине јүргем. Олордың койчыларының бирүзине түжүп, конорго келиштим. Арып-чылаганым коркушту болгон. Чайлап ла алала, тонымды бүркенип, јада бердим. Түнде табыш угулган. Кем де једип келген. Айылдың ээзи айылчызын уткып, араайынаң шымыранды: «Солун куучыныгарды айдаар ла, Амыр. Јаңыс ла эмеш араайлада эрмектенигер. Мында бу бир солун кижи уйуктап јат. Арып-чылаганына адынаң да ажа конгодый болгон».

«Је тыштангай ла. Чаптык этпес болбойыс, — деп Амыр айдат. — Бой-бойлорының су-кадыгы кандыйын угушкылайт. Оноң таңкы азып алдылар. Амыр өрөкөн куучынын табылу баштады. «Мен сени, Амыр өрөкөн, эң ле баштапкы агитатор эдип аларга турум» деп мене партияның райкомының баштапкы качызы нөкөр Иванов туку боородоң бейи айдып келген. «Сен көпти көргөн, көпти билген кижи инең» деер болды.

— «Је кайсын. Николай Петрович, кайа ташка јөлөнөри чилеп, меге иженер аргагар бар туру» — дедим. «Мениң шүүлтемле болзо, мындый дедим: Эрлик бийдиң тиштерин оодо согуп, элен чактарда бистең блаап апарган суубысты эмди ойто айрып алар аргабыс бар. Јерди өрүмдегилезин деп, јакылтаңды бер ле дедим. Колхозтордың председательдерин, дегежин, албада ла. Коркыба дедим. Олор бастыра јаңы табынтылардаң коркыгылап јат. А бис экүниң коркор-үркер немебис јок» дедим. Је, ол бойынча, дегежин, ол мениң сүмеме јөпсине берди. Өрүмдеш башталган. Бир конок өрүмдегиледи. Эки конок. Оноң неделе. Экинчи неделе өтти. Сууны Эрлик бий ычкынар күүни јок! Чирежип, чырмайып ла турды. Болот өрүмдердиң азуларынаң тиштеп алала, суудаң туура ийдип турды. Кенете кандый да кату неме өрүмниң азузы алдында оодылып тура берген. Оныг соңында, кенете ле суу адылып чыкты! Кайнап ла, кайнап ла чыккан! Көрдиң бе, кандый кайкамчылу болгон! Айдарда ол, дегежин, Эрлик бийдиң тиштерин керчелеп салала, сууның тамырына өдө конгоны ол. Андый болор деп мен Ивановко ажындыра айткан јогым ба?..»

Амырдың саң башка куучынын бу тужына божодо-ло, Бабырганов «јакшынак агитатор тапкан эмтиреер» деп, каткырган эди.

«Амыр — агитатор! — деп Иванов терең шўўне берет. — Је кайсын, онызы јакшы. Узун-Талда да суу адылып чыккан. Он беш муң гектарга шыдарлашту одорлорго суу јайыла берди деп, чотоп отурадыс. Кожулта ба ол? Оо, кожулта эмей, аа! Је меге эмди не деп айткайың не, кару нөкөр Куранов? Јаңыс ла школдың јанындагы бөлўк јерге өткўрип турган ченелтемнең эш неме болбой калды ошкош. Наташканың ол керегинде шўўлтези чын болгодый».

... Бўгўн эрте таңда участокко онына кожо Наташа јўрген. Ол адазының эрмегине кирижип, сның бир кезик шўўлтелериле јөпсинбейт:

— Ада, сен байла, бу керекте көп немени оңдобой јадың, — деп, јўзўн-базын өлөңдөр ўренделген бөлўнти јерлерди ајыктайт. Өлөңдөрдиң чыгыжы коомой до, уйан да болгон. — Сениң бу өткўрип турган экспериментиңди мынаң озо Кош-Талда кем де өткўрбеген деп бодойдың ба?

— Јок, андый шўўлте менде качан да болбогон. Мындагы улус бойлорының бўткен бўдўўзиле јилбиркек улус ине.

— Олор бу керекке туку кажы јерде чөкөнип, јаңыс ла суула ар-бўткенге болужар арга јок деп, түп-шўўлте эткендер. Бу ла јаткан боро өңдў кыртышка база нени де кожор керек. Је бойың да бодозоң: суулу банкага өзўм узак өзөр бө?

— Јарт.

— Је, јарт билип алган болзоң, келишкектў түп-шўўлтең кайда?

— Андый шўўлтем бар.

— Кандый?

— Бат, сен јаңы ла ченемел өткўреечилер керегинде айтканг. Олор чындап та болгон. Је олор бистерден чик јок јокту болгондор.

Наташа көстөрин кайкаганду тазырайта көрөт.

— Бистең бе?

— Эйе. Бисте эмди, Наташка, химия, микроэлементтер бар. Эмди өскө ууламјы аайынча бедрўўл эдер керек: јердиң кыртыжына байыырга, јемидин көптөдип аларга ого болуш јетирер керек. Јаңыс суула кандый да јеңўге једип болбозыбыс. Онызы јарт.

— Айтканаар чын, ада, — дейле, чала бўдўмчи jогынаң кошты: — А мен бодозом, мында өскө дө факторлор бар.

— Jажыт эмес болзо, айт ла — деп, Иванов күлүмзиренижин jажырбай, кызы jаар jилбўлў көрўп, айтты. («Фактор! Көрзөң лө, кандый сөстөр айдар боло берген! А бу ла jуукта...»)

— А неге күлүмзиренединг, ада? — деп Наташа серемjилў сурады.

— Jе сагыжыма не ле кирип турбай — деп, Николай Петрович чике сөзин айдарынаң кыйыжат. — Айса ол факторлорыңг кандый болотон?

— Кыртыш алдындагы чык. Оо, ол өзўмниң сўрекей күчтў jемиди эмей. Мен литературадаң билип алгам.

— Күчтў jемиди! — деп, Николай Петрович шымыранат. — Айтканың чын ок болгодый. Мен агроном эмезим, Наталья. Jурт jерлерге иштеп jўре, эш неме билбези сўрекей коомой эмтир. Бу иш аайынча, ўзўк-бычык ўредўлў кижи инем. Мен сениг болужыга иженедим — дейле, ол кызы jаар сакылталу көрөт. — Институтты божодып алзаң, селекционер болорың.

— Оноң бого келетем бе?

— Айса?

Наташа адазын колтуктап алды.

— Бараалы. Оноң башка согужа берерис, ада.

Райком jаар базып браада, jолой Наташа куучынын өскөртип ийди.

— Ада, шак ла бу jаткан ээнзў чөл лө оны кўреелей турган таскыл башту сўмерлер туку jебрен чактарда болгон кандый да кайкалдар керегинде сеге, каа-jаа да болзо, кандый бир шўўлте алындырат па? Мен кезикте шўўнип jўргемде, jебрен чактардагы эл-jонның сўнелери бисти кажы ла кобы-jиктерден шыгалап, ajыктагылап турган ошкош. База бу ла тымык. Тыңдазаң ла, кандый эмтир? А кайчы кижини сананзагар... Ол не керегинде кайлап jат? Баштапкы jорукчылар керегинде бе? Айла jалтанбас кайучылар эмезе jебреп өйдөгi албатылардың коркушту кыйын-шыралары керегинде бе? Кижиликтиң историязында андый драмалар ла трагедиялар болгон ине. Айса бу ла jаткан орук jолло Тамерланның эмезе кыдат олjоочылардың черўлери бактырган jонды айдап апарган болор бо? Айса болзо бу ла чөйилип барган чичкечек jолдорло колында топшуурлу кайчы jў-

рўп, јаңы чөрчөк-куучындар чўмдеген? Ол эмезе ай-карадаң јалтанбас көчкўндер колдомдошкон болор бо? Олордың кемизи де акту, кемизи де бурулу болгон ине. Бичилген закондор јок болгон, а бичилбегендерин дезе јебрен чактардагы өйлөрдө кажы ла кижи бойының табыла өткўретен. Чын ба? Сен канайда сананып јадың? Кезик аразында мындый шўўлтелер сеге эбелет пе?

Николай Петрович кызының саң башка куучыны кайкаганду тыңдап браатты. Школдың чеденинең ала ырада јайылып јаткан чөлди, аймактың төс јуртында турган саман турачактарды, ырааkта мызылдажып турган мөңгўн башту тайгаларды тоолой ајыктап көрөлө, «мының ончозы керегинде качан да тереңжиде шўўнип, сананбагам» — деп кызына јартын айтты.

— А сен дезе, Наталья, кандый да саң башка бўдўмдў кижи ошкожың. Ачык-јарыгынаң айткажын, мен сени бўгўнге јетире тегин ле кызычак деп бодоп јўргем. А сен дезе көндўре ле фантазёрдың бойы болуп калган.

— А кандый болгоны артык болгодый?

— Билбейдим. Байла, јўреги јуудып турганы, кўўнің јеткени артык болотон болбой.

— Мен де база анайда ок сананадым. Оноң улам. слер энемле экў мениң келер өйдө иштейтен ижимди, јўрўмимниң јолын талдаар деп ченешпегер.

Райкомның јаңыс кат агаш туразына јаба јеткен соңында, Наташа адазына кўлўмзиренип айтты:

— Қыскарта айткажын, мен бўгўн таң эртеннең ала сеге сўрекей јалакай ла килеңкей болгонымды ајаарган болорың, ада.

— Андый ла ошкош — деп, Николай Петрович кўлўмзиренди.

— Сакманда мен јакшы иштедим бе?

— Је андый да болзын.

— Онынчы класска база да јеңўлў көчкөм, чын ба?

— Чын да болгой ло.

— Айдарда, мени курортко аткар.

— Қайдаар? — дейле, Иванов кызынаң бир алтам кире кайралап алды.

— Катя јаар. Обтың јаказына.

— Қычырып јат па?

— Андый эмей база.

— Је. Јөп бўткен. Баштапкы ла транспортло атанды-рып ийерим.

— Оо, ада, сен качан да болзо, јалакай эмейиң. Мен

билерим — дейле, Наташа кӱлӱмзиренип, адазын райкомныӊ эжигиндеги каалгага јетире ӱдежип койды.

Райкомныӊ бозогозын ажыра алтаган ла тарый, Николай Петрович ойто ло оок-тобыр иштерине кӧмӱле берди. Эмезе кандый бир чаазынга кол салар керек, эмезе ыраактагы турлуларга барып келген инструкторлардыӊ јетирӱлерин угар керек, ол эмезе бойыныӊ болушчызына хозяйство аайынча кандый бир керектиӊ аай-тӧӧйине чыгып аларга болужып ийер керек. Је аймактыӊ политический башкараачызыныӊ бӱдӱрип турган керектерин, кӱнӱг-кӱнге ӱзӱги јок јаӊыдаӊ табылып турган, кандый да инструкцияларда ла башкарту ээжилерде бичилбеген јӱстер, муӊдар тоолу керектерин кем тоолоп јӱрди деп айдар. Улустарла эрмектежип, чаазындарга кол салып, јӱзӱн-базын суректардыӊ аай-тӧӧйине чыгып отура, ол шӱӱлте-санаазында ченемел ӧзӱмдерлӱ участогы керегинде ајаарынып, кызынын «фактор», «стимулятор» деп айткан сӧстӧрин угуп отургандый эзенет. «Кайдаӊ билер оны, айса ол менеӊ кӧпти билип, артыгынча јартап алган? А ол бир ар-бӱткенниӊ ле јӱрӱмјадыныӊ айалгаларын јаӊыдаӊ кӧрӱп турган шӱӱлтелерин канайда оӊдойтон? Эмезе оныӊ шак бу шӱӱлтелери ар-бӱткенниӊ айалгаларын кееркемјилӱ кӧрӧӧчи романтически кӱӱн-санаалу јиит кыстыӊ кӧрӱжи болгон болор бо? Ол эмезе оныӊ, кем де оспоктоп айдып бербеген, ачык-јарык шӱӱлте-санаазы? Је кандый да болзо, Наташка оны кайкадып јат. Обтыӊ јаказындагы ӱӱрејелезине барып та келгей ле. Бойын бойы шиӊжӱлеп, ару кейге соктыртып алгай. Оныӊ бойыныӊ кӱӱн-табы бар боло берген. Байагы мӧр болбогон ченемел участоктор керегинде ончозын Куранов угуп салган болор. Кандый бир билгири јаан агрономло эрмектешкен болзом, кандый макалу болбос эди. Чындап, байа Урзалиев не керегинде јӱрген эди? Ээ, отпуск керегинде. Је канайдар, бererge келижетен туру...»

Кенете телефон шыӊырай берди. Јербойынаӊ эмес ошкош. Чындап та. Трубкадаӊ Громовтыӊ ӱни угула берди.

— Угуп јадым, Роман Алексеевич.

— Угуп јадыӊ ба? Онызы сӱрекей јакшы. Бу сен, качы кижи, одун ооктоорго кайдаӊ ӱренип алгаӊ? Јуугында ооктогодый агаш та јок эмес пе?

— Куучын не керегинде болуп јат, Роман Алексеевич? Оӊдоп турганым јок.

— Көрзөң, көрзөң. Оңдобойдың ба?

— Јартын билбей калдым. Чып ла чын!

— Область ичинде бир совхозто саң башка кылыкјаңду директор бар. Телефон ажыра оны арбаарын баштазаң ла, ол трубканың ичине тарый-тарый үрүп: — «Мен слерди укпай јадым. Алло, угулбай јат!» — деп кыйгыра берер. Оноң телефонисткаларды аай-бажы јоктоң адылып тура берер — дейле, Громов сүүнчилү каткырат. Кезек ле өйдиң бажында ойто катулана берди.— Карагайда бис јастыра иш өткүрип салганыбыс деп, сен иженип јадың ба?

— Ээ, ол иш керегинде эмтир ине. Эйе, мениң шүүлтем андый. Је оны сокор до кижи көрүп салар: бастыра сай-кумакты аңдандырып салгандар. Кыртыш деп немеден көрөри де јок.

— Хм. Өйинең өдө бергенис ошкош — деп, Громов терең шүүнип айдат. — Је кем јок, сенийинче де болгой. Курановтың јетирүзин калың сукноның алдына сугуп јадым. Је көр.

— Јарт, Роман Алексеевич, — дейле, Иванов обкомның баштапкы качызының ајаарынчагына күлүмзиренип ийди.

— Ээ, чындап, бистиң партийный инквизиторыбыс Потехинди сен анда неле садып алган? Чикезинче ле айт. Тон эдип береечи болдың ба, эмезе ирбистиң терезин таап береечи болдың ба, а?

— Садынгадый кижи беди ол — деп, Иванов айдала, јаан каткырат. — А ирбис деп аңды, ачык-јарыгынаң айдар болзо, мынчага јетире көскө дө көргөлөгим. А оныла не болуп калган, Роман Алексеевич?

— Касымкановтың керегин слер анда сүрекей јымжак көрүп салганаар деп бис бодогоныс, а Потехин дезе, слердиң чыгарган јөбигерди корулап, мында не аайлу болды деер? Чек ле ончобысты кайкаткан. Бис слердиң јөбигерди јарадып салганыс. Је андый да болзо, мен эмдеенче ле чыгарылган јөптиң чынына эмезе јастыра болгонына бүдүнбей отурым. Је, кем јок, — деп, ол кенете үнин көдүрип айтты. — Бого келзең, эрмектешкейис. А телефон сокконым дезе, мындый керек аайынча: он сегизинчи числодо јурт хозяйствоның озочылдарының областной јуунын јууры керегинде јөп чыгарып алганыс. Мынаң ары канайда иштейтенибисти јартаарга улусла јөптөжип алар керек. Сен анда хозяйстволорды специализировать эдери аайынча улусла кожо ажындыра шүү-

жип алган болзоң јакшы болор эди. Је бу ишти толо до змес болзо, ого-јўк ағылу амадулу эдип те өткўрзе, эмди тура. јеткил болгодый. Шўўлте јарт па?

— Јарт.

— Је, бат. А байагы бир чабандардың городычагының македи ле јуругы, сўрекей өйинде, керектў неме. Ол бир уулды бойыгла кожо алып кел. Акту ла сөзим айдадым, мен оны бастыра улустың көзинче окшоорым! Бабыргановтың уулы беди ол?

— Эйе. Ол.

— Бу өйгө јетире область ичинде эң артык механизатор деп чотолып турган уул ба?

— Ол, ол, Роман Алексеевич. Је јаңыс ла мен оның таланттарының кажызы акалап турганын билбей јадым: ол јурамалчы да, художник те, поэт те, прозаик те. Онызын бойыгар да билип јадыгар. Билгир де, эпчил де уул.

—Бат, бат андый. Кыскарта айткажын, белетен, улузыгды да белете. Чындап, анда Урзалиев кандый јўри?

— Амадубысты оңдойт ошкош ло, — деп, Муса јаар Иванов јалтамчылу көрўп, чеберинең айтты. — Је бис удабастаң ла ого солынта табарына аланзыбай јадыс.

— Бўгўнги кўнге јетире бир де коммунист райкомның качызының куйагын кийгенче энезинең туулгалак — деп, Громов чикезинче айтты. — Ого ўзеери, сго эки куйактың кажызы артыгынча јарай беретени јарты јок.

— Чып-чын.

— Је, бат, — дейле, обкомның качызы кезек өйгө унчукпай, трубканың ичине ўрўп отурды. Оноң јакшылажып ийеле, каткырынып, кимиректене берди: — Бу керек аайынча мен ого јартагам, так, так... Је, эмди тура јакшы болзын. Су-кадык бол! — деп кыскарта айдала, трубказын ордына салып койды.

Јирме төртинчи бажалык

Каскак кырлаңды өрө чыккан орук јолдо таң атту эки кижи маң бажында клееткенин алаканыла көстөрин көлөткөлөп алала, Сыргачы ајыктап турды. Калтар да эки кулагын сергелең тудуп, олорды ајыктайт.

— Је кемдер ол, танып јадың ба? — деп, өрөкөн араайын ийдинең сурайт. — Көрзөң лө, аттарын канайда эки јандай камчылагылап јат. Бачымду керекке јўрген улус болгодый. Бис экўниң көстөрибис дезе улус

таныыр аргазы јок боло берген ошкош. Эш керекке јарабас боло бергенис иле-јарт. Ээ, сен олорды танып јадыҥ ошкош — деп, Сыргачы ийдин ўдежип, сўўнчилў ўниле айтты. Калтар дезе, јапсык кыҥзып, айылчыларга удура казалада берди. — Је бат, эмди сенизи јокко до көрўп ийдим: кызым клеет. А оны эчий?.. Оны ээчий Урмат јелдиртип клеет ошкош.

Ылгым да, кўчтў де аттар табышту бышкыргылап, Сыргачыныҥ турган тоҥичегиниҥ төбөзине тургуза ла чыга кондылар. Тўрген јорукка кеп-чырайы кызарган, эки көзи суркураган Тана кенете адыныҥ тискинин кайра тартып, так јерге тўжўре калып ийди.

— Бу сен не, мениҥ өлгөн сөөгимди тударга мегдеп јўрўҥ бе, Тана? — деп, Сыргачы кызы јаар тап эдип, чала чуулду айдат. — Бу өрө слерди кем сўрўп чыкты? — дейле, Урмат јаар көрди.

— Јакшылар ба, өрөкөн? — деп эзендежеле, Урмат кўлўмзиренет. — А бис дезе слерге өнөтөйин келгенис?

— Эйе. Чып ла чын, эне. Билип јадаар ба: бис эртен ле город јаар атанып јадыбыс. Јаан јуун болор. А мен дезе, сакылта јоктоҥ, Кара-Туйуктаҥ письмо алгам. Школго кожо ўренген ўўре-јелем бар деп мен слерге айткан јогым ба?

— Је, је, саҥыскан. Эзен-амырын сураарыныҥ ордына... Мында мениҥ не керегим бар болды? Көп калырабай айт ла.

— Бар, эне, слердиҥ де керегеер бар. Слер бисле кожо бараар.

— Јуунга ба?

— Јок, эне. Бис јолой Кара-Туйукка, Чечек айылына тўжўп барарыс. Ол ондо сад өскўреечи агроном болуп јат. Айылдап келеер деп кычырат. Чыккан өскөн јеригерге барып келери слерге јилбўўлў эмес пе, эне?

Јўреги кенете тўймей берген Сыргачы кызы јаар, оноҥ Урмат јаар көрди.

— Јөпсинеер, өрөкөн, — дейле, јиит уул јалакай көстөриле Сыргачы јаар көрөт. — Ол бир Кара-Туйук керегинде мен де ончозын билерим. Адам куучындаган. Слердиҥ де јўрўмеер керегинде айткан. Адамла экўниҥ чыккан-өскөн јеригерди көрөргө мен сўрекей кўўнзейдим, мойношпогор.

— Бисле кожо Сарыш Матвеевич барып јат, — деп, Тана кошты. — Ол туку байа јөпсинген.

Сыргачы маңзаара бергенине бут бажына туруп га болбой, тайагын јерге кадай тайанып, болчок таштың үстүне отура берди. Санаа-шүүлтелери былгалыжат.

— Анда мени кем уткуйтан? — деп, Сыргачы төмөн көргөн көстөрин өрө көдүрбей, бойының шүүлтелерине каруу берип отурган чылап, араайынаң айтты.

— Слердиң јаш бала тужынаң ал сүүп јүретен орук јолдорыгарды көрүп аларга мен сүрекей күүнзейдим, эне, — деп, Тана бийик көдүрингилү айдат. — Чечектиң айылында мен кышкыда болгом. Эмди дезе анда јас. Сад кидим чечектеп јат деп бичийт. Оо, эне, оның јаражына, айдары да јок, кайкаараар!

— Мен этюднигимди кыйалта јоктоң ло бойымла кожо алып барарым, — деп, Урмат айда салды. — Көл јурамалдар эдерим.

— Јуруктар јураар өй сенде болор-болбозын мен билбейдим. Калас ла эрмек-куучынду кижи эмтириң, Урмат, — деп, Тана каткырат. — Эне, слер билереер бе? Ол јаан јуунда куучын айдарга шүүнип алган, бойының блокнодында дезе бир де сөс бичилгелек, чек куру.

Урмат каткырат. Оноң ус сабарыла маңдайына чокунат: — менің блокнодым мында.

— Је бат, көрөриң де, — деп Тана кекенет. — Трибунага чыгала туктурылып тура берзең, мен ол ло тарый залдаң чыга берерим. Билип јүр.

— Чыга берзең карын да макалу болор. Нениң учун дезе, мен көбизин, солун улустаң эмес, сенең уйалар болорым.

Олордың бойы-бойлорына јалакай болгонын Сыргачы јүрегиле сезип отурды. Јуук улустың јолдоры биригип турганы сүрекей јакшы. Озоғы Боодойдың јуртан јаткан јерлерин көрүп аларга Сарыш та јилбиркеп турган болбой?

«Кара-Туйук! Јылаңаш кижи ошкош коо карагайлар. Кылыш. Оның ырысту каткызы јаңылган јер. Акыр, карган кижиге мынайып санааркай бергенин билдиртерге јарабас болбой», — деп сананала, Сыргачы туура баштанып, кеп-чырайын соодып ийеле, јайылып јүрген койлорын ајыктайт.

— Айдарда, эртен бис эрте таңда слерге келетен турубыс — деп, Урмат тымыкты бызып айтты. Сыргачы јөпсинип, бажын кекип ийди. «Эйе, мен јөптик. Шак ла анайда Сарыш өбөгөнгө айдып барыгар» деген күүни иле билдире берди.

— Бейи келзең ле, балам, — дейле, Сыргачы эмеш ырада базып, база бир ташка отурып алды. Тана келеле, оның буттарына коштой отурып аларда, Сыргачы кайдаар да чӧл јаар санааркашту көрӱп ийеле, эрмегин баштады:

— Керек дезе бӧрӱ де ӧлӱмдӱ јеткерге, ого-јӱк јаңыс та катап болзо, учураган јерди ундыбай јат. Јеткерлӱ јерин куш та ундыбай, качып јӱрер јаңду. А кижи дезе — андый эмес. Саң башка кӱӱн-тапту. Кижи бодозо, кечеги кӱн јеткерге тӱшкен јерди бӱгӱн јӱс бериште ыраагынча, орык јолдорло айланып јӱрер керек, а ол дезе коркушту да, быјарлу да болзо, чыккан-ӧскӧн јерим деп, ого бастыра эди-каныла, кӱӱн-јабыла тартылып јӱрер.

— Мен слерди оңдоп отурым, эне, — дейле, Тана Урмат јаар бурулып, көстӧриле кандый бир солун эмезе соот куучын тапсаң деп, имдеп ийди. Энезиниң сырағай барар кӱӱни јок аайлу. Урмат айалганы јарт оңдоп ийеле, тургуза ла эрмекке кере-јара кириже берет.

— Мен де оңдоп јадым. Слер барып-келер кӱӱндӱ эмтиреер. Кандый макалу! Бис эртен таң атса ла слердиң айылга јеңил машиналу учуртып келерис.

Сыргачы кӱлӱмзиренип, Урматка ла Танага јылу көстӧриле көрӧт.

— Чындап ла ба, эне?—дейле, Тана отурган јеринең туруп чыкты.

— Айса, бис экӱге эмди ле ойто Ак-Белтир јаар маңтадар керек, — дейле, Урмат јыраадаң буулап салган аттар јаар басты. Бир ле кезек ӧйдиң бажында олордың аттарының туйгактары алдынаң буркурап турган тоозын туку кырлаңның алтыгы учында куйундалып турды. Сыргачы олорды көстӧриле ӱдежип, јӱк ле эриндериле нени де шымыранат. Оноң базып клееткен Кулийага колыла јаңып, ого удура базып ийди.

— Јаан солун бар, уксаң ла, Кулийа, — деп айдала, ӱӱре-јелезиле кожо коштой отура бердилер. — Эртен мен бойымның јиит јӱрӱмимле туштажар јаңду эмтирим. Машиналу маңтадар дежет.

— Јакшынак солун эмтир, Сыргачы. Кем де болзо, јиит јӱрӱмиле ого јӱк јаңыс та катап туштажып алар учурлу — деп, токунагалак тыныжы ӧткӱре айдала, Кулийа эриндерин кызынып, чӧл јаар көрӧт. — Је андый амадузын бӱдӱрип аларга кажы ла кижиге мӧр болбос. Айдарда, сен јаан ырысту кижи эмтириң, Сыргачы. Көп

јаш јажаар болорыҥ. Озогы улустыҥ ырымы андый дежетен.

Сыргачы јөпсинип, бажыла кекийт.

... Түн өткөнчө лө Сыргачы көс јумуп болбоды. Туранын көзнөктөри јарып ла клеедерде, ол тышкартынаҥ табыш укты.

— Јаҥар! — деп, уулын кычырат. — Једип клеет ошкош, угадыҥ ба? Мен чай изидип ийейин. А сен чыгып көрзөҥ.

Уулы јастыктаҥ бажын көдүрип, тыҥдап јадала, кенете јуурканын ача согуп, орынынаҥ түже калыды: — Чындап та, эне. Келгилеп јат!

Бүткүл кур машиналар једе кондылар. Эҥ озо келгенинеҥ Иванов бойы чыга конды. Турлуда јуртап јаткан улусла јылу эзендежеле, ол Сыргачы јаар көрүп, эрмектенди:

— Ончозын уккам. Билерим. Онызы сүрекей јакшы.

— Николай Петрович, өрө отурып, чай ичсегер, — деп, Јаҥар айтты.

— Оо, карындаш! Бисти ончобысты канайып чыдап чайладатаныгар? Је бойыҥ да көрзөҥ. Јаҥар, бу не аайлу көп улус?

— Је чайлаар күүндү улус чайлап ла алгай — деп, Сыргачы јымжагынаҥ айдат. —«Атка минзеҥ — чаппа, айак ичсеҥ — меҥдебе» деп озогы улус айдатан эмес беди.

Чайлаар күүндү улус көп болды.

...Чуйдыҥ тракт-јолы мыйрыҥдап, бирде кайа таштарга сүзүлип, бирде олорды айлана согуп, чөйилип ле браадат. Јеҥил јорукту машина, аргымак аттый арып-чылаарын билбес. Кезик аразында агын сууны кечире калыйт, кезикте — койу агаш ортозына кире конот. Эткин өйдөги сыгын ошкош. Кара тери бурлаза да, кайра көрөр салымы јок. Кайыр боочыны өрө мыйрыҥдалып чыккан јолды, јылан чылап, өдө конып, боочыныҥ сыраҥай ла кырында кемирү ташты чийе соголо, база ла төмөн алдыра шуҥуп ийди.

Урмат ла Тана та не де керегинде кырыш баштагылайт. Је онызы Сыргачыга керек беди. Урматтыҥ сөзиле, журналист болорго турган кандый да Наташа ла ол керегинде блаашту куучын ого не керек, угар да күүни јок отурды.

— Ол журналист болорына сен күүнзебей јадыҥ ба? — деп, Урмат сурайт.

— Анайда сеге кем айтты? — деп, Тана чуулданат.— Ол кызычак керегинде сен неге мынайып кичеенединг?..

«Аа, керектинг аайы јанғы ла јарталды»—деп сананала, Сыргачы күлүмзиренип, јолды ајыктайт. А јол дезе, удура аккан түрген суу чылап, машинанынг алдына кире коноло, кайда да кийин јанында јылыйып калат.

«Бу јаткан јолды да, манташкылап јүрген машиналарды да улус таап, улус эткен. Је бүгүнги күнге јетире канча кире көп кыйын-шыралу јол ӧдӧр керек болгон! Байлардынг камчызынынг амтанын алган «Боодой» керегинде Сарыш эмди нени сананып отуры не? Айса ундып салган. Андагы улус бойлорынынг јүрүмин канайда тӧзӧп алды не? Өскӧ дӧ јерлердеги чилеп, јадын-јүрүм өскӧрип калган болбой» — деп шүүнип отурган Сыргачынынг көстӧри алдында озогы јүрүмниг кеберлери элестелип ле турат... «Байдынг јурты. Тайылгага сойорго экелген јакшынак јеерен байтал. Мынайып мүргүүл эткени Белдестинг үйине јеңилип аларга болуш эдерденг болгой, ого ӧлүм экелген јок по? Аай-бажы јок сабадып алган Боодой. Энези Темене, ол бойы јинт, кеберкек кыс...»

«Јок, бойынынг јинт јүрүмиле туштажары јеңил эмес эмтир. Коркыжыма колы-буттарым да сиркирежип јат. Мындый јорукка не керектү јӧпсинип ийдим не калак!»— деп учында сананып, Сыргачы тереңг үшкүрип ийди.

... Себининг боочызынынг кырына чыгып браадала, машина кенете бура согуп, койу мӧштӧрдинг ортозына кире коноло, тура түшти. Улус ончозы јажыл кебистий ӧлӧңдү јерге чыгып, јүзүн өңдү чечектердинг ортозыла баскындап, серүүнденгилейт.

Оноң база ла јол. Бир канча ӧйдинг бажында јеңил јорукту машинанынг алдыла Кадынның таш күри күүлеп ӧдӧ лӧ берерде, Сарыш Матвеевич Сыргачыга айтты:

— Эмди бистинг јерлерибис башталып јат. Танып көрзӧң лӧ!

Машина оң јаны јаар бура сокты. Койу өскӧн чаал карагайлар. Ап-ару кей. Сыргачы ончозын эске алынып браатты. «Јок, бу өскӧ карагайлар өзүп калган болбой. Ээ, мынаар ол турган јоон, тоңкур карагай ол ло јеринде турганча эмтир...» Каа-јаа јерлерде оң јанындагы агаштар өткүре Кадын мызылдап калат. Сыргачыга удура оның јинт тужундагы јүрүми клееткен эмес, ол бойы ичкерлеп, кажы ла алтам јерди ајыктап, өткӧн јүрүмин чек таныбай браатты. Кандый да деремне ӧдӧ конды. Јанғы-јанғы туралар, јап-јанғы типовый дворлор. Мындый

деремне бары Сыргачыныҥ сагыжына эбелбейт. Бабырганов ого јартап берди:

— Ол туштa мында онго ло јуук тоолу болчок туралар турган. Арткандары ышту айылдар.

Сыргачы кенете тыныжын кыскартып, озогызын ойто ло эзенет.

— Туку анда мениҥ адам Кылышла кожо јылкылар кабырган — деп шымыранды.

— Ээ, танып отурган турбайыҥ! — деп Бабырганов сүүнет. — Оныҥ бейи јанында — Кара-Туйук!

Оноҥ унчукпазынаҥ ичкери ајыктап отурала, айтты.

—Бис ырысту эмтирис — паром бейи кечип клеет. Саша, јоругыҥды түргендедип ий, экем!

Сууныҥ јарадына кечип келген паромноҥ озо түшкен машиналар јолго бирдеҥ чыгат. Олордыҥ бирүзинеҥ, брезент јабынтыныҥ алдынаҥ јинт уулдардыҥ ла кыстардыҥ табыжы угулат.

Сарыш Матвеевич олордоҥ кемди де бойына кычырып, колыла јаҥып ийди. Табыш-талын угушкан соҥында, солун кижиниҥ эрмеги Сыргачыга јарт угула берди:

— Бистиҥ озочылдарыбыс энчигер аайы јок. Јуун эртен он часта ачылар. А олор дезе бүгүн ле городко јетир деп, ач-амыр бергилебей јат. Театрга баратаныс дешкилейт.

— Јашöскүрим. Олорды кайкаары да јок улус болбой, — деп, Сарыш Матвеевич күлүмзиренип, најызы јаар јылу көрöт.

Кадынныҥ сол јарадыныҥ үстүнде јажыл торкодый јабынчылу тектирдеги садтыҥ чечеги ак кар ошкош кажайат.

...«Јок, бу Кара-Туйук эмес болбой» — деп, Сыргачы телкем оромло, машиналу öдүп барадала, сананат. Ак көбöҥдий чечектү агаштар машинаныҥ алдына кире конгодый јайканыжат.

— Оо, эне! Слердиҥ јереер кандый јараш! — деп, Тана кайкаганду айдып, көзнöктöрдöҥ карайт. — Ак торко чечектериле бисти уткып јат!

Сыргачыныҥ тамагы тыҥыскып, көстöри јашкантый берди. Бöс курыныҥ учыла көстöрин арланып ийеле, кызына араайынаҥ айтты:

— Чечекке айт jү, балам. Мынча јаан садтыҥ ортозына мениҥ де отургускан бир агажым öссин деген күүним бар. Јöпсинип ийер болор бо?

— Оо, өрөкөн! Бис ончобыс бир агаштаң отургузып саларыбыс — деп, Урмат кере-јара кирижет. — Ол эмеш те мойношпос. Оноң, соңында, бис бого улам бажында ла келип турарыс — дейле, Тана јаар көрди. Тана дезе оның колынаң тудала, унчукпазыпаң ныкып ийди.

... Чечек айылчыларын садтың ичине күндүлеп, чайлатты. Оноң ончозы биригип, Кара-Туйуктың ичи өрө бардылар. Белдес байдың јурты турган төңниң бажында јаан школ турды. Сыргачының ада-энезиниң чадырының ла јабынтызы јок турачагының ордында дезе — эки кат интернат кеңкейип калган турат. Сарыш Матвеевичтиң айылының ордында је ле деген таш кажаган кажайат. Бабырганов ончозын көрүп, энчикпей каткырат:

— Корон чалканчактаң да тазыл-комыргай артпаган ошкош.

Сыргачының көксине кандый да кородошту шүүлте эбелип келет. Чыккан-өскөн төрөл јерин мынча кире кубултып, јүрүм-јадынның толо ээлери болуп калган улуска акту јүрегинең быйан айдар күүни келет. «Чалканчак! Айдарың чын, Сарыш. Ачу--корон тегенектү баргаа деп неме мында айдары јок көп болгон. Јылаңаш буттарымды не аайлу чагатан эди!»

... Ойто јуртка јангылап клеедерде, олорго кандый да саң башка кижи учурашты. Өдүги јок — јылаңаш. Такталып калган буурыл сагалду, чырайы курагылап калган. Алгас көстөриле јердиң үстин ширтеп, ол јолдың јаказыла араайынаң базып, каа-јаа токтой түжип, солун улусты көрүп ийеле, ол кенете туура калып, кандый да орук јолычакты кууй барды.

— Бу кем? — деп, Бабырганов оны ээчий көрүп, кайкаганду сурады. Чечек колыла јаңып ийеле, каткырыныл айтты:

— Је-е. Мында ла јурт ичиле тенип јүрген кижи. Бу ла јуукта кайдаң да келген. Сагыжы јетпес. Кайда да ссылкада болордо санаазы энделип калган дежет. Бир катап ол мени не аайлу коркуткан деер. Айылымда јагыскан отурзам, кирип келген. Мен ого бир болчок эт чыгарып бердим. Ол дезе этти ајыктап көрөлө, кенете ле мениң јүзим орто мергедеп ийеле, «Аргымак айгырды кайдаар апарганаарды мен билерим! Ончозын билерим! Оның такалары бу ла туранын алдында шыңкылдап јат!» — деп аай-бажы јок алгыра берген.

Бабырганов ло Сыргачы бойы-бойлоры јаар кандый да кайкамчылу көрүжип ийдилер. Урмат дезе кенете бу-

ра соголо, казалада jўгўре берди. Карганакка jедижеле, оны токтодып, сабарыла кайра уулап, — Көрзөгөр лө! Туку Боодой jедип келген! Боодойды ундыбаган болбойоор? — деп, кыйгырып ийди.

Карганак чочыган бойынча, тура түшти. Көстөри суртылдап турала, кенете бажын эки jардының ортозына сыга базынып, jуугында турган сок jаңыс төс чалканчактың өзөги jаар чурап ийди.

Сыргачы кайкаган бойынча, кыймыктап турган чалканчактар jаар бир кезек ajыктап тура калган. Оноң, кандый да jаңы сагыш алынган чылап, кызы jаар көрүп ийеле, — Кадынның суузы эңир буузын jайа берди ошкош, балам. Соогынай! — дейле, Тананың jардына оң колыла тайанып алды.

— «Бу не болуп баадылар не? — деп кайкап, Чечек айылчыларын ajыктай берди.

Тана ўўре-jелезин ле энезин колтуктап алала, jурт ичи jаар базып ийди.

— Je, Jытыш ине ол. Сен оны билбес бединг? Мен сеге айла ончозын куучындап бererim, Чечек, — дейле, Тана энези jаар көрди.

Сарыш Матвеевич уулын jолго сакып алган.

— Бу не кылык, уул? — дейле, бажын jайкады.

— Кандый jилбўлў тушташ, ада! Белдес байдың jыдымар көдөчизи Jытыш эмес пе ол? — деп, Урмат адазының чуулду көстөринең эмеш те jалтанбай, токунагалак тыныжы өткўре айдат.

Сарыш Матвеевич уулы jаар база катап кезе көрўп ийеле, карманынаң каңзазын ушта тартып, унчукпазынаң серең ке кўйдўрип, камызат. Сабарлары дезе билер-билбес тыркыражып турды.

— Таңкызы jок куру каңзагарды өртөбөзөөр, ада! — деп, Урмат маңзара берген адазының jеңинең ала койоло, каткырат. Бабырганов оозынаң каңзазын ушта тартала, карманына бачымду сугуп ийди.

— Сен оны канайып таныдың?

— Jытышты ба? — деп, Урмат көстөрин тазырайта көрўп айдат. — Jўрегимле сезип ийгем, ада. А не, ол эмес пе?

— Ол. Jытыш бўдўттў бойы — деп, та нени де терең шўўнип, Бабырганов араайынаң айтты. Оноң экў унчукпазынаң он кулаш кире jерге бастылар. Сарыш Матвеевич кенете кайра көрөлө, токтой түшти. Jаактарының тамырлары тартылыжып турганы иле көрўнет.

— Кра төңгөш! Содойо туруп алала, бисти не карайт не? — дейле, јескинчек кептү түкүруп ийди. Школдың оградазының јанында кижинің сомы элбеңдейт. Төмөн бөкөйип, ойто түзелип алала, агаштардың барыңкый көлөткөзине јылыйып калды.

— Коронду ла неме — деп, Сарыш Матвеевич айдала, терең үшкүрип ийди.

— А нези коронду болотон? — деп оңдобой, Урмат адазы јаар көрди.

— Је ол бир шилемир эмей база. Ол эмди чорты да билбей јат! Бойының јүрген јүрүмин де, бойын айландыра не болуп јатканын да оңдоп турганы јок, — деп, Бабырганов чуулду үниле јескимчилү айтты.

— Кылынганның кыйыны ол туру — дейле, Урмат адазы јаар көрөт. — Баралдар, ада. Бисти анда сакыгылап јат.

Олор колхозтың төс јуртының оромыла базып ийдилер. Ак көбөңлө бүркеп салган аайлу агаштардың чечектериниң јыдын улустаң јажырарга умзанып турган чылап, Кадынның суузы агылтырым туманын көдүрип, эки јараттарының ортозыла табыш-талду агып, калјуурып тургандый билдирет.

— Эне! Айылчылар экелип јадым. Уткыгар! — деген, Чечектиң үни кенете олсрго угула берди. — Бооро, кышкы каникулда, менле кожо келип јүрген Тананы ундыбадаар ба? Бат, ол төрөөн-тугандарыла кожо айылдап келген.

Батпанак сынду, фуфайка тонду, кызыл-сары чечектерлү плат тартынып алган үй кижи карууна айтты:

— Ба-чалдыра-а, Чечек! Бу сенде уйат деп неме бар ба? Байадаң меге јүгүрип барбай, нени эткең?

— Эрик алынып болбодым, эне. Је олор до бу ла јаңы јуукта келгендер!

Чырайы алтай кижиге јүзүндеш эмес те болзо, айылчыларының јакшы сураганына, — «јакшы, анаарыгы улус јакшы јадаар ба?» — деп, су-алтай тилиле каруузына унчугып, эдер-тударын таппай, шакпырайт. Јараш. тазырак көстөри кызының көстөриие јүзүндеш. Јаңыс ла агылтырым чырайы ла соксойышкан качар сөөктөри эмеш серемјилү. «Кайлык болбой кайсын» — деп, Сыргачы сананып калды. Је андый да болзо, омок-седең бүдүлү, јалакай үй кижи ого тургуза ла јарай берди.

Айылчылары столго салган курсакты ичининең чала мойножор күүндү болордо, айыл ээзи үй кижи чуулдана

берди: — Ас та болзо, көпкө бодоп, арык та болзо, семиске бодоп, бу јаткан аш-курсактаң ажанбай канайып туругар, былар? Алтай улус инегер. Эт-сат бышканча чайлап отурбай, — дейле, бойы тышкары чыга конды. Тошту погребтең јарым койдыг эдин экелди. Эр улус столго отурып, белен уруп салган чайды ичкилейт. Кыстар, айыл ээзи кижиге болужып, тышкары таскактың алдына јараштыра эткен кирпич печкеге от одыргылап, казан аза бердилер. Сыргачы өрөкөн дезе, арыпчылаганына јабаарып, көзнөк алдында чечектеп турган яблоняның көлөткөзине барып, јараштыра будуп салган скамейканың үстүне отурып алды. Келген тарый көргөнүкканына ла агаш бүрин бүркей јайылган чечектердиң јараш јыдына бажы айланат ошкош. Көстөрин јумуп алала, терең санана берди. «Чөрчөктөги, түш јеримдеги немедий. Ойногон-јыргаган јерлерим кайда не, мениң салган одуларымның күли де артпаган ошкош!»

Туранып ичиндеги куучын Сыргачыга ачык эжик өткүре јап-јарт угулып турды:

— Јытыш дийдеер бе? Ол тышкары отурган Сыргачы ла мениң јиит јүрүмибисле көндүре колбулу күрүм эмей — деп, айыл ээзи үй кижиге Бабырганов куучындап отурды. «Эйе, чын. Јиит јүрүм. Ол пйт ырызыбысты айрып аларга апийадаң калган јок по! Оору, кенек кижи керегинде эмди јаман сананарга јарабас та болзо, канайдар. Качан бир туштa ол кижи бүдүмдү болгон беди? Ол туштарда мында өтөктиң, јылу сүттиң, ышту куруттың јыды јытанатан. А эмди көрзөң, бу алтайдың јыды да өскөлөнип калган», — деген шүүлте-санаалары-на Сыргачы карыкчалду күлүмзиренип, терең үшкүрип отурат.

— Кем јок ло уул ошкош — деп, Чечек таскак алдында араайынаң каткырып, чөйиңнир үниле айдат. — Сени сүүп јат па?

— Билбезим. Андый ла ошкош, — деп, Тана каруузына унчукты. — А сенде бар ба? Эш-нөкөриң бар ок болбой, аа?

— Нөкөрлөр болгодыйлары көп лө.

— Је олордың ортодо, күүнинге келишкени бар болбой? — деп, Тана аарайынаң турумкай үниле сурайт. Чечек түрген-түрген айдып, шымырана берди:

— Бу ла јуукта бистиң колхозко бир јиит врач келген. Уксаң ла. Он до конок өткөлөктө бистиң садыбыс-

ка једе конгон. Мени көргөн лө бойынча... — дейле, кыс ырысту каткырат. — Көргөн лө бойынча ачык-јарыгынаң эрмектеже берген. Билериң бе? Бичикчизи, тапкыры коркушту, Эртезинде эгирде база ла келген. «Медицина ла сад — карындаш ла сыйын ошкош јуп-јуук»— дийт. «Мен слердиң садыгардаң ийде-күч алынадым» — дийт. Оноң мени клубта көргөн бойынча, база ла эрмектеже берген. «Јүрүмде бойына эш-нөкөр бедребес кижи, ол бойына бойы калју өштү!» — деп солун уулдың сөстөрин айткан бойынча, Чечек база ла каткырат.

«Јок ол бойы эмес, оның ырызы каткырып јат» — деп сананала, Сыргачы үшкүрет.

— Оның ады Борис—деп, Чечек эрмегин уулалтат.— Ол кайда да анда, слердиң јерде иштеген. Библиотекага барып келер күүниң бар ба? Ол удабас ла бого једип келер. Кожо баралы ба, Тана?

Јурттың ичине, јалкын түшкен чилеп, электрический оттор күйе берди.

— Тургуза ла једе конор, — дейле, Чечек платьезин түзедет. — Мен слер экүни кыйалта јоктоң ло онала таныштырарым...

— Је, таныштырып кайдазың, — деп Тана үүре-јелезин кучактай алат. — Сен јаңыскан ла бар. А бис дезе Кадынның јарадына барып келерис. Бистиң јерде мынча кире јараш суу јок ине!..

— Аа, Урматла, — дейле, Чечек эриндерин тиштенген айасту шымыранат. — Айса кожо баралдар ба?

— Је, барзаң, Чечек — деп айдала, Тана оны каалга јаар үдежет. — Бис онала соңында да таныжып алгайыс.

— Айса мен эмди ле. Мен сыраңай удабазым — деп, Чечек меңдегендү кимиректене берди. — Бистиң айылга айылчылар түшкен деерим. Ол оңдоп ийер ине. Ол төп сагышту, билгир де, тапкыр да уул ине! — дейле, јиит кыс оромның ичи јаар јүгүре берди...

— Тана! Бу сен кайда јажынып алган? — деген, Урматтың үни угула берди.

Тана таскактаң чыгып келерде, садтың ортозында Урмат көрүнди.

— Мен јаңы ла јурттың талортозына јетире барып келдим. Јаражына-ай! Бистиң јерибис мындый болгой болзо, а? Бейи уксаң ла, Тана. Бейи базып ла клеетсем, кенете клубтың толугы ажыттай кандый да, јуук ла таныш аайлу уул элес эткен. Менең чочыган ошкош. То-

луктың ары јаны јаар сурт ла эде берген. Мен оны, та недеің де улам, оны...

— Кергилов эмес пе? — деп, Тана кере-јара кирижип айдарда, Урмат кайкаган бойынча, көстөрин тазырайта көрүп, ичкери тап этти.

— Је, оны кайдатаң? Оның ордына мынаң капшай баралы — деп, Тана шымыранат. — Бейи бассаң, — дейле, колынаң тудуп, кандый да орук јолло огород ажыра јединет. — Бу јолычак бис экүни Кадынның јаказына апарар. Чечек байа мынайда суу аларга барып јүргенин көргөм.

Көзнөктөр алдындагы яблоняның төзинде эмдеенче ле отурган энези көрүп ийбезин деп, Тана ла Урмат јерге јабызада бөкчөйгилеп алала, Кадынның јаказында чокпорлой турган јоон кайыңдар јаар јүгүргилей берди. Је Сыргачы дезе, ончозын көрүп отурган. «Акыр, ол турган кайыңдар озогы ла ордында эмес пе? — деп карганак эске алынат. — Чын ла олор эмтир. Қылыштың сынынаң да бийиктебес чаалдар болгон...» Оноң терең үшкүрип ийеле, күлүмзиренип, кызына јакыган айасту шымыранат: — «Мениң адымнаң озогы кайыңдарга јерге јетире мүргүүл эдигер, балдар. Олор карып-чирип те калган болзо, кажы чакта болгон тушташтарымды ундыгалак болор...»

Энезиниң сөстөрин угуп ийген чилеп, Тана оң колын бийик көдүрип, эки-үч такып јаңып ийгенин Сыргачы база да јастыра көрбөди.

... Учар јараттың кырына јакалай тудулган чеденниң сыраларынаң калбактанып, Тана ла Урмат кучак јетпес јоон кайыңдар јаар өдүп алдылар. Кандый да јадыктың үстүне экү јергелей отурып алала, унчукпазынаң ајарынгылайт. Кечире турган туулардың кырынаң јаңы ла карап чыккан айдың јаркынына Кадынның чакпындары, кайылткан мөңүн чилеп, суркурап јатты. Ол јанындагы јаратты кууй турган чаал карагайлар да, төөниң өркөштөри ошкош содойышкан эки коjогорлу кырда, паромның эмеш алты јанында куйулган јаан иримге көлөткөлөриле эжингилейт. Је Кадын өрөкөнниң јымжак колдоры дезе эки јараттың ортозында јаткан сайкумакты шалырада собурып ла јат, собурып ла јат.

Кенете эки јылдыс теңериден бу ла јарат алдындагы иримге түжеле, өчөрин билбей, суркуража берди. Теңериниң де, бу ла јаткан иримниң де түбиндеги јылдыстар — түп-түңей, мөңүн ошкош, суркуражат. Кенете

Тананың сагыжына саң башка шүүлте эбелип келди: «Адам ла энем бого, база бис чилеп ок, качан бирде отургылаган ок болбой кайсын. Је јаңыс ла мында слердиң јылдызыгар мынайып јаркынду мызылдабаган. Слер оны соңында бойыгар таап, јарыдып алганаар».

— Тана, — деп, сакылта јоктоң Урмат араай унчукты. — Мениң колымды тудуп көрзөң лө. Нени де сеспей јадыңба?

Урматтың изү алаканы оның колын өртөп ийгедий билдирди. Оның јылузы Тананың јүрегине једе берди ошкош. Чыкчыттары да «јың-јың, јың-јың» — согулат. Урматтың да јүрегиниң тебүзи оның алаканы ажыра угулат. — «Тип-тип, тип-тип».

— Угуп јадым — деп, Тана јүк ле эриндерин кыймыктатты.

— Онызы мениң јүрегим эмес. Бис экүниң јүрүмбистиң согултазы — дейле, Урмат јаңыла көйлөп келген үлгердиң сөстөрин араайынаң, чөйиңгир үниле кычыра берди:

Ада-энебистиң тактаган јолдоры
Артабас, энделбес кереес биске.
Артаган, чылаган олордың колдоры,
Кату да болзо, кару биске.

Алтайдың төс тамырларының бирүзи болгон ийделү Кадын шуулап ла јадат. Оның јүзине јаркындалган јылдыстар бирде собурыла берип, бирде ойто ло азыйгы ордына суркуражат. Суунын коолының талортозынаң агылтырып туман билер-билбес түдүскектелип, кара агаштардың баштарын куул көдүрилген соңында, ак сүттий булуттарга колунат. А Урмат дезе, ар-бүткенди ајаарбай да турган чылап, үлгерин оноң ары кычырат:

Ада-энебистиң озогы кожоңдоры
Агаш-ташка јаңылганы угулат.
Албаты-јонның чөрчөк-табыскактары
Ал-көксиме эбелип, томулат.
Такалу туйгактар тибиртин угадым,
Татайлу өштүлер үлдүзин эзейдим...
Адырмандый үйелү чакылар көрөдим,
Ак туман тынышту аргымактар көрөдим.
Кыйын-шыралу кыйгас јылдар
Кыйыжып, көксимде качан ундылар?

Қырыш-согушту, коронду өйлөр
Қыйыжып мынаң качан ыраар?
Јок, мен билерим: биске удура
Јўрўмниң јаңы эзини согор.
Мен билерим, сеге ле меге
Мөңкўлик јаңарын ол экелер!..

Бу ла тужунда Урмат ўлгерин токтодып, кенете Тананы кучактай алган бойынча, өрө көдўрип чыкты. Онызы коркыганына кыйгырып ийгенин билбей де калды. Урмат сўўнчилў каткырып, сыргалјызын бойына јаба тудуп алган бойынча, бир канча өйгө туруп калды. Тана да колдорын оның мойнынаң айрыырын ундып, јумылган көстөрин ачар күўни јок болды.

— Је эмди јанаалы ба? — дейле, Урмат суу јаар баштанып, оң колыла јаңыйт: — Јакшы болзын, кайран Қадын! Ўлгерлер чўмдеерге болуш эткениң учун сеге быйан болзын!

— Быйан болзын, эрке Қадын! — деп, Урматтың көкўдўлў күўнине бириккен айас Тана база кыйгырып ийеле, та недең де улам сўўнчилў каткырып, байагы ла келген орук јолло јўгўре берди. Олорды ээчий ле јылдыстар агын сууга төгўлип тура бергендий билдирди. Чого турган кайыңдардың јажыл бўрлери дезе, та не де керегинде шуулап-шуулап, озогы ла јеринде артып калдылар.

1966—1968 j. j.

БАЖАЛЫКТАР

1-кы бажалык	5	13-чи бажалык	196
2-чи бажалык	23	14-чи бажалык	209
3-чи бажалык	41	15-чи бажалык	218
4-чи бажалык	54	16-чы бажалык	236
5-чи бажалык	69	17-чи бажалык	258
6-чы бажалык	78	18-чи бажалык	282
7-чи бажалык	104	19-чы бажалык	293
8-чи бажалык	118	20-чи бажалык	306
9-чы бажалык	130	21-чи бажалык	336
10-чы бажалык	153	22-чи бажалык	364
11-чи бажалык	165	23-чи бажалык	386
12-чи бажалык	177	24-чи бажалык	401

Александр Михайлович Демченко,
Николай Григорьевич Куранаков

КРУТЫЕ ТРОПЫ

на алтайском языке

Редактор Б. У. Укачин
Художник А. М. Кузнецов
Художественный редактор И. И. Митрофанов.
Технический редактор Р. А. Коломыц
Корректоры З. И. Табакова, А. А. Бокономова.

Сдано в набор 15 IV 1968 г. Подписано к печати 24 VII. 1968.
Бумага типографская № 2, 84×108 1/32.
Печ. л. 21, 84. Уч. изд. л. 22,55. Заказ № 1392.
АН 14234 Тираж 2000 экз. Цена 81 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
пр. Коммунистический, 44.
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

ГОРНО-АЛТАЙСК · 1968